

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆ ԿՈՆԳՐԵՍԻ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԱՐԵՎԵԼԻ ԿՈՆԳՐԵՍԻ ԱՐԵՎԵԼԻ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ԳԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅՑ

VIII

ՀՈՂՎԱՍՏԵՆԵՐԻ ՄՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ • 2012

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

MIDDLE EAST

HISTORY
POLITICS
CULTURE

VIII

YEREVAN - 2012

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

VIII

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի պրոշնամբ*

ՆՄՐԱԳՐԱՎԱՆ ԵՈՐՀՈՒՐԴ

**Գրիգորյան Ս. (նախագահ), Հովհաննիսյան Ա., Ղազարյան Ռ.,
Իսկանդարյան Գ., Հարությունյան Ա., Փաշայան Ա.
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Կարախանյանի**

**Ժողովածուն ներառում է 2011 թ. հոկտեմբերի 12-13 ներկառում՝ ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտում կազմակերպված երիտասարդ
արևելագետների XXXII գիտաժողովին ներկայացված գեկուցումները:**

Հեղինակները անդադարում են Մերձավոր, Միջին և Հեռավոր Արևելքի, Կովկասի
երկրների ու ժողովուրդների պատմության, միջազգային հարաբերությունների և
մշակույթի, ինչպես նաև ցնդապանագիտության արդիական մի շարք հիմնահարցերի:
Նախատեսված է արևելագետների, հայագետների, միջազգայնագետների, ցուցանիշների,
բուհերի ուսանողների, ազգիբանաների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

*The book is recommended for publications by the Scientific Council
of the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, RA*

EDITORIAL BOARD

**S. Grigoryan (Chairwoman), A. Hovhannisyany, R. Ghazaryan,
G. Iskandaryan, A. Harutjunyany, A. Pashayan**

Layout by: N. Karakhanyan

**The book includes articles presented to the 32nd Conference of Young Orientalists
(Yerevan, 12-13 October, 2011)**

ISSN 1829-0833

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱԼ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԻՐՅԱՆ ՄԱՐԴԱՍ (ԵՂՋ)	
Էթնոմիկ երկրորդ.....	13
ԲԱՂԱՑԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ (ԵԹՆՈՍ. ԳՆԿ)	
ՈՒԱՐՈՒՔԱՆԻ ԵՎ ԲԱԳՐԱԳՈՒՆԻ ՀԱՐԱՔԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՆՈՐՁ.....	23
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (ՄԼՋ ԳԵՐՄԱՆՈՍ)	
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՍՅԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՏՄՈՒԹԵՈՍ ԿՈՒՋԻ «ՀԱՎԱՃԱՌՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵՐՔՈ ՄԵՋՔԵՐՎԱԾ ՀԻՆԳ ՊՐՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՈՐՁ.....	40
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ (ԱԻ)	
ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԻԹԱՐԱՆԸ ԸՍՏ Գ. ՂԱԹԱԼՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ.....	58
ԵՐԱԹՅԱՆ ԼԵՂԵՋ (ՊԱԹՅՄՊՏ)	
ԵՐԿՈՒ ՔԱՐԵ ՄԱՐԴԱԿԵՐՈ ԿՈԹՈՂ ՋՈՒՋԵՎԱՆԻԹ.....	73
ՅԱՆՋԱՐՅԱՆ ՄԱՐԴԱՍ (ԱԻ)	
ԳԵՆԵՏԻԿ ՄԻ ՕՐԻԱՉՉԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	79
ՅՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (ԱԻ)	
ԱՔԵՍԵԼՅԱՆ ՊԱՐՏԿԱՍՏԱՆԻ X ՄԱՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈԿԱԿԱՆ ԿԱՋՄԻ ԵՆՈՐՁ.....	84
ՀՄԱՑԱԿՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ (ԱԻ)	
ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐՏԵՄԻՍ ԵՎ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԱՍՏՐԻԿ ԴԻՑՈՒՀԻՆԵՐԻ ՄԻ ԵԱՐՔ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՈՐՁ.....	88
ՀՈՎՄԵԹՅԱՆ ՊԵՍՄ (ՀԱԻ)	
ՍԱՂԿԱՍԱՐ-1 ՎԱՂ ԲՐՈՋԵՐԱՐՅԱՆ ԲԼԱԿԱՏԵՐԻՒԻ ԽԵՑԵՂԵԼԸ.....	102
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԳՈՌ (ԱԻ)	
ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՌՈՒՄ (ՀԱՍՄԱՌՈՏ ԱՎԱՐԿ)... 115 ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԼԱՐԿԱ (ԵՂՋ)	
ԿԱՐՄԱՅԻ ՕՐԵԼՔ ԵՄԱՂԿԱՅՐԱ ՀԱՍՄԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՑԱՆՔՈՒՄ.....	124
ՍՈՆՔԱՅԵՐԻ ՕՍՏԴ (ԱԻ, ԻՐԱ)	
ԼԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՏԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳԵՐՈՋԻ ԻՇՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՊԵՐԻՆ.....	135
ՑԱԿԱԼՅԱՆ ՌՈՒՍՆԱՆ (ԱԻ)	
ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՄԿՑՈՒՅԼԵՐԻ 28-ԱՄՅԱ ԳԵՐԻՇՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՄԱՂԻՐԸ.....	142

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԱՄՅԱՆ ՉԵՐՄՆԵՆ (ՀԳՄՀ)	
ՀՅՈՒՄՈՒՍԱՆԱՏՅԱՆ ԴԱԵՄԼՔԻՆ ԱՆԴԱՄԱԿՑԵԼՈՒՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԹՈՒՐՔ-ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1948-1952 թթ.....	152
ԱՄԻ-ՋԱՆԵ ԱՄԻ ԱՀՄԱՂ (ԹԵՒ, ԻՂԱ)	
ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆԴԱՎԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԻՐԱՆՈՒՄ XIX-ԴՆ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ.....	160
ՔԱՐՋՑԱՆ ԱՄԱԼՅԱ (ԵՂՀ)	
ՀԻՋԱԲԻ ՆԱԴԻՐԸ ԱՐԱՔԱՍՈՒՍՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ԱԵՄԱՐՀՈՒՄ.....	171
ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ ԱՐՄԵՆ (ԱԻ)	
ԵԳԻՍՏՈՍԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1952-1970 թթ.....	178
ԺՈՒԱՈ ՄՈԿՎԵՆ (ԶՄՀ, ԶԻՆԱՍՏԱՆ)	
ԲՈՒԿՄ-Ի (ԲՈՆԶՆԱ) ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՄԱՆԻՋՄԸ.....	185
ՀԱՄԱՐԱՐՅԱՆ ԳԱԳԻԿ (ԳՊՄԻ)	
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՋԵՆՔԻ ԿԻՐԱՈՒՄԸ ՎՐԱՑ-ՀԱՐԱՎՕՍՄԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ.....	200
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆՂՂԱԿ (ԵՂՀ)	
ԹՈՒՐՔ - ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1973-2001 թթ.....	205
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ (ԵՂՀ)	
ԱՐԴԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՋԱՎԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	212
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՈՒ (ԱԻ)	
ԶԻՆԱՍՏԱՆ-ԼԻԲՈՍ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՈՒՐՋ.....	224
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԵՎԱ (ԱԻ)	
ՃԱՊՈՒԽԱՑԻ ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՆԵՏԱՈՐՊԱՏԵՐԱՋՄՅԱՆ ԵՐՋԱՆՈՒՄ (1991-2001 թթ.) 238 ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՄՈՃՅԱ (ԵՂՀ)	
ՄԱՀՄԵՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՐԹՅԱՆՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ. ՆՏԵԳՐՄԱՆ, ԹԵ՛՛ ՄԵԿՈՒՍԱՏՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԻՆ.....	249
ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ ՏԻՂԱՆ (ԵՂՀ)	
ԱՋԳԱՅԻՆ ՔԱՐՏՈՒԻ ԵՎ ԴՐԱՄԱՑԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵԳԻՍՏՈՍՈՒՄ. XX-ԴՆ ԴԱՐԻ 30-ԱԿԱՆ ԹԹ.....	256
ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԱՐՄԱՆ (ՀԳՄՀ)	
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ՆԱԴԻՐ ԵՈՒՐՋ.....	264
ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՔՐԻՍՏՆԵՆ (ԱԻ)	
ՀԱՅԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒԼՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1945-1947 թթ.....	275

ՄԵԼՅՈՒՄՅԱՆ ԱՐՄԵՆ (ԱԲ)

ՅՈՒՐԹԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊՈԼՄԱՆԱՑ ՀԱՄԱՑԵԼՔԻ ԿԿՍՄԱՄԲ 1954-1955 թթ. 284

ՄԻՆԱՍՅԱՆ ՆԵԼԷԻ (ԱԲ)

ԿՐԹԱՄԵՏԱԿՈՒԹԱՑԻ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՅՈՒՐԹԱՑԻ
ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄՒԱՑԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՐՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ (1990-ԱԿԱՆ թթ.) 288

ՄԻՒԹԱՐՑԱՆ ԳՈՂԱՐ (ԱԲ)

ՀՅՈՒՄՒՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՑԱՐԿՈՎԿԱՍԻ ԷԹՆՈ-ՊԱՎՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒԿ
XVIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ. 297

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՆԱԻՐԱ (ԵՊՀ)

ՅՈՒՐԹԱՑԻ ՈՉ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔԱՑԻՆ
ԿԱԼՎԱՍԹՅԱՆԻ ԽՂՈՐԸ (1923-2011 թթ.). ՀԱՄԱՌՈՑ ԱՐԱՐԿ 305

ՍԱՏԱՐՑԱՆ ԴԱՎԻԹ (ԵՊՀ)

ՀԱՑ - ՅՈՒՐԹԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՍԱՌԵՏՄԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ 313

ՍԵՂՈՒՄՆԻ ՄԱՅՐՈՒԹԵ (ԱԲ, ԻՐԱՆ)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԵՐՁԻՆ ԽԱՆ ՀՈՒՍԵՆ ՂՈՒԼԻ ՍԱՐԿԱՐԸ 322

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԴՊՈՐՑԱՆ ՀԱՍՄԻԿ (ՀՑԹԻ)

ԽՔԱՍՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԳՐԱՆ ՄԵՍԿՈՒԹՅ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵԹՍՏՈՒՄ 333

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ (ՀՑԹԻ)

ՔՐԵԱԿԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԽՂՈՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՄՍՄԱՆ ՄԵՁ 342

ՊԱՐՄԱՄՅԱՆ ՄԵՂԱ (ՀՑԹԻ)

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՄԵՍԿՈՒԹԱՑԻ ՀՈՒՇԱՐՉՄԱՆՆԵՐԻ ՈՉԼՉԱՑՄԱՆ
ՅՈՒՐԹԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՄՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 350

ՎԱՐՊԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ՀՑԹԻ)

ՀՈՒՑՆԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ 1916-1923
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 360

ԲԱՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼՈՒԵՋԱՑԻ ԻՍԱ (ԵՊՀ, ԻՐԱՆ)

ՀԱՑԵՐԵՆԻ ՄԱՏԵԼ ԲԱՅՈՎ ԿԱՋՄՎԱՍ ՈՐՈՇ ՀԱՐԱՊԻՐ ԲԱՑԵՐԻ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ ՀԱՄԱՐԹԵՔՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ 372

ՔԱՐՏԱՐԹԱՆ ԷՄՄԱ (ՈՂ (ՄՂ)

'AL-TRAB-ՈՒՄ ԵԱՐԱՆՑՈՒՄԱԿԱՆ ԴՈՐՔԻՑ ԶԵԿՎԱՄ

ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 380

ՄԵԼԹՈՒԹԱՆ ԱՐՄԵՆ (ԵՊՁ)

ԲԱՌԻ ՁԵՎՈՒԹՅԱՑԻ ԿԱՌՈՒԹՎԱԾՔԸ ԵՎ ՁԵՎՈՒԹՅՆԵՐԻ

ԱՌԱՆՋԱՎԱՅԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԼԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ

ԹՈՒՐԹԵՐԵՆՈՒՄ 388

CONTENTS

ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY

MARIAM AMIRYAN (YSU)	
THE LAND OF ETIUNI	13
MIQAYEL BADALYAN ("ETHNOS" SCECR)	
ON THE RELATION BETWEEN UARUBANI AND BAGBARTU	23
GRIGOR GRIGORYAN (MLU, GERMANY)	
FIVE FRAGMENTS QUOTED UNDER THE NAME OF ST. GREGORY THAUMATURGUS IN THE POLEMICAL WORK CONTRA EOS QUI DICUNT DUAS NATURAS (CPG 5475) BY TIMOTHY AELURUS, THE PATRIARCH OF ALEXANDRIA (457-477)	40
SONA GRIGORYAN (IOS)	
THE PANTHEON OF URARTU ACCORDING TO THE WORKS OF G. KHAPANTSYAN AND ACCORDING TO THE MODERN REASERCH	58
NZHDEH YERANYAN (SPHECMR)	
TWO ANTHROPOMORPHIC STONE MONUMENTS FROM DJUDJEVAN	73
MARIAM KHANZADYAN (IOS)	
ON GENETIC REGULARITY	79
HOVHANNES KHORIKYAN (IOS)	
ON THE ETHNIC STRUCTURE OF THE X SATRAPY OF ACHAEMENIAN PERSIA	84
HASMIK HMAKYAN (IOS)	
ON SOME AFFINITIES BETWEEN THE GREEK ARTEMIS AND ARMENIAN ASTLIK DEITIES	88
INESSA HOVSEPYAN (IAE)	
EARLY BRONZE AGE CERAMICS OF TSAGHKASAR-1 SITE	102
GOR MARGARYAN (IOS)	
THE MONASTIC LANDOWNERSHIP IN GEORGIA. (A BRIEF REVIEW)	115
NAIRA MKRTCHYAN (YSU)	
THE LAW OF KARMA IN THE LIFE OF HUMAN SOCIETY	124
OMID MONTAZERI (IOS, IRAN)	
THE NESTORIANISM IN PERSIA DURING THE REIGN OF FIROOZ	135
RUSLAN TSAKANYAN (IOS)	
THE PROBLEM OF 28-YEARS OLD SCYTHIAN HEGEMONY IN THE NEAR EAST	142

NEW HISTORY

HERMINE ADAMYAN (ASPU)	
THE TURKISH-AMERICAN NEGOTIATIONS FOR NATO MEMBERSHIP IN 1948-1952	152
ALI AHMAD ALI-ZADEH (TShU, IRAN)	
THE TRADITIONAL SYSTEM OF LANDOWNERSHIP IN IRAN IN XIX CENTURY	160
AMALYA TARZYAN (YSU)	
THE PROBLEM OF HIJAB IN ARAB-MUSLIM WORLD.....	171
ARMEN ZHAMHARYAN (IOS)	
THE FOREIGN POLICY OF EGIPT IN 1952-1970	178
MINGWEN ZHAO (CIIS, CHINA)	
THE BRICS COOPERATION MECHANISM	185
GAGIK HAMBARYAN (GSPT)	
ON USAGE OF THE INFORMATIONAL WEAPON DURING THE GEORGIAN - SOUTH OSETIAN WAR.....	200
ANDRANIK HAYRAPETYAN (YSU)	
THE TURKISH-GREEK INTERSTATE RELATIONS IN 1973-2001	205
TATEVIK HAYRAPETYAN (YSU)	
SOME FEATURES OF THE MAIN GENETIC THEORIES CONCERNING AZERBAIJAN	212
AGHAVNI HARUTYUNYAN (IOS)	
ON THE RELATIONS BETWEEN CHINA AND LIBYA.....	224
YEVA HARUTYUNYAN (IOS)	
THE FORMATION OF JAPAN MIDDLE EASTERN NEW POLICY DURING THE POST-COLD WAR ERA (1991-2001)	238
SOFIA MANUKYAN (YSLU)	
THE MUSLIM IMMIGRANTS IN EUROPE: ON THE ROAD OF INTEGRATION OR ISOLATION?	249
TIRAN MANUCHARYAN (YSU)	
THE FORMATION OF NATIONAL THEATRE AND DRAMA IN EGYPT IN 30-S OF XX CENTURY.....	256
ARMAN MARTIROSYAN (ASPU)	
ON THE PROBLEM OF THE OTTOMAN DEBT	264
CHRISTINE MELKONYAN (IOS)	
ACTIVITY OF THE AMERICAN COMMITTEE IN PROTECTION OF RIGHTS OF ARMENIANS IN 1945-1947	275

ARMEN MELQUMYAN (IOS)	
THE POLICY OF THE TURKISH AUTHORITIES TOWARDS THE ARMENIAN COMMUNITY IN ISTAMBUL IN 1954-1955	284
NELLY MINASYAN (ASPU)	
EDUCATIONAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE TURKIC REPUBLICS OF CENTRAL ASIA (IN 1990'S)	288
GOHAR MKHITARYAN (IOS)	
ETHNO-RELIGIOUS STATUS OF NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF XVIII CENTURY	297
NAIRA POGHOSYAN (YSU)	
THE PROBLEM OF NON-MUSLIM COMMUNITY FOUNDATIONS IN TURKEY (1923-2010). A BRIEF ESSAY	305
DAVIT SAFARYAN (YSU)	
ON ARMENIAN ARGUMENTS FOR FREEZING THE PROCESS OF ARMENIAN - TURKISH NEGOTIATIONS	313
MAHBUBEH SEDIQI (IOS, IRAN)	
HUSEYN QULI SARDAR, THE LAST KHAN OF YEREVAN	322

GENOCIDE STUDIES

HASMİK GRIGORYAN (AGMI)	
THE SUICIDE AS A MARGINAL CULTURE WITHIN THE CONTEXT OF ARMENIAN GENOCIDE	333
SUREN MANUKYAN (AGMI)	
THE PROBLEM OF USAGE OF CRIMINALS IN THE IMPLEMENTATION PROCESS OF THE ARMENIAN GENOCIDE	342
SEDA PARSAMYAN (AGMI)	
CONTINUITY OF THE TURKISH POLICY OF THE DESTRUCTION OF THE ARMENIAN CULTURAL MONUMENTS	350
GEVORG VARDANYAN (AGMI)	
THE GREEK GENOCIDE IN PONTUS IN 1916-1923	360

PHILOLOGY

EISA ALIREZAEI (YSU, IRAN)	
ON SOME ARMENIAN ANALYTICAL VERBS FORMED BY THE VERB <i>նստի</i> (<i>"TO EAT"</i>) AND THEIR EQUIVALENTS IN PERSIAN	372
EMMA KHACHATRYAN (RA(S)U)	
SENTENCES DEPRIVED OF A SYNTACTIC FUNCTION IN <i>ԻՐԱՅ</i>	380

Հ Ի Ն Ե Վ Մ Ի Ջ Ն Ա Ղ Ա Ր Յ Ա Ն
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՄԻՐՅԱՆ ՄԱՐԴԱՍ
(ԵՊԶ)

ԷԹԻՈՒՆԻ ԵՐԿԻՐԸ

Էթիունի (^{ևս}Etiani/Etiani) երկրանունը մեզ հայտնի է ուրարտական արքաներ՝ Իշպուիսիի և Մենուայի, Արգիշթի I-ի, Սարգուրի II-ի, Ռուսա I-ի, Արգիշթի II-ի, Ռուսա II-ի կողմից թողած սեպագիր արձանագրություններից: Այս երկրանունը երկու տեղ՝ Սարգուրի II-ի և Արգիշթի II-ի արձանագրություններում՝ հանդիպում է նաև Էթիուիսի (^{ևս}Etiahi) ձևով, որի -ի մասնիկը դիտվում է որպես պատկանելիության ցույց տվող վերջածանց¹:

Մինչև վրջին երկու տասնամյակներն Էթիունիի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ արվել են սակավաթիվ անդրադարձներ: Սկզբնական շրջանում հիմնական շեշտը դրվել է այն հարցի վրա, թե ինչ է իրենից ներկայացնում Էթիունին: Որոշ հետազոտողների կարծիքով Էթիունին պատմա-աշխարհագրական հասկացություն է², որտեղի «ցեղերն ու ցեղային միությունները դեռևս գտնվել են տոհմատիրական կարգերի քայքայման փուլում և հետևաբար չեն ունեցել կազմակերպված պետություն»³: 1980-ական թվականների կեսերից սկսած տարածում է գտել և այն կարծիքը, որ Էթիունին համադաշնություն է՝ կազմված համայնքներից,

¹ Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Е., 2001, № 241 Сл; № 411^{об}г.

² Мелконяцкая Г., Урартский язык, М., 1964, с. 29.

³ Арутюнян Н., КУКН, էջ 505՝ համապատասխան հղումներով:

⁴ Арутюнян Н., Брайляги (Урарту) (այսուհետև՝ БУ), СПб., 2006, с. 115.

իշխանություններից, թագավորություններից⁶: Ըստ Գ. Արեշյանի՝ էթիուեյան հասարակությունը, ի հակադրություն ուրարտականի, Ք.ա. II հազ. 2-րդ կեսին և Ք.ա. I հազ. սկզբին ամենևին «պարզունակ-համայնական» բնույթ չի կրել, այստեղ գոյություն են ունեցել «կոմպլեքսային հասարակություններ»⁷: Այս խնդիրների վերաբերյալ դեռևս չկա միասնական կարծիք, ինչը պայմանավորված է հիմնականում սեպագիր աղբյուրների սակավությամբ:

Դատելով ուրարտական սեպագիր աղբյուրներից՝ էթիուեյան տարածվել է Սարիղամիշից ու Կարսից մինչև Սեանի ավազան և Միսիանի շրջան⁸: Ի. Դավոնովն էթիուեյի տարածքում բնակվող ցեղերին պայմանականորեն անվանում է «էթիուցիներ», որոնք, հավանաբար, մոտ են եղել ինչպես ուրարտացիներին, այնպես էլ խուրիներին⁹: Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ Etio(-oi/hi) երկրանունը «հայ» ցեղական ուրարտական «տառադարձությունն է»¹⁰:

Վ. Գայսերյանը, ռուսումնասիրելով Արգիշթի II-ի Միսիանի սեպագիր արձանագրությունը, առաջադրել է մի տեսակետ, ըստ որի՝ արձանագրությունում խոսվում է հավանաբար նաև էթիուեյ երկրի գլխավոր աստծուն ուլեր զոհաբերելու մասին: Եթե սա այսպես է, ապա էթիուեյին, ինչպես Ուրարտուն, կարող էր ունենալ նաև իր առանձին դիցարանը¹¹:

⁶ Հմայակյան Ս., էթիուեյ երկրի վարչա-քաղաքական կառուցվածքի շուրջ, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Ե., 2001, էջ 24-25:

⁷ Ըստ Գ. Արեշյանի՝ «կոմպլեքսային հասարակությունների» առկայության օգտին կարող են խոսել էթիուեյի տարածքում առկա պրոֆեսիոնալ զինվորների սոցիալական դասի գոյության ակնհայտ վկայությունները (ինչը պարզ է դարձել Հայաստանի, Վրաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարերի (Ք.ա. II հազ. 2-րդ կես - Ք.ա. I հազ. սկիզբ) դամբարանային համալիրների և աստիճանակարգված բնակավայրերի համակարգի վերլուծության արդյունքում): Տե՛ս՝ Areshian G., Why We do Need to Study Leonti Mroveli, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies (այսուհետև՝ AJNES), Vol. V, Iss. 1, Y., 2010, p. 17-26.

⁷ Арутунович Н., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Е., 1985, с. 262.

⁸ Даксенов И. М., Предистория армянского народа, Е., 1969, с. 18.

⁹ Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգանվան հարցեր, Ե., 2006, էջ 131-142:

¹⁰ Գայսերյան Վ., Արգիշթի II-ի Միսիանի արձանագրությունը, «Լրագիր հասարակական գիտությունների», № 6, 1985, էջ 67-79:

Որոշ ուսումնասիրողներ Սարգսուրյան տարեգրությունում հիշատակվող Դիուսինի («Diuzini»)¹¹ անձնանունը (որ հասկես է գալիս որպես Էթիուսիի արքա) ստուգաբանում են հայերենով՝ «Աստուց ծնված»: Ըստ այդմ առաջ են քաշում տեսակետ, ըստ որի, Էթիուսին Ք.ա. VIII դարում կառավարվել է հայախոս հարստության կողմից և որտեղ արքայական իշխանությունն աստվածացվել է¹²:

Էթիուսին Ք. ա. IX դարի վերջից սկսած քաղաքական պայքարի մեջ է մտնում Ուրարտուի հետ, որից սահմանազատվում էր Հայկական պարլեռաշրջայով: Էթիուսին, շրջակա երկրամասերով, ուրարտական արքաների նվաճողական քաղաքականության տեսանկյունից ունեցել է իր առանձնակի տեղն ու եշանակությունը: Տեղի «երկրները» նախ և առաջ ուրարտացիների համար տեսնական¹³ և մարդկային ռեսուրսների աղբյուր էին¹⁴ հանդիսանում: Ըստ այդմ՝ միշտ չէ, որ ուրարտացիների՝ իրար կտնից հաջորդող արշավանքները դեպի հյուսիս, տվյալ դեպքում Էթիուսի, նպատակ են հետապնդել ամրապնդվելու որևիցե շրջանում կամ ճնշելու այնտեղ սկիզբ առած ապստամբությունները, այլ դրանք ունեցել են նաև ավարառուական եշանակություն¹⁵: Այս առումով ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ կույն արքայի արձանագրություններում բազմիցս կրկնվում են այն կույն երկրանունները (կապված դեպի այնտեղ իրականացված արշավանքի հետ), որոնք «գրաված» են եղել մեկ կամ մի քանի տարի առաջ: Սա կարող է խոսել այն մասին, որ ուրարտացիները տվյալ

¹¹ Аргутинская Н., КСКХ, №174, С130-31.

¹² Areshian G., Why We do Need to Study Leonti Mroveli, էջ 17-26; Petrosyan A., The Armenian Elements in the Language and Onomastics of Urartu, AJNES, Vol. V, Iss. 1, Y., 2010, p. 133-140.

¹³ Էթիուսին իր տարածքում ընդգրկում էր բարեբեր դաշտեր (Արարատյան, Շիրակի), իարուստ արտոսվայրեր (Քառակապես Մանաս լճի ավազան):

¹⁴ Այս առումով հետաքրքրական է Մեմուայի՝ Գործոթից ծայրնաբերված արձանագրությունը, որտեղ նշվում է, որ Մեևուան, նպատակեցնելով Էթիուսին՝ այնտեղից գերի է տանում 500 ծագար (50 atibi) մարդ (Տե՛ս՝ Selvini M., Corpus dei testi urartei (այսուհետև՝ CTU), Vol. I, Roma, 2008, A 5-2Aa, 5-2Ba, 5-2Ca, 5-2Da, 5-2Aa, 5-2Fa.)

¹⁵ Նման արշավանքների աղբյուրեցում ուրարտացիների անյամա կարող էին նպատակ նաև տեղի «երկրների» ժողովրդագրական պատկերի փոփոխմանը:

արշավանքի ընթացքում հետապնդել են զուտ թալանչիական նպատակներ, ինչը, ինարկն, կթուլացնեք ասպատակված երկիրը թե՛ ռազմականապես, թե՛ տնտեսապես: Նման քաղաքականություն կարելի է նկատել հենց Արգիշթի I-ի կառավարման տարիներից: Պատահական չէ, որ դեպի Էթիունի, Արգիշթի I-ը իրար հաջորդող երեք արշավանք է իրականացրել (տե՛ս ստորև): Երա թագավորության առաջին չորս տարիներին վերաբերող արձանագրություններում կարելի է նկատել որոշ երկրանունների պարզապես հաջորդաբար թվարկում՝ որպես թե «գրաված» երկրներ (օր.՝ *Արտուռես H., KYKH, № 174 B1-a-a; № 173 I-a-a* և այլն: Հմմտ., օր.՝ *KYKH, № 174 B1-a* և այլն): Մինչդեռ որոշ երկրների, քաղաքների գրավումը մանրամասն նկարագրված են:

Առաջին մեզ հայտնի ուրարտական արձանագրություններից իմանում ենք, որ Էթիունի – Ուրարտու առաջին բախումը տեղի է ունեցել Իշպուխնիի և Մենուայի համատեղ գահակալման տարիներին, երբ վերջիններն արշավանք են ձեռնարկել դեպի հյուսիս՝ Ուխտերուխի, Լուշա, Քաթարգա «երկրների» դեմ, որոնց օգնության են եկել «Էթիունի երկրի արքաները» և միայն Անաշե (Ալաշկերտ) քաղաքի մատուցվելու են ուրարտացիները կարողացել կասեցնել երանց¹⁶:

Այս արշավանքը, թերևս, ուղղակի սկիզբն էր Ուրարտու-Էթիունյան բախումների: Այսուհետև, սկսած արդեն Մենուայի կառավարման շրջանից, Էթիունին դառնում է ուրարտական արքաների ամենամյա արշավանքների թիրախը: Արդեն Մենուայի միանձնյա կառավարման տարիներին Էթիունիի տարածքում՝ Էրիկուախի «երկրում», ուրարտացիները կարողանում են իրենց համար հենակետ ստեղծել ի դեմս Մենուախիսիլի «հոյակապ ամրոցի»¹⁷:

¹⁶ *Արտուռես H., KYKH, № 31*: Իգուամուլ Վ., Կարազուղյան Հ., Հմարակյան Ս., Օձասարի սեպագիր արձանագրությունը, «Ուսում-բանասիրական հանդես», թիվ I (145), Ե., 1997, էջ 193-202:

¹⁷ Հնարավոր է Մենուախիսիլիին այն քաղաքն է, որ բացվել է Արտաշատի նախաուրարտական և ուրարտական հեռագիտական շերտերում: Տե՛ս՝ Խաչատրյան Ժ., Արտաշատի պեղումները, ՀՄՍՀ 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Ե., 1987, էջ 158-170:

Թերևս, հենց այնպես չէ, որ քաղաքը Մենուան կառուցել է հենց Էրիկուսիսի երկրի տարածքում: Էթիուկյան համադաշնության կազմի մեջ մտնող և հարավային սահմանը հանդիսացող այս երկիրը գտնվել է առևտրական մայրուղու վրա, Արաքսի աջ ափին: Այն, ինչպես Մենուայի արձանագրություններն են կոչում, ուրարտացիների կողմից մինչ այդ զբաղված չի եղել: Էրիկուսիսին այսուհետ ոչ մի արձանագրությունում չի հանդիպում, ինչը կարող է խոսել այն մասին, որ այս երկիրը, հետագայում է, մտել է ուրարտական տերության կազմի մեջ: Էրիկուսիսի զբաղմամբ Էթիուկիի դոներն ուրարտացիների առաջ բացվում են. այն կամուրջ է ծառայում դեպի արգավանդ Արարատյան դաշտ և անասնապահական կենտրոն հանդիսացող Սևանի ավազան ներթափանցելու համար:

Ստեղծված պայմանների ճշման ներքո Էթիուկին և նրա արևելյան հարևան Դիաուխի (Տայք) երկիրը իրենց ուժերը համախմբում են՝ գործելով միասին ընդդեմ ուրարտական նվաճողական արշավանքների: Ամենայն հավանականությամբ, Դիաուխին¹⁸, օգտվելով Մենուայի հաջորդ Արգիշթի 1-ի նոր գահ բարձրանալու հանգամանքից, ապստամբում է¹⁹: Հետագայում է, որ այս ապստամբությունն էլ առիթ է հանդիսանում, որպեսզի Արգիշթին իր թագավորության առաջին տարում արշավի դեպի Դիաուխի: Վերջինիս օգնության են գալիս Էթիուկյան արքաները²⁰, սակայն պարտություն են կրում, և Դիաուխին հարկատու է դառնում Ուրարտուին²¹: Էթիուկյան արքաների՝ Դիաուխիին օգնության գալը, ամենայն հավանականությամբ, պատճառ է հանդիսանում, որպեսզի Արգիշթին իր գահակալման 2-րդ տարվա 1-ին արշավանքն ուղղի դեպի Էթիուկին²²: Համաձայն Խորխոսյան տարեգրության՝ Արգիշթի 1-ը նույն տարում 2-

¹⁸ Ն. Հարությունյանը Խորխոսյան տարեգրության 1-ին տարվա արշավանքին վերաբերող КУКН № 174, А3 արձանագրության 23-րդ և 25-րդ տողերի վնասված հատվածները վերականգնում է որպես Էթիուկիի (XIII-E-ti-6-mi-ni): Հմմտ. № 174 В1 արձանագրության 1-26-րդ տողերը, Salvini M., CTU, A 8-1 Roma; A 8-2 Voi. 2, նաև Арутюнян Н., ВУ, էջ 144-145):

¹⁹ Арутюнян Н., КУКН, № 174 А1.

²⁰ Арутюнян Н., КУКН, № 174 В1т-2.

²¹ Арутюнян Н., КУКН, № 174 В1-2.

²² Арутюнян Н., КУКН, № 174 В1т-2.

բղ անգամ «նորից գործ է հավաքում» և արշավում դեպի Դիաուխի, որտեղ գրավում է մի շարք «երկրներ», ապա ասպատակում է Էթիունիի արևմտյան սահմանները²³: Այսպիսով, Արգիշթին ծնկի է բերում Դիաուխի երկրին, որը կարծես առաջնորդող դերակատարում ունեւ տարածաշրջանի մյուս երկրների նկատմամբ: Այսուհետ, այստեղ որպէս այդպիսին, որ կարող էր խաչընդունել ուրարտացիների առաջխաղացմանը, Էթիունիին էր, որի դեմ թվով երրորդ անգամ արշավում է Արգիշթի I-ը²⁴:

Արգիշթի I-ի թագավորության 5-րդ տարվա՝ Ք.ա. 782 թ. արշավանքի արդյունքում ուրարտացիները հաստատվում են Արարատյան դաշտում, որն ուրարտական աղբյուրներում հայտնի է Ու/Վազա (^uAza KUR-ni) անվամբ²⁵: Վազան բոլոր արձանագրություններում հիշատակվում է միայն այնտեղ կատարած շինարարական աշխատանքների կապակցությամբ, քայց ոչ մի հիշատակում նրա գրավման վերաբերյալ, այլ միայն նշվում է Վազայի՝ «թշեամական երկիր» լինելու մասին: Մակայն ակնհայտ է, որ հենց 5-րդ տարվա արշավանքի ժամանակ է այն գրավվել: Վազան չի հիշատակվում նաև Էթիունիի հետ կապված, ինչի արդյունքում չենք կարող միանշանակորեն ասել, որ այն Էթիունիի մաս է կազմել:

Վազան, հենց Արգիշթի I-ի գահակալումից սկսած, գտնվում է ուրարտական արքաների ուշադրության կենտրոնում: Այստեղ Արգիշթին Ք. ա. 782 թ. կառուցում է Էրևրունի ամրոցը, որը ծառայում է նաև որպէս հենակետ՝ դեպի Սևանի ավազան և այն կողմ հետագա արշավանքների համար, որպիսին էր Մեռուախիսիլին: Ապա իր կառավարման 11-րդ տարում կառուցում է Արգիշթիխիսիլին: Ավելի ուշ Ռուսա II-ն այստեղ կառուցում է Թւշերախիսին: Ոչպէս նաև տարբեր ժամանակներում անցկացվում են ջրանցքներ և տնկվում այգիներ:

Չնայած շինարարական այս աշխատանքներին, այնուամենայնիվ, տեղի «երկրները» միայն հարմար առիթի էին սպասում ընդլնգելու: Նման առիթ մշտապէս ծառայում էին ուրարտական արքաների՝ հարավային հարևան Ասորեստանի հետ ունեցած բախումները, որի

²³ Арутюнян Н., КУКН, № 173 I-ж.

²⁴ Арутюнян Н., КУКН, № 173 I-ж, № 176.

²⁵ Арутюнян Н., ТУ, էջ 13-14:

արդյունքում հյուսիսային շրջաններն «այլաթաղ էին արվում»: Լմանառիպ պարմաններում էթիունիկ Արգիշթի I-ի թագավորության 13-րդ տարում ապստամբում է սակայն անհաջող²⁶:

Արգիշթի I-ի հաջորդ Սարգուրի II-ի արձանագրություններինց երևում է, որ նրա կառավարման ողջ ընթացքում (Ք.ա. 764-735 թթ.) հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան երկրամասերը պարբերաբար ընդվզել են: Իր ըմբոստությամբ առավել այքի է ընկնել Էրիախի (պատմական Շիրակ) «երկիրը», որը, հնարավոր է, այս ժամանակաձևատվածում անջատված է եղել էթիունիինց և ապա մաս է կազմել ուրարտական պետության²⁷:

Չնայած Սարգուրի II-ի կառավարման վերջին տարիների մասին տեղեկություններ չկան, սակայն մի բան պարզ է, որ Ք.ա. 743 թ. Ասորեստանի կողմից կրած պարտության արդյունքում ուրարտացիների դիրքերը երկրի հյուսիսային երկրամասերում գնալով թուլանում են: Ասորեստանյան տեքստերինց մեկում հիշատակվում են «էթինացիներ», ովքեր մի քանի անգամ արշավում են Ուրարտու, թալանում երկիրը, և երբ մի երրորդ անգամ արշավելու համար երանք միավորվում են, այս ամենինց անհանգստացած, Սարգուրի II-ի հաջորդ Ռուսա I-ն անձամբ Տուշպայից շարժվում է «էթինացիների» դեմ²⁸: Ասորեստանյան տեքստում հիշատակվող «էթինացիները», ամենայն

²⁶ Арутюнян Н., КУКН, № 173 V-а.

²⁷ Սա հավանական է այնքանով, որ Սարգուրիի արձանագրություններում և ոչ մի տեղ (բացառությամբ № 241 F արձանագրության - «ուղևորվեցն էթիունի (երկիր), երբ ես (դա արեցի) շնորհիվ էթիունի (երկրի), ապա հապտակեցրի Էրիախի (երկրին)»: St 'a' Арутюнян Н., КУКН, № 241 F-а) Էրիախին էթիունիի հետ կապված չի հիշատակվում. այն կարծես դիտվում է լրիվ առանձին «երկիր»: Բացի այդ՝ №241 E արձանագրությունում հիշատակվում է - «(ես) (Սարգուրի II - Մ. Ա.) երկիրը իմ երկրին միացրի» (տե՛ս 'a' Арутюнян Н., КУКН, № 241 E-а): Լման պատկեր կարելի է տեսնել նաև Ռուսա II-ի Ալանիաի արձանագրությունում՝ կապված Օսուլուի երկրի գրավման հետ - «Ռուսան՝ Արգիշթիի որդին, ասում է քջեցի տղամարդկանց, կանաց թշտամական երկրների՝, էթիունի (երկրից),, Միլուկունի (երկրից)» (տե՛ս 'a' Salvini M., Ayani I. Ten Year's Excavations at Rusahinili Eidsurokai 1989-1998, Documenta Asiatica VI, Roma, 2001, Ay-nusi Section VI-а-б):

²⁸ Henry W. F. Sagg, Cuneiform Texts from Nimrud V, The Nimrud Letters, 1952, British school of archaeology in Iraq, ND 2453.

հավանականությամբ, ուրարտական արձանագրություններում ելիշատակվող «էթիուցիներն» են: Իսկ Ռուսայի՝ «էթիուցիների» դեմ կատարած արշավանքի մասին արդեն պատմում են Գավառի և Օռվիկնարի արձանագրությունները: Ուրարտացիների և «էթիուցիների» միջև ճակատամարտը տեղի է ունենում Մևանա լճի հարավային ափերին, որտեղ վերջինները պարտություն են կրում²⁶: Այսպիսով, Ռուսա I-ի՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքը, ամենայն հավանականությամբ, միայն պատասխան հարված էր էթիուսների բարձրացած ապստամբությանը, որը ճնշվում է:

Ռուսա I-ի կատավարման տարիներին Ուրարտու - ասորեստանյան հարաբերություններն այն աստիճանի են սրվում, որ անխուսափելի է դառնում երկուստեք առձակատումը: Ի վերջո, Ք.ա. 714 թ. Ուրարտուն պարտություն է կրում Ասորեստանի կողմից: Բացի այդ, ուրարտական պետությանը սպառնում են նախ կիմմերական, ապա սկյութական ցեղերը: Թվում է, թե հենց նման բարենպաստ պայմաններում հյուսիսային երկրները պետք է ապստամբություն բարձրացնեին, սակայն տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը: Ուտ Ս. Հմայակյանի՝ նրանք արտաքին վտանգի ճնշման տակ համախմբվում են Ռուսա I-ի շուրջ²⁷: Արդյունքում հյուսիսային երկրամասերը թե՛ տևտեսապես, թե՛ մշակութային առումներով, ինչու չէ նաև քաղաքականապես վերելք են ապրում²⁸: Բայց այս ամենը, երևի թե ժամանակավոր փուլից է կրում,

²⁶ Հմայակյան Ս., Հռոմի բերդաքաղաքը և Ուրարտուի հետ առնչվող որոշ հարցեր, Եփրակի պատմամշակութային ժառանգություն 4, Գյումրի 2000, էջ 8-9:

²⁷ Հմայակյան Ս., Ուղուրի-էթիուսի երկիրը, ՀՀ 1993-1995 թթ. հնագիտական աղյուսակներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, Ե., 1996, էջ 46-47:

²⁸ Այս շրջանի հնագիտական կյուրթի ուսումնասիրությունները փաստում են, որ, սկսած Ռուսա I-ի կատավարման վերջին տարիներից, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս, հյուսիս-արևելյան տարածաշրջաններում զրոսերվում է մշակութային նոր վերելք: Այստեղ տեղի է ունենում «տեղական մշակույթի» «բիսյունական մշակույթին» միախառնվելու գործընթացը, ինչի արդյունքում պատեղ նա ձևավորվում է ինքնատիպ «ուրարտական մշակույթը»: Տե՛ս՝ Հմայակյան Ս., Ուրարտական պետության և մշակույթի ձևավորման խնդրի շուրջ, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 16, պրակ 3, Ե., 1995, էջ 15-106:

քանի որ Ռուսայի թոռ Ռուսա II-ի արձանագրություններից մեկում էթիունիին հանդես է գալիս թշնամական երկրների շարքում²²:

Ուրարտական գահին Ռուսա I-ին հաջորդած Արգիշթի II-ին հաջողվում է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Ասորեստանի հետ և կայունացնել երկրի ներքին վիճակը: Այս ամենն Արգիշթի II-ին հեռարավորություն է տալիս ծավալվելու Մանա լճից հարավ-արևելք՝ Միսիանի շրջան, որտեղ նվաճում է էթիունիի ծայր արևմտյան երկիր Մուլուկուն (պատմական Օդուկ)²³:

Էթիունիին վերջին անգամ հիշատակվում է Ռուսա II-ի Այանիսի արձանագրությունում: Այստեղ, ի թիվս մի քանի շինարարական աշխատանքների, Ռուսան հիշատակում է նաև դեպի էթիունի և Միլուկունի (¹⁰⁰Տևագու(-ու)-¹⁰⁰Տևագու) երկրներ ավարտության արշավանք ձեռնարկելու մասին²⁴:

Ք.ա. VIII դարի վերջերից Ուրարտուն հյուսիսից հարձակման է ենթարկվում կիսմերների կողմից: Ապա Ք.ա. VII դարի կեսերին սպառնում են սկյութական ցեղերը: Ասորեստանի հետ հարաբերությունները գեղալով է՛լ ավելի են սրվում: Այսպիսով, ուրարտական պետությունը բռնում է դանդաղ անկման ուղի, ինչով էլ պայմանավորված թուլանում են նրա դիրքերը հյուսիսում: Ի վերջո, էթիունիին և նրա հետ կապված հյուսիսային «երկրներն» այլևս չեն հիշատակվում ուրարտական վերջին արքաների կողմից:

MARIAM AMIRYAN

(YSU)

THE LAND OF ETIUNI

Urartian cuneiform inscriptions are the main sources regarding the political history of Etiuni, its relations with Urartu and the administrative structure of Etiuni as well.

²² Salvini M., Ayansis I. Ten Year's Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Ay-susi Section VI:9-11.

²³ Апыртованн Н., КՄԿԻ, № 411.

²⁴ Salvini M., Ayansis I., ..., Ay-susi Section VI:11.

According to Urartian texts Etiuni is to be understood as a confederation which probably extends from modern Sarikamish and Kars to the Sevan basin and Sisian. Etiuni had appeared within the sphere of Urartu's expansion due to its fertile cultivated lands and pastures. As a consequence, from the late of the 9th century B.C. the struggle between Urartu and Etiuni was finalised with the subjunction of the latter.

ՈՒԱՐՈՒԲԱՆՈՒ ԵՎ ԲԱԳԲԱՐՔՈՒԻ
ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ¹

ՈՒրարտական պետության կրոնի, դիցարանի, ծիսապաշտամունքային համակարգի, արքայական գաղափարախոսության ուսումնասիրման գործում կարևոր դեր կարող է ունենալ Խալդիի աստծո կանանց դերը: Արդյո՞ք Խալդին ունեցել է կողակից: Ո՞ր աստվածուհին կամ աստվածուհիներն են հանդիսացել Խալդիի կանայք, ինչպիսի՞ դեր և գոծառույթներ են ունեցել նրանք ՈՒրարտական կայսրության դիցարանում:

Պատմագրության մեջ ընդունված է Խալդի աստծո կինը համարել ՈՒրարտահիլի: Վերջինիս համարում են արվեստի, արհեստների, պտղաբերության և սիրո աստվածուհի և նույնացրել են ասորեստանյան Սարգոն II արքային պատկանող մի քանի սեպագիր սկզբնաղբյուրներում ուրարտական կայսրության հոգևոր կենտրոն համարվող Մուծանիրի Խալդի աստծո տաճարի գրավման և թալանման դեպքերի նկարագրության մեջ Խալդիի տաճարում որպես վերջինիս կին հիշատակված Բագրարթուի հետ²: Այս առումով նույնիսկ

¹ Հոդվածի պատրաստման ընթացքում արժեքավոր դիտողություններն և խորհուրդներն համար իմ նրախտագիտությունն են հայտնում սիրելի ուսուցիչս՝ Ա. Փիլիպոսյանին: Իմ խորին շնորհակալությունն են հայտնում Ս. Գրիգորյանին, թվ մեծահոգաբար ինձ ենարավորություն ընձևեց սահմանված ժամկետից ուշ հանձնել հոդվածը: Հոդվածի պատրաստման ընթացքում տեղի ունեցած քննարկումների և տրամադրած գրականության համար անչափ շնորհակալ եմ Ն. Գրեկյանին, ինչպես նաև ցուցաբերած օգնության համար չեմ կարող իմ խորին շնորհակալությունը չհայտնել Հ. Մարտիրոսյանին, Ռ. Ղանին, Բ. Փորթերին և Գ. Գրիգորյանին:

² Мелконянц Г., *Наши-Урарту, Тбилиси*, 1950, с. 191, 372, Հմայակյան Ա., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 38-41: Арутюкян Н., *Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН)*, Е., 2001, с. 56, № 39a; Grekyan Y., *The Will of Mensu and the Gods of Urartu, Aramazd*,

ուրարտագիտության մեջ ներմուծվել է ՌԴարուրանի-Բագրարթու «տերմինը»²:

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է գլխավորապես հնագիտական և զրավոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա քննության ենթարկել ՌԴարուրանիի և Բագրարթուիի հարաբերակցության խնդիրը և փորձել պարզել, թե որքանով է վերջիններիս պաշտամունքը նույնական:

Հոգվածում հանգում ենք այն եզրակացության, որ դեռևս վաղ է նույնացնել ՌԴարուրանիին և Բագրարթուին: Ամենայն հավանականությամբ, վերջիններս տարբեր աստվածություններ են: Ըստ երևույթին՝ ՌԴարուրանին կապված էր ուրարտական պետության կրոնական գաղափարախոսության և դրա մասը կազմող ծիսապաշտամունքային արարողությունների հետ, իսկ Բագրարթուն եղել է Մուծանիքյան տարածաշրջանի գերագույն աստվածունին:

Թալղիի կանանց մասին մենք ուղղակի տեղեկություններ ունենք միայն ուրարտական և ասուրական սկզբնաղբյուրներից: Դրանցից առաջինը Իշալուիիի և Մենուայի համատեղ գահակալության ժամանակահատվածին պատկանող Օմասարի արձանագրությունն է, որտեղ հիշատակվում է Պուլուադի երկրում Թալղիիին ցուլ և ոչխար, ինչպես նաև նրա կնոջը կով գոհաբերելու մասին³: Ցավոք, այս արձանագրությունում ուրարտական տերության գերագույն աստծո կնոջ անունը նշված չէ: Երկրորդն արդեն, ինչպես նշել ենք, ասորեստանյան Սարգան II արքային պատկանող արձանագրություններն են, որտեղ Թալղի աստծո կինը հանդես է գալիս Բագրարթու անվամբ (նեարավոր է նաև Բագմաշթու ընթերցանության ձևը)⁴:

Armenian Journal of Near Eastern Studies (այսուհետև՝ AJNES), Vol. 1, Yerevan, 2006, p. 162-163.

² Այս մասին տե՛ս՝ Հնագիտական Ա., նշվ. աշխ., էջ 38-41՝ հղված գրականությամբ:

³ Арутюнян Н., КУХН, № 39а, էջ 56, Salvini M., Corpus Dei Texti Urartei 1 (այսուհետ՝ СТУ), Vol. I, Roma, 2008, А 3-8, p. 137.

⁴ Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВНИУ), АВНИУ, "Восточная древняя история" (այսուհետև՝ ВДИ), 1951, 2 (36), с. 51-52, 54, АВНИУ, ВДИ, 3 (37) с. 318, 332-333.

ժամանակին նշանավոր ուրարտագետ Գ. Մելիքիշվիլին, վերլուծության ենթարկելով Մհերի Դոան արձանագրության տեքստը, որտեղ ամփոփված է Իշպուխիև և Մեհուա արքաների համատեղ գահակալության ժամանակաշրջանի կանոնակարգված ղիցարանը և աստվածություններից յուրաքանչյուրին գոհաբերելիք կենդանիների տեսակներն ու թվաքանակը, հանգում է այն եզրակացության, որ աստվածությունների մի ցանկը բաղկացած է աստվածուհիներից և քանի որ առաջին հիշատակված աստվածուհին Ուարուբանին է, ապա վերջինս Խալդիի կինն է³: Լշտեալոր ուրարտագետի համար այստեղ որպես կոյան են հանդիսացել մի քանի հանգամանքեր:

Այսպես, Մհերի Դոան արձանագրության մեջ աստվածությունների շարքում հիշատակված է ուրարտական ղիցարանի գերագույն եռյակը՝ ուրարտական տերության հովանավոր աստված Խալդին, տարերքի աստվածը և արևի աստվածը (համապատասխանաբար՝ Թեյշերան և Շիվինին)⁴: Իսկ ահա այսպես կոչված աստվածուհիների շարքում համատասխանաբար առաջինը հիշատակվում են Ուարուբանին, Խուբան և Տուշպեան: Քանի որ Ուարուբանին մի քանի արձանագրություններում հիշատակվում է Խալդիի հետ միասին և առաջինն է Մհերի Դոան արձանագրության աստվածուհիների ցանկում, Խուբան էլ կարող էր համատասխանել ուրարտական Թեյշերայի խուտիական գուգահեռ Թեշուրի կեռջ Խեբաթի հետ, իսկ Տուշպեա աստվածուհին, որի պաշտամունքային կենտրոնը պետք է որ հավանաբար լիներ Վանի թագավորության մայրաքաղաք Տուշպայում, շատ հավանական է, որ լիներ Վանա լճի արևելյան ափագանի արևի աստված Շիվինիի կինը⁵: Այս տեսակետը հետագայում ընդունվեց և զարգացվեց մի շարք ուրարտագետների կողմից: Ուարուբանին նույնացվեց Բագրարթուի հետ, կամ էլ համարվում էր Ուարուբանիի մարմնավորումը: Լույնիսկ ուրարտագիտության մեջ ներմուծվեց Ուարուբանի-Բագրարթու (Բագմաշթու) տերմինը⁶:

³ Melikishvili G., Die Götterpatris an der Spitze des urartäischen Pantheons, *Orientalia*, № 34, 1965, S. 441-445.

⁴ Լույն տեղում:

⁵ Լույն տեղում:

⁶ Այս մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, տե՛ս նույն Վ. Լույնի, էջ 38-41՝ նրկած զրականությունը:

Ուարուբանիի և Բագրարթուի հնարավոր հարաբերակցությունը հասկանալու համար հարկ էնք համարում այն դիտարկել վերջիններիս ուղղակիորեն վերաբերվող հնագիտական և զրավոր սկզբնաղբյուրների լույսի ներքո:

Ուարուբանիի մասին առաջին տեղեկությունը մեզ հաղորդում է Վան քաղաքից 60 կմ արևելք գտնվող Իշպուհիևիի և Մենուայի համատեղ գահակալությանը պատկանող Աշտուակերտի եռախորշ ժայռափոր դռան վրայի երկու անգամ կրկնվող արձանագրությունը, որտեղ Իշպուհիևի և Մենուան տեղեկացնում են *sasi-i* կառուցման մասին, ինչպես նաև գոմսու-ում (?) Խալդիին ուլ ողջակիզելու, ցուլ, զոհաբերելու, Ուարուբանիիև՝ կուլ և Խալդյան դարպասներին և զենքերին՝ մեկական ոչխար զոհաբերելու մասին⁹:

Հաջորդը Իշպուհիևիի և Մենուայի կառավարման ժամանակաշրջանին պատկանող մեր կողմից արդեն հիշատակված Միերի Դռան նշանավոր արձանագրությունն է: Վան քաղաքից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող այս եռախորշ ժայռափոր դռան արձանագրության մեջ այսպես կոչված առաջինը հիշատակված «աստվածուհիներին» շարքում հիշատակվում է Ուարուբանիին կուլ և ոչխար զոհաբերելու մասին¹⁰:

Ըստ ժամանակագրական կարգի՝ մյուս սկզբնաղբյուրը Մենուա արքայի կողմից թողնված Գյուգակի (Վանա լճից հյուսիս-արևելք) կոթողի արձանագրությունն է, որտեղ հաղորդվում է Մենուայի կողմից Խալդյան դարպասների, Խալդի աստծո քաղաքի կառուցման, ինչպես նաև խաղողուտ և մրգատու այգի հիմնելու մասին¹¹: Արձանագրության վերջում նշվում է.

«Երբ խաղողուտը պտղատու դառնա (հասնի), թող Խալդիին քանակիկ ցուլ և երեք ոչխար, զոհաբերեն, թող մատաղ իրականացնեն 7, և կոթողի առջև, նրբ խաղողը հավաքեն, թող Խալդյան

⁹ Арутюнян Н., КУХН, № 36, էջ 46 – Salvini M., CTU, 1, A 3-2, էջ 129-130.

¹⁰ Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 24-32; Арутюнян Н., КУХН, № 38, էջ 44 – Salvini M., CTU 1, A 3 3-1, էջ 125-129.

¹¹ Арутюнян Н., КУХН, № 82 – Salvini M., CTU 1, A 5-33, էջ 224-225.

դարպասներում գարեժի իրականացնեն, թող ՈՒարուբանիին լինի, թող գարեժի Խալդիին լինի կոթողի առջև»¹²:

ՈՒարուբանիի մասին մյուս արձանագրությունը գտնվել է Արմավիրից: Ըստ տարբեր կարծիքների՝ այն կարող էր պատկանել Արգիշթի I-ին, Սարգուրի II-ին կամ Ռուսա II-ին¹³: Վեասված և բավականին բարդ ընթացակարգի այս արձանագրության մեջ նշվում է Խալդի աստծուն ուլ ողջակիզելու և ցուլ զոհաբերելու, այնուհետև, ՈՒարուբանիին կուլ զոհաբերելու մասին, Խալդյան դարպասներում Խալդիին և ՈՒարուբանիին ոչխարներ, ինչպես նաև զսմանո-ում Խալդիին ուլ ողջակիզելու, ցուլ զոհաբերելու, Թեյշեբա և Եփվիսի աստվածներին ոչխարներ զոհաբերելու մասին¹⁴: Այնուհետև, հիշատակվում է Խալդյան դարպասների, «Խալդիի աստծո տան», ¹⁵palagi մասնագիտության տեր մարդու մասին, նորից Խալդիի և ՈՒարուբանիի սիրիանո-ում առջև զոհաբերություններ անելու մասին: Այնուհետև հիշատակվում են ինչ-որ ծեսերի անցկացման մասին ¹⁶Surili «դասի» համար, կրկին սիրիանո-ում, որը գտնվում էր sasi-ի առջև¹⁷: Արձանագրության վերջում ուրարտական արքայի ժամանան առթիվ հիշատակվում է Խալդյան դարպասների առջև Խալդիին զոհաբերություններ կատարելու մասին: Ընդ որում՝ արձանագրությունը պարունակում է հրաման, համաձայն որի զոհաբերված կենդանիների ամբողջ լյարդը և թոքը պետք է մատուցեն Սարգուրի արքային¹⁸:

Մեզ հայտնի հաջորդ արձանագրությունը Արգիշթի II արքային պատկանող Չելեպի Բադիի երկկողմանի արձանագրությունն է (Արճեշից հարավ-արևմուտք), որտեղ կոթողի հակառակ կողմի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Արգիշթիի աստծուն (ՊԳ) ոչխար և կուլ զոհաբերելու մասին, Խալդիին՝ մեկ պարարտ ոչխար,

¹² Լույն տեղում:

¹³ Арутюнян Н., КУКХ, № 270, էջ 271-272 - СТУ 1, А 12-3, էջ 574.

¹⁴ Լույն տեղում:

¹⁵ Լույն տեղում:

¹⁶ Լույն տեղում:

ինչպես նաև Ֆելշեբային, Շիվինիին, Ուարուբանիին, դիցուհիներին, և երկու անգամ Արգիշթիի աստծուն ոչխար գոհաբերելու մասին¹⁷:

Մյուս արձանագրությունը Ռուսա II արքայի Կարմիր Բլուրից հայտնաբերված արձանագրությունն է, որն, ամենայն հավանականությամբ, կազմել է Կարմիր Բլուրիի սաւ-ի հիմնաշարի քարերից մեկը¹⁸: Այստեղ Ռուսա II արքան հաղորդում է Ֆելշեբայինի քաղաքի Ուազա երկրում սաւ և Խալդյան դարպասներ կառուցելու մասին: Արձանագրության մի հատվածում հիշատակվում է գոմսաւում Խալդիին ցուլ, Ֆելշեբային և Շիվինիին ոչխար գոհաբերելու, Անիկուին՝ կով, Ուարուբանիին՝ ոչխար, Խալդյան զենքերին և Խալդյան դարպասներին, ինչպես նաև Իարշա (հնարավոր է Իուրշա ընթերցումը) աստծուն՝ ոչխար գոհաբերելու մասին¹⁹:

Այնուհետև նշվում է, որ երբ նոր տաճարի կառուցումն ավարտվի, թող Խալդիին ցուլ, իսկ Ուարուբանիին թող կով գոհաբերվի²⁰: Նաև նշվում է Խալդիին ուլ ողջակիզելու մասին: Կրկին հիշատակվում են տաճարի կառուցման ավարտման ժամանակ Խալդիին տարբեր կենդանիներ, ինչպես նաև Ուարուբանիին կով գոհաբերելու մասին²¹: Այնուհետև տեքստը պարունակում է բավական անհասկանալի բառեր: Սակայն, տեքստի իմաստը ընդհանուր առմամբ պարզ է: Այստեղ հիշատակվում է ևս մեկ անգամ Խալդյան դարպասների, «*pašgi*» մասնագիտության տեր մարդու, ինչպես նաև «*Խալդիի տուն*» կառույցի մասին²²: Տեքստի շարունակականության մեջ հիշատակվում է Խալդիի և Ուարուբանիի առջև ինչ-որ ծիսապաշտամունքային արարողությունների մասին, որոնք պետք է տեղի ունենային սաւ-ի առջև՝ գտնվող *širīḫani* կառույցում²³: Տեքստում նաև հիշատակություն կա Խալդյան դարպասների առջև Խալդի արտոն պատվին

¹⁷ Salvini M., *Recent Discoveries of Urartian Inscriptions*, AJNES, Vol. V, 1, Yerevan 2010, p. 34-36.

¹⁸ Dan R., *An Hypothesis of Reconstruction on the "Sasi" - Temple at Karmir Blur*, AJNES, Vol. 2, Yerevan, 2010, p. 44-47.

¹⁹ Арутюнян Н., КΥΚΗ, № 424, էջ 348-350 - Salvini M., GTU, 1, A 12 2, էջ 571-574.

²⁰ Լույն տեղում:

²¹ Լույն տեղում:

²² Լույն տեղում:

²³ Լույն տեղում:

գոհաբերություններ կատարելու մասին²⁴։ Շեղ որում, ինչպես և Արմավիրի արձանագրության մեջ, այստեղ ևս երկում է, որ գոհաբերված կենդանիների ամբողջ լուսնուր ռուսիսը գոհաբերության ժամանակ պետք է մատուցեին արքային իր՝ Թելչերախի թաղաք ժամանելու դեպքում²⁵։

Գրեթե նույն տիպի տեղեկություններ է պարունակում Այանիսի տաճարի արձանագրությունը։ Արձանագրության սկզբում Ռուսա II արքան տեղեկացնում է Ռուսախինիլի էրդուրի կախ թաղաքում *sasi* և Խաղյան դարպասներ կառուցելու մասին²⁶։ Աստվածություններին գոհաբերվող կենդանիների հատվածում հիշատակվում է Խաղիին մեկ ցուլ և երկու ոչխար, իսկ համատասխանաբար տարերքի և արևի աստծուն մեկական ոչխար գոհաբերելու մասին, այնուհետև նրանց է հետևում ՌՒարուբանիին մեկ կով գոհաբերելու հիշատակությունը, որին հետևում են Խուսուխինին, Լուսնի աստծուն, Խաղյան զենքերին և Խաղյան դարպասին մեկ ոչխար գոհաբերելու մասին կարգադրությունը²⁷։ Այանիսի տաճարի արձանագրության մեկ այլ հատվածում հիշատակվում է Խաղիին մեկ մատղաշ ուլ, ինչպես նաև հիշատակվում է մի քանի անգամ ևս Խաղիին և ՌՒարուբանիին որոշ կենդանիներ գոհաբերելու մասին²⁸։ Հասկանալի ուշագրավ է, որ *paθaxali* կառույցի կառուցման ժամանակ Խաղիին մեկ մատղաշ ուլ, երկու ցուլ, ՌՒարուբանիին՝ կով գոհաբերելու մասին հիշատակությունը։ Այնուհետև, արձանագրության դժվարընթեռնելի հատվածում կրկին հիշատակություն կա ՌՒարուբանիի մասին²⁹։

Ինչպես Վարմիր Բլուրի և Արմավիրի արձանագրություններում, այստեղ ևս հիշատակվում է *sasi*-ի առջև գտնվող *siriθani* կառույցում Խաղիին և ՌՒարուբանիի առջև ինչ-որ արարողություններ

²⁴ Լույն տեղում։

²⁵ Լույն տեղում։

²⁶ Salvini M., *The Inscription of Ayxnis (Rusabinili Eiduru=KAI), Cuneiform and Hieroglyphic, Ayxnis I, Ten Years Excavations at Rusabinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana, VI, (ed. A. Çilingiroğlu, M. Salvini), Roma, 2001, p. 259-261.*

²⁷ Լույն տեղում։

²⁸ Լույն տեղում։

²⁹ Լույն տեղում։

իրականացնելու մասին³⁰։ Արձանագրությունում ևս հիշատակություն կա ¹¹palagi մասնագիտության մարդու հետ, ինչպես նաև յարդի, սրտի և մեղրիքի մատուցման մասին³¹։

Ուարուբանի աստվածուհու մասին հիշատակություն կա նաև Ռուսա Էրիմնևայորդու Գյովելեքի և երա կրկնօրինակ Սավաջըքի (Հավածոք) արձանագրություններում, որտեղ Թալդիին, Թելշերային և Եիվիևիին կենդանիներ զոհաբերելուց հետո նշվում է Ուարուբանիին մեկ պարարտ ոչխար և մեկ ոչխար զոհաբերելու մասին³²։ Այնուհետև, մեկ այլ հաստվածում ևս մեկ անգամ հիշատակվում են Ռուսախինիլի քաղաքում զոհաբերվելիք աստվածների ցանկը և երանց զոհաբերվելիք կենդանիների տեսակներն ու քանակը, որտեղ ևս Ուրարտուի գերագույն եղակը կազմող աստվածներին հաջորդում է Ուարուբանին, ում այս անգամ պետք մեկ ոչխար զոհաբերվեր³³։

Հաջորդ և բավական ուշադրություն գրավող հնագիտական սկզբնաղբյուրները Ուարուբանիի անունը պարունակող ուլունքսահատիկներն են։ Դրանք երկուսն էլ պարունակում են Ուարուբանիի անունը կրող արձանագրություններ։ Առաջին ուլունքսահատիկը այժմ պահվում է Վանի թանգարանում, որի վրայի արձանագրությունում Արգիշթին հիշատակում է այն Էրիախի երկրից բերելու և Ուարուբանիին նվիրաբերելու մասին³⁴։

³⁰ Salvini M., *The Inscription of Ayanis*, էջ 260-261:

³¹ Լույն տեղում:

³² Գրնկյան Ե. Գյովելեքի ուրարտական արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), № 1, 2004, էջ 251: CTU 1 A 14-2, էջ 627:

³³ Լույն տեղում:

³⁴ Dincol A. M., Kavalki E., *Van bölge müzesinde bulunan yazıtın bir Urartu boncuğu*, *AnAr*, VIII, 1982, s. 231-235: Ըստ Մ. Սալվինիի սիրալիք հաղորդման, այստեղ ամենայն հավանականությամբ խոսքը գնում է Արգիշթի 1-ի մասին, քանի որ հենց նա էր մեզ հայտնի Արգիշթիներից արշավանք ձեռնարկել դեպի Էրիախի երկիր: Վերը նշված ուլունքսահատիկների մասին հարցման, ինչպես նաև այս տեղեկատվությունը ինձ հաղորդելու համար՝ իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում Մ. Սալվինիին, ինչպես նաև Ե. Գրնկյանին, ով էլ իմ խնդրանքով գրել էր իտալացի մասնագետին:

Այժմ մասնավոր հավաքածուում պահվող երկրորդ ուլունքահատիկի վրա, որը պատրաստված է սարդիոնից, նշված է հետևյալ արտահայտությունը՝ «Սերսե «Տարուրի»»:

Հետաքրքիր է, որ Ուարուբանիի մասին քավական հետաքրքիր տեղեկություն կա Այանից գտնված մասնաբեկորներից մեկում, որտեղ հիշատակվում է Ուարուբա աստծո մարդու մասին²⁶:

Վերլուծություն: Ուարուբանիին վերաբերող հիշատակություններից ելնելով՝ մենք չենք կարող միանշանակ պնդել, որ հենց Ուարուբանին է հանդիսացել Խալդի աստծո կինը: Օձասարի արձանագրությունում, ինչպես նշեցինք, Խալդին ունեցել է կին, սակայն վերջինիս անունը նշված չի: Այս հանգամանքը կարող է հանգեցնել տարբեր եզրահանգումների: Եստ հնարավոր է, որ իր պաշտամունքի ներմուծման մի շրջանում Խալդին ընկալվել է որպես առանց կին²⁷, և այս առումով գուցե Իշաուիեիի և Մենուայի համատեղ շրջանում դեռևս միանշանակորեն չէր ընտրվել ուրարտական պետության զերագույն աստծո կողակիցը: Սակայն, եթե հարցին մոտենում ենք մյուս կողմից, ապա Օձասարի արձանագրության համաձայն՝ Խալդիին ցույ և ոչխար, իսկ կրա կնոջը կով գոհաբերելու հիշատակության փաստը քավական նման է Խալդիին ցույ և այլ կենդանիներ և Ուարուբանիին կով գոհաբերելու «թանաձևին»: Այս առումով շատ հնարավոր է, որ այստեղ գրագիրը ցանկացել է շեշտել հենց այդ հանգամանքը: Այնուամենայնիվ, այս խնդիրը դեռևս մնում է վիճահարույց և կարիք ունի նորանոր դիտարկումների և մեկնաբանությունների:

Ինչ վերաբերվում է Գ. Մելիքիշվիլու՝ մեր կողմից նշված այն կարծիքին, ըստ որի՝ Մեների Դեան աստվածների մի մասը համընկնում

²⁶ Walker C., Texts and Fragments, Journal of Cuneiform Studies, 30/4, p. 234. Արձանագրությունը հրատարակված հեղինակը առաջադրում է «Ուարուբային, Մարդուրի» ձևը, որտեղ առաջին անունը Ուարուբանիի անվան կրճատված ձևն է, իսկ Մարդուրին վերաբերվում է ուրարտական այդ անունը կրող արքաներից մեկին: Մի շարք քերականական խնդիրների պատճառով, կարծում ենք, որ այս թարգմանության տարբերակը դեռևս վաղ է ճշգրիտ համարել:

²⁷ Salvini M., The Inscription of Ayanis, Inscriptions on Clay, (CB Ay-39), էջ 291:

²⁸ Grekyan Y., The Will of Menua..., էջ 174:

են իրար, ապա նոր սեպագիր տվյալների ներքո դրվում են կասկածի տակ: Այսպես, վերջնականորեն պարզվեց, որ Միերի Դոան արձանագրության այսպես կոչված աստվածուհիների շարքում հիշատակված երկրորդ աստվածուհու անունը պետք է կարդալ Բարա ձևով³⁸, և այս առումով վերանում են վերջինիս՝ որպես Թեշուբ աստծո կին համարվող Խեբաթի հետ կույնացնելու մտանցումները: Ընդ որում՝ Այանիսի արձանագրության մեջ Խալդիե, Թեշեբան և Շիվիինից հետո հիշատակվում է հենց Ուարուբանին, իսկ որից հետո հիշատակվում են Միերի Դոան արձանագրության մեջ որպես արական աստվածություններ հանդես եկող Խուտուիին և Լուսի աստվածը, իսկ ահա Բարան հիշատակվում է շատ ուշ, իսկ Տուշպուեան, ով հիշատակվում է Տուշպուեյա ձևով, բավական հետին դիրքեր է զբաղեցնում Այանիսի տաճարի արձանագրության աստվածությունների թվում³⁹:

Ուշ վերաբերվում է Ուարուբանիի պաշտամունքին և գոծառայություններին, ապա վերը հիշատակված սկզբնաղբյուրներից ակնհայտորեն երևում է, որ վերջինս հանդիսացել է ուրարտական դիցարանի կարևորագույն աստվածություններից մեկը և իր ունեցած դերով ու նշանակությամբ առնվազն կույնիսկ չի զիջել Խալդիից հետո երկրորդն ու երրորդը համարվող Թեշեբային և Շիվիինի: Ուարուբանիի պաշտամունքն Ուրարտում առկա է առնվազն Իշպուիինի և Մեևուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանից: Դատելով Աշտուակերտի, Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի և Այանիսի արձանագրությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն որոշակիորեն առնչվել է Խալդյան դարպասների հետ: Հետաքրքիր է, որ Աշտուակերտի արձանագրության մեջ հիշատակվող գոմսանո Քառը հանդիպում ենք Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի, Այանիսի արձանագրություններում, որտեղ ևս խոսք է գնում Խալդյան դարպասների մասին: Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ Խալդյան դարպասները կույնանում են ուրարտական եռախորշ դռներին⁴⁰: Եվ այս առումով Աշտուակերտի

³⁸ Salvini M., The Inscription of Ayanis, էջ 259-260:

³⁹ Լույն տեղում:

⁴⁰ Tarhan T., Sevin V., The Relation between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches, Belleten, XXXIX, 1975, p. 407-408.

արձանագրությունը իր բովանդակային իմաստով քավական եման է Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի և Այանիսի համապատասխան հատվածների հետ:

Դատելով Գյուգակի արձանագրությունից, որտեղ եշվում է խաղողի կամ զինու հասնելու փուլերի մասին, որը պետք է լիներ տարվա տարբեր եղանակներին, կարելի է եզրակացնել, որ Թալղիին և Ուարուբանիին են նվիրված եղել սեզոնային որոշակի ծիսապաշտամունքային արարողություններ, որոնք հավանաբար մեծամասամբ պետք է առնչվեին զինու կամ խաղողին⁴¹:

Չափազանց հետաքրքիր են Ուարուբանիի մասին Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի և Այանիսի տեքստերը: Այստեղ Ուարուբանին, Թալղիի հետ մեկտեղ կարևորագույն դեր ունի: Եստ հետաքրքիր է Թալղիին և Ուարուբանիին թե՛ կենդանիներ գոծաբերելու և թե՛ ողջակիզելու փաստը: Վերը եշված նրեք արձանագրություններում էլ մենք գործ ունենք Խալդյան դարպասների, տաճարի կառուցման հետ: Վերը եշված արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ Թալղիի և Ուարուբանիի պաշտամունքին է առնչվել *սիրիանի կոչվող կառույցը*, որտեղ Թալղիի և Ուարուբանիի առջև ին-որ ծիսապաշտամունքային գործողություններ են տեղի ունեցել: Հավանաբար *սիրիանի* դրված են եղել Թալղիի և Բագրաթուրի արձանները⁴² կամ էլ նրանց խորհրդանիշերը: Բավական հետաքրքիր է այս տեքստերում հիշատակվում է արքայի ժամանման դեպքում նրան սիրտ, լյարդ և մեղիք մատուցելու մասին: Միանգամայն անկեայտ է, որ Ուարուբանին Թալղիի հետ կարևորագույն դեր է խաղացել ուրարտական արքայական գաղափարախոսության, ինչպես նաև ծիսապաշտամունքային համակարգի գործում:

Ոչ վերաբերում է Ուարուբանիի անունը կրող ուլունքահատիկների փաստին, ապա ուլունքները, մանյակներն ու հմայիլները հանդիսացել են հատկապես էրոտիկ սիրո, ստիպանքի աստվածուհիների

⁴¹ Հաս Ա. Պետրոսյանի՝ Թալղիի պաշտամունքը նաև առնչվել է նաև զինու և խաղողի հետ: Տե՛ս Պետրոսյան Ա., Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, ՊՁԸ, 2006, №2, էջ 263-264:

⁴² Salvini M., The Inscription of Ayamis, էջ 261-262:

խորհրդանիշներ⁶⁵: Այս առումով, չի բացառվում, որ ՌԻարուբանին ևս ունեցել է նման գործառույթներ: Այս ամենը կարծես թե հիմնավորվում է Ս. Հմայակյանի մի շարք ուշագրավ ուսումնասիրություններով, որտեղ հատկապես պատկերագրական և գրավոր աղբյուրների հիման վրա փորձ է արել հիմնավոր կերպով ապացուցել այս տեսակետը⁶⁶:

Ռեչ վերաբերում է ուլունքահատիկներից մեկի արձանագրության մեջ Սարգուրի և ՌԻարուբա աստծո մարդ հիշատակության փաստին, ապա շատ հնարավոր է, որ ՌԻարուբանիին նվիրված են եղել սպասարկող անձնակազմ և հատուկ ծիսապաշտամունքային կատույց: Այս ամենը կարծես թե լրացնում է մեր կողմից հիշատակված Ալանիսի մասնաբեկորներից մեկում ՌԻարուբա աստծո մարկանց մասին հիշատակության փաստը, ինչև, ըստ Ե. Գրեկյանի, կարող էր առնչվել կամ աստվածուհուն սպասարկող անձնակազմին կամ նրա տաճարի տնտեսական անձնակազմին⁶⁷: Առաջին վարկածի հավանականության պարագայում կարելի է եթադրել, որ ՌԻարուբանիի քրմերը ունեցել են հատուկ ուղղվածություն:

Բազմաբթու: Այս աստվածուհու անունը հիշատակվում է Սարգոն II-ի տեղեկություններից, որտեղ Բազմաբթուն հիշատակվում է որպես Խալդի աստծո կին:

Դրանցից մեկում Սարգոն II արքան տեղեկացնում է իր վատահելի մարդկանց, իր առաջնորդների կողմից Մուծածիրի՝ Խալդի աստծո տաճարի բազմազան և անհամար հարստության թվում Խալդիին և նրա աստվածուհուն՝ Բազմաբթուին իր ճամբար բերելու մասին⁶⁸: Մեկ այլ հաղորդման մեջ հիշատակվում են Խալդիի և նրա կին Բազմաբթուի

⁶⁵ Փիլիպոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III-II-րդ հազարամյակների ծովախնցիկները որպես հնագիտական և ազգագրական նկատագրությունների սկզբնաղբյուր, Հին Հայաստանի մշակույթը, Ե., 1998, էջ 64-65:

⁶⁶ Հմայակյան Ս., ՌԻբունց Եամիրամայ ի ծով, Հայ արվեստին նվիրված VIII գիտական կոնֆերանսի զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1997, էջ 25:

⁶⁷ Գրեկյան Ե., ՌԻարուբանյան աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. «ՌԻարուբուի արքաները» (Մախնական դիտարկումներ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» (այսուհետև՝ ՄՄԱԵԺ), XXIII, Ե., 2004, էջ 328:

⁶⁸ Дьяконов И., АВИИУ, ВДИ, 1951, 2 (36), էջ 51:

գարդերի մասին⁴⁷: Բավական հետաքրքիր է Բագրարթուին վերաբերող մեկ այլ տեղեկություն, որի համաձայն Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարում է գտնվել Բագրարթուի կնիքով ոսկե մատանին, որով որոշումներ էին հաստատում⁴⁸:

Վերլուծություն: Վերը նշված փաստերը շատ քիչ հնարավորություն են տալիս Բագրարթուի պաշտամունքի և գոծառույթների մասին եզրակացություններ անելու համար: Ինչպես արդեն ենթադրվել է, Խալդիին և Բագրարթուին առանձնելու փաստը կարող է հուշել Մուծածաիրի տաճարում երանց արձանների գոյության մասին⁴⁹: Չի բացառվում, որ դրանք ուղղակի եղել են Խալդիի և Բագրարթուի պաշտամունքային խորհրդանիշները: Ինչպես ժամանակին նկատվել է, Խալդիի անունը հիշատակվում է որպես և Ռուսայի և Ուրգանայի աստված, սակայն Բագրարթուի անունը կարծես թե հիշատակվում է միայն որպես Ուրգանայի աստված լինելու պարագայում⁵⁰, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Բագրարթուն եղել է տեղական աստվածուհի:

Վնիքով ոսկե մատանու առկայության փաստը հաստատում է առնվազն Մուծածիրի տաճարում գուշակություններ անելու մասին⁵¹ և, քանի որ այդ մատանին պատկանում էր հենց Բագրարթուին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, վերջինս առնվազն ունեցել է կան գուշակության հովանավոր աստվածուհու գործառույթներ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Լոր Ասորեստանյան թագավորությունում գուշակության կարևորագույն կենտրոնն էր համարվում Արբելա քաղաքում գտնվող Իշթար աստվածուհու տաճարը⁵²: Արբելան իր տեղանքով պետք է բավական մոտ գտնվեր Մուծածիրին և այս առումով շատ հնարավոր է, որ այս ամենը լիներ Արբելա-Մուծածիր կրոնական

⁴⁷ 48 АВНИУ, ВДИ, 3 (37) с., 332

⁴⁸ Լույն տեղում:

⁴⁹ Пигорский Б., *нշվ. աշխ.*, էջ 223:

⁵⁰ Лосева И., *Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (К вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубахи)*, Древний Мир, М., 1962, с. 309:

⁵¹ Пигорский Б., *Ванское царство (Урарту)*, М., 1959, с. 223; Գրեկյան Ե., Ուրարտական աստվածապետության..., էջ 326:

⁵² Terro S., *Women and Their Agency in the Neo-Assyrian Empire*, Helsinki, (Master's Thesis, April 2005), p.90.

փոխազդեցությունների արդյունք: Չպետք է բացառել, որ երկու աստվածուհիների պաշտամունքն ինչ-որ ժամանակահատվածում ծագել է միևնույն տեղանքից կամ միևնույն հոգևոր ընկալումների ակունքներից:

Մեր կարծիքով կան ևս երկու սկզբնաղբյուրներ, որոնք առնչվում են Բագրարթոնի պաշտամունքին և գործառույթներին և կարող են լրացնել այդ բացը: Այսպես, Սարգոնի ավարի թվում ճիշտակվում է մահիճի մասին⁵²: Շնորհակալաբար հաճախ հենց տաճարում տեղադրված մահիճի վրա էլ արքան կամ նրան խորհրդանշող անձը և տաճարի քրմուհին իրագործում էին սրբազան ամուսնության ծեսը, որտեղ արքան խորհրդանշում էր գերագույն աստծուն, իսկ քրմուհին՝ պտղաբերության աստվածուհուն: Այս ծեսը կոչված էր ապահովելու արքայի՝ որպես տերության և բնակչության հովվի իշխանության օրինականությունը և երկրի բարօրությունը⁵³: Չի բացառվում, որ նման գործընթաց է տեղի ունեցել Մուծածիրի Քալդի աստծո տաճարում, որտեղ արքան կամ նրան մարմնավորող անձը կերպարանաւորել է Քալդի աստծուն, իսկ քրմուհին՝ Բագրարթոն աստվածուհուն⁵⁴: Կարևոր է ենթադրել, որ ուրարտական տերությունում Բագրարթոն գուցե նաև մարմնավորել է Մուծածիրի տաճարի գերագույն քրմուհուն: Այս առումով բավական հետաքրքիր է Բագրարթոն անվան ստուգաբանություններից մեկը, ըստ որի այն ծագում է իրանական *bagh* – «աստված» և *bar* – «կին» բառերի ակուզատիվ ձևից և նշանակել է «աստծո կին»⁵⁵: Մ. Ռիմնշեյդերը նույնիսկ չի բացառել, որ Բագրարթոն

⁵² Делекочов И., АВИИУ, ВДИ, М., 1951, 2, с. 332.

⁵³ Սրբազան ամուսնության ծեսի մասին տե՛ս օրինակ՝ Nissinen M., Uro R. (ed.), *Sacred Marriages: The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, Winona Lake, 2008.

⁵⁴ Ուրարտական պետությունում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի հետաքրքիր գոյության մասին տե՛ս՝ Բադալյան Մ., «Քալդի և Բագրարթոն»: Ուրարտում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության խնդրի շուրջ, 2008, «Երկրորդի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում 2008 թ. տեղի ունեցած Բ. Պլուտոբովսկու ծննդյան 100 ամյակին նվիրված գիտաժողովի հաղվածների ժողովածու, հանձնված է տպագրության:

⁵⁵ Հղվում է ըստ՝ Riemschneider M., *Die urartäischen Gottheiten*, *Orientalia*, Vol. 32, Roma, 1963, S. 149.

դիցուհու կերպարի և գործառույթների տակ թաքնված լինի վաղ
շրջանի ինչ-որ քրմուհու նախատիպ²⁷։ Մեր կարծիքով, չի բացառվում,
որ Բագրարթուն լիներ նաև անվազն Մուծածիրի Խաչի աստծո
տաճարի գերագույն քրմուհու տիտղոսը։ Այս ամենով ճանդերձ չպետք
է այստեղ բացառել հնարավոր այլ զարգացումների փաստը։

Մեր ենթադրությունը կարծես թե հաստատում է մեկ այլ
սկզբնաղբյուր։ Այսպես, համաձայն ասորական տեքստերի՝
Մուծածիրի Խաչի աստծո տաճարում գտնվում էին ցլի, ինչպես նաև իր
հորթուկի հետ կովի բնական չափեր ունեցող արձանները, որոնք
ձուլվել էին տաճարում կուտակված պղնձի պաշարներից՝ Մարդուրի
Իշպուինիորդու հրամանով²⁸։ Անկախ այն հանգամանքից, թե
իրականում ով է ներկայացված Մարդուրի անվան տակ²⁹, ակնհայտ է,
որ վերջինս մեծ նշանակություն ու դեր է տվել այդ արձանների
ձուլմանը և դրա համար առանց վարանելու օգտագործել է տաճարի
պահոցներում որոշակի նպատակներով ամբարված պղնձի մեծ մասը։
Վերահիշյալ տեքստում կովի և հորթուկի հորինվածքային
արձանախմբի հիշատակության փաստը, մեր կարծիքով, իր ուղղակի
գուցահեռներն ունի Լօր ասորական թագավորությունում հայտնի իր
հորթուկին կերակրող կովի սյուժեի հետ, որտեղ կովը համարվում էր
Իշթար-Մուլիսաու աստվածուհու կենդանական մարմնավորումը
(վերջինս հիշատակվում է նաև որպես վայրի կով), իսկ հորթուկը

Բագրարթու (Բագմաշթու) աստվածուհու անվան այլ ասուզարանությունների և
գործառույթների մասին տես օրինակ՝ Грантовская Э., Ранняя история
красских племен в Передней Азии, М., 1970, с. 297-305; Баженов Л., К вопросу
об интерпретации Халди и Арубани-Bagbartu, «Լրաբեր հասարակական
գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 11, Ե., 1974, էջ 98-106, նույնի՝ Über die
nature des gottes Haldi und der göttin Arubani-Bagbartu, Oikumene, 2, Budapest,
1978, S. 149-152; Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 38-40;
Նետրոսյան Ս., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի
մասին, ՊԲՀ, 1979, (4), էջ 52-53:

²⁷ Riemschneider M., նույն տեղում։

²⁸ Дьяконов И., АВНИУ(2), 46, էջ 318:

²⁹ Сива Л. Այդուցի՝ գագարի սխալի հետևանքով Իշպուինի Մարդուրորդին
դարձել է Մարդուրի Իշպուինորդի տես Ադոնց Լ., Հայաստանի պատմություն,
Ե., 1972, էջ. 194; Дьяконов И., ВДИ, 3 (37) էջ 318, 333:

թագածառանգի հետ⁶⁰։ Գարծում ենք, որ ուրարտացիների համար այս ընկալումը ևս խորթ չի եղել։ Ցույր, կովը և հորթը կարող էին հանդիսանալ Խալդի աստծո, Բագրարթու աստվածուհու և վերջիններիս երկրային դրսևորումը հանդիսացող քրմապետ-արքայի, գերագույն քրմուհու և նրանցից ծնված օրինական զահածառանգի խորհրդանշական կերպավորումները։

Եզրահանգումներ։ Այսպիսով ամփոփելով հողվածը՝ մենք հանգում ենք հետևյալ եզրակացությանը, որ չպետք է ՈՒարուրանիին միանշանակորեն նույնացնել Բագրարթուի հետ։ ՈՒարուրանին կարևորագույն դեր է խաղացել ուրարտական արքայական զաղափարախոսության հետ կապված ծիսապաշտամունքային արարողությունների մեջ։ Նա նաև ունեցել է իր հաստությունը և նրա հետ կապված խավը։ Խալդիի և ՈՒարուրանիի պաշտամունքի համար կարևոր դեր է խաղացել *sirhuni* կոչվող կառուցը։ Ինչ վերաբերում է Բագրարթուին, ապա վերջինս հավանաբար եղել է Մուծածիրի, գուցե նաև հարակից տարածքների գերագույն աստվածուհին։ Իհարկե, չի բացառվում, որ Մուծածիրում Բագրարթուն իրականացրել է հենց ՈՒարուրանիի դերն ու գործառույթները, սակայն այս ամենը մեզ դուռս հիմք չեն տալիս միանշանակորեն նույնացնելու նրանց։ Նոր Ասորեստանյան թագավորությունում Աշշուր աստծո կինը համարվող Նինվե և Աշշուրի Իշթարները իրենց գործառույթներով բավական տարբերվում էին⁶¹։ Բացի նրանից կար նաև Մուլլիսու աստվածուհին, ով ևս հանդիսանում էր Իշթար աստվածուհու մարմնավորումներից մեկը⁶²։ Մեր կարծիքով շատ հավանական է, որ նման մոդել գործած լինեն նաև ուրարտական թագավորությունում։

⁶⁰ Parpola S., *Assyrian Prophecies*, Helsinki, University Press, 1997, XI, նույնի՝ *Monothelism in Ancient Assyria, One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World* (ed. by B. Porter), Bethesda, 2000, p. 195.

⁶¹ Porter B., *Ishtar of Nineveh and her Collaborator, Ishtar of Arbela in the Reign of Assurbanipal, Iraq*, Vol. LXVI, London 2004, p. 42; Lambert W., *Ishtar of Nineveh, Iraq*, Vol. LXVI, London, 2004, p. 35:

⁶² Porter B., նշվ. աշխ., էջ 42; Parpola S., *Assyrian Prophecies*, Helsinki, University Press, 1997, XI, p. 194-195.

MIQAYEL BADALYAN
("ETHNOS" SCECR)

ON THE RELATION BETWEEN UARUBANI AND BAGBARTU

According to the generally accepted point of view in the professional urartological historiography Arubani is considered to be the spouse of the supreme god of the Urartian state Haldi. With her was identified in the Urartian texts Bagbartu who was mentioned in the temple of god Haldi in Musasir as Haldi's wife (spouse). In this respect even the term Arubani-Bagbartu was introduced into Urartology. In this article we try to clarify the relations between Arubani and Bagbartu on the basis of archaeological and written sources. In the article we come to the conclusion that it is still very early to identify the cult of the two goddesses mentioned above. The cult of Arubani was evidently connected with the ceremonial and religious complex of the Urartian royal ideology, and Bagbartu was in all probability the local goddess of Mucacir. With her functions she resembles more Mullissu who was one of the personifications of the goddess Ishtar of the new Assyrian Kingdom.

FIVE FRAGMENTS QUOTED UNDER THE NAME OF
ST. GREGORY THAUMATURGUS IN THE POLEMICAL WORK
CONTRA EOS QUI DICUNT DUAS NATURAS (CPG 5475)
BY TIMOTHY AELURUS, THE PATRIARCH OF ALEXANDRIA
(457-477)

In the introductory patristic florilegium with which Timothy Aelurus begins his extensive refutation of *Tamus Leonis* and the definition of faith of the Council of Chalcedon (known as *Contra eos qui dicunt duas naturas*) we find ten fragments under the name of St. Gregory Thaumaturgus (the Wonderworker: ca. 213 – ca. 270/275 AD)¹. The first five fragments are quoted under the general lemma: *Of blessed Gregory Thaumaturgus, Bishop of Neocaesarea, from the Discourse on the Resurrection*². The first four fragments belong originally to the *Apology for Origen* by Pamphilus of Caesarea (d. 310)³.

¹ See Ter-Mekertschian K. and Ter-Minassiantz E., *Timotheus Aelurus' des Patriarchen von Alexandria: Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehren*, Leipzig, 1908, p. 19, 4-21, 12 (further referred to as *Widerlegung*). On Gregory Thaumaturgus, see Schneider H., "Gregor der Wundertäter", in *LACL*, Freiburg, Basel, Wien, 1998, p. 273-274.

² *Widerlegung*, p. 19, 4-5: երանելւոյ Գրիգորի Մրանկելագործի եղիսկոսոսի Լանկեսարեայ ի բանի որ յաղագս յարութեան (Τοῦ μακαρίου Γρηγορίου θαυματουργοῦ ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας, ἐκ τοῦ λόγου τοῦ περὶ ἀναστάσεως; cf. also Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431: Eine antichalcedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos* (ABAW.PH XXXII 6), Munich, 1927, p. 100, Nos. 35-39).

³ The *Apology for Origen* was composed in Caesarea between 307 and 309/10 by a Christian martyr Pamphilus of Caesarea (d. 310) with the collaboration of Eusebius of Caesarea (d. 339) in order to reply to criticism addressed by various groups against the theology of Origen. The original work, consisting of six books written by Pamphilus and Eusebius, of which the last one may have been the work of Eusebius, is lost. Only the first book is extant today in a Latin translation by a church historian and theologian Rufinus of Aquileia. For the critical edition of the *Apology*

The four fragments which are found in Pamphilus of Caesarea's *Apology for Origen* and the not identified fifth fragment are cited also in the Syriac manuscript Br. L. Add. 12156, fol. 2r, col. 1-2^a, in the patristic florilegium of the Syriac epitome of the extensive Armenian version of the above-mentioned Timothy Aelurus' extensive anti-Chalcedonian work. The Syriac fragments were edited for the first time by P. de Lagarde⁵ and then by J. B. Pitra⁶. It is V. Ryssel who first discovered that the first four Syriac fragments edited by Lagarde correspond with passages *apol. Orig. 113* in the edition of the *Apology for Origen* by Lommatszsch (Origenis opera, T XXIV, pp. 366, 7-367, 4; p. 368, 1-3, p. 368, 6-19 and pp. 369, 1-370, 5)⁷.

In the *Apology for Origen* the passage *apol. Orig. 113^a*, in which the above mentioned four fragments are found, is quoted by Pamphilus from a not indicated work by Origen as an answer to the fourth accusation of Origen's adversaries that he asserts that all deeds of the Saviour were not real (δοκίμα), that is they happened only in appearance (seemingly). They are to

of Origen by Pamphilus of Caesarea, cf. Pamphile et Eusèbe de Césarée, *Apologie pour Origène suivi de Rufin d'Aquilée Sur la Falsification des Livres d'Origène*, éd. par R. Amacker et É. Junod, T. 1, Sch. N° 464, Paris, 2002; T. 2, Sch. N° 465, Paris, 2002. For historical, philological and doctrinal background and German translation of the *Apology for Origen*, cf. especially Pamphilus von Caesarea, *Apologie pro Origène*, ed. G. Röwekamp, FC 80, Turnhout, 2005.

⁴ Under the lemma: Τοῦ μικροῦ Γρηγορίου Θεωματούργοῦ Ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας ἐκ τοῦ λόγου περὶ ὀνομασίας, cf. Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117; De Lagarde P., *Analecta syriaca*, Leipzig, 1858, p. 64; Pitra J. B., *Analecta sacra*, T. IV, Paris, 1883, p. 120.

⁵ Cf. De Lagarde P., *Analecta syriaca*, p. 64-66.

⁶ Cf. Pitra J. B., *Analecta sacra*, T. IV, Syriac: p. 120-122, Latin translation, p. 376-377.

⁷ Cf. Ryssel V., *Gregorius Thaumaturgus. Sein Leben und seine Schriften*, Leipzig, 1880, p. 47 and p. 48-51. Cf. also *Apologie pour Origène*, éd. Amacker / Junod, T. 1, Sch. N° 464, p. 329, n. 1.

⁸ For the entire passage *apol. Orig. 113*, cf. Pamphile et Eusèbe de Césarée, *Apologie pour Origène*, éd. par R. Amacker et É. Junod, T. 1, Sch. N° 464, p. 178, 1-190, 90; French translation: p. 179-191; *Apologie pro Origène*, ed. G. Röwekamp, p. 328, 9-334, 17; German translation: pp. 329-335.

be understood allegorically and not also in the historical sense⁹. In order to reply to this accusation Pamphilus quotes the passage *apol. Orig.* 113 from Origen¹⁰, probably from his work *De Resurrectione*. As one can see from the

⁹ Cf. *apol. Orig.* 87 in Pamphile et Eusèbe de Césarée, *Apologie pour Origène*, éd. par R. Amacker et B. Junod, T. 1, SCh. N° 464, p. 156. "Post ista est quae istis omnibus aduersatur - caeca enim est malitia - quod dicunt eum dicere δοκῆσι, id est putatiue tantum, ed per allegoriam, non etiam secundum ea quae per historiam referuntur, gesta esse omnia quae a Salvatore gesta sunt"; for French translation cf. *Ibid.*, p. 157, n. 1. Cf. also *apol. Orig.* 112 in *Ibid.*, p. 178, 4-5: "Aduersum eos qui dicunt eum per allegorias adinere omnia quae a Salvatore gesta sunt corporaliu facta", for French translation cf. *Ibid.* p. 179.

¹⁰ The passage *apol. Orig.* 113 is an answer to the accusation that through his allegorical interpretation of the New Testament Origen rejected that all the deeds of the Saviour happened really (the fourth accusation presented in the *Apology*). We shall analyze briefly the theological contents of *apol. Orig.* 113. For the analysis we made use also of the observations of G. Röwekamp concerning the fourth accusation against Origen (cf. *Apologie pro Origène*, éd. G. Röwekamp, pp. 143-148). According to the fourth accusation of Origen's adversaries, to which the passage *apol. Orig.* 113 is a reply, Origen asserted that all deeds of the Saviour took place only seemingly, δοκῆσι. They should be interpreted only allegorically and not also in the historical sense. Here, as the passage *apol. Orig.* 113 quoted from Origen clearly shows, one accuses Origen of docetism that he denies the real inhumanation of Christ. As, for example, 1 John 4.2 shows, already certain passages in the New Testament had to deal with docetic opinions behind which one finds a naive belief in the Godhead of Christ present in non-Jewish circles which could not connect a God with a human body. It is in the Gnosticism that the systematic repudiation of a human body developed. Since the matter is evil, the flesh of Christ cannot be real. Docetic views were especially typical of the Valentinian school of Gnosticism, according to which the Logos has assumed only a spiritual humanity, a spiritual flesh, a pneumatic body. Those assertions which concern the humanity of Christ must be interpreted allegorically. Origen rejected such a kind of Gnostic-docetic Christology in his works. We see this clearly in the text which is quoted in this respect from Origen in the *Apology* (*apol. Orig.* 113). At the beginning of the passage Origen states very clearly: "Corpus Christi non erat alienum a terrena substantia secundum hoc quod filius est Dauid et filius Abraham" (SCh. N° 464, pp. 178, 7-180, 2). He refers to Mt.1.1, Gal.3.16 and Rom.1.3 to stress the reality of Christ's human body through scriptural arguments. In a long passage Origen lists as

further arguments for the reality of Christ's humanity those scriptural assertions which concern the human weaknesses of the Saviour: hunger, thirst, weariness. He emphasizes very resolutely the reality of the mentioned aspects of Christ's humanity. The Saviour was often invited to eat and drink and did it in front of all. Origen even intensifies this aspect of Christ's humanity: "Maxime cum ita sumeret cibum ac potum ut a quibusdam etiam quasi pro praesumptione nimia culparetur uelut cibum ac potum propensius adpetens" (SCh. № 464, p. 182, 24-26). And he stresses very plainly that the Saviour did not eat and drink merely seemingly by referring to Mt. 11.18-19. The taking of food and wine took place in all reality: "Si autem manducabat et bibebat et substantia uini atque escae in carne eius efficiebatur, sine dubio per omnes corporis eius compages ac membrorum perplexiones diffundebatur; spiritalem enim naturam - sicut quidam de eius corpore sentiunt, quod imperite satis et absurde faciunt - impossibile est uini atque escae recipere substantiam" (SCh. № 464, pp. 182, 36-184, 41). Origen states that even digestion was proper to the body of Christ. The reality of Christ's humanity is stressed in such a detailed way in *apof. Orig.* 113 that Timothy Aelurus found in this text strong arguments for his Christology to demonstrate that it is the divine Logos himself and no ordinary human being just accidentally conjoined to him who underwent the human weaknesses described in the New Testament. As Amacker / Junod and G. Röwekamp note, Origen's description of the Saviour's humanity in *apof. Orig.* 113 is not very typical of the Alexandrian church's understanding of this theme before Origen (Clement of Alexandria considered it impossible that the Saviour suffered hunger, ate or had pains, since he was filled by the divine power; cf. *str.* 6, 9, 71, 1 f (GCS 67), the reference is according to Amacker / Junod, SCh. № 464, p. 178-179, n. 2; and *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, p. 145, n. 513). G. Röwekamp (cf. *Apologia pro Origene*, p. 145; also Amacker / Junod in SCh. № 464, p. 178-179, n. 2) notes that even in other writings of Origen it is not possible to find passages in which he speaks so exclusively of the humanity of Christ without stressing his Godhead at the same time. Perhaps such a clear assertion of the human reality of Christ was necessary with respect to a question concerning the bodily resurrection of the Saviour (cf. Amacker / Junod in SCh. № 464, pp. 178-179, n. 2; *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, p. 145, n. 514). Even the account on the circumcision of Jesus Christ (cf. Lk. 2.21) was no argument for Origen to deny the reality of Christ's humanity. As G. Röwekamp notes (cf. *Apologia pro Origene*, pp. 145-146), the fact that Origen mentions also the circumcision of Christ shows that the New Testament passage concerning the circumcision of Jesus was one of arguments of some Gnostics which they applied against the reality of the humanity of the Saviour. Since such a kind of circumcision which had to do with gender was

for them inconceivable, on the one hand, one had to search, according to them, rather for a metaphorical, allegoric meaning in this New Testament passage, and on the other, it became in this way clear for them, that one has to understand all bodily actions of Christ figuratively. Origen, on the contrary, asserts: "Sed et circumcisionis eius ratio nobis quidem non generabit angustiam dicentibus eum consequenter humano corpori et circumcism esse et praepitium eius terrae mandatum, fortassis usque ad tempus..." (Sch. № 464, p. 184, 49-52). Origen rejects in this way the assertion of the Valentinian Gnosticism that the New Testament account on the circumcision of Christ is a further proof against the reality of his human body and for the allegorical interpretation of the New Testament (for an analysis of the circumcision of Jesus in the Gnostic systems, cf. M. van Esbroeck, "Col. 2, 11 'Dans la circoncision du Christ'" in *Gnosticisme et monde hellénistique (Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain, 27)*, ed. J. Ries, 1982, pp. 229-235; the reference is according to Amacker / Junod in Sch. №464, p. 186-187, n. 2; and *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, p. 146, n. 515). To prove that it is the divine Logos himself who became really human Timothy Aelurus refers also to the passage in which the circumcision of Jesus is discussed. Origen's assertion of the reality of the Saviour's circumcision serves Timothy as a patristic Christological argument for the identity of the divine Logos with the man Jesus. That the text quoted from Origen by Pamphilus criticizes the Valentinian Gnosticism again one can see from the fact that in the text quoted Origen opposes those who assert that the body of Christ was a "psychic body": *Corpus animale* is a technical term especially of the western Valentinian Gnostics. While the oriental Valentinian Gnostics attributed to Christ only a "spiritual body", the western Valentinian Gnostics attributed to Christ after all also a "psychic body". In the background of these doctrines lied the controversy concerning the question of what in a human being can be saved. If not only the *νεῦμα* but also the *ψυχὴ* of a human being can be saved, the Saviour had necessarily assumed also a psychic body, because the Valentinian axiom (which also the Christians adopted) reads as follows: Only that can be saved, which the Saviour assumed. Therefore also Origen stressed, as G. Röwekamp notes (cf. *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, p. 146-147), that Christ assumed a perfect human being (composed of *νεῦμα*, *ψυχὴ* and *σῶμα*) (cf. Origen, *diat.* 6 (Sch 67, 68) and also *Jo.* 32, 18 (GCS 456); the reference is according to G. Röwekamp; cf. *Ibid.* p. 147, n. 517), even if he evaluated the matter in some respects negatively, he preserved the Christian hope concerning the salvation of the body by emphasizing that Christ assumed a perfect humanity. In the text quoted by Pamphilus also the account on the sufferings and wounds of Christ confirms even more, according to Origen, that Christ had a real human, an earthly flesh, assumed from a human nature: "Sed et de

sanguine eius et aqua quae processit de latere eius hasta compuncto a milite eadem sentienda sunt. Sed his qui sciunt quid audiant, per hoc quod dicitur quia figurae clauorum erant in eius corpore manifeste declaratur quia caro erat terrena, id est humanae naturae; quae utique non erat talis ut recipiendorum vulnerum subterfugeret qualitatem" (SCh. № 464, p. 186, 60-65). The New Testament accounts on the fleshly sufferings and wounds of the Saviour are further arguments for Origen to defend the reality of Christ's humanity and reject any docetic and allegorical interpretations of the human body of the Saviour. A further proof for the real and perfect humanity of the Saviour is for Origen, according to the text quoted in the *Apology*, the New Testament assertion of the troubled and very sorrowful soul of Christ of which Jn.12.27 and Mk.14.34 speak: "Quod si non etiam multa humanae infirmitatis in ipsa morte sensisset, cur anima ipsius perturbatur et tristis est pro ea usque ad mortem? Quae omnia euidenter ostendunt quod non falso sed quasi homo dixerit: *Spiritus quidem promptus est, caro autem infirma* (cf. Mk.14.38)" (SCh. № 464, p. 188, 66-70). Origen refers also to the account of Markus on sleeping Jesus (Mk.4.38) as an argument for the latter's perfect humanity. In this respect he agrees that, as Gnostics do, also an allegorical interpretation of this account, which has also a spiritual meaning, is possible, but the spiritual meaning has only an additional but not a primary importance. The primary importance is to accept this account in its real historical sense (cf. SCh. № 464, p. 188, 71-84). At the end of the text (the final passage is also quoted by Timothy Aelurus) Origen opposes with a quotation from Gal.4.4 the assertion that Christ was born "through Mary" but not "from Mary". Also this argumentation was against Gnostic theologians who preferred the phrase "through Mary", because they assumed that Christ received nothing from Mary. She was accordingly only a kind of "channel" for Christ, but not the mother of a human being. What concerns the adversaries of Origen, who are the authors of this and also of the first three accusations refuted in the *Apology*, G. Röwekamp supposes that the accusations stem from adversaries who saw a similarity between the theological system of Origen and that of the Gnostics (cf. *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, pp. 142-143). Concerning the fourth accusation and its connection with the third one in the *Apology for Origen* G. Röwekamp writes: "Woher aber stammte der Vorwurf des Doketismus gegenüber Origene, wenn er diese Lehre ausdrücklich abgelehnt hatte? Anscheinend hat man später in der „Trennungschristologie“ des Origene die Gefahr gesehen, dass in ihr der Logos die Menschheit nur vorübergehend oder nicht wirklich angenommen hat. Dieses Gefühl konnte verstärkt werden durch die Tatsache, dass Origene in der Christologie ganz „von oben“ denkt. Hinzu kam die Bedeutung der Allegorese in seinen Schriften. Zusammen genommen konnte ihn diese Theologie für manche in

accusation the context in which passage 113 from Origen in the *Apology* is quoted is Christological and the aim of the passage quoted from Origen's not indicated work is to demonstrate in reply to the accusation that Origen taught a real historical humanity and human acts of the incarnate Logos and did not reject their reality through his allegorical interpretation of the holy Scripture.

The questions arise why fragments, which originate from Origen (possibly from his treatise *De resurrectione*, as the lemma in Timothy's *Refutation* suggests), were quoted by Timothy Aelurus (Origen was condemned in Alexandria in 400 by Patriarch Theophilus of Alexandria (385-412)¹¹, whom also Timothy quotes in *Contra eos qui dicunt duas naturas* as an orthodox authority), and why they are ascribed to Gregory Thaumaturgus. R. Amacker and É. Junod mention in their French edition of the *Apology for Origen* the occurrence of the four fragments only in the Syriac manuscript Br. L. Add. 12156¹². They say nothing of the occurrence of these fragments in the Armenian version of Timothy Aelurus' *Refutation*. They mention the conclusion of V. Ryssel that these fragments originate from the *Apology for Origen* and reject it, noting that there are probably no Syriac fragments of the *Apology for Origen* but of the *Treatise on the Resurrection*, as the title of the fragments prove¹³. They explain the attribution of these fragments to St.

die Nähe der Gnostiker rücken. Wenn dem so ist, besteht auch zwischen dem dritten und vierten Vorwurf kein Widerspruch, wie Pamphilus annahm: Wenn Origenes im dritten Vorwurf nicht Ebionismus beziehungsweise eine Lehre nach Art des Paul von Samosata vorgeworfen wird, sondern die Nähe zu bestimmten gnostischen Vorstellungen, dann sind beide Vorwürfe nur Spielarten ein und derselben Haltung" (*Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, p. 148; concerning the adversaries of Origen and the origin of the accusations against him cf. also *Ibid.*, pp. 109-201; *Apologie pour Origène*, ed. Amacker/Junod, T. 1, Sch. N° 464, pp. 85-98; and Williams R., "Damnosa haereditas: Pamphilus' Apology and the Reputation of Origen", in *Logos FS L. Abramowaki (BZNW 67)*, ed. C. Brennecke, Berlin-New York, 1993, pp. 151-169).

¹¹ Cf. *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, p. 70, n. 266.

¹² Cf. *Apologie pour Origène*, ed. Amacker/Junod, T. 1, Sch. N° 464, p. 183, n. 1, p. 184, n. 1, p. 185, n. 2, p. 190, n. 1 and p. 329, n. 1.

¹³ Cf. *Ibid.*, p. 329, n. 1.

Gregory Thaumaturgus in two possible ways: 1) either Gregory has cited them in one of his works, 2) or a compiler has considered it appropriate to attribute them to an author less susceptible than Origen¹⁴. Also G. Rōwekamp mentions in his German edition of the *Apology* only the Syriac manuscript in which the four fragments are quoted¹⁵. Like R. Amacker and É. Junod, he, too, expresses the opinion that the passage *apol. Orig.* 113, the source of which in the *Apology* is not mentioned, originates from Origen's work *De resurrectione*¹⁶. As an argument for his opinion he refers to the Syriac manuscript Br. L. Add. 12156 in which the four fragments are quoted under the lemma: τοῦ μακαρίου Γρηγορίου θαυματουργῦ ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας ἐκ τοῦ λόγου περὶ ἀναστάσεως¹⁷. According to his supposition concerning the attribution of these fragments to Gregory Thaumaturgus, the author of the Syriac florilegium has probably taken them from a Syriac version (or excerpts?) of Origen's work *De resurrectione* and indicated it as Gregory's work, because either the latter had quoted these excerpts in one of his works, or the attribution to another author seemed to the author of the Syriac florilegium less dangerous¹⁸. These are the suppositions of R. Amacker (É. Junod and G. Rōwekamp. As mentioned above, neither R. Amacker) É. Junod nor G. Rōwekamp mention the occurrence of the fragments in question in the more extensive Armenian version of Timothy Aelurus' work *Contra eos qui dicunt duas naturas*. It is not any compiler or any author of the florilegium in the Syriac manuscript Br. L. Add. 12156 who quoted these fragments from a Syriac version or from Syriac excerpts of Origen's *De resurrectione* under the name of Gregory Thaumaturgus, but it is Timothy Aelurus himself who quoted them under the name of Gregory Thaumaturgus in his above-mentioned anti-Chalcedonian work which is preserved in an Armenian translation (dating from the fifth-sixth centuries) in its complete and original form. The Syriac version of *Contra eos qui dicunt duas naturas* in the manuscript Br. L. Add. 12156 (folios

¹⁴ Cf. *Ibid.*, p. 329, n. 1.

¹⁵ Cf. *Apologia pro Origene*, ed. G. Rōwekamp, pp. 144-145, n. 512.

¹⁶ Cf. *Ibid.*, p. 144.

¹⁷ Cf. *Ibid.*, p. 144. For the Greek lemma, see E. Schwartz, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117.

¹⁸ Cf. *Ibid.*, p. 145.

1-29) is a sixth century epitome (562) or an abbreviation of the Greek original of Timothy's mentioned work¹⁸. And since the old Armenian version, which represents the original and the complete form of Timothy's work *Contra eos qui dicunt duas naturas*, is a literal translation from the Greek original, this means that the fragments in question were quoted by Timothy Aelurus himself from a Greek source in the middle of the fifth century. The question is what kind of source it was. Could it be that version of *Apology for Origen* to which also the Gregory Thaumaturgus' *Oratio Panegyrica* in honour of Origen was appended? In this respect we have the report of the church historian Socrates that Pamphilus (and Eusebius) have mentioned the name of Gregory Thaumaturgus in the books written by them about Origen and to which Gregory's *Oratio Panegyrica* addressed to Origen was appended²⁰. It

¹⁸ Lebon J., "Version arménienne et version syriaque de Timothée Elure", *Handes Anapog: Zeitschrift für Armenische Philologie* 41, Vienna 1927, pp. 713-722.

²⁰ Cf. Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclesiastique*, IV, XXVII, 6, ed. P. Périchon and P. Maraval, SCn. № 505, Paris, 2006, pp. 116-118: "Μέμνηται δὲ αὐτοῦ (= Gregory Thaumaturgus) καὶ Πάμφιλος ὁ μάρτυς < καὶ Εὐσέβιος ὁ τούτου ἐκόνυμος > ἐν τοῖς περὶ Ἀριγένους πονηθῆσιν αὐτοῖς βιβλίοις, ἐν οἷς καὶ συνυπακτικὸς λόγος Γρηγορίου εἰς Ἀριγένην παράκειται." We find in the *Church History* of Socrates also another report concerning the composition of the *Apology for Origen* by Pamphilus and Eusebius; cf. Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclesiastique*, III, VII, 9-10, ed. P. Périchon and P. Maraval, SCn. № 493, Paris, 2005, p. 276: "Μάρτυρες τούτων ἀξιόπιστοι ὁ τε ἱερός Πάμφιλος καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ χρηματίζων Εὐσέβιος. Ἄμφω γὰρ κοινῇ τὸν Ἀριγένους παρατιθέμενοι βίαν καὶ πρὸς τοὺς ἐκ προλήψεως ἀπεχθανομένους πρὸς τὸν ὄνδρα ἀπαντῶντες ἐν ὅλοις < ἐξ > βιβλίοις ἀπαλογίαν ὑπὲρ αὐτοῦ ποιοῦμενοι οὐ πρῶτον Ἀριγένην ἐπὶ ταύτην τὴν πραγματείαν ἐλθέμεναι, ἀλλὰ τὴν τῆς ἐκκλησίας μυστικὴν ἐρμηνεύσαι παράδοσιν." Cf. also *Apologie pour Origène*, éd. par R. Amacker et É. Junod, T. 2, SCn. № 465, pp. 55-57. On the basis of passages III, VII, 5-10 and IV, 27, 3-6 of the *Church History* of Socrates P. van Nuffelen investigates if Socrates has disposed of the original version of the work by Pamphilus or of a version which was interpolated and adapted by a later Origenist. He expresses the point of view that Socrates probably borrowed an interpolated *Apology* from Origenist milieu which was designed to serve their needs in the fourth and fifth centuries; cf. P. van Nuffelen, "Two Fragments from the *Apology for Origen* in the *Church History* of Socrates Scholasticus", *JTS* 56 (2005), pp. 103-114.

could be that Timothy Aelurus had before him this version of *Apology for Origen* into which also Gregory's *Oratio Panegyrica* was included and quoted the fragments in question from it but attributed them to Gregory Thaumaturgus as an orthodox authority instead of a more suspectable personality of Origen, or he quoted them directly from Origen's *De resurrectione* but attributed them to Gregory Thaumaturgus. Or as R. Amacker and É. Junod (also G. Röwekamp) suppose, they were attributed to Gregory Thaumaturgus, because the latter had probably quoted these fragments from Origen's *De resurrectione* in one of his works, and it could be that Timothy found them already quoted by Gregory Thaumaturgus under the lemma *De resurrectione* in one of Gregory's works and borrowed them under Gregory's name. In each case, the reason for Timothy's quoting them is first of all Christological: it was the strong assertion in these fragments of the aspects of the human reality of the incarnate Logos and Timothy's intention to show through quotations cited under the name of an orthodox author that it the divine Logos alone to whom the aspects described in the fragments concerning the humanity of Christ are to be attributed²¹.

The first fragment in *Widerlegung*, p. 19, 6-20²² corresponds very closely to the Latin text in SCh. № 464, p. 182, 24-36 (*sed et illud - doctrinae eius*). In the passage *apol. Orig.* 113 quoted by Pamphilus from Origen and from which the first and the following other three fragments we find quoted in the refutation of the dyophysite Christology of Pope Leo and the Council of Chalcedon by Timothy Aelurus one can observe an interesting change of the theological context in the period between the 3rd and 5th centuries. The original text written by Origen was intended to reject especially the docetic views of the Valentinian Gnostics that the humanity of Christ was not real but only spiritual and that all his human deeds (which happened just

²¹ The main theological aim of the whole introductory patristic florilegium in Timothy's *Contra eos qui dicunt duas naturas*, as he himself indicates in the introduction to his polemical work, is to show that the Lord and God Jesus Christ along with his flesh is one and that to him all the divine and human things are to be attributed; cf. *Widerlegung*, p. 1, 1-4 and p. 1, 13-17 ff.

²² № 35 in Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 100 - №. 5 in the list of the Syriac patristic quotations, cf. *ibid.*, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117 - Lagarde, *Analecta syriaca*, p. 64, 11-22.

seemingly) are to be interpreted allegorically and not historically. At the beginning of the fourth century Pamphilus quotes the passage in question, in order to defend Origen himself against an accusation of similar views: that he rejected through his allegorical interpretation of the Scripture the reality of the human deeds of the Saviour²³. And in the fifth century Timothy Aelurus quotes excerpts which are to find in the same passage *apol. Orig.* 113 as patristic testimonies against *Tomus Leonis* and the Council of Chalcedon to demonstrate the identity of God the Word with man Jesus: the divine Logos himself really became a human being and suffered all weaknesses of human nature described in the fragments.

In the original text of the first fragment Origen rejects the docetic views of the Valentinian Gnostics that the body of Christ and his human deeds were not real. Origen teaches against such Gnostic views that Christ had a real human body and that his humanity was a real one. The biblical assertions of his being invited to eat and drink are to be understood in a real historical context. Jesus Christ ate and drank in reality and not seemingly, as Gnostics assert. He ate and drank even to such a degree that one thought him to be a glutton and a drunkard²⁴. Origen refers to Mt.11.19 to show that Christ himself asserts that he "came eating and drinking"²⁵. Timothy Aelurus quotes this fragments to stress both the reality of the humanity of the incarnate Logos (just as Origen does) and especially the sameness of God the Logos with the man Jesus against the Chalcedonian and Leonine division of Christ into two natures: the eating and drinking the Scripture asserts of Jesus Christ are to be attributed to God the Logos himself. He is it who really became incarnate and ate and drank in front of all and not an ordinary human being different from the Logos in whom the latter just dwelt (this Timothy believed Pope Leo asserted in his *Tomus ad Flavianum*²⁶). This testimony which deals

²³ Cf. *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, pp. 11-217, especially for the fourth accusation cf. pp. 143-148.

²⁴ Cf. *Apologie pour Origène*, éd. Amacker/Junod, T. 1, Sch. N° 464, p. 182, 21-26 = *Widerlegung*, p. 19, 6-10.

²⁵ Cf. *Ibid.*, p. 182, 32-35 = *Widerlegung*, p. 19, 16-18 (MM N° 1958, fol. 15v).

²⁶ For a critical edition of the Tome of Pope Leo I of Rome (441-461), see Silva-Tarouca C., *S. Leonis Magni Tomus ad Flavianum Episc. Constantinopolitanum*, TD 9, Rome, 1959.

with the scriptural report concerning Jesus' eating and drinking and defends in its original theological context their historical reality against docetic views of the Gnostics becomes for Timothy in the half of the fifth century a patristic proof for the identity of God the Logos with man Jesus against the dyophysite Christology of Chalcedon.

The second fragment in *Widerlegung*, p. 19, 22-23²⁷ corresponds to the Latin text in SCh. № 464, p. 184, 49-51 (*sed et circumcissionis - circumcisum esse*). It asserted originally the reality of Jesus' circumcision against the allegorical interpretations of the Gnostics. For Timothy it is a testimony for the reality of Christ's human body and for the identity of God the Logos with the circumcised Jesus.

The third fragment in *Widerlegung*, p. 19, 25-20, 6²⁸ corresponds to the Latin text in SCh. № 464, p. 184, 53-186, 65 (*Haec tamen - subterfugeret qualitatem*). It deals in its original context with circumcision of Jesus again and asserts that it was a real human circumcision against the docetic interpretations of Gnostics which could not imagine that the spiritual body of Christ was really circumcised by an "earthly iron"²⁹. Origen criticizes in it also the teaching of the Valentinian Gnostics that the body of Christ was psychic.³⁰ It was a real human body as the blood and water which flowed from his side and the piercing of Jesus' side by the soldier prove³¹. That the body of Christ was a real human one and not a divine body incapable of suffering wounds is demonstrated also by the fact that the marks of the nails were really in his human body³². Timothy quotes this fragment, because the above mentioned aspects (circumcision, the piercing of the side, the flowing

²⁷ № 36 in Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 100 = № 5² in the list of the Syriac patristic quotations, cf. *ibid.*, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117 = Lagarde, *Analecta syriaca*, p. 64, 22-24.

²⁸ № 37 in Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 100 = № 5³ in the list of the Syriac patristic quotations, cf. *ibid.*, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117 = Lagarde, *Analecta syriaca*, pp. 64, 24-65, 4.

²⁹ Cf. *Apologie pour Origène*, éd. Amacker/Junod, T. 1, SCh. № 464, pp. 184, 53-186, 58 = *Widerlegung*, p. 19, 25-32.

³⁰ Cf. *ibid.*, p. 186, 58-59 = *Widerlegung*, p. 19, 32-33.

³¹ Cf. *ibid.*, p. 186, 60-61 = *Widerlegung*, p. 19, 33-20, 2.

³² Cf. *ibid.*, p. 186, 61-65 = *Widerlegung*, p. 20, 3-6.

of blood and water and the marks of the nails) prove for him the reality of Christ's human body, that is, the reality of the human body of God the Word, to whom the mentioned human things must be attributed. He it is who truly suffered these things as a human being.

The fourth fragment in *Widerlegung*, p. 20, 8-13³³ corresponds to the Latin text in SCh. № 464, p. 190, 85-90 (*Nec oportet-ex muliere*). In it Origen rejects the assertion of the Gnostics that Christ was born through Mary but not from Mary³⁴. The Gnostics who rejected the human reality of Jesus Christ taught accordingly that he was not born from Mary like a real human being but just passed through her like through a channel without receiving anything from her. Therefore they used the phrase "through Mary" instead of "from Mary", because the latter phrase indicated a real human birth which the Gnostics repudiated with respect to Christ³⁵. With a reference to Gal.4.4-5 Origen defends the phrase "from Mary" and thereby the real human birth of Jesus Christ from the Virgin³⁶. Timothy Aelurus quotes this fragment for the same reasons as the previous three ones: He finds in it the orthodox patristic teaching that the birth of God the Word from Mary was a real human one. What Timothy really intends is the attribution of this real human birth to God the Word himself. The real human birth of the Logos is demonstrated by the phrases "from Mary" or "from a woman" that are confirmed both by the New Testament and by the orthodox authority of Gregory Thaumaturgus (to whom this fragment is ascribed) who himself refers to the Scripture in this respect.

If we sum up our analysis of these fragments in the work of Timothy Aelurus we can come to the following two main conclusions: 1) These

³³ № 38 in Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 100 = No. 5⁴ in the list of the Syriac patristic quotations, cf. *ibid.*, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117 = Lagarde, *Analecta syriaca*, p. 65, 4-8.

³⁴ Cf. *Apologie pour Origène*, éd. Amacker/Junod, T. 1, SCh. № 464, p. 190, 85-86 = *Widerlegung*, p. 20, 8-9 (MM No. 1958, fol. 16v).

³⁵ Cf. in this respect *Apologia pro Origene*, ed. G. Rōwekamp, p. 147-148, n. 521; and *Apologie pour Origène*, éd. Amacker/Junod, T. 1, SCh. № 464, T. 1, SCh. № 464, p. 190-191, n. 2.

³⁶ Cf. *Apologie pour Origène*, éd. Amacker/Junod, T. 1, SCh. № 464, p. 190, 86-90 = *Widerlegung*, p. 20, 9-13.

fragments are for Timothy patristic testimonies which defend the reality of the humanity of Jesus Christ in its historical context which means that the Logos became really incarnate and suffered the human things, and 2) The fact that the divine Logos became really incarnate means that all the human weaknesses and events the discussed fragments deal with are to be attributed to the Logos himself: He is that Jesus who suffered the described human things: hunger, thirst, circumcision, a pierced side, nails and a real human birth from a woman.

As the lemma²⁷ of the fifth fragment²⁸ shows it also belongs to the four previous fragments quoted under the general lemma *De Resurrectione*, but it is not found in the *Apology for Origen* by Pamphilus. It is possible that it originally belonged to the lost work *De Resurrectione* by Origen, because one can see in it a criticism of the Gnostic views again: If he concerning whom one thinks he is a flesh and has appeared to all people in the likeness of flesh is not of a fleshly substance then he is nothing else but appearance²⁹. This means if the Gnostics deprive Christ of his human reality (substance) then his appearing to human beings happened only seemingly. Anyway the origin of this fragment is obscure. It was for Timothy, as the above mentioned fragments, a further patristic testimony defending the human reality of the incarnate Logos.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ
(ՄԼՀ ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

ԱԼԵԽՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ՊԱՏՐԻԱՐԹ ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒՋԻ
«ՀԱԿԱԿԱՌՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾԻ ԱՆՎԱՆ
ԼԵՐԹՈՍ ՄԵՋԲԵՐԿԱՍՏ ՀՆԻԳ ՊՆՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՌՈՒՐՋ

Ալեքսանդրիայի Պատրիարք Տիմոթեոս Կուզը (457-477 թթ.)
Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական սահմանման և Հռոմի Լևոն

²⁷ Cf. *Widerlegung*, p. 20, 14: ել յիս ասկալոյց (xal jet' ólyx).

²⁸ *Widerlegung*, p. 20, 15-18 = № 39 in E. Schwartz, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 100 = № 5³ in the list of the Syriac patristic quotations, cf. *Ibid.*, *Codex Vaticanus gr. 1431*, p. 117 = Lagarde, *Analecta syriaca*, p. 65, 9-12.

²⁹ Cf. *Widerlegung*, p. 20, 15-18 = MM № 1958, fol. 16v.

պապի կողմից Կոստանդնուպոլսի Պատրիարք Փղաբիանոսին ուղղված տոմարի իր Հակաճառության մեջ Սբ. Գրիգոր Սքանչելագործի անվան ներքո մեջ է բերում տաս պիտատություններ, որոնցից հինգը պատկանում են իրականում Որոգիների գրչին և հավանաբար մաս են կազմել վերջինիս «Յաղագս Յարութեան» երկի։ Նշյալ հինգ պիտատություններից չորսը կարելի է գտնել Պամփիլոս և Եվսեբիոս Կեսարացիների կողմից գրված Որոգիների ջատագովության մեջ, որը այսօր պահպանվել է Ռուֆինոսի լատիներեն թարգմանությամբ։ Հողվածում քննության են առնվում այն աստվածաբանական հարցերը, թե՛ ինչու է Պամփիլոսը Որոգիների ջատագովության մեջ Որոգիների «Յաղագս Յարութեան» երկից մեջբերում այն ընդարձակ հատվածը, որից ըստված են Կուզի երկի մեջ առկա պիտատությունները Սքանչելագործի անվան ներքո, և թե՛ ինչու է Տիմոթեոս Կուզը նշյալ հինգ պիտատությունները ներառել իր Հակաճառության մեջ։ Տիմոթեոսը նշյալ պիտատություններում գտնում է քրիստոսաբանական անհերքելի վաստարկ իր այն հիմնական ուսմունքի համար ընդդեմ Լևոնի տոմարի և Քաղկեդոնի ժողովի երկարնակ քրիստոսաբանության, որի մեջ եա տեսնում էր Քրիստոսի բաժանում երկու տարբեր անձերի, որ Աստծո Բանը հենց ինքն է ճշմարտապես մարդեղացել՝ ծնվելով կույս Մարիամից և որպես մարդ ճշմարտապես հենց ինքն է եղել այն *կերարդն* ու *գինեճանը* և թլվատվողը, ում մասին խոսվում է ավետարաններում, և ոչ թե Աստծո Բանին սուսկ ունակաբար շարահայրյալ, Աստծո Բանից տարբեր ոմն հասարակ մարդ, ում մասին, ըստ Տիմոթեոսի, իրենց երկարնակ քրիստոսաբանությամբ ուսուցանում են Լևոն պապի տոմարը և Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական սահմանումը։ Հողվածում ցույց է տրվում և շտկվում Պամփիլոսի ջատագովության ֆրանսիացի երկու հրատարակիչներ՝ R. Amacker-ի և E. Junod-ի, ինչպես եան գերմանացի հրատարակիչ G. Rówekamp-ի ոչ ճիշտ կարծիքը այն մասին, որ բրիտանական թանգարանի ասորական Add. 12156 ձեռագրում նույնպես Սբ. Գրիգոր Սքանչելագործի անվան ներքո առկա նույն պիտատությունների մեջբերված և Սքանչելագործին վերագրված լինելը արդյունք է նշյալ ձեռագրի ասորի հեղինակի կամ կազմողի կողմից դրանք հավանաբար Որոգիների «Յաղագս Յարութեան» երկի ասորերեն թարգմանությունից կամ ասորերեն ըստվածքներից մեջ

րերելու և Մքանչելագործին որպես Որոզհիեստից առավել անվիճելի հեղինակության վերագրելու: Սույն կարծիքի դեմ հողվածում ասվում է, որ Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության մեջ Մք. Գրիգոր Մքանչելագործի անվան ներքո մեջբերված նշյալ պիտատությունների առկայության փաստը (որոնք գտնվում են նաև Պամփիլիոսի Որոզհիեստի ջատագովության լատիներեն տարբերակի մեջ) ինչպես վերոնշյալ ասորերեն ձևազրույթում, որը պարունակում է ամբողջապես հայերենով պահպանված Հակաճառության համատուտ տարբերակը, այնպես էլ Հակաճառության հայերեն ամբողջական թարգմանության մեջ աղյուսք է հեևց իր՝ Տիմոթեոս Կուզի կողմից դրանք իր երկում անմիջականորեն նախնական աղբյուր հանդիսացած հունարեն մի բնագրից, որը սկզբնապես պարունակել է այդ պիտատությունների տեքստը, որպես աստվածաբանական փաստարկ ընեղեմ Քաղկեդոնի ժողովի մեջբերելու և ոչ թե ասորական ձևագրի ինչ որ այլ կազմողի կամ հեղինակի աշխատանքի արդյունք: Նշյալ պիտատությունների առկայությունը Մք. Գրիգոր Մքանչելագործի անվան ներքո վերոնշյալ ասորերեն ձևազրույթում արդյունք է Կուզի երկի հունարեն բեագրի ասորերեն թարգմանության, որի ընթացքում ասորերենի և թարգմանվել նաև Կուզի Հակաճառության հետ միասին արդեն այդ Հակաճառության մեջ որպես քրիստոսաբանական պիտատություններ անկա Մք. Գրիգոր Մքանչելագործին վերագրված հինգ հատվածները, որոնք իրապես պատկանում են Որոզհիեստի գրչին և հավանաբար նախապես մաս էին կազմել վերջինիս «Յաղագս Յարութեան» երկի:

Bibliography

- De Lagarde P., *Analecta syriaca*, Leipzig, 1858, p. 64-66.
- Lebon J., "Version arménienne et version syriaque de Timothée Elure", *Handes Amsorya: Zeitschrift für Armenische Philologie* 41, Vienna 1927, p. 713-722.
- Pamphile et Eusèbe de Césarée, *Apologie pour Origène suivi de Rufin d'Aquilée Sur la Falsification des Livres d'Origène*, éd. par R. Amacker et É. Junod, T. 1, Sch. № 464, Paris, 2002; T. 2, Sch. № 465, Paris, 2002.
- Pamphilus von Caesarea, *Apologia pro Origene*, ed. G. Röwekamp, FC 80, Turnhout, 2005.

Pitra J. B., *Analecta sacra*, T. IV, Paris, 1883, p. Syriac: p. 120-122, Latin translation, p. 376-377.

Ryssel V., *Gregorius Thaumaturgus. Sein Leben und seine Schriften*, Leipzig, 1880, p. 47-51.

Schneider H., "Gregor der Wundertäter", in *LACL*, Freiburg, Basel, Wien, 1998, p. 273-274.

Schwartz E., *Codex Vaticanus gr. 1431: Eine antichalkedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos* (ABAW.PH XXXII 6), Munich, 1927.

Silva-Tarouca C., *S. Leonis Magni Tomus ad Flavianum Episc. Constantinopolitanum*, TD 9, Rome, 1959.

Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique*, III, VII, 9-10, ed. P. Périchon and P. Maraval, Sch. N° 493, Paris, 2005.

Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique*, IV, XXVII, 6, ed. P. Périchon and P. Maraval, Sch. N° 505, Paris, 2006.

Ter-Mekertschian K. and Ter-Minassiantz E., *Timotheus Aelurus' des Patriarchen von Alexandria: Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehre*, Leipzig, 1908, p. 19, 4-20, 18.

van Esbroeck M., "Col. 2, 11 'Dans la circoncision du Christ'" in *Gnosticisme et monde hellénistique* (*Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain*, 27), ed. J. Ries, 1982, p. 229-235.

van Nuffelen P., "Two Fragments from the *Apology for Origen* in the *Church History of Socrates Scholasticus*", *JTS* 56 (2005), p. 103-114.

Williams R., "Damnosa haereditas: Pamphilus' Apology and the Reputation of Origen", in *Logos FS L. Abramowski* (*BZNW* 67), ed. C. Brennecke, Berlin-New York, 1993, p. 151-169.

Abbreviations

ABAWPH – Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse.

BZNW – Beihefte zur Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, Berlin u. a., 1, 1923ff.

FC – Fontes Christiani, Freiburg u. a.: 1. und 2. Reihe: 1991-2003, Turnhout: 3. Reihe 2002ff.

JTS – Journal of Theological Studies, Oxford u. a. 1, 1899ff., NS 1, 1950ff.

LACL - Lexikon der Antiken Christlichen Literatur, Freiburg, Basel, Wien, 1998.

SCh. - Sources Chrétiennes, Paris 1, 1944ff.

TD - Textus et Documenta (ser. theol.), Rome 1, 1932ff.

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԻՑԱՐԱՆԸ ԸՍՏ Գ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴԻ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Ուրարտուի պամության ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունի Վանի թագավորության դիցարանի ուսումնասիրության խնդիրը: Այս առումով զբվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք մեծապես նպաստել են խնդրի հետ առնչվող բազմաթիվ հարցերի լուսարանմանն ու պարզաբանմանը: Չնայած անցել են տասնամյակներ, սակայն արժեքավոր է նաև Գ. Ա. Ղափանցյանի ներդրումն այս ոլորտում: Հասկանալի է, որ Ղափանցյանից հետո հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ հնագիտական և զրավոր սկզբնաղբյուրներ, սակայն հասունացել է անհրաժեշտությունը արժևորել նշանավոր արևելագետի վաստակը այս բնագավառում¹, ցույց տալ դրա արդիականությունը, խնդիրը ուսումնասիրելով, թե՛ Ղափանցյանի ժամանակաշրջանի և թե՛ արդի պատմագրության ձեռքբերումների ու նվաճումների համատեքստում:

Բիայնական դիցարանի ուսումնասիրման հիմնական աղբյուր է հանդիսանում Իշպուիեի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության տարիներին (Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդ) փորագրված Մեերի դրան ծավալուն արձանագրությունը: Այս արձանագրության մեջ ասվում է, որ Իշպուիեի և Մենուա արքաները այդ «դարպասը»՝ ԿԱ-ն նվիրում են Խաղդի աստծուն՝ տիրոջը: Վարջինիս պատվին կարգադրվում է զոհեր մատուցել Ուրարտուի

¹ Գ. Ղափանցյանի հիմնական ուսումնասիրությունները և դիտարկումները Ուրարտուի կրոնի և պաշտամունքի վերաբերյալ ամփոփված են նրա հետևյալ աշխատություններում՝ «Ուրարտուի պատմությունը» (այսուհետև՝ ՈՒՊ), Ե., 1940, և հետևյալ հոդվածներում՝ «Об урартском божестве Adarutha», «Տեղեկագիր», 1944, № 6-7, նույնի՝ «Об урартском божестве Шезурь», «Տեղեկագիր», 1947, № 8:

բոլոր աստվածներին, հիշատակվում է յուրաքանչյուր աստվածուրյան անունը և երա պատվին մատուցվելիք զոհերի քանակը²:

Մեհրի դրան արձանագրությունը առաջին անգամ պատճենահանել է Ֆ. Շուլցը, իսկ 1840 թ. հրատարակել է Ժ. Մուլը³: Հետագայում Մեհրի դրան սեպագիր տեքստը, տառադարձություններն ու թարգմանությունը հրատարակել են Ա. Մորդտմանը⁴, Հ. Մանդալցյանը⁵, Ա. Մեյսը⁶, Կ. Լեման-ձաուպտը⁷, Մ. Մերնթեյլիս⁸, Ֆ. Քյոնիգը⁹, Լ. Ադոնցը¹⁰, Գ. Ղափանցյանը, Գ. Մելիքիշվիլին¹¹, Լ. Հարությունյանը¹², Հ.

² Այս գաղափարագրի համապատասխանությունն ուրարտերեկում հանդիսանում է *še(i)šēni* բառը, տե՛ս Արտառոն Ի. Բ., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ե., 2001, с. 418.

³ Schulz Fr., *Mémoires sur le lac de Van et ses environs*, Journal Asiatique, troisième série, t. IX, Paris, 1840, տողեր V-VI (արձանագրություն XVII).

⁴ Mordtmann A. D., *Erklärung und Entzifferung der armenischen keilinschriften von Wan und der Umgegend*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (այսուհետև՝ ZDMG), XXVI, Leipzig, 1873, S. 490-531, Inscr. № 3.

⁵ Sandaljian J., *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900, p. 188-215, inscr. N 42.

⁶ Sayce A. H., *The Cuneiform Inscriptions of Van*, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS), London, 1882, Vol. XIV, բաժին 3-4, p. 427-495.

⁷ Lehmann-Haupt C. F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* (այսուհետև՝ CICCh), Berlin-Leipzig, 1928-1935, Inscr. N 18, աղ. III-X.

⁸ Tseretheli de M., *Études ourartéennes*, V, *L'inscription de Meher-kapussu*, *Revue d'assyriologie* (այսուհետև՝ RA), Paris, 1954, բաժին XLVIII, 2, էջ 67-75, բաժին 4, էջ 192-206.

⁹ König F. W., *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, N 8, h. 1-2, Graz, 1955-1967 (այսուհետև՝ Hehl).

¹⁰ Adontz N., *Histoire d'Arménie. Les origines du X siècle au VI (Av. J. C.)* Paris, 1946, p. 445 (այսուհետև՝ HA). Տե՛ս նաև սույն զրքի Վ. Մեղրսյանի հայերեն թարգմանությամբ և Գ. Սարգսյանի իմբրզությունամբ՝ «Հայաստանի պատմություն. Այդուրեքը X-VI դդ. մ.թ.ա» (այսուհետև՝ ՀՊ), Ե., 1972, էջ 430: Ադոնց Լ., Երկիր, Քննական պատմություն հայրց (այսուհետև՝ ՆԱՀՊ), հ. V, Ե., 2009:

¹¹ Мелконянц Г., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 27.

¹² Арутюнян Ի. Բ., КУКН, № 38, նույնի՝ К членению и интерпретации урартской культовой надписи "Мхери дур", Мировая культура. Традиции и современность (այսուհետև՝ МКТС), М., 1991, с. 125-126.

Վարագյոզյանը¹³, Մ. Սալվինին¹⁴, Ս. Հմայակյանը¹⁵, Ի. Դյակոնովը¹⁶, Հ. Մարտիրոսյանը¹⁷:

Լշենք, որ Գ. Ղափանցյանի հետ միաժամանակ, Վանի թափափորության դիցարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև Ն. Ադոնցը: Նախ, եւս Վանի թագավորությունը համարում է դիցապետական պետություն, և նշում, որ այդ պետության ամեն մի քաղաք ուներ իր տեղական աստվածությունը, օրինակ՝ Կուեօան եղել է Արծվաբերդի աստվածությունը, Էլիպուրիին՝ Արճեշի, Թեյշեբան՝ Էրիդիա քաղաքի, Երվինին՝ Ուրշիի քաղաքի աստվածը: Ինչ վերաբերում է Նալախի աստվածությանը, ապա նա այն համարում է միջազգեստյան աղյուրներից հայտնի Նալա լեռան հետ¹⁸: Ի. Դյակոնովը այն կարծիքն է հայտնել, որ Մեերի դստան Նալա դիցաեռանից սկսած, արդեն գործ ունենք լեռ-աստվածների, կամ էլ՝ աշխարհագրական որոշակի տարածքների հետ կապված աստվածությունների հետ¹⁹: Նրա այս տեսակետը Ն. Հարությունյանին հիմք է տվել այս աստվածության պաշտամունքային տեղանքը տեղորոշել Հալլարիում՝ Ջուրի լեռան

¹³ Վարագյոզյան Հ., Ուրարտական աղյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին (այսուհետև՝ ՈՒԱ), Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա, հ. 1, Ե., էջ 37-93, № 6:

¹⁴ Salvini M., The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapisi, Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990, 1994, Ankara, p. 205-208, նույնի՝ Some Considerations on Van Kalesi, Anatolian Iron Ages 5, p. 145-155, նույնի՝ Le Panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état, Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico, 1989, 6, p. 79-89.

¹⁵ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990:

¹⁶ Дьяконов И., Урартское искусство и документы, М.-Л., 1963, с. 48.

¹⁷ Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունը սկսվում է կախնադարում, Ե., 1978, էջ 20-58, նույնի՝ Архитектоника, Ե., 1974, с. 98-99, 115.

¹⁸ Adonts N., HA, p. 94, 226. Նալ լեռան տակ հանվացվում է Հայկական Տավրոսի արևմտյան ծառվածքը: Арутюнян Н. В., Топономастика Урарту (ТУ), Ե., 1985, с. 149; Дьяконов И., АВРИУ, 42, прим. 6, 43, прим. 5.

¹⁹ Diakonoff I., Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83, Grekyan E., The Will of Menus and the Gods of Urartu (AJNES), Vol. I, Yerevan, 2006, p. 161, Lambert W., The God Ashur, Iraq, XLV/I, 1983, p. 84.

մերձավորությամբ, ինչը մասնագիտական գրականության մեջ ըդունվել է Ե. Գրեկյանի կողմից²⁶:

Լ. Ադոնցից բացի, ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում կարևորվում է Գ. Մելիքիշվիլու գործունեությունը: Նա պարզել է, թե Մեերի դրան արձանագրությունում հիշատակված աստվածություններից որն է արական, որը իգական: Նա ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ արձանագրությունում հիշատակվում են աստվածություններ, որոնց զոհաբերված են համապատասխան քանակի կենդանիներ՝ ցուլեր և ոչխարներ, այնուհետև զալիս են նրանք, որոնց զոհաբերված են միայն ոչխարներ, իսկ 21-րդ տողից սկսվում է այն աստվածությունների հիշատակումը, որոնց արդեն զոհաբերվում են կովեր ու ոչխարներ, իսկ հետո միայն կովեր, և վերջապես (տողեր 22-23)՝ միայն ոչխարներ: Այս ամենն էլ Գ. Մելիքիշվիլուն հիմք է տվել ենթադրելու, որ Մեերի դրան արձանագրությունում ընդգրկված են երկու տարբեր սեռի աստվածություններ, և որ ցուլերի զոհաբերությամբ սկսվում է աստվածների, իսկ կովերի զոհաբերությամբ՝ աստվածուհիների հիշատակությունը: Նա արձանագրությունում հիշատակված Խաղի, Թեյշերա, Շիվինի, Խուսուինի, Տուրանի, ՈՒա, Նալաինի, Շերիթու, Արսիմեյա, ՈՒանապա, Դիդուաինի, Շելարդի, Աթֆինի, Կուևա, Էլիպուրի, Թարաինի, Ադարութա, Իրմուշինի, Ալամթուշինի, Էրինա, Շինիթի, ՈՒնինա, Աիրաինի, Ջուզումարու, Խարա, Արածա, Ջիուկուևի, ՈՒրա, Արծիբրդինի, Առի, Արտուուարասի, Տուրա, Էլիաուա, Թալապուրա, Կիլիբանի աստվածություններին ներկայացրել է որպես արական, իսկ ՈՒարուրանի, Խուրա, Միլիա, Արուա, Ադիա, ՈՒիա, Աինաուև, Արդի, Բուանաուև աստվածություններին՝ որպես իգական:

Գ. Մելիքիշվիլին, խոսելով ուրարտական դիցարանի գերագույն եռյակի՝ Խաղիի, Թեյշերայի, Շիվինիի մասին, Խաղիին ներկայացրել է որպես պետության գլխավոր, երկնքի և պատերազմի, Թեյշերային՝ որպես փոթորկի ու անձրևի, իսկ Շիվինիին՝ որպես արևի աստվածություն: Այսինքն, նա նույնպես պաշտպանել է այդ ժամանակ

²⁶ Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Е., 1983, с. 149; Грекян Е., նշվ. աշխ., էջ 171:

ուրարտագիտության մեջ գոյություն ունեցող ավանդական տեսակետը այս աստվածային գերագույն եռակի մասին²¹:

Ինչ վերաբերում է աստվածուհիներին, ապա առաջին եռյակում Գ. Մելիքիշվիլին, իրավամբ, առաջին շարքում տեւում է Վարուբանիին, Խուրային²² և Տուշպուեա աստվածուհիներին, երանց ընկալում որպես ուրարտական դիցարանի երեք գլխավոր աստվածային եռյակի զույգեր: Եւ, որպես Խաղդիի կին է տեսնում Ուարուբանիին, որպես Թելշերայի կին՝ Խուրային, և որպես Շիվինիի կին՝ Տուշպուեային: Գ. Մելիքիշվիլին Տուշպուեայի անունը համադրում է Շիվինիի պաշտամունքային կենտրոն՝ Տուշպա քաղաքի անվան հետ, և նա այս քաղաքը համարում է որպես այս աստվածության պաշտամունքային կենտրոնը²³:

Ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրության գործում մեծ դերակատարում ունի Լ. Հարությունյանը: Եւ ուսումնասիրել է տեղականների ու դիցանունների համադրությունները և այդ կապակցությամբ առաջարկել հետևյալ զուգահեռները: Լ. Հարությունյանը գտնում է, որ Վուեուա աստվածության հետ է անչվում Վուարգանի ցեղանունը, Արդի աստվածության հետ՝ Արդինի, Արդիունակ տեղանունները, էրինա աստվածության հետ՝ էրինու և էրունի, Ուրա աստվածության հետ՝ Ուրայանի, Ուրինանի բնակավայրերի տեղանունները, Արածա աստվածության հետ՝ Տուարանի դաշտի, Ալու-Արծա, Բալդու-Արծա, Արծուբու, Արծանիա, Գիզու-Արծու, Արածու բնակավայրերի, Արծիդու և Արծաբիա լեռների և Արծանիա գետի անունները, Խաղդի դիցանվան հետ՝ Մուրդի Ալդի, իսկ Առնի աստվածության հետ՝ Առնա բնակավայրերի անունները²⁴:

Բացի այդ, Լ. Հարությունյանն անդրադարձել է նաև ուրարտերենի բառապաշարի պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մի շարք բառերի, աստվածությունների և բայերի ստուգաբանությանը, որոնցից են, օրինակ իxiduše գոյականի և իxiduni բայի ստուգաբանությունը.

²¹ Меликшивили Г., *Назри-Урагту, Тбилиси, 1934, с. 370-372, նախի՝ Die Göttergestirnis an der Spitze des urartäischen Pantheons, Orientalia, № 34/4, 1965, S. 441-445.*

²² Նախնիկում Իսա-ի վախարան ընթերցվում էր *Baba*:

²³ Меликшивили Г., *Назри-Урагту, էջ 370-372:*

²⁴ Арутюнян Л. В., *Восточные-Урагту (այսուհետև՝ ВУ), Е., 1970, с. 354-361.*

«Aniqa n̄hghanv̄an̄s̄n̄ և երա սեօի ճշգրտումը, ֆեխadi, ina(ini) և inas(ni) բառերի ստուգաբանությունը»²⁵:

Վերջերս և. Հարությունյանը և սողերիա հեղինակը կատարել ենք մի նոր ստուգաբանություն՝ կապված ուրարտերենի բառապաշարի պաշտամունքային նշանակություն ունեցող բառերի հետ: Դա վերաբերում է ուրարտերեն zieldi և zieldubi բառերի ստուգաբանությանը: zieldi բառը ճիշատակվում է ուրարտական արձանագրություններում հետևյալ համատեքստում.

...ali urbas̄i Կaldinani KĀ h̄uinini zieldi ŠĀ *Rusa ardułini aše LUGĀL-ni ԴIM-ni URU manuli²⁶:

«...Եթև գոհաբերություն է տաճարում, ամբողջ zieldi-ն և սիրող Ռուսայիև թող մատուցվի, նրբ թագավորը Թեյշերաիևի քաղաքում լինի»:

Եւենք, որ այս բառը ճիշատակվում է նաև Արգիշտի I-ի Արմավիրի արձանագրության մեջ²⁷, իսկ դեռևս 1940-իև Գ. Ղափանցյանև իր «Ուրարտուի պատմությունը» աշխատությունում այև համարում է ծիսական բնույթի արձանագրություն²⁸: zieldi «յարդ» արմատից է սերել zieldubi բայը: Հնտևարար, մենք zieldi բառի համար առաջարկել ենք «յարդ» բառը, իսկ zieldubi բայի համար «արասափեցնել, լերդեքնկել» բառը, իևչը ընդամենը մեկ անգամ վկայված է Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրությունում՝ ^{K10}Biziniև ոսևմևև ^{K10}Isևiniև zieldubi՝ «Բիայևիլի երկիրը կատավարել նմ, իսկ թշնամի երկրները՝ սարասափեցրել» նոր թարգմանության համադրությամբ²⁹:

Վանի թագավորության ղիցարանի, և հատկապես՝ ուրարտահայկական պաշտամունքային փոխազդեցությունևների ուսումնասիրման բևագավառում մեծ է Գ. Ջահուկյանի

²⁵ Հարությունյան և., Ճշգրտումներ ուրարտական սեպագրերի ընթերցումներում ու մեկնաբանություններում, ՄՄԱԵԾ, XXVI, Ե., 2007, էջ 36, նույնի՝ Նոր ղիտաթկումներ ուրարտական արձանագրություններում, ՄՄԱԵԾ, XXVII, 2009, էջ 36:

²⁶ Арутюнян Н. В., КУКН, № 424а-а.

²⁷ Арутюнян Н. В., КУКН, № 193а.

²⁸ Ղափանցյան Գ., Ուր., էջ 169:

²⁹ Harutyunyan N., Grigoryan S., Aramazd. Aremnian Journal of Near Eastern Studies, 2012, հանվածված է հրատարակություն:

գործունեությունը: Եւ իր «Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում», «Հայոց լեզվի պատմություն. հախազրային ժամանակաշրջան», ինչպես նաև՝ «Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions» ուսումնասիրություններում մատնանշում է հետևյալ դիցանունները, որոնք կարող են հայկական ծագում ունենալ և ստուգարանվել հայերենով:

Այդ դիվանուններն են՝ *Aršibedini* (հմմտ. հայերեն արծուի «արծիվ» և դի-ք «աստված» բառերը, *Ardi* (հմմտ. հայերեն արդ «ձև», «կարգ», «սարք» բառերը) և *Šinuisardi* (inu- բառի մեջ եւ տեսնում է հայերեն ծին բառի վաղ ծինո ձևը և այս աստվածուհուն բնութագրում է որպես ծնունդն հովանավորող աստվածուհի), *Airaini* (ըստ էության Գ. Ջահուկյանը ընդունում է Գ. Ղափանցյանի տեսակետը: Գ. Ղափանցյանը այս դիցանունը բացատրում է *aira* բառից՝ գտնելով, որ եւ եղել է «այրերի աստվածը»՝ համեմատելով «այր» բառի հետ³⁰), *Alapucšini* (բացատրում է հայերեն աղաթ բառով), *Tarraini* (համմ. հայերեն թառ թառել, մի բարձր տեղ նստել, բարձր տեղ արմատի հետ), *Ziucuni* (հայերեն ձուկն), *Turani* (կապում է հայերեն «տուրք», «նվեր», «պարզև» բառի հիմքի հետ, դիցանունը կարող է նշանակել նվիրող, պարզևող): Եւ նաև հավանական է համարում *Araša*, *Arni*, *Aia*, *Ešir(u)ri*, *Adaruta*, *Qjōbani* աստվածությունների հայկական ծագում ունենալու հանգամանքը: Գ. Ջահուկյանի կարծիքով, *Zuzumaru* աստվածությունը, եթե կապ ունի հայերեն ձձում բառի հետ, ապա այն պետք է դիտել որպես հայկական կազմություն: Եւ չի բացառում նաև այս բառի հնարավոր բացատրությունը ինչպես «ձձահարու» (ձձահար) «խնդրված կարագի որոշակի քանակություն» հանկազություն, այնպես էլ աստվածության ծուծ-ոյ և մարո «մեծ» մակնությունը³¹:

³⁰ Ղափանցյան Գ., *Ինչվ. աշխ.*, էջ 47, ինչպես նաև՝ Пигорская С. Б., История и культура Урарту, Е., 1944, с. 280; Арутюнян Н. В., КУКН, с. 477; Djahukian G., Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions, Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics, Cleveland State University, Cleveland, Ohio, September 14-18, 1991, New York, 1992, p. 52.

³¹ Ջահուկյան Գ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում. ՊԲԸ, 1986, № 1, էջ 43-58, նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն. հախազրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 443-444, Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions, Proceedings of the Fourth International Conference on

Ուրարտուի դիցարանի և հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում նշանակալից է Բ. Պիտրովսկու դերը: Նա Խաղի աստծուն բնութագրել է որպես բուն ուրարտական, իսկ Թելչեբային՝ որպես փոքրասիական աստվածություն: Նա գտնում է, որ Խաղի աստվածը պատկերվել է մարդակերպ, առյուծի վրա կանգնած և ընկալվել է որպես մարտիկ, որի հետ Ուրարտում առնչվել է նաև վահանի և նիզակի պաշտամունքը: Բ. Պիտրովսկին Խաղիի խորհրդանշաններից է համարում նաև արևի թևավոր սկավառակի պատկերները: Նա, ելնելով Գարմիր-բուրի պեղումների արդյունքներից, գտնում է, որ Ուրարտում, աստվածությունների, բացի ցուլերից, կովերից, ոչխարներից, ուլերից և զինուց զոհաբերվել են նաև նորածին հորթեր ու գառներ²²:

Բիայնական դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում առանձնահատուկ ներդրում ունի Ս. Հնայակյանը: Նա 1990 թ. հրատարակեց «Վանի թագավորության պետական կրոնը» իմաստարար ուսումնասիրությունը, ինչը բացառիկ երևույթ էր ուրարտագիտության մեջ, քանի որ առաջին անգամ հետազոտողների ուշադրությանը ներկայացվում է մեկ ամբողջական աշխատություն, որտեղ ամփոփված են բիայնական դիցարանի կառուցվածքը ըստ Միերի արձանագրության հաղորդած տվյալների, Ուրարտուի բոլոր աստվածները և աստվածուհիները, երանց պաշտամունքային կենտրոններն ու պատկերագրությունը, պաշտամունքային շինություններն ու քրմությունը, ուրարտական կորևական ծեսերը²³:

Armenian Linguistics, Cleveland State University, Cleveland, Ohio, September 14-18, New York, 1992, p. 49-59.

²² Пиготровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 226-227.

²³ Հնայակյան Ս., «Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի կռամասնության մասին պատկերացումն Ուրարտում», ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 113-133, նույնի՝ «Վանի թագավորության լուսնաստվածը Երևմտա Մեդիեցու բառարանում, Հայրենի եզերք, հ. 8, էջ 34-37, Ուրարտուի դիցարանի աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1975, № 1, էջ 158-164, Ուրարտական Խաղի և Արուրան աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1982, № 2, էջ 127-139, Кулаев "великой госпожи" в стране Шубрия, Научная сессия, Тезисы докладов, Е., 1981, с. 5-6, Ուրարտական դիցարանի աստվածությունների ու պաշտամունքային կենտրոնների մասին,

Ուրարտագիտության այս բնագավառում այսօր արժանավորում ու երբ խոսք են հանդիսանում հայ հետազոտողներից Ա. Պետրոսյանի ուսումնասիրությունները: Ըստ երա՛ր քիայնական դիցարանի ամենակարևոր առանձնատեսակությունը նրա եռամաս կառույցն է, ինչը գլխավորում են գերագույն աստված Խալդին, ամպրոպի ու փոթորկի աստված Թելչերան և արևի աստված Շիվինին: Աստվածուհիների ցանկը ևս գլխավորում են երեք աստվածուհիներ՝ վերը եղված աստվածների կանայք: Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ դիցարանական եղանակներ հայտնի են և՛ հեղեվրոպական, և՛ ոչ հեղեվրոպական ավանդություն, բայց ուրարտական դիցարանի եղանկ հատկանիշները համադրելի են հատկապես հեղեվրոպական «եռամաս գաղափարախոսության» և եռամաս դիցարանների հետ⁴⁴: Նա նշում է նաև, որ Մեերի դրան արձանագրությունը ձևավորվել և համակարգվել է Իշպուինիի և նրա որդի Մենուայի քաղաքական կամքով, և, ամենայն հավանականությամբ, Իշպուինին, Մենուան և նրանց քրմությունն էլ եղել է այն հեղեվրոպական գաղափարախոսության կրողները, այսինքն ունեցել են հեղեվրոպական (ոչ անատոլիական) ծագում⁴⁵:

աշխատություններ շՊՊԹ, 1975, հ. 6, էջ 3-16, Ուրարտական Արժեքներին աստվածության մասին, ՀԱԱԳ, 4-րդ գիտական կոնֆերանսի թելիսներ, 1978, էջ 156-157, Ուրարտական դիցարանի սրբությունները, ՊԲՀ, 1981, № 3, էջ 205-210, Ուրարտական Իվարչա աստվածության մասին, ԱՆՊՊԹ, 1981, հ. 7, էջ 16-22, Շիվարդի, Հայաստանի հարագիտարան ՀՀ, հ. 8, Ե., 1982, էջ 475, Ենիթու, ՀՀ, հ. 8, էջ 475, Շիվինի, ՀՀ, հ. 8, էջ 511, Культ солнца у земледельческих общин Закавказья и урартское божество Шивини, "Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа", Тезисы докладов, Е., 1982, т. 2, с. 141-143, Ուրարտական Աթրինի աստվածության մասին, ՀԱԱԳ, 5-րդ գիտական կոնֆերանսի թելիսներ, 1982, էջ 130-247, Կուեռա և Իվարչա աստվածությունների պաշտամունքը Արարատյան դաշտում և ուրարտա-արեմենյան պաշտամունքային հակամարտության մասին, 1981-1982 թթ., ԴՀԱՆԳ, 1983, էջ 14-16:

- ⁴⁴ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի իշխող տարրի ծագման շուրջ, Հին Հայաստանի մշակույթը (նյութեր հանրագիտարան ետաաշրջանի), XIII, Ե., 2005, էջ 142:
- ⁴⁵ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի էթնիկական պատկանելիության խնդիրը, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 211, նույնի՝ Ուրարտական գլխավոր աստվածների եղանկը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, ՊԲՀ, 2002, № 2, էջ 243-270, Տիր և Մաշտոց. Դպրության աստվածը և գրերի ստեղծողը, Միջազգային

Այսօր ուրարտագիտության մեջ ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հետազոտողներ: Այդ գիտնականներն են՝ Ա. Մովսիսյանը³⁶, Գ. Վարդումյանը³⁷, Լ. Բիլյազովը³⁸, Ս. Պետրոսյանը³⁹, Ե. Գրեկյանը⁴⁰, Մ. Բաղայանը⁴¹, Կ. Յակուբիակը⁴², Չ. Բլրեխին⁴³, Ու. Ջայլը⁴⁴, Պ.

գիտածոյով՝ եվրպահ գրերի գյուտի 1600-ամյակին, Ե., 2006, էջ 49-53, Հայական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 205-234, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Հնդեղրպական առասպելներ ու պատմական նախատիպեր, Ե., 1997:

³⁶ Մովսիսյան Ա., Խաղի դիցանկան գրության, եղանակության և հարակից հարցերի շուրջ, Հայական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը, Ե., 2000, էջ 33-35:

³⁷ Վարդումյան Գ., Հայոց նախաքրիստոնեական պաշտամունք, Հայ ազգագրություն և բանասիրություն, Ե., 1991, № 18, էջ 61-145:

³⁸ Висков Л., К вопросу об интерпретации Халдин и Арубахи-Барбары, ВДИ, № 11, с. 98-101, նույնի՝ Über die Natur des Gottes Haldi und der Göttin Arubani-Bagbartu, Oikumene, 2, 1978, S. 149-152.

³⁹ Պետրոսյան Ս., Վանկան աստվածությունների երկրորդ գույքը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական վեցերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 18-21, նույնի՝ Արևի աստծու Միմո քաղաքը և մակդիրները, Հանրապետական վեցերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 15-18, Արևի աստվածը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 212-247:

⁴⁰ Grekyan E., նշվ. աշխ., էջ 150-195:

⁴¹ Բաղայան Մ., Տարին և ՈՒրարտուի դիցարանի զերագույն եռյակը, Մերձավոր Արևելք, VI, 2010, էջ 36-63, նույնի՝ Խաղի: ՈՒրարտուում միաստվածության զարգացման վերականգնման փորձ, Մերձավոր Արևելք, VII, 2011, էջ 80-89:

⁴² Jakubiak K., Eski Dogubayazit – A Tomb or Sanctuary?, Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. I, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 2008, p. 403-413, նույնի՝ New Aspects of God Teisheba's Iconography, Altiorientalische Forschungen, 2004, № 1, p. 1-9.

⁴³ Burney Ch., The God Haldi and the Urartian State, Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Ankara, 1993, p. 107-110.

⁴⁴ Seidl U., The Urartian İstar-Šawuška, Anatolian Studies, № 5, p. 167-173.

Կալմեյերը⁶⁰, Ի. Դրակոսովը⁶¹, Մ. Ռիմշայդերը⁶², Վ. Դոնբազը⁶³, Ի. Լոսևան⁶⁴, Մ. վան Լոնը⁶⁵, Ջ. Յարթը⁶⁶, Թ. Քանյերի-Էրդեմիրը⁶⁷, Օ. Թաշիրեկը⁶⁸, Օ. Բեյլին, Ա. Դինչուր⁶⁹, Ռ. Բոհմերը⁷⁰, Փ. Ջիմանսկիև⁷¹:

Անկոփելիվ վանի թագավորության դիցարանը ուսումնասիրած հետազոտողների գործունեությունը՝ կշեմք, որ այս բնագավառում առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում Գ. Ղափանցյանի վաստակը:

Մերի դաս արձանագրությունից օգտվել է նաև Գ. Ղափանցյանը: Անհրաժեշտ է կշել, որ նրա տրամադրության տակ նրան ուրարտական արձանագրության տեքստն իր մեջ պարունակում է որոշակի

⁶⁰ Calmeyer P., Zu den Eisen-Lanzenspitzen und der "Lanze des Haldi", *Bastam I*, ed. W. Kleiss, p. 183-193, *Teheraner Forschung* 4, Berlin.

⁶¹ Дьяконов И., К вопросу о скиволе Халди, *Древний Восток*, 4, 1983, с. 190-194.

⁶² Riemschneider M., Die urartäischen Gottheiten, *Orientalia*, Vol. 32, 1963, p. 148-168.

⁶³ Donbaz V., Wilhelm G., Eine Stele des urartäischen Königs Minua für die Gottheit Šebitu, *Nuxi and Hurriana*, 8, 1996, S. 269-272.

⁶⁴ Лосев И., Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (к вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубаки), *Древний Восток*, М., 1962, с. 300-311.

⁶⁵ Van Loon M., *Urartian Iconography, Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.*, Leiden, p. 15-29.

⁶⁶ Taffet A., Yakar Y., *Politics and Religion in Urartu, Essays on Ancient in the Second Millennium B.C.*,

⁶⁷ Tanyeri-Erdemir T., *The Temple and the King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology, Culture and History of the Ancient Near East*, Vol. 26, Leiden-Boston, 2007, p. 205-222.

⁶⁸ Taşirek O., *Darstellungen Des Urartäischen Gottes Haldi, Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Zweiter Band, Leiden, 1978, S. 940-955.

⁶⁹ Belli O., *Urartu mitolojisi üzerine bir deneme, Anadolu Araştırmaları (սրահինակ՝ AnAr.)*, VII, İstanbul, 1981, s. 61-78, նույնի՝ *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, İstanbul, 1999, նույնի՝ *Belli O., Dinçol B., Bronze Votive Rings with Assyrian Inscriptions Found in the Upper Anzaf Fortress in Van, Colloquium Anatolicum, Anadolu Sohbetleri VIII*, 2009, p. 100-125.

⁷⁰ Boehmer R., *Zur Lage von Muşasir, Baghdader Mitteilungen*, Band 6, 1973, S. 31-40.

⁷¹ Zimansky P., *Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 109, 1995, p. 299-300.

անճշտություններ³⁷, ինչը պատճառ է հանդիսացել, որ եւս երբեմն ցուցաբերել ոչ ճիշտ մտացում որոշ դիցանունների հարցում:

Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ եւս ուրարտական դիցանունների ընթերցումը այնքան ճիշտ է կատարել, որ այն առ այսօր չի կորցրել իր գիտական նշանակությունը: Երա ներդրումը բիայնական դիցարանի ուսումնասիրության գործում կարող ենք ամրոտջացնել հետևյալ կերպ.

ա) Եւս առաջինն էր ուրարտագիտության մեջ, որ փորձեց ծանկանալ դիցարանի կառուցվածքը՝ դիցանունները բաժանելով վեց խմբի, որոնցից առաջին երեքը արական, մյուս երեքը՝ իգական:

I - 3 աստվածություն

II - 6 աստվածություն

III - 25 աստվածություն

IV - 4 աստվածություն

V - 2 աստվածություն

VI - 7 աստվածություն³⁸:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ երա կատարած ոչ բոլոր դիտողություններն են այսօր համապատասխանում մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքների հետ, սակայն, ամենից կարևորը, մեր կարծիքով, այստեղ Գ. Ղափանցյանի մոտեցման սկզբունքն է այս հարցին, ինչպես նաև նրա կողմից ուրարտական դիցարանի համակարգի ճիշտ ընկալման հանգամանքը: Եւս առաջինն է, իրավամբ, եկատել, որ Միերի դրան արձանագրությունում հիշատակված բոլոր աստվածությունների միջև գոյություն ունի ներքին տրամաբանական կապ:

բ) ուրարտագիտության մեջ եւս առաջինն է, որ անդրադարձել է Ադարութա աստվածությանը և փորձել նրան բնութագրել որպես ծնունդն ու սերունդը հովանավորող աստվածություն, իսկ Իրմուշիեինն ևս ներկայացրել որպես հիվանդություններից փրկող աստվածություն, իսկ «Աստված, որը հոգիներ է տեղափոխում» աստվածությանը՝ որպես անդրաշխարհի ներկայացուցիչ³⁹:

³⁷ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 44-46:

³⁸ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 47, Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 16:

³⁹ «Աստված, որը հոգիներ է տեղափոխում» DINGIR aluše urulili uešualil: Št 'u
Капанцян Г., Об урартском божестве Adarutha, էջ 25-26, 27-31:

գ) Իրմուշիկի աստվածության անունը նա ստուգաբանում է խեթերեն *irma*՝ «հիվանդություն» բառով, նրան վերագրելով ապաքինողի հատկանիշ:

դ) հաջորդ նորությունը ուրարտագիտության մեջ Գ. Ղափանցյանի կողմից Շերիթու և ասորեստանյան Շիրիթու աստվածությունների միջև գոյություն ունեցող հեարավոր համադրությունների վերլուծությունն է: Նա *Sibirtu-ն ստուգաբանում է արքադերեն *širtu* «յոթ» բառով, այս աստվածության պաշտամունքը կապելով Բազմաստեղքի հետ: Նա նաև համոզված է, որ այս աստվածությունը ունեցել է միջագետքյան ծագում⁶⁰:

ե) նա սեմական ծագում է վերագրում նաև ուրարտական Ռիրա աստվածությանը՝ վերջինիս համադրելով բարեխաչան կատաղի ու չար Ռիրա հերոսի հետ: Այս աստվածանունը նա ստուգաբանում է շումերերեն *ur*՝ «շուն» բառով և եթադրում, որ Վանի թագավորությունում այս աստվածությունը նույնպես ընկալվել է շնակերպ և եղել է կռվի ու զարնան աստվածություն: Բացի այդ, նա սեմական ծագում է վերագրում նաև Իպխարի, Այա, Ռիկինա աստվածություններին: Շատ նրա, Ռիկինա աստվածությունը համադրելի է Քերոսի կողմից հիշատակված Օնեսս ձկնակերպ աստվածությանը, ով, դուրս գալով ծովից, մարդկանց տվել է գիր, ուսուցանող արհեստներ և երկրագործություն⁶¹:

զ) հաջորդ աստվածությունը Իշխարա աստվածուհին է: Նա այս դիցանունը ընթերցում է Իշխարի ձևով՝ գտնելով, որ Յ և ր երկհնչունները իրար նման լինելով, ուրարտական գրագիրը շփոթվել է ինչը Գ. Ղափանցյանին հիմք է տվել այս աստվածուհու անունը համադրելու Իշխարա դիցուհու հետ⁶²: Մակայն անգրաժեշտ է կշել, որ նրա այս կարծիքը այսօր չի ընդունվում մասնագիտական գրականության մեջ, քանի որ ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում վկայված է *iršari* բառը, ինչն էլ անչվում է Իպխարի աստվածուհու անվան հետ⁶³:

⁶⁰ Казанкин Г., Об урартском божестве Шибирту, с. 12-16.

⁶¹ Ղափանցյան Գ., ՈՒՊ, էջ 49; Հմայակյան Ս., եջվ. աշխ., էջ 16:

⁶² Ղափանցյան Գ., ՈՒՊ, էջ 49:

⁶³ Арутюнян Н. В., КУКН, էջ 449:

է) Յարա դիցանունը եւ բացատրում է ուրարտերեն իսրե՝ «ճանապարհ» բառով՝ վերջինիս բնութագրելով որպէս ճանապարհների աստվածություն: Ինչ վերաբերում է Խուտուխինին, ապա այս դիցանունը եւ ստուգաբանում է ուրարտերեն խախտախի բառով⁶⁴:

ը) Նշենք, որ ուրարտական դիցաբանի ուսումնասիրության բնագավառում ամենախրթին հարցերից մեկը արական և իգական աստվածությունների տարբերակման և համակարգման խնդիրն է Սակայն այդ խնդիրը նա Գ. Ղափանցյանին հաջողվել է լուծել: Արժևորելով նրա ներդրումը առ բնագավառում՝ կարող ենք արձանագրել, որ նա առաջինն է ուրարտագիտության մեջ, որ ուրարտական աստվածությունների դասակարգել է երեք խմբի՝ երեք իգական և երեք արական, ճիշտ է բնորոշել Ֆալդի աստծու դերն Ուրարտում՝ որակելով այն խաղղամուտություն անվամբ, ինչը այսօր էլ մասնագետներին հիմք է տվել անելու նոր եզրակացություններ, ինչպես նաև առաջինն է եղել, որ բնորոշել է Դիարի, Կա, Կարճի, Կա, Կարճի, Կարճի, Կարճի, Կարճի և Կարճի աստվածությունների իգական լինելը⁶⁵:

SONA GRIGORYAN

(IOS)

THE PANTHEON OF URARTU ACCORDING TO THE WORKS OF G. KHAPANTSYAN AND ACCORDING TO THE MODERN REASERCH

The main source for the investigation of the Urartian pantheon is the extensive inscription of Mher's door which was engraved in the years of common reign of kings Ishpuni and Menua (the last quarter of the 9th century B.C.). The contribution of G. Khapantsyan to the sphere of investigation of the Urartian pantheon is very appreciable. It is high time to evaluate his unique contribution to this sphere. Many decades have passed, and some of his observations need to be reconsidered. Both Armenian and foreign scholars occupy themselves with the investigation of the Urartian

⁶⁴ Ղափանցյան Գ., ՈՒՄ, էջ 47:

⁶⁵ Ղափանցյան Գ., ՈՒՄ, էջ 49:

pantheon. In the article we shall discuss the contribution of G. Khapantsyan to this realm which we classify in the following way:

a) He is the first scholar who investigated the structure of the pantheon of Biaynili (Uartian pantheon) by dividing it into six subgroups.

b) He is the first scholar who occupied himself in Uartology with the deity Adurata and tried to describe it as a deity which patronizes the birth and the generation, and he has presented Irmushini as a deity which saves from diseases.

c) The next contribution of G. Khapantsyan to Uartology is the analysis of the possible affinities which exist between the Uartian deity Shebitu and the Assyrian deity Shībitu. He explains the name of this deity by the Acadian word shibitu – seven, and relates the cult of this deity to the Pleiades (Seven Sisters). He is convinced that this deity has a Mesopotamian origin.

ԵՐԿՈՒ ՔԱՐԵ ՄԱՐԿԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂ ՋՈՒՋԵՎԱՆԻԾ

Քարե մարդակերպ կոթողները, որոնք Հայաստանում հայտնի են դեռևս բրոնզե դարին պատկանող օրինակներից, իրենց զարգացումն են ունեցել նաև հետագայում, կրելով որոշ հորինվածքային, իմաստաբանական փոփոխություններ: Կոթողների մեծամասնությունը գտնվել է հնագիտական աշխատանքների արդյունքում, որոնք կանգնեցված են հղել դամբարանների վրա: Աղիանուր դիտարկումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ որպես կանոն, արձանները պատրաստվում էին հատուկ ընտրված քարից, որը քիչ թե շատ մոտ էր մարդու կազմվածքին: Կոթողների վրա պատկերվողի սեռը ոչ միշտ է տարբերվում. ինչպես կոթողի վատ պահպանվածության, այնպես էլ երա ոչ հստակ քանդակվելու պատճառով: Պատկերվող բաղադրիչները գրեթե ստանդարտ են, սովորաբար գլուխը զբաղեցնում է արձանի 1/3 մասը: Բրոնզեդարյան այս կոթողները, որոնք պատկերում էին հերոսացված նախնիների կամ տարբեր կույրերի, հնարավոր է զարգացում ապրելով հետագայում նախատիպ հանդիսացան ուրարտական «պուլուսիների»¹, վաղ հայկական մարդակերպ կոթողների, միջնադարյան խաչքարերի համար: Նույնպես հետագայում հանդիպում ենք, բրոնզեդարյան կոթողները, հավանաբար ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց հիմնական նշանակությունը, այլ ժամանակներում ևս օգտագործվել են, ենթարկվելով տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ առանձնահատկություններին:

¹ Ուղղահայաց դիրքով կանգնեցված տախտակաձև ու կիսակլոր վերջավորությամբ քարե պաշտամունքային կոթողներ, որոնց բարձրությունը երբեմն երեք մետրից ավելի է: Որպես կանոն, կոթողների իրենց վրա արձանազություններ չեն կրում, սակայն առանձին դեպքերում նրանք կրում են ուղեորներ աստվածներին, որոնցում թագավորների համար աղերսվում էր կյանք, երջանկություն, հաջողություն և այլն: Տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ, հ. 1, ե., 1996, էջ 92:

Քարե մարդակերպ կոթողների շարքին են դասվում նաև Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի Լոյմբերդյանի շրջանի Ջուջևան գյուղից /նկ. 1/ 90-ական թթ.-ին գտնված երկու կոթողները, որոնցից մեկը ըստ երևույթին պատկերում է տղամարդու, իսկ երկրորդը՝ կնոջ²։

Ջուջևանի դամբարանադաշտը պատկանում է «Արամի բլուր» կոչվող ժայռափակ բլրի գագաթին գտնվող կիլիսայան ամրացրևակատեղիին, ուր 1929 թ. բնակարանաշինարարության ժամանակ հայտնաբերվել են շենգավիթյան տիպի վաղ բրոնզեդարյան կացարաններ։ Բնակատեղիից հայտնաբերված քարե զործիքները ենթադրել են տալիս, որ այդ շրջանի բնակչությունը զբաղվել է երկրագործությամբ և մետաղամշակությամբ։ Ջուջևանի դամբարանադաշտի կենտրոնական մասում վաղ հայկական շրջանի թաղումների ստորին շերտում են տեղավորված վաղ բրոնզեդարյան հազվագյուտ թաղումները, որոնց շրջափակում են բրոնզեդարյան II հազարամյակի թաղումները և ապա շրջանաձև հաջորդում են բրոնզեդարյան թաղումները։ Այնուհետև, որքան դամբարանադաշտը հեռանում է դեպի ծայրամասերը, թաղումները վերաբերում են ավելի ուշ՝ վաղ երկաթի, երկաթի զուցե զարգացած երկաթի և ապա բյուրուվին ուշ ժամանակաշրջաններին³։

Կոթողներից առաջինը (նկ. 2ա), որև ըստ ամենայնի պատկերում է տղամարդու, քանդակված է միայն գլխի հատվածը՝ 62*26սմ չափսերով։ Կոթողը լավ մշակված չէ. դնմբին արտագծման միջոցով պատկերված են քիթը, այքերը, ճակատը, որին փոկած են մազերը, բերանը՝ պատկերված փորագրման միջոցով։ Վզին դարձյալ արտագծման միջոցով պատկերված է կլոր կառուցվածքի զարդ։ Կոթողի վրա հստակ երևում են նաև ականջները, որոնց արտագծված են օղեր, իսկ կոթողի հետևի կողմից ակոսների միջոցով պատկերված են մազերը, որոնք փռված են մեջքին։

² Կոթողները հրատարակված չեն։ Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Պ. Ավետիսյանին իր կատարած աշխատանքների արդյունքներին ծանոթացնելու համար։

³ Չիլինգարյան Ս., Ջուջևանի դամբարանադաշտի վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 1, էջ 253-257։

Ոչ վերաբերում է երկրորդ կոթողին (նկ. 2բ), ապա սա կարծես թե պատկերում է կնոջ, դարձյալ միայն գլխի հատվածը՝ 70°26 սմ չափսերով: Ի տարբերություն նախորդի, սա ավելի լավ է մշակված, դեմքը դեպի վեր օվալաձև է, վերնի հատվածը ռելիեֆ արտահայտված, դեմքին արտագծված են աչքերը և քիթը, իսկ քերակը պատկերված է փորագրման միջոցով: Վզին երևում է կիսակլոր զարդ, ճակատին բրգաձև փոված են մազերը: Կոթողի վրա արտահայտված են նաև ականթները, որոնց արտագծված են օղերը: Երկու կոթողներն էլ պատրաստված են կրաքարից, և չնայած հնագիտական կուրթի բացակայությանը՝ դատելով տեխնիկական առանձնահատկություններից կարելի է թվագրել Ք.ա. VII-VI դարերով:

Այս կոթողները ուշագրավ են ինչպես իրենց տեխնիկական մշակումների, այնպես էլ հորինվածքա-խմաստաբանական պատկանելիության առումով: Վերոնշյալ հարգի ուսումնասիրությունը կատարենք դրանց հետ-մուտ զուգահեռների խմաստաբանական քննմամբ, ինչը մեզ կարող է հնարավորություն տալ խոսել մեր կոթողների հորինվածքա-խմաստաբանական առանձնահատկություններից:

Նոսելով այս կոթողների զուգահեռների մասին՝ կարևոր ենք համարում նաև կիմերա-սկյութական համանման կոթողների քննությունը, որոնք իրենց ժամանակագրական, հորինվածքային, աշխարհագրական և, ըստ ամենայնի, խմաստաբանական զուգահեռներն ունեն: Կիմերա-սկյութական համանման մարդակերպ կոթողների մեկնաբանությունների հետ կապված կան բազմաթիվ տեսակետներ: Մասնավորապես, Դ.Ս. Ռանսկին այդ կոթողներում տեսնում է մահացած, սակայն հերոսացված մարդկանց պատկերում⁴: Ն. Գ. Ելագինոյը, եիմովելով կոթողների աշխարհագրության և ժամանակագրության վրա, հավանական է համարում, որ թագավորական իշխանության ուժեղացման և ցեղային առաջնորդների իշխանության նվազման հետ զուգահեռ այս կոթողների թիվը սկսում է նվազել: Ուստի, ըստ նրա, չի բացառվում, որ այս կոթողները պատկերում էին ցեղային առաջնորդների⁵: Ըստ որոշ

⁴ Раевский Д., Модель мира скифской культуры, СА, 1976, с. 45.

⁵ Стежк Евразия в эпоху средневековья, Археология СССР, М., 1981, с. 120.

հետազոտողների՝ այս կոթողները կապված են առասպելաբանական կերպարների հետ և արտացոլում են մարդակերպ (մարդակերպացված) արևի աստվածների, ինչը սերտորեն կապված է առաջին երկնային նախնիի և պողարերության պաշտամունքի հետ: Նրանց կարծիքով այս կոթողները կանգնեցնողները խիստ կախվածություն ունեին բնական ուժերից և երևույթներից, ինչը և արտացոլվում էր իրենց պաշտամունքային առարկաների՝ քարն արձանների վրա⁶: Այս կոթողների միջոցով որոշ պաշտամունքներ կամ աստվածություններ պատկերելը մեր կողմից չի բացատվում, առավել ևս, ինչպես հայտնի է, ողջ Մերձավոր Արևելքում սովորություն կար աստվածներին և աստվածուհիներին մեծարել հենց արձանների միջոցով⁷: Հետազոտողներից որոշների կարծիքով այս կոթողները կանգնեցնողների հիմնական զբաղմունքը եղել է անասնապահությունը և նրանք աշխարհաստեղծման գաղափարաբանության հարցի շուրջ ընդհանուր գծեր են ունեցել: Շատ Խալիլովի՝ այս կոթողների պաշտամունքի հետ կապված իմաստաբանական պատկերացումները Անդրկովկաս ներթափանցել են հարավ-արևմուտքից⁸:

Մենք, ուսումնասիրելով նրան տեսակետները և համադրելով բոլոր փաստերը, կարծում ենք, որ այս քարն կոթողները հավանաբար պատկերել են տիեզերքի եռամասնությունը: Հետաքրքրական է, որ Դ. Ռանսկին, ուսումնասիրելով կիմերա-օկյուրական մարդակերպ կոթողները, մեծ ուշադրություն է դարձնում մարդկային մարմնի տիեզերագիտական ըմբռնմանը՝ փոխկապակցելով դրանք տարածական, անատոմիական և տիեզերական կողերի խնդրի հետ: Նա առանձնացնում է կոթողի «վերը» և «ներքև» և ցույց է տալիս, որ դրանք ունեն խիստ տեղագրական իմաստ՝ վերնամասը դա երկինքն է, ներքևի մասը՝ երկիրը: Ահա այսպիսինն է «վերևի» և «ներքևի» տեղագրական իմաստը տիեզերական ասպեկտում: Անատոմիական

⁶ Халилов М., Каменные изваяния Азербайджана, Автореф. канд. дисс., Е., 1987, с. 25.

⁷ Брилева О., Свидетельства всаднического культа на Кавказе, Древность, историческое значение и специфика источника, М., 2009, с. 72.

⁸ Халилов М., Исследование каменных изваяний Карабаха, Археологические открытия 1982 года, М., 1984, с. 67.

ասպեկտում վերնը դա դեմքն է (գլուխը), ներքը՝ գոտկատեղից ներքև ընկած հատվածը*:

Հենց այսպիսի մեկնաբանությունն էլ առավել համապատասխանում է այս կոթողներին. առանձնացվում են մարմնի հատկապես այն հատվածները, որոնք համեմատվում են տիեզերական հատվածներին: Հիմա հասկանելի է դառնում, թե ինչու է ընտրվել կոթողի պատկերման հենց այս մեթոդը:

Այսպիսով, մենք առավել հավանական ենք համարում, որ Ջուջևանի քարե մարդակերպ կոթողները իրենց հորինվածքային առանձնահատկություններով պատկերում են ոչ թե ցեղի առաջնորդի, մեռած հերոսացված զինվորի և այլն, ինչպես կարծում էին որոշ մասնագետներ՝ կապված կիմերա-սկյութական համանման կոթողների հետ, այլ երկնային մարմինների՝ կապված տիեզերական ուժերի, որևէ երևույթի պաշտամունքի հետ:

NZHDEH YERANYAN

(SPHECMR)

TWO ANTHROPOMORPHIC STONE MONUMENTS FROM DJUDJEVAN

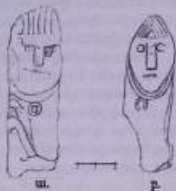
Antropomorphic stone monuments, yet known in Armenia by the Bronze Age examples, have undergone some semantic and composition changes during their further development. Most of the these monuments were situated on tombs and discovered during archaeological excavations. In 1990s two monuments, ranking list of antropomorphic stone monuments, were found in villiage Djudjevan, district Noyemberyan Republic of Armenia. The first monument depicts a man and the second one a woman. The monuments are carved on their heads only. The first monument (62*26 cm) is'nt arranged well: only some components of its face are outlined. The second one (72*26 cm) on contrary, is arranged well. Speaking about the parallels of these monuments, it is important to investigate monuments in Southern Russian heaths, which have their chronological, semantic, geographical and

* Рязанский Д., Изв. археол., т. 48-50:

composition parallels. So we think its more credible that anthropomorphic stone monuments in Dudjevan with their composition particularities depict neither a leader of tribe, nor a hero soldier, as consider some specialists, but celestial figures or a cult.

Խկ. 1 Ջուզևանի տեղադրությունը

Խկ. 2 Մարդակերպ կոթող Ջուզևանից

Գեանկարը՝ Լիլիթ Պողոսյանի

ԳԵՆԵՏԻԿ ՄԻ ՕՐԻՆԱԶՄՓՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Էթնոգենեզի վերաբերյալ մեր նախորդ հոդվածներում¹ մենք նշել ենք, որ հակված ենք ընդունելու էթնոգենեզի բաղադրյալ կառուցվածքի մասին տեսությունը, այսինքն, որ էթնոգենեզի վրա գործընթացներն ընթանում են առնվազն երեք մատրիցաների կամ հարթությունների վրա՝ մարդաբանական, լեզվաբանական, սոցիալ-պատմական: Ահա կենսաբանական մատրիցայի վրա ընթացող մի երևույթի մասին կվորձենք խոսել ստորև:

Հայերի էթնոգենեզի հետ կապված տեսությունների ու վարկածների մի մասի մեջ պարբերաբար առաջ է քաշվում առասպելական «արիևների» կամ «իսկական հայերի» դրույթը, և վերոհիշյալ խմբերը փորձում են փնտրել շիկաներ և բաց գույնի աչքեր ունեցող հայերի մեջ: Մի կողմ թողնելով «արիականության» նորագույն շրջանում բարդ քաղաքական-առասպելաստեղծական ճյուղավորումներ տված դրույթը, ինչպես նաև փակ էտոզամ համայնքներով, հարևան մահախնայական համայնքների հետ կենսաբանական խաչասերումներ բացառող հայ էթնոսի կենսաբանական առանձնահատկությունները՝ սույն հոդվածի սահմաններում կցանկանայինք խոսել գուևավորման (պիգմենտացիայի) հետ կապված գենետիկ մի օրինաչափության մասին: Այն առաջ է քաշվել և հիմնավորվել տասնամյակներ առաջ, բայց, որքան որ մեզ հայտնի է, պատմաբանների մեծ մասին այն հայտնի չէ:

¹ Նախգաղյան Մ., էթնոգենեզի որոշ ասպեկտների շուրջ, «Մերձավոր Արևելք» (հոդվածների ժողովածու), հ. VI, Ե., 2009, էջ 86-91, նույնի՝ Արմենոլոգ եզրույթի շուրջ, «Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXVIII, Ե., 2011, էջ 329-336:

Կենսաբանության մեջ գոյություն ունի գենետիկ մի օրինաչափություն, որն անմիջականորեն առնչվում է տվյալ էթնոսի ներկայացուցիչների ֆենոտիպի² հետ:

Նուսքը գնում է պոպուլյացիայի մեջ առկա և պոպուլյացիայի հիմնական մասից տարբերվող ֆենոտիպերի, տվյալ դեպքում բաց գույնի աչքեր և բաց գույնի մազեր ունեցողների մասին:

Ավելորդ է նշել, որ ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի, և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության մեծամասնությունն ունի մուգ գույնի մազեր և աչքեր: Այդուհանդերձ, թե՛ Առաջավոր Ասիայում, թե՛ Հայկական լեռնաշխարհում հանդիպում են պոպուլյացիաներ, որոնց ներկայացուցիչներն աչքի են ընկնում այլ պիգմենտացիայով:

Կերօյին շրջանի գենետիկ ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ առեսաարակ բաց գույնի մազերը և բաց գույնի աչքերը իրականում գենետիկ մուտացիաների արդյունք են, և սկզբնական այն համայնքը, որը դուրս է եկել Աֆրիկայից և հետագայում ցրվել աշխարհով մեկ, ունեցել է մուգ գույնի մազեր և շագանակագույն աչքեր:

Գենետիկ այն մուտացիաները, որոնց արդյունքում առաջացել են բաց գույնի մազեր և բաց գույնի աչքեր, տեղի են ունեցել ավելի ուշ: Այն մուտացիան, որի արդյունքում առաջացել են ավելի բաց գույնի մազեր, տեղի է ունեցել մուտավորապես 11 հազար տարի առաջ: Իսկ մասնավորապես կապույտ աչքերի մասին վերջերս առաջ է քաշվել մի տեսություն, որ դա 6-10 հազար տարի առաջ OCA2 գենի մուտացիայի հետևանքն է, որը տեղի է ունեցել ենթադրաբար ժամանակակից Ռուսիսիայի տարածքում³:

² **Գենոտիպը**՝ օրգանիզմի բոլոր ժառանգական գործոնների ամբողջությունն է, իսկ **ֆենոտիպը**՝ օրգանիզմի անհատական զարգացման արդյունքում ձևավորված հատկանիշերի և հատկությունների ամբողջությունն է, որը կազմավորվում է ժառանգականության և բնակության միջավայրի պայմանների փոխներգործության արդյունքում:

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս Edberg H., Troelsen J., Nielsen M., Mikkelsen A., Mengel-From J., Kjaer Klaus W., Hansen L., Blue eye color in humans may be a perfectly associated founder mutation in a regulatory element located within the *HERC2* gene inhibiting *OCA2* expression, in Human Genetics, Vol. 123, Number 2,

Այցերի կանաչ և մոխրագույն գունավորումը որոշ գիտնականներ կապում են շիկակարմիր գենի հետ, որի ծագումնաբանությունը վերջնականապես պարզ չէ: Ավելացնենք նաև աշխարհագրական և բիոքիմիական գործոնները, յուրաքանչյուր աշխարհագրական շրջան իր ուրույն ազդեցությունն է թողնում տվյալ վայրում ապրող բնակչության վրա՝ որոշակի ազդեցություն գործելով նաև այցերի, մազերի և մաշկի գունավորման վրա և այլն:

Բացի այդ, բաց գույնի մազերի և բաց գույնի այցերի գեներն ի սկզբանե ոեցեսիվ են: Ռեցեսիվ և դոմինանտ գեների փոխշրման օրենքները առաջ են քաշվել և հիմնավորվել Մենդելի կողմից⁴: Ըստ այդ դասակարգման կան գեներ, որոնք դոմինանտ են, այսինքն՝ գերակա են, օրինակ՝ մուգ, գանգուր մազերի և մուգ այցերի գեները, և կան գեներ, որոնք ոեցեսիվ են, մասնավորապես՝ բաց գույնի այցերի ու մազերի գեները: Ընդ որում այս ոեցեսիվ նշանը անհետատում է մեկ սերունդ անց: Եթե տվյալ խմբում այն չի անհետացել, այլ մի բան էլ ցայտուն դրսևորվել է, տրամաբանությունը կարծես թե հուշում է, որ այս խումբն իր ծագմամբ տարբերվում է պոպուլյացիայի մնացած հատվածից: Այսինքն, որ բաց գույնի այցերի կամ մազերի առկայությունը ռասայական այլ եթատեսակի կամ դրսից ներմուտքի արդյունք է՝ Բնականաբար, նման տեսակետը նմանապես չի կարող բացառվել:

Սակայն տվյալ հոդվածի սահմաններում մենք ցանկանում ենք ներկայացնել հայտնի ռուս կենսաբան և գենետիկ Նիկոլայ Վալիլովի տեսակետը, որն առաջին անգամ առաջ է քաշվել 1929 թվականին:⁵

Երա ուսումնասիրություններն ու դատողությունները հիմնված էին 1924 թվականին Աֆղանստանում, և, մասնավորապես, Լուրիստանում անցկացված դաշտային աշխատանքների վրա:

Մանրամասնելու համար նշենք, որ Լուրիստանի բնակչությունը, պատկանելով մարդաբանական նույն տիպին, ինչ և Աֆղանստանի մնացած բնակչությունը, այցի էր ընկնում համեմատաբար բաց գույնի

p. 177-187. PDF տարբերակով հոդվածը կարելի է ներբեռնել այստեղ՝ <http://www.springerlink.com/content/2045q6234b66p744/>

⁴ Менделев Г. И., *Опытн ияд растителыаыи гибридами* (редакция и комментарии А. Е. Гайсеновича), М., 1965.

⁵ Вавилов Н. И., Вукинович Д. Д., *Земледельческий Афганистан*, М., 1959.

այքերով: Վավիլոնն այդ երևույթը բացատրում է կենսաբանական-գենետիկ մի օրինաչափությամբ. «Մեկուսացումը և կրտս հետ կապված մտտ ազգակցական խաչասերումը նպաստում են ժառանգական ռեցեսիվների դրսևորմանը»⁶:

Յոսքն այստեղ ռեցեսիվ գեների արեալի ծայրամասեր դուրս մղման օրենքի մասին է: Ի՞նչ է այն:

Բանի որ կա կենսաբանական ենթատեսակի ձևավորման կենտրոն, ապա այդ արեալի կենտրոնում էլ մշտապես ի հայտ են գալիս նոր մուտացիաներ, որոնք խախտում են գենային հավասարակշռությունը և նախադրյալներ ստեղծում գենոտիպերի մշտական փոփոխության համար: Մուտացիաները դոմինանտ են և փոխանցվում են առաջին իսկ սերնդին: Նոր մուտացիաների մշտական առաջացումը ուժեղացնում է բնական ընտրությունը և արագացնում է տեսակագոյացման և ռասագոյացման գործընթացները: Այս պայմաններում ռեցեսիվ մուտացիաները չեն կարող դիմանալ դոմինանտ մուտացիաների հետ մրցակցությանը և դուրս են մղվում ծայրամասեր, որտեղ էլ մեկուսացման պայմաններում և խաչասերման արդյունքում զգալիորեն մեծանում է այս ռեցեսիվ ձևերի հանդիպման հնարավորությունը, և երանք թաքնված հետերոզիգոտ՝ վիճակից անցնում են հոմոզիգոտ վիճակի, այսինք, արտահայտվում են ֆենոտիպի մեջ:

Շուր դրում, արեալի ծայրամաս կամ պերիֆերիա ասվածը տվյալ դեպքում չի նշանակում, որ արեալը աշխարհագրական իմաստով հեռու է կենտրոնից: Բարձր լեռնային ցանկացած մեկուսացված շրջան կույնպես կարող է դիտարկվել որպես ծայրամաս: Իսկ էնդոգամ ամուսնությունները, յուրաքանչյուր նոր սերնդի մեջ ռեցեսիվ գեների կուտակումը և երանց հանդիպման աճող հնարավորությունը մեծացնում է կրանց դրսևորման հնարավորությունը⁶:

⁶ Там же, с. 136, а также Вавилов Н., Географические закономерности в распределении генов растений, Труды по Пр. Ботанике, т. XVII, вып. 3, 1927.

⁷ Արտաքին տեսքով նման կենսաբանական առանձնյակները (особь) կարող են խիստ տարրեր ժառանգական հատկություններ ունենալ: Այն առանձնյակները, որոնց հաջորդող սերնդի մեջ ձևընդուն չի հայտնաբերվում, կոչվում են հոմոզիգոտ: Այն առանձնյակները, որոնց սերնդի մեջ հայտնաբերվում է հատկությունների ձևընդուն, կոչվում են հետերոզիգոտ:

⁸ Алексеев А., Историческая антропология и этногенез, М., 1989, с. 59, 69, 83-93.

Հետևաբար, ելնելով կենսաբանական այս օրենքից, միանգամայն հանգիստ կարելի է դիտարկել Հայկական լեռնաշխարհում նմանապես առկա բաց մազերով ու բաց գույնի աչքերով խմբերի առկայությունը որպես այս կենսաբանական օրինաչափության մասնավոր դեպքերից մեկը:

Որպես ապացույց պետք է դիտարկվի մնացած չափորոշիչների տեղավորումը ընդհանուր ենթատասայական այն ցուցիչների մեջ, որոնք բնորոշ են տվյալ պոպուլյացիային: Այդ դեպքում խոսքն, ինարկն, չի գնում առասպելական «կապուտաչյա արիների» կամ «խկական հայերի» մասին, այլ ընդամենը լոկալ տարածքում լոկալ գենետիկ օրինաչափությունների դրսևորման մասին:

MARIAM KHANZADYAN

(IOS)

ON GENETIC REGULARITY

The article deals with the genetic regularity of extrusion of recessive genes to periphery.

Appearance of groups of people with lighter hairs and eyes on the Armenian highlands can be considered as an instance of this genetic regularity.

ԱՔԵՄԵԼՑԱՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ X ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ
ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇՈՒՐՁ

Օրթոկորյուրանտիկները և պարիկանիկները հիշատակվում են Հերոդոտոսի կողմից X¹ մարական սատրապության կազմում²: Օրթոկորյուրանտիկների հունարեն անունը թարգմանաբար համապատասխանում է հին պարսկերեն սեպագիր արձանագրությունների տիգրախատոյա՝ «սրածայր գլխարկավորներ» սակերին, որոնք տեղադրվում են Միջին Ասիայում³: Ըստ այդմ էլ մասնագիտական գրականության մեջ կարծիքներ կան, որ օրթոկորյուրանտիկները և պարիկանիկները սխալմամբ են ներառված X սատրապության մեջ, և օրթոկորյուրանտիկներին տեղադրել են Դասալից ծովից արևելք՝ մինչև Ֆերգանայի սահմանները⁴: Պարիկանիկներին համարել են Ֆերգանայի մինչարիական երկրագործական բնակչությունը⁵, որը տարբեր է Հերոդոտոսի XVII սատրապության մեջ հիշատակվող պարիկանիկներից⁶: X սատրապության պարիկանիկներին Ֆերգանայի բնակիչներ են համարել նաև այլ հետազոտողներ⁷: Սակայն

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ա. Կրկյաշարյանի, Ե., 1985, III, 92 (այսուհետև՝ Հերոդոտոս):

² Անունը թարգմանել են նաև «քարձուցների բնակիչներ» և «ուղղակից սաղավարտավորներ» (տե՛ս Պետրոսյան Ա., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թիվ 4, էջ 47; Досетур А., Каленостов Д., Шихова И., Народы западн части а "История" Геродота (այսուհետև՝ Д. К. III.), М., 1982, с. 192):

³ Jungé J., Orthokorybantioi, "Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft" (այսուհետև՝ RE), Stuttgart, 1942, XVIII, S. 1484; նույնի՝ Parikamioi, "RE", 1949, XXXVI, S. 1482.

⁴ Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 329.

⁵ Հերոդոտոս, III, 94: Պարիկանիկները կըված սատրապության մեջ են նաև Հերոդոտոսի մյուս տեղեկություններում (նույն տեղում, VII, 68; 86):

⁶ Տե՛ս Д. К. III., էջ 193:

կարծիք կա, որ սողդիական փաստաթղթերում վկայված Ֆերգանայի անվան հին ձևը *Far(a)gana* կամ *Fragana* է, որը հունարենում չէր կարող տալ Պարթևանա⁷: Մարական սաստրապությանից դուրս նշված երկու ցեղերի տեղադրությունը քննություն չի բռնում: Ի. Դյակնուվը օրթոկորյուբանտիներին նույնացրել է այսրկովկասյան սկյութների, սակեսիների հետ, իսկ պարթևների հետ համարել է Մանայի քաղաքության բնակիչներ⁸: Ի. Խլոպինը պարթևների հիշատակությունը XVII սաստրապության մեջ համարել է սխալ՝ գտնելով, որ պարթևները շփոթվել են պարեոսկեների հետ⁹: Ի. Պյանկովը մարական սաստրապության օրթոկորյուբանտիների նույնացումն այսրկովկասյան սակեսիների հետ համարում է սխալ և օրթոկորյուբանտիներին նույնացնում է դերրիկների հետ, որոնք բնակվել են Վասպից ծովի և Արայյան լճի միջև, չեայած Մարաստանի հետ տարածքային առումով անմիջականորեն չեն սահմանակցել: Այս, ինչպես նաև պարթևների նույնացումը հյուրկան-վրկաններին քննություն չի բռնում¹⁰:

Պարթևանտիներ անունը ուսումնասիրողները կապում են Ալեստայի դիվային էակ պարթևայի հետ, որից ծագում է նոր պարսկերեն *պերթև*¹¹: Հեկատեոս Միլեթացու մոտ հիշատակվում է Պարթևանե քաղաքը Պարսում¹², որը հուշում է XVII սաստրապության պարթևանտիներին, որոնց պետք է փնտրել արևելյան Ֆարսում և հարավային Կրմանում,

⁷ Лявинец В., Согдийский посол в Чаче, Советская археология, 1962, вып. 2, с. 103.

⁸ Дьяконов И., История Мидии, М.-Л., 1956, с. 248, 338, 447; Алиев И., Племена и племенные группы в Атропатене, "Вестник древней истории" (այսինքն) ВДИ, 1987, № 3, с. 69.

⁹ Хлопин И., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, "Страны и народы Востока", М., 1969, вып. 8, с. 286.

¹⁰ Пьянков И., "История Персии" Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э., "ВДИ", 1965, №2, с. 43, 45, 49; Olmstead A., History of the Persian Empire, Third impression, Chicago, 1960, p. 241, 291 f.

¹¹ Грантовский Э., Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970, с. 281; Меликов Р., Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), Баку, 2003, с. 129.

¹² Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, v. I, Parisiis, 1841, p. 12, fr. 180.

որտեղ հայտնի է Բհրյառ վայրը¹³: Մեր կարծիքով, հավանական է այն ենթադրությունը, որ հին մարական պանթեոնի աստվածությունների անվանումները, որոնք համապատասխանում են Վիդեդատի դեերին, և կրոնական հատուկ հասկացությունները պահպանվում են բուդիսների (Բուդի աստվածուհի), բուսերի ցեղերի և Կուսդուրու (Կուսդա աստված) քաղաքի անունների մեջ¹⁴: Այս տեսանկյունից պարիկանիների անվան ծագումը ևս հնարավոր էր: Հետևաբար պարիկանիների տակ պետք է հասկանալ իրանական, այլ ոչ թե ոչ իրանական ցեղերին¹⁵:

Ինչ վերաբերում է օրթոկորյուբանտիներին, ապա սրանք տեղադրվում են մարական սատրապության կազմում: Օրթոկորյուբանտիների անունը մասնագիտական գրականության մեջ ստուգաբանվել է «իսկական կորիբանտներ», որի կրողները ծագումնաբանորեն կապվում են փոքրասիական կորիբանտների հետ մասնավորապես և փայտագիների ու հին Հնդկաստանի բիրիզոների հետ ընդհանրապես: Կորիբանտներ էին կոչվում փոքրասիական Մայր դիցուհու՝ Կիբելե, Մա, քրմերը¹⁶: Մեր կարծիքով, օրթոկորյուբանտիների նույնացումը սակերի հետ, օրիևակ, Մակըզի շրջանում, անընդունելի է, և ելենով օրթոկորյուբանտիների «իսկական կորիբանտներ» մեկնաբանությունից՝ մարական սատրապության այս ցեղին նույնացնում ենք մարական ցեղերից մեկի՝ մագերի հետ

¹³ Грактовский Э., *ibid.* աշխ., էջ 282: Ծ. Հերցֆելդը կշռում է որ Հեկատեոսը Պարսքը գործածում է ամբողջ Բրանի համար (տե՛ս Herzfeld E., *ibid.* աշխ., էջ 329): Հավանաբար միջնադարյան Պարսիան արաբ աշխարհագետների Բարիզ քաղաքն է (տե՛ս Բոյաջյան Վ., Շահնամում բելուզների հիշատակության հարցի շուրջ, «Իրան-նամ», 1999, թիվ 32-34, էջ 112): Պարիկանիներին նույնացրել են բարիզների ցեղի հետ (տե՛ս Книга дежоня Ардашира сына Патака, транскрипция текста, пер. со среднеперс., звед., комментарий и глоссарий О. М. Чуняковой, М., 1987, с. 77, 100):

¹⁴ Nyberg H. S., *Die Religionen des alten Iran*, Leipzig, 1938, S. 339; Грактовский Э., *ibid.* աշխ., էջ 181, 267, 281:

¹⁵ Дежоня И., *ibid.* աշխ., էջ 338:

¹⁶ Գետրոսյան Ս., Հին Մարաստանի տարածքի..., էջ 46-58: Փոքրասիական օրթոկորյուբանտիներին հիշատակում է նաև Մուիզասը (տե՛ս Herzfeld E., *ibid.* աշխ., էջ 327):

(միջնադարյան *տճգ*)¹⁷, որոնց անունը հին պարսկերենում նշանակում է «մոզ, քուրմ»: Օրթոկորյուբանտիներ՝ «խսկական կորիքանտներ», բացատրական անվանումը մարական մազերի ցեղի՝ «ճշմարիտ քրմերի» հունական նույնականացումն էր իրենց հայտնի կրոնական իրողությունների հետ, հետևաբար օրթոկորյուբանտիների տակ չպետք է փնտրել այլ էթնիկական տարր: Համեմատության համար նշենք, որ Ստրաբոնը Կապադովկիայում հիշատակում է մազերին¹⁸, որոնց տակ պետք է հասկանալ ոչ թե մազերի մարական ցեղը, այլ քրմերի: Մազերը սկզբնապես ցեղի անվանում է եղել, ցեղային-կրոնական կազմակերպություն, այլ ոչ թե քրմական դասի անուն: Մազերը եղել են քրմական ֆունկցիաներ իրագործող մարական ցեղ: Չնայած մազերը ծագումով մարական ցեղ էին, բայց այդ բառով հաճախ կոչվում էին պարզապես քրմերը՝ անկախ էթնիկական պատկանելություններից: Օրինակ, հայտնի է, որ մազերի մեջ կային նաև պարսիկներ¹⁹:

Օրթոկորյուբանտիներ-մազերը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել են Փրասպա-Հրատն մեծի շրջանում:

HOVHANNES KHORIKYAN

(IOS)

ON THE ETHNIC STRUCTURE OF THE X SATRAPY
OF ACHAEMENIAN PERSIA

Many important and wrinkled issues on the ethnic history and historical geography of Media and Achaemenian Persia were examined in the article, the elucidation of which has an important meaning for studying the history of the Empire as well as obeying peoples. The name of Orthokorybantioi means "true priest" and they are placed in Media. The Parikanioi were the Iranian tribe, from which we have a New Persian *pari* "foreign (bad) woman".

¹⁷ Ճերմանու, I, 101; 140:

¹⁸ Страбон, География в 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г. Стратановского, Л., с. 680.

¹⁹ Алекс И., Племена и племенные группы.... էջ 72:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐՏԵՄԻՍ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՏՂԻԿ ԴԻՑՈՒՉՐԱՆՐԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Մինչ բուն կյուֆին անցնելը, հարկ է նշել, որ հայ հեթանոսական դիցարանի աստվածությունները մեր պատմագրության մեջ հանդես են գալիս մեծ մասամբ օտար անուններով: Այս օտար անվանումների տակ, սակայն, շարունակել են գոյատևել մեր քնիկ հնագույն աստվածությունները իրենց բնորոշ հատկանիշներով¹:

Մյուս կողմից էլ, այս անվանական և, որոշ առումներով, կերպարային գուգադրումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել հայկական աստվածությունների պաշտամունքի որոշ կողմեր, քանի որ հայկական աղբյուրներում մեր հեթանոսական դիցարանի վերաբերյալ սուղ տեղեկություններ են պահպանվել:

Հայտնի է, որ հունական Արտեմիս աստվածուհին զուգադրվել է հայոց մայր դիցուհի Անահիտին, իսկ Աստղիկը հունական Աֆրոդիտեին:

Գիտական գրականության մեջ Ղ Ալիշանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Մատիկյանը, Կ. Մելիք-Փաշայանը, Գ. Ղափանցյանը, Ս. Հարությունյանը և այլոք իրենց ուսումնասիրություններում բազմիցս անդրադարձել են Անահիտ-Արտեմիս և Աստղիկ-Աֆրոդիտե աստվածությունների կերպարային ընդհանրություններին: Իսկ Ա. Պետրոսյանը քննարկել է Արտեմիս դիցուհու հայաստանյան նախորդայերը և Արտեմիս-Անահիտ կերպարային և անվանական հնարավոր փոխառնչությունները²:

Սակայն Աստղիկ և Արտեմիս դիցուհիների կերպարային փոխառնչություններին մասնագիտական գրականության մեջ, կարելի է ասել, չի անդրադարձվել, այնինչ, կյուֆի ուսումնասիրությունը ցույց է

¹ Топоров В.Н., Об отражении одного хидеосропейского мифа в древнеармянской традиции, ИФЖ, 3, Է., 1977, с. 88-89.

² Պետրոսյան Ա., Արամագր, Ե., 2006, էջ 49-59:

տալիս, որ այս երկու աստվածուհիները եւ նկատելի դիցաբանական ընդհանրություններ են դրսևորում:

Կարող է ծարց առաջանալ, թե ինչու են երկու հայկական աստվածուհիները կապեր հանդես բերում մինևույն Արտեմիս դիցուհու հետ: Այս հանգամանքը, թերևս, կարելի է բացատրել երանով, որ ըստ Մ. Արեղյանի, Անահիտ և Աստղիկ աստվածուհիների պաշտամունքը սկզբնապես միասնական է եղել և միայն հետագայում, դիցարանի զարգացմանը զուգընթաց, այդ կերպարը երկփեղկվել է Անահիտը դարձել է հայոց մայր դիցուհին, կրելով զգաստության, արգասալորության, երկրի հովանավորության ասպեկտները, իսկ Աստղիկը նախնական կերպարից ժառանգել է մարմնական սիրո և զեղեցկության գործառույթները³: Այդ մասին են վկայում, օրինակ, հետևյալ փաստերը: Հայտնի է, որ Անահիտը համարվել է Արամազդի դուստրը, օրինակ Ագանթագեղոսը գրում է, որ Անահիտը «...որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ...»⁴, սակայն «Ցայնաւարքում» գրված է. «Իզական պատկերն Անահտայ՝ կեռցն Արամազդայ»⁵: Փաստորեն, Անահիտը ընկալվել է նաև Արամազդի կինը: Ուշ վերաբերում է Աստղիկ դիցուհուն, ապա հայտնի է, որ եւ համարվել է Վահագն աստծո տարիածուն, սակայն հետաքրքրական է, որ Անձնագիր գավառում, Պաղատ լեռան վրա էր գտնվում Աստղիկի և Արամազդի համատեղ պաշտամունքավայրը, որ կոչվում էր «Տուն Արամազդայ և Աստղկայ»⁶: Այստեղ, ակնհայտորեն, Անահիտի փոխարեն Արամազդի կողքին է հայտնվել Աստղիկը: Պատահական չէ նաև, որ Աշտիշատում կողք-կողքի էին գտնվում Աստղիկի, Անահիտի և Վահագնի մեհյանները: Եշվեց այդին, որ Աստղիկը Վահագնի տարիածուն էր, և երանց կողքին Անահիտի մեհյանի առկայությունը վկայում է Աստղիկի և Անահիտի պաշտամունքների որոշակի

³ Արեղյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Ե., 1941, էջ 75, նույնի Երկեր, հ. է. Ե., 1975, էջ 157:

⁴ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Նունյանի, Ե., 1983, Կարք և պատմություն Սրբոյ Գրիգորի, 53, էջ 40:

⁵ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Ե., 2002, էջ 135:

⁶ Արեղյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողները, Ե., 1941, էջ 75:

ընդհանրությունների մասին? Արտեմիսի հետ այս երկու դիցուհիների ունեցած ընդհանրությունները հավանաբար հանգում են այն ժամանակներին, երբ Անահիտի և Աստղիկի պաշտամունքները դեռևս միասնական էին:

Մտքը ներկայացվելիք կու՞թը գալիս է լրացնելու Արտեմիսի հայկական նախատիպերի և հայ առասպելաբանության մեջ կրթված կերպարի թողած արձագանքների վերաբերյալ գիտական գրականությունում տեղ գտած դիտարկումները:

Ետև, հակիրճ կերպով ներկայացնենք Արտեմիս դիցուհուն: Եւ, ըստ ավանդության, Ջեսի և Լետոյի դուստրն էր, Ապոլոնի երկվորյակ քույրը: Արտեմիսի հետ կապված են բազում առասպելներ: Եւ անտառների, բուսականության, որոտըռության հովանավոր կույս աստվածուհի էր, սակայն համարվում էր նաև մանկածնության հովանավոր, և հղի կանայք կրան զոհաբերություններ էին մատուցում՝ հեշտ ծննդաբերության ակնկալիքով⁷, իսկ կանայք, ովքեր մահանում էին ծննդաբերելիս, համարվում էին Արտեմիսի զոհերը⁸: Եւրա պաշտամունքին ասելովում էր երիտասարդ աղջիկների ինիցիացիան. եւ պաշտպանում էր կրանց եարսանիքից առաջ և հետո հանդիպող վտանգներից, ու չկար հարսանիք, առանց Արտեմիսի⁹: Արտեմիսի տաճարներում էին տեղի ունենում եւս պատանիների ինիցիացիայի՝ նվիրագործության ծեսերը և պատանական չէ, որ երիտասարդ աղջիկներն ու պատանիները ամուսնանալիս կրա որոշ սրբավայրերում՝ Դելփում¹⁰ և Տրեզենում¹¹, զոհաբերում էին իրենց մազերը: Չմանրամասնելով եղենք, որ Արտեմիսը հնագույն բարդ, սինկրետիկ կերպար է, տարբեր ժամանակաշրջաններում այն

⁷ Այս մասին տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., Հայ առասպելաբանություն, Փեյրուք, 2000, էջ 165, սողառակ 27:

⁸ Տրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, Ե., 1989, էջ 16:

⁹ Burkert W., Greek Religion, Oxford, 1985, p. 151.

¹⁰ Եւյն տեղում:

¹¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Միսնի Կրկյաշարյանի, Ե., 1986, Գիրք չորրորդ, 34, էջ 233:

¹² Տրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, էջ 14; Павсаній, Описание Элады или путешествие по Греции во II-ом веке по Р.Х., перевод с греческого Г.Янчевского, СПб., 1887-1889, с. 305.

միախառնվել է այլ աստվածուհիների կերպարների հետ՝ ստանալով նոր բնութագրեր, ինչի վկայություն են նրա բազում մակառույթներն ու գործառնությունները, որոնք երբեմն նաև հակասում են միմյանց: Նրա ամենահայտնի պաշտամունքավայրը Եփեսոսի հռչակավոր տաճարն էր, աշխարհի հրաշալիքներից մեկը, որտեղ դրված էր Արտեմիսի բազմակուրծ, սևող մոր կերպարանքով արձանը (տաճարն այրեց Ք.ա. 356 թ. Հերոստրատը)¹³: Այս կերպարը հակադրության մեջ է կույս Արտեմիսի մասին եղած պատկերացումներին, որին ծառայում էին կույս և ողջախոհության ուխտ տված դեռատի իննամյա աղջիկները¹⁴: Եվ Եփեսոսի Արտեմիսը, ըստ Ա. Հիլլի, մեծ ընդհանրություններ ունի ոչ միայն փոքրասիական Մեծ Մոր պաշտամունքի հետ, այլև ակենայտ նմանություններ են դիտարկելի Եփեսոսյան Արտեմիսի և Նիևեի Իշտարի պատկերազրույթյան միջև, որի պաշտամունքը տարածված էր ոչ միայն Միջագետքում, այլև խեթական և խուրդական աշխարհներում¹⁵:

Անդրադառնալով Աստղիկ դիցուհուն, նշենք, որ նա հայ հեթանոսական դիցարանի երկրորդ կարևորագույն աստվածուհին է, մարմնական սիրո, ջրի, խոնավության դիցուհին, Վանագնի տարփածուն: Նրա անունը միակն է, որ բնիկ հայկական ծագում ունի, բաղադրվում է հնդեվրոպական **h₂ster* «աստղ» բառից, որի զուգահեռներ են արքայական Իշտար, փյունիկյան Աստարտա, Աստարտե և այլն¹⁶: Աստղիկի պաշտամունքը մեծապես տարածված էր Տարնուսում և նրա շրջակայքում: Գ. Սրվանձադյանը գրում է. «Աստղիկի անունով՝ գավառ չկա գրեթե, որ բոլոր մը կամ բարձր սար մը նվիրված չինի, ինչպես կան և կկոչվեն Վարագա սարի մեկ մասը և Մշո Սուրբ Հովհաննու մոտ Տորոսի գոտուն մեկ կտորը»¹⁷, իսկ Ն. Ալիշանը նշում է, որ այս անունով են կոչվել Մուշի արևելյան կողմում հետագայի Մոկաց

¹³ Դիցարանական բառարան, Մ. Ն. Բուսլիսենի, Մ. Ա. Կոզակ, Մ.Ք. Ուալթերովիչ, Բ. Պ. Մելնիկ: Քարգմ. Մ. Մ. Կրկյաշարյան, Ե., 1985, էջ 38-40:

¹⁴ Greif P., *Μαφια απεχθής Γρεγορι*, *Koima* 1, M., 1999, c. 99.

¹⁵ Hill A.E., *Ancient Art and Artemis: Toward Explaining the Polymastic Nature of the Figurine*, *JANES* 21, 1992, p. 92-93:

¹⁶ Չառուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1, Ե., 1992, էջ 17-18:

¹⁷ Սրվանձադյան Գ., Երկեր, հ. 1, էջ 47-48:

բերող և արեմտյան կողմում՝ Հաշտենից գավառի մոտ գտնվող Աստղեաբերդը և այլն¹⁸։

Մեր կարծիքով Արտեմիսի և Աստղիկի ամենաուշագրավ զուգահեռը նրանց վերաբերող երկու՝ հայկական և հունական առասպելների նմանությունն է Աստղիկի մասին Տաբոնում պատմվել է հետևյալ առասպելը, որ բերվում է քսա Գ. Մրվանձոյանցի. «Եփրատը, երբ Մշո դաշտը կմտնե, Կեճան սարերուն մեջ զարնվելով քարերուն՝ նեղ կիրճով մը սղմվելով զո՛ւտ, զո՛ւտ ձայն մը կարձակե. և այդ տեղը կկոչվի Գուռցուտա, ուր Աստղիկ լողարանն է եղեր։ Եվ քանզի գիշերները լվացվելու սովորություն ուներ Աստղիկը, Դադոնա սարին վրա մեծ կրակ կը վառեն և տարփավոր կտրիճները, որո լուսով կը դիտենին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկությունը, հեարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատն այն ամբողջ միջավայրը, մինչ ի ծունկս սարերուն, որով անհետքին կլինի որեիցե կողմի լիճներեն տեսնվի։ Եվ զուցե այս շարունակ և քանձր մշուշեն այդ երկիրը կոչված լինի Մուշ»¹⁹։

Իսկ Արտեմիսի հետ կապված առասպելը հայտնի պատանի Ակտեոնի մահվան մասին պատմող ավանդագրույցն է, որը գեղարվեստական մշակման է ենթարկվել Օվիդիոսի «Կերպարանափոխություններում»։ Առասպելի հիմնական սյուժեն հետևյալն է. Ակտեոնը որս է անում Կիթթոնի անտառներում, որոշում է հով տեղ գտնել և դուրս է գալիս Արտեմիսին եվիրված Գարգափիայի կանաչապատ հովիտը, որտեղով հոսում էր համանուն մի առվակ։ Լեռան թեք լանջին Ակտեոնը մի սքանչելի կանաչապատ անձավ է նկատում, և չենթադրելով, որ այն Արտեմիս դիցուհու հանգստավայրն է, ներս է մտնում։ Սակայն ներսում դիցուհին իր նաժիշտների հետ բզկոտն և հերարձակ պատրաստվում էր լողանքի։ Զմանքամասներով նշենք, որ դիցուհին խիստ բարկանալով Ակտեոնի վրա, որպես պատիժ, պատանի որսորդին եղջերու է դարձնում, և վերջինս իր մանն է գտնում սեփական շներից հալածվելով ու հոշտովելով, որոնք չեն ձանաչում իրենց տիրոջը։ Առասպելի մյուս տարբերակը հետևյալն է. «Ակտեոնը կանգնած էր՝ հենված մի ժայռի, երբ իր առջև տեսնում է մուտակայքում լողացող Արտեմիսին, և ոչինչ էլ տեղի չէր ունենա, եթե նա չպարծենար

¹⁸ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Ե., 2002, էջ 144 :

¹⁹ Մրվանձոյանց Գ., Երկեր, Կ. 1, Ե., 1978, էջ 71:

իր ուղեկիցների մոտ, որ տեսել է Արտեմիսի մերկությունը: Լսելով այդ Արտեմիսը Ակտեոնին վերածում է եղջերուի և հենց իր հիսուն շներից քաղկացած ռինակը հոշոտում է պատանուն²⁰: Վերոնշյալ ժայռը, ըստ Պավսանիասի, գտնվում էր Բեովտիայում և հանդիսանում էր Ակտեոնի հանգստավայրը, երբ վերջինս հոգևում էր որս անելուց, և հենց այդ ժայռից էլ բխում էր այն աղբյուրը, որի մեջ Ակտեոնը տեսնում է լողացող Արտեմիսին²¹:

Մենք կարծում ենք, որ այս երկու հունական և հայկական առասպելները որոշակի սյուժետային ընդհանրություններ են հանդես բերում:

Հարկ է նշել, որ Աստղիկի մասին պահպանված այս առասպելն իր մեջ խտացված տեղեկություն է պարունակում այդ աստվածուհու պաշտամունքին առնչվող որոշ հետաքրքիր մանրամասների վերաբերյալ, և դրանք զուգադրելի են Արտեմիսի մի շարք հատկանիշների հետ, որոնք ի հայտ են գալիս հունական աստվածուհուն վերագրվող թե՛ վերոնշյալ, թե՛ որոշ այլ առասպելներ վերլուծելիս:

Լաին փորձենք սխեմատիկորեն քննարկել աստվածուհիների լողանքին առնչվող վերևում բերված առասպելների սյուժետային ընդհանրությունները:

1. Արտեմիսի առասպելում նրա անդորրը և լողանքը խանգարում է պատանի որսորդ Ակտեոնը, որը շրջակայքի անտառներում որս է անում իր երիտասարդ ընկերների հետ: Կամ, ըստ առասպելի մյուս տարբերակի, Ակտեոնը հետևում էր Արտեմիսին ժայռի վրայից, որի ներքևում աստվածուհին լողանում էր:

Աստղիկի առասպելում նրա լողանքին հետևում էին Դադոնյաց սարի վրա հավաքված տարփավոր երիտասարդները կամ կտրիճները, որոնք նա, ըստ էության, խանգարում են աստվածուհու անդորրը և լողանքը:

²⁰ Грейкс Р., Мифы древней Греции, Книга 1, М., 1999, с. 99.

²¹ Павсаний, Описание Эхлады или путешествие по Греции во II-ом веке по Р.Х., перевод с греческого Г. Ягчевского, СПб., 1887-1889, с. 684.

2. Արտեմիսը, որպես պատիժ, անճանաչելի է դարձնում Ակտեոսին՝ կերպարանափոխելով նրան եղջերուի, և նա հոշոտվում է սևիական շներին:

Աստղիկն իրեն թարցնելու համար կամ որպես պատիժ իրեն հետևող երիտասարդներին, շրջակայքը պատում է մշուշով: Մշուշն, ըստ հնագույն պատկերացումների, հավասարազոր է մահվանը, մյուս կողմից, մշուշով պատելով, նա անտեսանելի է դարձնում իրեն շրջապատի համար: Եվ *անճանաչելի* կամ *անտեսանելի* դարձնելը, ըստ էության, իրար համարժեք երևույթներ են:

3. Արտեմիսի լոգանքի վայրը գտնվում էր թեք ժայռի լանջին՝ Գարգամիա հովտում, որտեղից բխում էր Գարգամիա գետակը:

Աստղիկի լոգանքի վայրը գտնվում էր Գրգուռ լեռան ստորոտում գտնվող համանուն Գուռգուռա գետի ավազանում: Կարելի է նկատել թե այս երկու աստվածուհիների հանգստավայրերի տեղադրության նմանությունը, թե այն, որ այդ վայրերը գտնվում են՝ Աստղիկի դեպքում համանուն լեռան ստորոտին գտնվող համանուն գետավազանում, իսկ Արտեմիսի դեպքում՝ լեռան լանջի համանուն հովտի համանուն աղբյուրում: Ի դեպ, Գուռգուռա անվամբ աղբյուր էլ է հայտնի, որ գտնվում է Մշո դաշտի արևմտյան ծայրին²²:

Փորձենք առավել մանրամասն քննարկել վերոնշյալ կետերը:

1. Աստղիկի լոգանքին հետևում են տարփավոր կտրիճներ: Այս տարփավոր կտրիճներն ակնհայտորեն ակնարկում են Աստղիկի պաշտամունքի առնչությունը «երիտասարդ կտրիճների» ինտսիտուտին: Դրանք ինիցիացիայի տարիքին հասած պատանիներ էին, որոնց կապը Աստղիկի պաշտամունքի հետ վկայված է նաև այլ փաստերով: Նրան նվիրված Կարդավատի տոնակատարություններին, ի թիվս ջուր ցողելուն, վարդերով և ռուսերով արձանը զարդարելուն, աղավնիներ թոցնելուն, տեղի էին ունենում նաև տարբեր մրցահանդեսներ, ըմբշամարտ, ձիարշավային մրցություններ, որոնք հանգում են հնագույն պատանի ռազմիկների ինտսիտուտին²³ և այս տոնի հնագույն ծիսական շերտն էին կազմում:

²² Ղանաչանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 108, № 299:

²³ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, էջ 160:

Արտեմիոսի պաշտամունքին ևս առնչվում էին ինիցիացիայի տարիքին հասած պատանիները: Եթե քննարկված առասպելում դա կարելի է վերականգնել, հանձնես պատանի որսորդ Ակոտեոնի և կրա ընկերների, ապա աղբյուրներում մի շարք ուղղակի վկայություններ են առկա այս առումով: Օրինակ, Սպարտայում Արտեմիոսի տաճարում էին տեղի ունենում պատանիների նվիրագործության ամենամյա ծեսերը²⁴:

2. Ուշ վերաբերում է Աստղիկի կողմից Մշո դաշտը մշուշով պատելուն, ապա այստեղ Աստղիկը ներկայանում է որպես մշուշի վրա իշխող դիցուհի²⁵: Կամելացնեիք, որ ևս օժտված է անտեսանելի դարձնելու կարողությամբ ևս, որը կապվում է նաև կախարհության ու հմայանքի հետ:

Քննարկվող առասպելում նմանատիպ կախարհելու և անճանաչելի դարձնելու կարողությամբ է օժտված նաև Արտեմիոսը, որը կերպարանափոխում է Ակոտեոնին եղջերուի և անճանաչելի դարձնում ընկերների և սեփական շների համար, սակայն մեկ այլ առասպելում Արտեմիոսը իր սիրնցային անդրաշխարհից դուրս բերված և Ասկլեպիոս բժշկի կողմից վերակենդանացված պատանի որսորդ Հիպպոլիտին, պատում է մշուշով և ծերացնելով՝ փոխում կրա արտաքինը, որպեսզի կրան չճանաչի բարկացած Ջեսը, և տեղափոխելով կրան Տրեզեն, իր սրբավայրի քուրմն է դարձնում, որին ամեն տարի պատանիներն ու աղջիկները զոհաբերում էին իրենց մազերը: Այստեղ մի կողմից առկա է մշուշով պարուրելու և անտեսանելի դարձնելու թեման, մյուս կողմից պատանի Հիպպոլիտը իրեն Արտեմիոսի պաշտամունքին նվիրաբերած պատանի և ողջախոսությամբ այքի ընկնող որսորդ էր, կրա ուղեկիցը, որն իր մահվանից և վերածնությունից հետո դառնում է աստվածուհու տրեզենկյան տաճարի քուրմը²⁶:

3. Ակնհայտ է այս աստվածուհիների հանգստավայրերի տեղադրության նմանությունը, ինչի մասին արդեն խոսվել է վերևում, և

²⁴ Куমানецкой К., История культа урв Древней Греции и Рима, М., 1990, с. 58.

²⁵ Աբելյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողները..., էջ 76:

²⁶ Առասպելի մանրամասն քննարկումը տե՛ս Տրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, էջ 14-15, իսկ գեղարվեստական մշակումը՝ Եվրիպիդես, Իպպոլիտ պատկազարդ, հին հունարեն բնագրից թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Համբարձումյանի, Հույն ողբերգակներ, Ե., 1950, էջ 289-361:

գարնակալիորեն նման են հեչում նաև այդ լոգանքի վայրերի անվանումները՝ Գարգափիա և Գուզուռա, որը սակայն առանձին քննարկման կույժ է Ալեհայտ է նաև, որ երկու դեպքում էլ գործ ունենք աստվածուհու ծիսական լոգանքի արարողության հետ, որի ընթացքում նրանց հետևում են ինիցիացիայի տարիքին հասած պատանիները: Այս ծիսական լոգանքը, ըստ Ռ. Գրեյվսի²⁷, Արտեմիսին հաղորդում է ավելի շուտ ջրահարսի, ջրային փերու հատկանիշներ, քան կույս աստվածուհու, որպիսին ներկայանում էր նա: Լույսը կարելի է ասել Աստղիկի մասին, որին որպես ջրային, կամ ջրային տարրերի հետ կապված աստվածուհու, քննարկել են տարբեր հեղինակներ: Կարելի էր համարել, որ սա պարզապես տիպաբանական նմանություն է, որ բնորոշ է այլ սիրո, պտղաբերության, բնության և ջրի պաշտամունքին առկալող աստվածուհիներին²⁸, եթե հայկական այլ ավանդապատումներում էլ պահպանված չլինեք «կանանց լոգանքի և պատժման թեման», որ որոշակիորեն առկալում է Աստղիկի, Արտեմիսի և նրանց հետ կապված վերոնշյալ առասպելների հետ, ինչը կքննարկենք սուտրև:

Հայկական ավանդապատումներում պահպանվել է հետևյալ լեգենդը, որ վերաբերում է քրիստոնեական ժամանակներին, սակայն ակնհայտորեն այն նկատույն արմատներ ունի. «Եւ եղև ի մերձենալ Հակոբա Մծբեա Հայրապետին ի գիւղն Արտամետ՝ յոտն Մասեաց ետես աղբիւր յանցս ճակատարհին. ն անդ հոյց լուացողացն՝ աղջկուք և կանայք, որ ոչ պատկանեցան ի սրբոյն, և ոչ ծածկեցին զսրունս իրեանց, այլ արեամարհեալ զնովա յանհոգս կային անամաչ. ն ոմանք նս այպանեին զայրն աստուծոյ: Եւ սուրբն անեծ զաղբուրն, և առժամայն ցամաքեցաւ, և զծերս աղջկանցն փոխեաց ի սպիտակութիւն որպէս զպատալելոց»²⁹: Լախ անդրադատանք լեգենդի գործողության վայրին, որն է Վանի հարավ-արևելյան ափին գտնվող Արտամետ ավանդ: Այն, ըստ ավանդության, կառուցել է հայոց արքա Արտաշէսը,

²⁷ Грейс Р., *Мифы древней Греции*, Книга 1, М., 1999, с. 100.

²⁸ Օրինակ, ծիսական լոգանքը բնորոշ է նաև հունական Աֆրոդիտեին, որը սակայն իրականացվում է կուսության վերականգնման նպատակով: Грейс Р., *Мифы...*, с. 82.

²⁹ Ղանապետյան Ա., *Ավանդապատում*, Ե., 1969, էջ 371-372, գ. 9:

որպես ամառանոց, որտեղ անցկացրել է իր մեղրամիսը Սաթենիկի հետ:

Արտամեսի տեղադրությունն ու երա շրջակայքը արտակարգ գեղատեսիլ են. եյուսիսից ծիփում է Վանա ծովակը, իսկ հարավում բարձրանում են Հայկական Տավրոսի մի քանի լեռնազազաթներ: Արտամեսը թաղված էր մրգատու այգիների՝ հատկապես խնձորենիների մեջ, և պատմում են, որ Արտամեսի կորահարսերն իրենց զգեստների վրա օժանելիքի փոխարեն խնձորներ էին դնում, որոնց բուրմուսքը մնում էր ամիսներով³⁰: Պատահական չէ, որ այս գեղատեսիլ վայրին առնչվում են տարբեր դիցուհիների ու վիպական հերոսուհիների մասին լեգենդներ ու առասպելներ: Այստեղ ոչ միայն Սաթենիկի մեղրամիսի վայրն էր, այլ նաև հենց այստեղ է Սաթենիկի կրկնակը հանդիսացող³¹ Շամիրամը կորցնում իր հուռուքները, և Արտամեսով էր անցնում Շամիրամի հայտնի ջրանցքը: Այլ լեգենդներ էլ են Շամիրամին կապում Արտամեսի հետ³²: Բացի այս, Արտամեսում Արտաշեսը կանգնեցնում է Աստղիկ դիցունու արձանը՝ աշտարակի վրա: «Իսկ ի մէջ երեքարմատեան զոգաճն հովտին վարու, որ երից բլրոցն խոնարհի շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ կորա կանգնէ զԱստղիկեան պատկերն, և մօտ կորա զտուն զանձու պաշտպանութեան կոցն...»³³: Արտամեսի անունը հնարավոր է կապվում է Արտեսիս դիցանվան հետ, չնայած, ըստ Թովմա Արծրունու,

³⁰ Հայաստանի հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, հ 1, Ա-Դ, Ե., 1986, էջ 490-491:

³¹ Սաթենիկի կերպարի ծագումնաբանության և առասպելաբանական զուգահեռների մասին տե՛ս Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը համեմատական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Ե., 1997, էջ 112-116, Դադայան Տ., Հայոց վիպական Սաթենիկ թագուհու կերպարի ծագումնաբանության շուրջ, Ե., 2002, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2, էջ 191-213, Հմայակյան Հ., Եռուխական «Տե(ա)ս(ե)» աստվածուհու անվան և կերպարի ղոսկորումները հայկական առասպելական և լեզվական ելուքերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVIII, Ե., 2011, էջ 239-252:

³² Ղանալական Ա., Ավանդապատում, էջ 69, 70, 71:

³³ Թովմա Արծրունի և Անանուհ, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985, Ը, էջ 88:

Արտամատ, Արտամետը իր անունը ստացել է Արտաշեսի անունից, որը թարգմանաբար նշանակում է «Արտաշեսի ձեռակերտ» կամ «եկը Արտաշեսի» Արտաշեսի գալստյան վայր²⁴: Մակայն, օրինակ Հ. Հյուբշմանը համաձայն չէ այդ ստուգաբանության հետ՝ վկայակոչելով *Artemis* անվամբ բնակավայրերի առկայությունը նաև Հայաստանից դուրս²⁵, որոնք պետք է, որ կապվեն Արտեմիս աստվածուհու անվան հետ: Հաշվի առնելով Արտամետ տեղանվան տարբեր վկայությունները հայկական աղբյուրներում, մանավանդ Արտեմետ, Արտեմիդ, Արտեմիդա ձևերը²⁶, կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ պատճառով այդ տեղանունն իր մեջ պահպանել է Արտեմիս անունը, ինչը կփորձենք հիմնավորել սուտրև: Նախ հարկ է նշել, որ Արտամետը փաստորեն կապվում է նաև Աստղիկի, երա վիպական ժառանգորդները հանդիսացող Վիպասանքի Մաթենիկի և Շամիրամի հետ, որի կերպարը ծագում է միջագետքյան Նինվեի Իշտարից կամ Շավուշկայից²⁷: Վերևում խոսվեց արդեն Նինվեի Իշտարի և Արտեմիսի կերպարների որոշ ընդհանրությունների մասին: Որոշակի ուղղակի և անուղղակի կապեր են դրսևորում նաև Արտեմիս և Շամիրամ աստվածուհիները²⁸: Եվ գուցե պատահական չէ, որ վերոնշյալ քրիստոնեացված լեզնեղում, որը, ինչպես նշվեց, կապված է Արտամետ տեղանքի հետ, առկա են մի շարք ընդհանրություններ թե՛ Աստղիկի, թե՛ Արտեմիսի լոգանքի մասին պատմող առասպելների հետ:

Արտամետ գյուղի աղբյուրում մերկ սրունքներով լվացք անող «անամոթ» երիտասարդ աղջիկներն ու կանայք ակնհայտորեն Աստղիկի և Արտեմիսի մարմնացումներն են, իսկ նրանց մերկությունը տեսնող, պարսավող և պատժող Մուրք Հակոբ Մծրենցին ակնհայտորեն փոխարինում է երիտասարդների, որոնք տեսնում էին աստվածուհիների մերկությունը: Այստեղ, իհարկե, առկա է քրիստոնեական գաղափարախոսության ազդեցությամբ

²⁴ Թովմա Արծրունի, *Նույն տեղում*, Ը, էջ 88

²⁵ Հիլբշման Հ., *Թարգմանեց Հ. Բ. Պիլեզիկճան, Վիեննա, Մյոխթարեան տպարան*, 1907, էջ 314-315:

²⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 490-491:

²⁷ Հնաբանական Հ., *Խուրդական «Տե(ա)մ(ե)» աստվածուհու...*, էջ 239-252:

²⁸ Պետրոսյան Ա., *Արամագր*, էջ 52-54:

դերափոխություն. սովյալ դեպքում պատժողի դերում հանդես է գալիս ոչ թե աստվածուհին, որը կրոնական փոփոխությունների արդյունքում վերածվել է հասարակ կանանց կերպարի, աղ սուրբը, սակայն այս լեզվենդը զարմանալի գուգահեռներ է հանդես բերում հենց Արտեմիսի պաշտամունքին առնչվող մազերը գոհաբերելու երևույթի հետ նս. երբ երիտասարդ աղջիկները, որպես պատիժ, կորցնում են իրենց մազերի գույնը և ճերմակում, որև. ըստ էության, նույնական է Արտեմիսի տաճարներում աղջիկների մազերի գոհաբերման երևույթի հետ: Ի դեպ, Արտամետի մոտ է գտնվում նաև Օամքարը, որի առաջացումը կապված է Շամիրամի ծամերի, մազերի հետ: Եվ, ինչպես Մ. Աբեղյանն է նշում, սա առանձին նշանակություն է ստանում, քանի որ նույն տեղում եղել է Աստղիկի պաշտամունքը⁸⁹: Իսկ Օամքարի գորության ու Շամիրամի մազերի հետ առնչության մասին հիշողությունները կենդանի են եղել Արտամետի բնակիչների մոտ ընդհուպ մինչև 20-րդ դարասկիզբ⁹⁰:

Ինչպե՞ս են Արտեմիսին վերաբերող այս հնագույն պատկերացումները պահպանվել և հասել մինչև քրիստոնեական ժամանակները, արդյո՞ք դրանք հելլենիստական ժամանակաշրջանում են երևան եկել և ներհյուսվել արյեն իսկ գոյություն ունեցող հավատալիքների ու կերպարների հետ, թե՞ ավելի խորը գնացող արմատներ ունեն, դժվար է ասել, սակայն, ի մի բերելով ողջ քննարկված նյութը՝ կապված Աստղիկ և Արտեմիս աստվածուհիների հավատալիքներում առկա որոշակի ընդհանրություններին, ինչպես նաև մասնագիտական գրականության մեջ քննարկված Արտեմիս և Անահիտ դիցուհիների կերպարային համընկումների վերաբերյալ դիտարկումները, կարելի է ենթադրել, որ հայկական Աստղիկ, Անահիտ և հունական Արտեմիս աստվածուհիների միջև առկա ընդհանրությունները հավանաբար հանգում են հնագույն մի մայր դիցուհու կերպարի, որի պաշտամունքն առնչվում էր պատանիների ինիցիացիային, ինչպես նաև, մազերի գոհաբերման երևույթին, հավանական է ջրի պաշտամունքին, կրա հանգստավայրը կամ

⁸⁹ Աբեղյան Մ., «Վիշապներ կոչված կոթողները...» էջ 79: Այս պյուժեն Արտեմիսի հայաստանյան նախատիպերի համատեքստում մանրամասն քննարկել է նաև Ա. Պետրոսյանը վերոնշյալ «Արամագը» աշխատության մեջ՝ էջ 49-59:

⁹⁰ Ղանալակյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 431, ծանոթագրություն 188:

ծիսական լոգանքի վայրը գտնվում էր լեռան կամ ժայռի ստորոտից բխող մի աղբյուրում, իսկ այդ ժայռը կամ լեռը հանդիսանում էր աստվածուհու տեսքով հիացող և նրան կողմից պատվովող պատասխինների հանգստավայրը: Եվ այս հնագույն աստվածուհու ժառանգներն են հունական և հայկական դիցուհիները: Մակալն որտեղից՝ էր ծագում այդ նախնական աստվածուհու կերպարը, որտեղ կարող էին տեղի ունենալ այդ փոխազդեցությունները: Արտեմիս աստվածուհու անվան ստուգաբանությունը պարզ չէ, նեթադրվում է, որ նրա անունը հանդիպում է միկենյան ժամանակների տեքստերում, ավելի ակնհայտ է սակայն, նրա սերտ կապերը Փոքր Ասիայի հետ, քանզի նրա անունը հանդիպում է լյուդիական և լիկիական աստվածների մեջ⁶¹, իսկ Վ. Իվանովը վարկած է առաջադրում, որ Արտեմիսը կարող է խուժա-ուրարտական արմատներ ունենալ⁶², Ա. Պետրոսյանն էլ փորձել է ցույց տալ և հիմնավորել Արտեմիսի հնարավոր կապերը Հայկական լեռնաշխարհի հետ⁶³: Անկախ այն բանից, թե որ տեսակետն է առավել արժանահավաստ, Արտեմիսն իր ծագմամբ կապվում է կամ Հայկական լեռնաշխարհի հարող փոքրասիական տարածքների կամ հենց Հայկական լեռնաշխարհի հետ, ինչով էլ, հավանաբար, բացատրվում է մեր առասպելաբանության և տեղագրության վրա այս դիցուհու կերպարի ու անվան թողած արձագանքները: Ինչ վերաբերում է հողվածում քննարկված հայկական առասպելներին, ապա նրանք հիմնականում տեղայնացվում են հայկական Տուրուբերան և Վասպուրական նահանգներում, որտեղ էին գտնվում Տարոնը և Մուշը, Գուրգուտան ու Գրգուտ լեռը, Վան-Տոսպը և Արտամետ ավանը, և սա պատահական չէ, քանի որ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս տարածքները զգալի դերակատարում են ունեցել հայոց հոգևոր-մշակութային կյանքում:

⁶¹ Мифы народов мира, Энциклопедия, т. I, М., 1980, с. 89-90; Դիցարանական բանասյուն, էջ 39-40; Burkert W., նշվ. աշխ., էջ 149.

⁶² Ivanov V., Comparative Notes on Hurro-Urartian, Northern Caucasian and Indo-European, UCLA Indo-European Studies, Vol. 1, Los Angeles, 1999, p. 147-264 http://www.humnet.ucla.edu/pies/pdfs/IESV/1/VV1_Horse.pdf.

⁶³ Պետրոսյան Ա., Արամազդ, էջ 49-59:

ON SOME AFFINITIES BETWEEN THE GREEK ARTEMIS
AND ARMENIAN ASTĪK DEITIES

The author discusses two legends relating to the Armenian and the Greek deities *Astĭk* and Artemis. The analyzing of the two legends shows the theme of taking ritual bath by both deities, during which they are watched by youths (who reached the initiation age as reconstructed) and punished as saw their nudity. In case of Artemis the punishment is the youth's death, while *Astĭk* fogs the surroundings that equals to death according to the legend reconstruction. These similarities would have been considered typological, if not an Armenian legend preserved since the Christianity that relates to the place called *Artamet*, for which women's bathing and the following punishment are similarly reconstructed. It is interesting that the name of the location *Artamet* relates with Artemis and *Astĭk*'s cult as well as *Sar'enik* and *Samiram* that are parallels of *Astĭk* displaying direct and indirect relations to Artemis.

Summarizing the opinions of scholars and our remarks in this article on the Armenian prototypes of Artemis, it is possible to conclude that the legends discussed here show similarities originating back to a cult of Asia Minor or Hurrian mother deity, while the Armenian *Anahit*, *Astĭk* and the Greek Artemis are her heirs.

**ՄԱՂԿԱՍԱՐ-1 ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՑԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՐԻԻ
ԽԵՑԵՂԵԱԸ**

Մերձավոր Արևելքի բրոնզեդարյան հուշարձանների ուսումնասիրությանը նվիրված հնագիտական աշխատություններում հաճախ շեշտվում է շնեզավիթյան (կուր-արաքսյան) խեցեղենի ինքնատիպության հանգամանքը¹: Ավելին, շնեզավիթյան մշակութային համալիրի տարբեր փուլերի առանձնացման համար առավելապես հիմք են ընդունվում խեցեղենի ձևերում և զարդամոտիվներում նկատվող փոփոխություններն ու առանձնահատկությունները: Սրա հետ մեկտեղ վաղ բրոնզի դարի խեցեղենի համակողմանի նկարագրությանը և վերլուծությանը նվիրված ուսումնասիրություններ չունենք: Այս պայմաններում հրատապ են դառնում ինչպես առանձին հուշարձաններից հայտնաբերված խեցեղենի հետազոտության, այնպես էլ տարբեր հնավայրերի խեցեղեն համալիրների համեմատական վերլուծության խնդիրները: Վերը նշվածը նկատի ունենալով ստորև ներկայացնում ենք Մաղկասար-1 բնակատեղիի խեցեղենի տեխնիկատեխնոլոգիական հատկանիշների վեր հանման նպատակով կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Մաղկասար-1 բնակատեղին գտնվում է Արագածոտնի մարզի Թալիկի ենթաշրջանի Մաղկասար, Մաստարա, Ջովասար և Գառնահովիտ գյուղերի հողատարածքներում: Տարածվում է Մաղկասար լեռան լանջերին (ծ.մ. 2080 մ բարձ. վրա, N 40°28'31.5" (նվ. լանջ), 40°28'45.1" (զազաթ), E 43°55'41.7" (նվ. լանջ) 43°55'42.0" (զազաթ)²,

¹ Кушпреза К. X., Чубинкина Т. Н., Древние культуры Южного Кавказа, Изд. "Наука", Л.: 1970; Խանգաղյան Է. Վ. Հայկական Առնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1967:

² Badalyan R. S., Avetisyan P. S., Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia. Mt. Aragats and its Surrounding Region, "British Archaeological Reports, International Series" 1697, Oxford, 2007, p. 278-279.

Մաստաբա գետի ակունքներում, զբաղեցնում է ավելի քան 100 հա տարածություն և հանդիսանում է շեղավիթյան մշակույթի ամենախոշոր միաշերտ բնակատեղիներից մեկը:

Հուշարձանի պեղումներն իրականացվել են 2005-2008 թթ. ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար՝ Պ. Ավետիսյան): Այս ընթացքում բացվել է տարբեր չափերի շինություններից բաղկացած ընդարձակ համալիրի մի հատվածը՝ շուրջ 600 քառ. մ տարածքով: Բացված հատվածներում մշակութային շերտի հզորությունը 30 սմ չի անցնում: Ուղղանկյուն հատակազածով շինությունների հիմնապատերը կառուցված են կոպտաստաշ և ճեղքած բազալտե քարաբեկորներով: Հատակը հանդիսանում էր տոփանված կավահողը: Այս շինություններից (I և II քառակուսիներ) հայտնաբերված խեցեղենը ձևաբանական հատկանիշներով զուգորդվում է վաղ բրոնզի դարի I փուլի Էլառ-Արագածյան խմբի տիպաբանական կազմի հետ (IV հազ. վերջին քառորդ):

Լաբորատոր անալիզների համար խեցեղենի հազարավոր օրինակներից առանձնացվել և բնութագրվել են դիագնոստիկ բեկորները, դրանց ձևաբանական հատկանիշներով որոշվել են անոթների հիմնական տիպերը՝ կարասներ, կճուճներ, գավաթներ, քրեղաններ, գավեր (Աղ. I գծ. 1-4): Կարասները գերակշիռ քանակ են կազմում:

Շատ անոթների տեսակների և չափերի դասադասված բեկորներից ընտրվել են օրինակներ պետրոգրաֆիական մանրադիտակային անալիզի համար: Այս անալիզները հնարավորություն են տալիս որոշելու խեցեղենի կավախմբի բաղադրությունը, ոչ օրգանական խառնուրդների բնույթը, ինչպես նաև որոշել կավի հումքի ծագման աշխարհագրությունը³: Այս հետազոտության նպատակով I

³ Նավասարդյան Ք. Հ., Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի արտադրության որոշ տեխնիկատեխնոլոգիական առանձնահատկությունների մասին, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», № 3 (75), Ե., 1991, էջ 126-131; Саїко Э. В., Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии, Изд. "Наука", М., 1982; Каздым А. А., Методические указания по петрографическому исследованию древней керамики, М., 2007, с. 20.

քառակուսուց ՊՄ 2/05 (23 բեկոր), և III քառակուսուց ՊՄ 3 /06(6 բեկոր) առանձնացվել են տարբեր հաստություն ունեցող խեցեղենի բեկորներ: Առանձին բնութարվել է կավազանգվածը, ինչպես նաև ոչ օրգանական խառնուրդները, որոնք ներկայացված են վիտրոկլաստներով (ապակեբեկորները), բյուրեղակլաստներով (բյուրեղաբեկորներ), լիթոկլաստներով (քարաբեկորները) (Աղ. 2-4): Բոլոր անոթները ձևաձեւի են և ծեփվել են կավե ժապավենների օգնությամբ միակցման միջոցով:

Խեցեղենի պեղորոգրաֆիական անալիզների արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

- Կավազանգվածը ծակոտկեն է, կառուցվածքը վիտրոբյուրեղակլաստային (ապակեբյուրեղաբեկորային), ոչ օրգանական խառնուրդների (բեկորանյութի) քսակը կավի գանգվածում կազմում է տարբեր նմուշներում 15-18%, 18-22%, 23-25%, 28-32%, 40-48%: Զանիերը՝ 0.6-2-2.5 մմ:

- Կապակցող կավազանգվածը կազմված է հիդրոփայլարային ագրեգատից: Դրա կազմի մեջ մտնում են պլազիոկլազի, քվացի, հրաբխային ապակու հատիկները:

- Կավազանգվածում խոշոր չտեսակավորված բեկորանյութը անհամաչափ է բաշխված:

- Վիտրոկլաստների (ապակեբեկորների) կազմի մեջ են մտնում հիմնականում հրաբխային ապակին՝ օբսիդիանը, իսկ ավելի հազվադեպ առկա են պեմզայի բեկորներ (Աղ. 6, նկ. 1,2,6):

- Միտարը է նաև բյուրեղների բեկորների կազմը՝ պլազիոկլազ, օտոպիրոքսեն, կլինոպիրոքսեն, քվարց, ավելի հազվադեպ հոտերլեդ և մագնետիտ, որոնք բնորոշ են տարածաշրջանի տուֆերին և հրաբխային ապակիներին (Աղ. 6, նկ. 4,5):

- Ոչ օրգանական արհեստական խառնուրդների շարքին են պատկանում խեցատում շամոտի եզակի բեկորները:

- Կապակցող կավազանգվածում հաճախ հանդիպող յխախտված մոխրային կազմվածքները վկայում են թրծման ժամանակ վիտրիֆիկացիայի (ապակեացման) գործընթացների բացակայության մասին: Այդ փաստը, ինչպես նաև քվարցի բյուրեղաբեկորների և օբսիդիանի ապակեբեկորների թարմ տեսքը ապացուցում են, որ թրծման քերամատիճանը մոտավորապես չի գերազանցել 650-700°C:

• Հուշարձանի տարածքից վերցված կավի նմուշի պետրոգրաֆիական կազմությունը համապատասխանում է ուսումնասիրվող խեցեղենի կազմությանը, ինչը հաստատվում է օբսիդիանի, պլագիոկլազի և կլինոպիրոքսենի առկայությամբ (Աղ. 5): Կավը պետք է դասել յուրօր կավերի տեսակին, որ պահանջում է խառնուրդների օգտագործում:

Ըստ պետրոգրաֆիական անալիզի արդյունքների, բնութագրված բեկորները կազմում են մեկ ամբողջ պետրոգրաֆիական խումբ, ընդհանուր բնորոշ հատկանիշներով: Կապակցող կավազանգվածի նման բաղադրությունը և մոխրային խառնուրդի պարունակությունը թույլ են տալիս կապել կավանյութի ծագումը թույլ լիթիֆիկացված պիրոկլաստիկ նստվածքների և դացիտ-ոխոդացիտային կազմվածքի իգնիմբրիտային տուֆերի վերալվացման և վերանստեցման հետ: Վերջինները լայն տարածված են ռեզիոնում և բնորոշ են Արագածի հրաբխային շրջանի հրաբխային կոմպլեքսների համար:

Հուշարձանի տարածքից վերցրած կավի նմուշի պետրոգրաֆիական անալիզի արդյունքի համեմատումը խեցեղենի նմուշների անալիզի արդյունքների հետ հաստատեց, որ հումքը տեղական է և բնորոշ է տարածքի երկրաբանական գոյացումներին:

Այսպիսով, Մաղկասարի խեցեղենի ուսումնասիրությունը լրացնում է վաղ բրոնզի դարի I փուլի խեցեղենի մասին եղած պատկերացումները և նոր փաստեր է տրամադրում կուր-արաքսյան մշակույթի լուսարանման համար:

INESSA HOVSEPYAN

(IAE)

EARLY BRONZE AGE CERAMICS OF TSAGHKASAR-1 SITE

The article presents some preliminary research results of typological and technical-technological specifics of the Early Bronze Age ceramics from Tsaghkasar-1, located in Talin, Aragatsotn marz.

The settlement is located on the slope of Mt. Tsaghkasar (2080 m. a.s.l.), occupies more than 100 ha and is one of the most extended sites of that

horizon. It can be concluded, that during the first stage of the Early Bronze Age both plain and highland were inhabited simultaneously.

In the frames of this article, the materials from Tr.I and Tr.II (2005-2007) are discussed.

Main morphological types of ceramics were sorted out and described, i.e. storage jars, double-handled jars, beakers, bowls, and mugs. By its morphological specifics, the ceramics is associated with the typological compound of EB I Elar-Aragats group (last quarter of IV millennium).

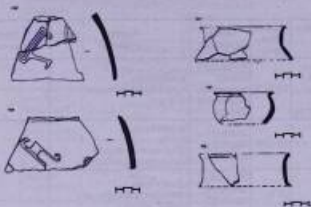
The technological classification and specifics are also presented in this article, i.e. the type of clay mass and inclusions, forming techniques (using fillets or ropes).

The selected samples were also studied through microscopic petrographical analysis. The ceramics was fired most probably between 600-700°C both in oxidizing and reducing atmosphere. The aforementioned fact is supported by the results of the petrographic analysis, which showed that there are no changes of vitroclastic and crystalloclastic inclusions in clay mass. These changes can be petrographically detected as a result of firing. The main kinds of inclusions in the clay mass are volcanic glass, plagioclase, orthopyroxene, clinopyroxene, quartz, rarely hornblende and magnetite, which are typical for tuffs and volcanic glasses of this region.

By means of optical method, the type of clay was defined (hydromicaceous clay), which is typical for Aragats volcanic region. The comparison of the result of the clay sample analysis (petrographic) from the site territory proved this observation.

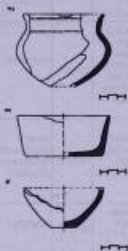
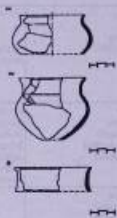
Thus, the study of Tsaghkasar ceramics enriches our knowledge about the Early Bronze Age I stage ceramics and provides additional facts for further discovery of Kurz-araxes culture.

Աղյուսակ 1. Անոթների հիմնական տիպերը

Գծ. 1

Գծ. 2

Գծ. 3

Գծ. 4

Աղ. 2. Ննցելենի նմուշների պնտրոգրաֆիական բնութագիր
(Քառ. 1, ՊՄ 2)

Քառ. ՊՄ	Թնկոթ №	Կազմաբաժան	Օսնուր կմառն	Վարդ կառուծ	Բյուրեղ կառուծ	Լիտ կառուծ
Քառ. 1, ՊՄ 2	5 ա	Օսնուր կմառն է հիդրոլիալարային ազրեզատից	33-35 %	Իրաբխային ապակի (օսնիդիան) հազվադեպ պնջա	Ալալիոնյալ քվարց կլինուալիոցսն անֆիոլ	
	7		10-12%	պնջալի քնկրոնը. օսնիդիան	Ալալիոնյալ քվարց կլին-օրոսալիոցսն հազվադեպ ծազնարիտ	
	9 ա		25 %	Օն քանակ օսնիդիան օրոսալիոցսն	Ալալիոնյալ օրոսալիոցսն կլինուալիոցսն քվարց	
	12 ա	Կազմ կմառն է իրաբխային ապակու պրանալի քնկրոնից և հիդրոլիալարային ազրեզատից	10-15%	Քանակու զրոսալիոցսն են (12-16%) օսնիդիան	Ալալիոնյալ օրոս- և կլինուալիոցսն քվարց	
	13 ա	Փոլոլիալարային ազրեզատ Նյճարկում են երկաթի հիդրօքսիդի կուսալուծոնը	10-13%	օսնիդիան	Ալալիոնյալ կլինուալիոցսն քվարց	Ալալիոնյալ պնջալի աննջալիոնը
	17 ա	Կազմ կմառն է հիդրոլիալարային ազրեզատից	15-16%	պնջա օրոսիդիանի հազվադեպ քնկրոնը	Ալալիոնյալ կլինուալիոցսն ալնի հազվադեպ օրոսալիոցսն քվարց	Եզակի լիոնյալուծոնը ճերկալալայն են ֆոլիոննիոլ, Ալալիոնյալի միկրոննիալուծ օն-րոլ
	21	Երկաթա-ճազկան կալկալի ազրեզատ	30-35%	օսնիդիան	Ալալիոնյալ կլինուալիոցսն օրոսալիոցսն քվարց	

Աղ. 3. Խնցեղենի տնտեսների պետրոգրաֆիական բնութագիր (Քառ. 1, ՊՄ 2 (արևմտ. կես))

Քառ. ՊՄ	Օբյեկտի №	Կալվա զանգված	Օսկրո-կենթոս	Վիսրո կլաստներ	Բյուրեյա կլաստներ	Լիտ կլաստներ
Քառ. 1 ՊՄ 2 (արևմտ. կես)	51ա	անթափանց կալվային ազրեզատ	20-22%	օքսիդիան	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն թվալոց մազմետիտ	եզանի դաշխոններ պլազմոլիզալի ներխախտմաներով
	52ա	կարմիր անթափանց կալվային ազրեզատ	17-19%	օքսիդիան	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն մազմետիտ թվալոց	դաշխոի եզանի հատրվներ պլազմոլիզալի և կլինոսպիրոքսենի ներխախտմաներով
	53ա	կազմված է կարմիրավուն կալվային ազրեզատից	17-20%	օքսիդիան պեմզա	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն մազմետիտ հեմատիտիտ եզանի սելկոններ	
	54ա			օքսիդիան մազմետիտ պեմզիտի սելկոններ	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն մազմետիտ թվալոց	
	55ա	կարմրա վուն կալվային ազրեզատ	15-17%	օքսիդիան մազմետիտ	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն մազմետիտ	
	56ա	անթափանց կալվային ազրեզատ	10-15%	օքսիդիան պեմզա	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն	
	57ա	անթափանց կալվային ազրեզատ	7-8%	օքսիդիան պեմզա	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն մազմետիտ	անդեշխոններ
	58ա	Անթափանց կալվային ազրեզատ	30-32%	օքսիդիան պեմզա	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն թվալոց մազմետիտ	
	60	անթափանց կալվային ազրեզատ	15-17%	օքսիդիան պեմզա	պլազմոլիզալ կլինոսպիրոքսեն հիպերտոնեն մազմետիտ	

Աղ. 4. Ֆեցեղենի եմուշների պետրոգրաֆիական բևութագիր (Քառ. III ՊՄ III)

Քառ. ՊՄ	Քննոր №	Կալվազանդված	Ճակրակները	Կիտրո կլաստներ	Քլորոֆիլ կլաստներ	Լիպո կլաստներ
Քառ. II ՊՄ III	82	անթափանց կալվազին ազրեզատ		օբսիդիան	պլազիոկլազ կլինոպիլոցան հիպոթաունն ամնիֆոլ ձագնետիտ	
	134	անթափանց կալվազին ազրեզատ մակրալին կոստակումներով	Քիլ քանակությամբ	օբսիդիան	պլազիոկլազ կլինոպիլոցան հիպոթաունն ձագնետիտ	
	147	կալվազին ճրխալին ազրեզատ, որ կազմված է կարծրալուծ անթափանց կլորից	20-25%	օբսիդիան սուֆ ափնգա	պլազիոկլազ կլինոպիլոցան հիպոթաունն ձագնետիտ	
	150	անթափանց երկաթալուծված կալվազին ազրեզատ	12-15%	օբսիդիան ափնգա	պլազիոկլազ կլինոպիլոցան հիպոթաունն ձագնետիտ	
	151	կազմված է կալվազին ճրխալին ազրեզատից	15-17%	ափնգա	պլազիոկլազ ափնգանն ձագնետիտ	
	188	անթափանց կալվազին ազրեզատ, կան ճրխալին բնկողներ	8-12%	օբսիդիան ափնգա	պլազիոկլազ կլինոպիլոցան հիպոթաունն ձագնետիտ	անոթախոնդր հիպոպիլոցանն հիմնական զանգվածով

Աղ. 5. Հուշարձանի տարածքից վերցված կավի նմուշի պետրոգրաֆիական անալիզի արդյունքները

Կախազանգված	Քննարանք (ոչ օրգանական խառնուրդներ)	Վիտրո կլաստներ	Ծրարեյա կլաստներ	Լիտ կլաստներ
անբաշխեց կախազանգված, որ թաղկարած է սլավոնկազի ալկալոսպին մասնիկներից, քվարցի մասնիկներից	10-12% Չափերը՝ 0.7-1.2-1.5 մմ	(Պրասիտալին ապակի) օքսիդիան	պլակիոկլազ կլինոպիրոքսեն հիմնական մազմնախտ	

Աղ. 6. Նեցեղենի պատրագրաֆիական շիֆերի միկրոլուսագրերը

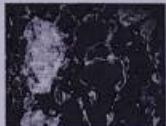
1. Նմուշ 5ա. Կենտրոնում օրօխիանի մնացորդներ, օրօխիանի և պլագիոկլազի խառնուրդները անթափանց կալագանգվածում:

2. Նմուշ 12ա. Մոխրաշեն կառուցվածքների խառնուրդ:

3. Նմուշ 17ա. Կենտրոնում՝ աղեղիտի խառնուրդ, կլինոպիրոքսենի և պլագիոկլազի խառնուրդները անթափանց կալագանգվածում:

4. Նմուշ 21. Օրօխիանի կլորավուն խառնուրդ:

5. Նմուշ 28 ա. Կլինոպիրոքսենի և պլագիոկլազի խառնուրդներ:

6. Նմուշ 29 ա. Պեմզայի քեկոթ

ՎՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎՆԱՐԿ)

Վրաստանում քրիստոնեության քարոզիչներ և համայնքներ հայտնվել են դեռևս I-II դարերում, սակայն որպես պետական կրոն այն դարձավ IV դարի առաջին կեսում միայն: Քրիստոնեության առաջին քարոզիչները Վրաստանում թեև համարվում են Անդրեաս առաքյալը և Սիմոն Քանանացին¹, սակայն Վրաստանում քրիստոնեության հաղթանակը վերագրվում է IV դարում ս. Լինոյի² ջանքերին: Ս. Լինոյին հաջողվում է իրականացնել իր առաքելությունը, հատկապես Միրան թագավորի (265-342 թթ.) հետ կապված դեպքից հետո, երբ արքան որսի պահին նեղև էր ընկել, օգնության կանչել քրիստոնյաների Աստծուն և փրկվել: Որսից վերադառնալուց պես Միրան թագավորը իր ընտանիքի հետ քրիստոնեություն է ընդունում³: Հարկ է նշել, որ Վրաստանի քրիստոնեական դարձի հարցում տեսակետները բաժանվում են: Վրաստանի քրիստոնեացումը վերագրվում է նաև Գրիգոր Լուսավորչին⁴, Բարդուղիմեոս⁵ առաքյալին, իսկ վրաց թագաժառանգ, հետագայում Մայրամի եպիսկոպոս, Պետրոս Իրերիացու վարքում առաջին քրիստոնյա արքա հիշատակվում է ոչ թե Միրիան կամ Միրան, այլ Բակուր կամ Բակար թագավորը: Կարծիքների զանազանությունը ամփոփում է ակադեմիկոս Լ. Սառը. «Բազմազեղ Վրաստանում մի տեղում չէ, որ ծագել է քրիստոնեության

¹ <http://georgia.orthodoxy.ru/index.php?cat=history>

² Լինո կամ Լուկե տե'ս' Մուրադեան Պ., Վրաց եկեղեցին (Պատմամշակութային համառոտ ակնարկ), «Հանդես Ամսորեայ», Վիեննա, Միջբարեան Հրատարակչատուն, 2000, էջ 289-291:

³ Скурат К. Е., История поместных православных церквей, М., Русские огни, 1994, с. 19-21.

⁴ Марр Н. Я., Исторический очерк грузинской церкви с древнейших времен (к вопросу об афтокефалии грузинской церкви), «Ակադեմիկոս Լիկողայու Մատ», Ե., 2005, էջ 172:

⁵ ԼՂՎ. աշխ., էջ 171-173:

լույսը. Վրաստանի տարբեր ցեղեր տարբեր լուսավորիչներ են ունեցել և Վրաց քրիստոնեական դարձը հետագայի ընդհանրացում է⁶:

326⁷ թ. քրիստոնեությունը հռչակվում է պետական կրոն, իսկ Վրաստանի քրիստոնեացման գործը շարունակվում է Միրանին հաջորդած Բակար արքայի օրոք⁸: Միրանի օրոք Վրաստանում կառուցվում է քրիստոնեական առաջին եկեղեցին՝ Մցխեթի Ս. Փրկչի եկեղեցին: Բակար թագավորի օրոք հիմնվում է Միլկանյան թեմը: Վախթանգ Գորգասալ թագավորը (466-499 թթ.) վերակառուցում է Մցխեթի 12 առաջալևների տաճարը, կրա օրոք է կառուցվում Մրտնի տաճարը՝ մայրաքաղաքը Մցխեթից Տփղիս տեղափոխելուց հետո: Ըստ վրաց պատմիչների՝ Վախթանգ Գորգասալի օրոք են բացվում 12 եպիսկոպոսական թեմերը: VI դարում Վրաստանում մի շարք եկեղեցիներ են կառուցվում, երկնվում է Պեցունդայի արքեպիսկոպոսական թեմը: V դարի վերջում եպիսկոպոսական թեմերի քանակը հասել էր 23-ի, իսկ VI դարում գոյություն ունեւ 35⁹ թեմ, որը, իհարկե, վկայում է երկրում վրաց եկեղեցու հաստատուպես արմատավորվելու փաստը:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցին (այժարտջւղոս սամոցիթւղոս ձՅՇՐԱՅԱԼՅՐԻ Ճարտղմաճոճջեղոս ճլլոյնոս) հնագույն եկեղեցիներից մեկն է, մյուս ուղղափառ եկեղեցիներից տարբերվում է ծխակարգային օրենքների կիրառման որոշ տարբերություններով: Մինչև V դարի առաջին կեսը վրաց ուղղափառ եկեղեցին նախկա է եղել Անտիոքի պատրիարքարանին¹⁰, դրանից հետո Վախթանգ Գորգասալի ջանքերով այստեղ հիմնվում է կաթողիկոսի ինստիտուտ¹¹, իսկ արդեն 11-րդ դարում ձեռք է բերում լրիվ ինքնուրուպություն՝ ավտոկեֆալիա: Վրաց եկեղեցին ունեցել է միաժամանակ երկու կաթողիկոս՝ Մցխեթում և Աբխազիայում (բիչլիստյան կաթողիկոսություն): Աբխազական կաթողիկոսարանը մինչև XV դարը

⁶ ԼՂՎ. աշխ., էջ 172:

⁷ <http://www.pcvoslavie.ru/orthodoxchurches/page2856.htm>

⁸ Скурат К. Е., էջվ. աշխ., էջ 19-21:

⁹ Марр Н. Я., Исторический очерк грузинской церкви ..., էջ 180:

¹⁰ Блохин В. С., История Поместных Православных Церквей, Екатеринбург, 1994, էջ 92:

¹¹ http://www.patriarchate.ge/?action=moishv_tarig

եկալա էր Սցխեթի կաթողիկոսարանին, սակայն դրանից հետո անկախաևում է: Վրաց եկեղեցին ուներ տեսեսական մեծ կարողություն: Եկեղեցուն էին պատկանում լայնատարած հողային կալվածքներ, գյուղեր՝ իրենց կցված ճորտ գյուղացիներով ձառեղձ, վաճառականներ, արհեստագործներ, բազմաթիվ ծխեր Վրաստանի տարբեր քաղաքներում: XII դարի վերջում և XIII դարի սկզբին Սցխեթի կաթողիկոսարանը ուներ հարյուրից ավելի գյուղ¹²: Արդեն XIV դարի վերջում Սցխեթի կաթողիկոսության տեսեսական կարողությունն ավելի է աճում: 1392 թ. Սցխեթի կաթողիկոսության տիրույթների և ունեցվածքի իմունիտետի վերաբերյալ հրովարտակի մեջ թվարկվում են կաթողիկոսության կալվածքներն ու սեփականության այլ տեսակները, որի չափերից կարելի է եզրակացնել, թե ինչպիսի տեսեսական կարողություն ուներ վրաց եկեղեցին: Այսպես՝ Թիֆլիսում Սցխեթի կաթողիկոսությանն էր պատկանում եկեղեցին և տիրական տուր, անտրականներ և կրպակներ, մաքսահարկեր, տուրքեր, ապա Հավլաբարի վանքը իր տիրույթներով և Հավլաբարի մերձամիջադաշտով, Քուռ գետի ափի բնակավայրերն ու ձկնորսությունը, Ախալուբանին Թիֆլիս քաղաքում իր անտրականներով և Կրցանիսի բնակավայրը:

Կաթողիկոսությանն էին պատկանում Երևոյիսի և Օավկիսի բնակավայրերը մինչև Կոջորի սահմանները մի կողմից, և մյուս կողմից մինչև Թելեթի սահմանները, երկրորդ Օավկիսին Մախրազացի և Դնկորձիի հետ, Մեթեխիում բոլոր ազարակները, Դիդոմիում՝ գյուղացիները, կալվածքները, խաղողի այգիները, Լիսիում հինգ գյուղական ծուխ, Ցին-ուբանի, Քուրնի, Ուպիտի, Թելտանի Զաղլանի, Պապանի բնակավայրերն ու Մաթովլե լեռը և Վրաստանի տարբեր շրջաններում նա հարյուր հիսուսից ավելի բնակավայրեր, ինչպես նաև Արմազի վանքը՝ ամրոցի, հարկահավաքության հետ, Աթենիի եկեղեցին և ամրոցը՝ գյուղացիների, ազարակների հետ մեկտեղ, Միտեի մյուս կողմում գտնվող և, Գեորգիի վանքը իր նվիրատվություններով, Թուխարիում ասաքյալների վանքն ու Աշոտ Կյուրոպատաղատի գերեզմանը, Մխալտա և Գ/ուրմակե բնակավայրերի հետ, Դավթի

¹² Бердяеицидзе Н., Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии, Тбилизск, изд. Груз. АН СССР, 1938, с. 4.

գերեզմանը, Արտանուջի ամրոցն իր հարկերով, կենսատու որթի խաչը Մարկինե անապատը, տաճարը, Ուփլխ-ցիխն բնակավայրը վանքի և ամրոցի հետ, Վիրջի վանքը, Կացխի վանքն ու Ռաքվիլա բնակավայրը, Ջուարի վանքը, Իորի Միոնի վանական համալիրն ու մյուս վանքերը, անձամները, Ղողոս-Ռքա վանքն ու անապատն իր եկամուտներով, Վարցանի Աստվածամոր տաճարը, Բոչորմա վանքը էրցթյում և այլն:

Բնակավայրերում, ամրոցներում ունեցած նպաստակներից բացի Մցխեթի կաթողիկոսությունն ուներ իրեն պատկանող ծխեր այլ քաղաքներում և բնակավայրերում, այսպես՝ Գանուխիում 80 ծուխ զյուղացի, Բազարիի 27 տուն հայ և հրեա վաճառական, Ջեմո Անտրապիում 20 ծուխ, Ախթալայում 10 տուն հայ՝ իրենց կալվածքներով և թամղայի վճարումով, Օրխելիում 10 ծուխ, Փիչխտանիում 5 ծուխ, Շալաուրիում՝ 8, Չաղեակոթում 13 ծուխ՝ Անեշի բնակավայրի և վանքի հետ¹³...: Վերը թվարկված ամրոցը այս կարողությունը հետագա դարերի ընթացքում եվագում կամ ավելանում էր, իսկ այս կարողությունն իր հերթին Մցխեթի կաթողիկոսությանը զորեղ ֆեոդալների շարքում դասվելու հնարավորություն էր ապահովում, և հարկ է նշել, որ մյուս վանքերը և թեմերը ևս իրենց հերթին ունեին բավական ընդարձակ հողեր և կարողություն՝ արքաների կողմից եվիրատվության տեսքով տուացած կամ այլ միջոցներով ձեռք բերված: Այսպես, Գելաթի վանքին Թամար թագուհին որպես նվիրատվություն հատկացնում է Արզվեթիում Կավախ-ձեի ճորվիլա կալվածքը՝ իր դաշտերով, սարերով, անտառներով, աղբյուրներով, այրադացով, և համխայան այս կալվածքը Գելաթի վանքին պատկանող մյուս կալվածքների պես ազատում է բոլոր հարկերից¹⁴: Գեորգի IV Լաշայի հրովարտակով հոգուտ Շիո-Մղուխն վանքի Ազարա բնակավայրից և Մղուխնից զանձվող անասնահարկը հանվում է, ինչպես նաև վանքին է զիջվում զյուղացիների կոռ աշխատանքները¹⁵: Թամար թագուհու հրամանով Շիո-Մղուխն վանքին, անապատին ջուր մատակարարելու համար Մղուխն

¹³ „Грузинские документы IX-XV вв.“, перевод и комментарии С. С. Какабадзе, М., 1982, էջ 100-117:

¹⁴ Լույն տեղում, էջ 56-58:

¹⁵ Լույն տեղում, էջ 68-71:

վանական համալիրին է նվիրվում աղբյուր կամ ջրանոց իր տիրոջ՝ Կոստսձնի, երա երկու ծխի և հողի հետ մեկտեղ ծառայելու վանքին¹⁶։ Հարկ է նշել, որ վրաց ուղղափառ եկեղեցին ճորտեր ուներ նաև ինչպես Արևելյան, այնպես և Արևմտյան Վրաստանի քաղաքներում։ 1783 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալներով միայն Մցխեթի կաթողիկոսարանը Թիֆլիսում ուներ 198 տուն ճորտ, Միոնի եկեղեցին՝ 59 տուն, Ռուսթավի կաթողիկոսարանը՝ 18 տուն, Մանգլիսի եկեղեցին՝ 10 տուն։ Բացի Մցխեթի կաթողիկոսությունից մնացած վրացական եկեղեցիները միասին Թիֆլիսում ունեին 167 տուն ճորտ։ Թիֆլիսում ճորտեր ուներ նաև հայ եկեղեցին։ Էջմիածնի եկեղեցին¹⁷ այստեղ ուներ 49 տուն ճորտ, ճորտեր ունեին նաև հայոց մյուս եկեղեցիները՝ Հաղպատի, Մուղնու, Սուրբ Նշանի և այլն։ Նվիրաբերում էին եկեղեցուն նաև դրամ, կրպակներ, այգիներ, շինություններ, որպես բարեգործություն վերակորոզում վանքերը և այլն¹⁸։

Եկեղեցին ճորտեր ձեռք էր բերում ինչպես արքայի կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից արված նվիրատվությունների միջոցով, այնպես և իր միջոցներով։ Ինչպես նաև բազմաթիվ են դեպքերը, երբ մարդիկ ինքնակամ դառնում էին եկեղեցու ճորտերը։ Դրան նպաստում էր հաճախ այն հանգամանքը, որ եկեղեցին ազատված էր լինում հարկերից և երա ճորտերը անհամեմատ ավելի լավ վիճակում էին գտնվում։

Եկեղեցու սպասավորների հիերարխիկ կառուցվածքը հայտնի է վրաց թագավորների թագապրման ժամանակ արքայի կողքին ըստ գրադեցրած պաշտոնի բազմազան հոգևորականների թվարկումից, որտեղ թագավորի աջ կողմում բազմում է Քարթլիի կաթողիկոսը՝ սեկի և բարձի վրա, ձախում չկոնդիդելին՝ սեկի և բարձի վրա, սպա հայոց կաթողիկոսը՝ ևույնպես սեկի և բարձի վրա, որից հետո նստում են բարձի վրա կամ աստանց բարձի, մյուս նախկնպառներն ու արքեպիսկոպոսները՝ նրանց թվում նաև Վաղարշակերտի

¹⁶ Լույն տեղում, էջ 62-68։

¹⁷ Мескис III. А., Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, с. 149-154.

¹⁸ Мазр Н. Я., Исторический очерк грузинской церкви ..., էջ 182։

(Ալաշկերտի) եպիսկոպոսը¹⁹։ Վրաց եկեղեցու սպասավորների դասը կազմվում էր վրաց ժողովրդի երկու խավերից։ Հոգևորականների բարձր խավը կազմվում էր ազնաւորներից²⁰, իսկ գյուղական քահանայական խավը կազմվում էր գյուղացիներից։ Ընդ որում գյուղական քահանաները կիսում էին հասարակ ժողովրդի ծանր լուծը, հոգևոր աստիճանը նրանց էական արտոնություն չէր տալիս։ Եկեղեցու կալվածքների տնօրինումը կատարվում էր կոլեգիալ ձևով՝ կաթողիկոսի և եպիսկոպոսների գլխավորությամբ և «եկեղեցու բոլոր զավակների ներկայությամբ և կամքով»²¹՝ այսինքն եկեղեցու առավել բարձրաստիճան ազնաւոր-հոգևորականների խմբի կողմից։ Եկեղեցու ունեցվածքը ևս «եկեղեցու բոլոր զավակների ներկայությամբ և կամքով» և մամասախլխսիի (տանուտեր)՝ արքեմանդրիտի²²՝ վանահոր գլխավորությամբ էր տնօրինվում, սակայն արդեն XIII դարից սկսած վանքի սպասավորների համակարգը երկշերտվում է «ավագ» և «կրտսեր» եղբայրների, և դրանից հետո արդեն ունեցվածքի, կալվածքների և այլ հարցերի վերաբերյալ քննարկումների ժամանակ «ավագ» եղբայրներն էին միայն հանդես գալիս մամասախլխսիի հետ ամբողջ եղբայրության անունից։

Վրաց ուղղափառ եկեղեցին կարևոր դեր է խաղացել վրաց ժողովրդի քաղաքական կյանքում։ Վրաց արքաները հոգևոր եզոր իշխանությունը արքայական գահին սատար տեսնելու նպատակով մշտապես աջակցել են եկեղեցուն, նվիրատվություններ, արտոնություններ տվել, ազատել հարկերից, անձեռնմխելիության իմունսիտետ ընձեռել, վրաց եկեղեցուն է ընձեռնված եղել նաև դատախիզական գործառույթներ։ Ի տարբերություն այլ եկեղեցիների, վրաց ուղղափառ եկեղեցու կաթողիկոսների և բարձրաստիճան հոգևորականության պաշտոնները հաճախ են զբաղեցրել արքայական տան անդամները՝ արքայի

¹⁹ „Грузинские документы IX-XV вв.“, перевод и комментарии С. С. Кавчадзе, М., 1982, с. 82-83.

²⁰ Ազնաւորները՝ ազատները, ֆեոդալական բարձր խավի՝ թավադների (თავადო) և մթավարների (მთავარი) իշխանների ենթակայության տակ գտնվող մանր ազնվականության ներկայացուցիչներն էին։

²¹ Берძенишвили Н., სვქ. աշխ., էջ 4-5։

²² Արքեմանդրիտը ուղղափառ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականի տիտղոս է՝ Sb 'u՝ <http://www.pravenc.ru/text/76536.html>

եղբայրը²³ կամ հորեղբայրը, որը նպատակ ուներ և ավելի վստահելի հոգևոր առաջնորդ ունենալու²⁴, և հսկողության տակ պահելու եկեղեցին և հոգևոր կյանքը: Մակևան միշտ չէ, որ արքայական և հոգևոր իշխանությունը գործում էին համերաշխ: Քուտթազրական է, որ երբ վրաց արքաները փորձում էին միջամտել եկեղեցու գործերին կամ հարվածում էին եկեղեցու գանձարանին, անմիջապես ընդհարում էր տեղի ունենում: Առաջին խոշոր ընդհարումը, որ մի շարք փոփոխությունների հանգեցրեց, տեղի ունեցավ դեռ Վախթանգ Գորգասալի օրոք: Երբ Վախթանգը փորձեց վերականգնավորել վրաց եկեղեցին, նրան անմիջապես ընդդիմացավ արքեպիսկոպոս Միքայելը: Կոնֆլիկտը վերաճեց նրան, որ երբ արքան կոտցել էր Միքայել արքեպիսկոպոսի փարաջայի փեշը համբուրելու, վերջինս ուղքով հարվածում է արքայի դեմքին: Աքացին այնքան ուժեղ է լինում, որ Գորգասալը զրկվում է իր մի քանի առամներից: Դրանից հետո արքան վտարում է Միքայելին երկրից և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին խնդրում Քարթլի ուղարկել Պետրոսին որպես կաթողիկոս՝ Սամուել եպիսկոպոսի և 12 նոր եպիսկոպոսների հետ²⁵:

Մյուս խոշոր ընդհարումը²⁶ տեղի ունեցավ XIII դարում Բասիլի Չկոնդիդելի Ուջարմելիի հողային քաղաքականության արդյունքում: Բասիլի Չկոնդիդելին մեծկերպարությունների՝ գանձարանի, ֆինանսների նախարարն էր, որը երկրի տնտեսական ծանր վիճակը փորձում էր շտկել հողային նոր քաղաքականությամբ, որը ենթադրում էր, որ ամեն նորընծա թագավոր գահին կստելուն պես վերանաստատելու էր արքայի կողմից տրվող նվիրատվություններն ու վարձատրությունները նորովի: Դա նշանակում էր, որ եկեղեցին կառող էր կորցնել նվիրատվության տեսքով ստացած իր կալվածքները և գյուղերը: Իսկ Նիկոլոզ կաթողիկոսը այդ ժամանակ հասել էր նրան, որ Վրաստանը նվաճած մոնղոլները ազատել էին վրաց եկեղեցուն՝ այսինքն նաև նրա կալվածքները, հարկերից:

²³ Вакушти Багратioni, История царства грузинского, Тбилиси, Мецниереба, 1976, с. 34.

²⁴ Бахтадзе М. А., Вачагдзе М., Гурули В., История Грузии (с древнейших времен до наших дней), с. 70.

²⁵ Бахтадзе М. А., Вачагдзе М., Гурули В., Եզվ. աշխ., էջ 27:

²⁶ Եզվ. աշխ., էջ 70:

Միանշանակ այս բարեփոխումը հարվածելու էր եկեղեցու գանձարանին, հատկապես, որ Դավիթ Ուլու թագավորն արդեն սկսել էր կիրառել այս բարեփոխումը ն սեփականել եկեղեցու հողերը: 1263 թ. գումարվում է եկեղեցական ժողով²⁷, որը արքայից պահանջում է դադարեցնել վանքապատկան հողերի ստորավումը և կասեցնել Ուջարմելիի բարեփոխումը: Արքան տեղի է տալիս, իսկ Քասիլի Ուջարմելիի մահապատժի է ենթարկվում որպես քալության նոյնազ:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցին կարևորագույն դեր է խաղացել երկրի մշակութային կյանքում, նրա ձեռքում են կենտրոնացված եղել երկրի կրթության գործառույթները, վանական համալիրները միաժամանակ հանդիսացել են կրթօջախներ:

GOR MARGARYAN

(IOS)

THE MONASTIC LANDOWNERSHIP IN GEORGIA.

(A BRIEF REVIEW)

The Georgian orthodox church is one of the oldest churches. It was founded with the adoption Christianity in the IV century. Christianity has been spread by st. Nino in the IV century. It became a state religion during the government of the king Mirian. The first Georgian church was built during his government in Mtskheth, later a numerous churches were built in Georgia. Since V century the Georgian church submitted to the patriarchate of Antioque. In the V century a patriarch's order was founded by the efforts of the king Vakhtang Gorgassal and the Georgian church an autocephaly in the XI century. The Georgian orthodox church was a big feudal. The church owned many large estates, villages, serves... The Georgian kings and great lords made donation to the Georgian orthodox church. They gave him large estates, villages, serves... Sometimes the church bought itself its own. Among the biggest owners were patriarch's order of Mtskheth, the church of Sion,

²⁷ Маргарян А. Г., К датировке и интерпретации "Гисника" Византиского пещерного монастыря, Кавказ и Византизм, т. II, Е., 1980, с. 85.

the Rustavi cathedral. In Georgia some arminian churches had also the property. These churches were Haghpat, Mughny, St. Nshan and etc.

The Georgian orthodox church had also the judicial functions of the country.

The church was engaged in education of the country.

ԿԱՐՄԱՅԻ ՕՐԵՆՔԸ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

*«Կարման Տիեզերքի նրբագույն գործիքն է
որի միջոցով Ժամանակավորից ծնվում է Հավերժականը»:
Ռիկլա՝*

Կարմա բառը շատ կարելի է լսել Արևելքում: Մարդիկ հավատում են, որ կա մի արդար օրենք, որով որոշվում է տվյալ մարդու ճակատագիրը, ծնվելու վայրը և ժամանակը:

Դեռ հնագույն ժամանակներում հինդուիստական Մրքագան տեքստերում տրվել է մարդկային կյանքի առավել բարդ հանելուկների բացահայտման բանալի: Հին արևելյան ուսմունքները մարդկությանը տվել են աշխարհը ղեկավարող անխախտ արդարության օրենքի խելացի հիմնավորումը՝ Կարմայի օրենքը: Այն սահմանում է, որ Ոգու աշխարհում յուրաքանչյուր պատճառ իր հետևից բերում է համապատասխան հետևանք նույնպիսի ճշտությամբ և անխուսափելիությամբ, ինչպես որ Ֆիզիկական բնության մեջ մինևույն երևույթն ամեն անգամ առաջացնում է նույն հետևանքը¹:

Բուդդիզմի՝ շեղկաստանի սահմաններից դուրս գալու շնորհիվ, կարման դառնում է Կենտրոնական ու Հարավ-Արևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի աշխարհընկալման տեքստերի կարևորագույն բաղադրիչը, իսկ Նոր ժամանակներից սկսած, հնդկական կրթների և փիլիսոփայությունների հետ գիտական ծանոթության շնորհիվ, հաստատուն կերպով մտել է նաև եվրոպական մշակույթի բառարանի մեջ:

Սանսկրիտ լեզվով «կարմա» բառը նշանակում է գործողություն: Ողջ Տիեզերքը մեկ էգոր անդադար Գործունեություն է, որը կառավարվում է

¹ http://www.obretenie.info/rikla/vos/vos3_zapovedalynoe_o_karme.htm

² Блаватская Е. П., Закон причин и последствий, объясняющий человеческую судьбу (Карма), Рига, "Введа", 1992, с. 27.

Արդարության անխախտ օրենքով: Համաշխարհային գործունեության մեջ ամեն բան ամեն ինչի հետ կապված է, ամեն բան գտնվում է փոխադարձ կախվածության մեջ և ամեն բան ձգտում է մեկ միասնական նպատակի:

Կարմայի օրենքը ոչ մի կրոնի հետ կապ չունի, այն տիեզերական օրենք է և գործում է ոչ միայն բոլոր մարդկանց համար, միայն մեր մոլորակի վրա, այլև տիեզերքում, նրանում գտնվող ամեն ինչի նկատմամբ: Տիեզերքում յուրաքանչյուր գործողություն դրան նախորդող պատճառի արդյունք է և միևնույն ժամանակ՝ հաջորդող գործողության պատճառ: Ստացվում է պատճառների և հետևանքների անընդհատ շղթա, որոնք, իրականանալով, հանդիսանում են Տիեզերքի կյանքը:

Այստեղից էլ Կարմայի նշանակությունը որպես պատճառաբանության օրենք: Իսկ մեր պապերի խոսքով ասված այս օրենքը ինչու է այսպես՝ «Ինչ որ ցանես, այն էլ կհեծես»:

Արևմուտքում Հին Արևելքի կրոնական ուսմունքները համարյա անհայտ են իրենց մաքուր, վեհ իմաստով, մինչդեռ նրանց հետ ծանոթությունը կարող է պայծառ լույս սփռել մեր դժվարին կյանքի ամենահանելուկային երևույթների վրա:

Կարմայի մասին առաջին հիշատակումները կարելի է գտնել հնդկական ամենահին սուրբ գրքերից մեկում՝ «Բհագավադ-Գիտայում» (որն ավելի քան 5000 տարեկան է), որը «Մահաբհարատա» էպոսի մաս է կազմում²: Գլուխներից մեկում ներկայացվում է արքայազն Արջունայի և նրա մարտակառքը վարող դարձած Կրիշնա աստծո փիլիսոփայական զրույցը Կուրուկշետրա կռվի դաշտում մարտից առաջ: Արքայազնը սրտնեղում էր, որ ստիպված է դուրս գալ սեփական ընտանիքի անդամների դեմ և որոշում է չպատերազմել, իսկ Կրիշնան նրան ջանասիրտ է Կարմայի օրենքը, դհարմայի՝ պարտականության ծանկացությունը և Արջունային ծանկացնել տալիս, որ պատերազմելը նրա պարտքն է Հարկավոր չէ տրվել զգացմունքների, հարկավոր է անել այն, ինչ ճիշտ է ըստ տիեզերական անխախտ օրենքի, որի դեմ

² Божестведанта Свами Прабхупада, Наука самосознания, М., 1992, с. 46.

խամբում են երկրային երջանկությունը, հարստությունը, իշխանությունը⁴:

Կարմայի օրենքում կա նաև պարտականության հասկացությունը: Յուրաքանչյուր մարդ այս կյանքում ունի իր որոշակի պարտականությունները: «Քահագավադ-Գիտայում» նշվում է մարդու պարտականությունների կապը նրա ծագման և հասարակության մեջ գրադեցրած դիրքի հետ⁵:

«Լավ է մարդ կատարի իր սեփական պարտականությունը, թեկուզ և թերի, քան իր վրա վերցնի ուրիշինը և կատարի հաջողությամբ: Լավ է մեռնել սևիմական պարտքը կատարելով: Ուրիշի պարտականությունը կատարելը տանում է դեպի հոգեկան վտանգ» (Քահագավադ-գիտա, 3.35):

Մեր պարտքն է այնպիսի գործեր կատարելը, որոնք կվոխեն մեր կարման, այնպիսի գործեր, որոնք համապատասխանում են այն հասարակության բարոյական նորմերին, որտեղ մենք ապրում ենք⁶: Եթե քեզ վրա որոշակի պարտականություն ես վերցնում, ապա դա նշանակում է, որ ընտրություն ես կատարում, ինչն էլ իր հետևից կբերի հետևանքների շարան: Եթե մենք պարտաճանաչորեն կատարում ենք մեզ վրա վերցված պարտականությունները, ապա պետք է ունենանք նաև ուժեղ կամք՝ հետևանքներից չխուսափելու և դրանք արիաքաղ ընդունելու համար:

Մարդու կարման իրենից ներկայացնում է նրա գործունեության ողջ հանրագումարը: Այն, ինչ մարդն իրենից ներկայացնում է ներկայում և ինչ կներկայացնի իրենից ապագայում, այդ ամենն անցալում նրա գործունեության հետևանքն է: Այսպիսով, մարդու մի կյանքը ինչ-որ բանից պոկված և ավարտուն քան չէ, այն իրենից ներկայացնում է անցած կյանքերի պտուղները և միևնույն ժամանակ ապագա կյանքերի սերմերը հաջորդական վերամարմնավորումների այն շղթայում, որոնցից բաղկացած է յուրաքանչյուր մարդկային հոգու չընդհատվող կեցությունը:

⁴ <http://www.bhagavadgitaasitis.ru/book/ch1/28>

⁵ Свами Вивекананда, Карма-Йога, М., 1912, гл. 1.

⁶ Экхтиведанта Свами Прѣбхушадэ, նշվ. աշխ., էջ 52.

Կյանքում պատահականություններ չկան: Ամեն բան ունի իր պատճառը⁷: Յուրաքանչյուր մեր միտքը, յուրաքանչյուր զգացմունքը և յուրաքանչյուր արարքը զավիս են անցյալից և ազդում ապագայի վրա: Քանի դեռ այդ անցյալն ու ապագան մեզանից թաքցված է, քանի դեռ մենք կյանքին եայում ենք որպես հանելուկի, չկասկածելով, որ այն ինքներս ենք ստեղծել, մեր կյանքում տեղի ունեցող երևույթները մեզ պատահականություն կթվան, որոնց մենք անվանում ենք «ճակատագիր», «նրաշք», երջանիկ կամ դժբախտ «պատահականություն»:

Մինչդեռ իմաստուն մարդու բառապաշարում «պատահականություն» բառը չկա: Եւ գիտե, եւ հասկանում է, որ եթե եւ այժմ տանջվում է, ապա դա ես խնայելուս իր կամ իր նախնիների կատարած սխալների ու վատ արարքների (նույնիսկ՝ մտքերի) պատճառն է, ուստի այդ բոլոր տառապանքները եւ տանում է ըմբռնումով և համբերատարությամբ: Եւ գիտե, որ չի կարելի, ավելի ճիշտ՝ անիմաստ է սրտնեղել անհաջողություններից, դատը ճակատագրից, այլ հարկավոր է հանգստությամբ տանել զրկանքները, քանի որ, եթե սրտնեղում ես՝ ավելի ես բարդացնում կարմադ, դրանով դու գնում ես Աստծու դեմ: Իմաստուն մարդը կասի. «Եթե ես այսօր տառապում եմ, դա նրանից է, որ անցյալում խախտել եմ օրենքը: Ես ինքս եմ մեղավոր իմ տառապանքներում և պետք է հանգստությամբ դրանք տանեմ»⁸:

Ճշկլաստանում Կարմայի օրենքի մասին բոլորը գիտեն, և դրան մեծ տեղ են տալիս: Ողջ կյանքը ծառի տակ ապրող մարդը, այդպես էլ տուն չունենալով, հանգիստ ապրում է, հավատալով, որ եթե անտրտուսեք տանի այդ զրկանքը (աղքատությունը, զլխավերևում տանիք չունենալը), ապա հաջորդ կյանքում եւ անպայման ավելի լավ պայմաններում կծնվի:

Կարման ոչ ճակատագիր է, ոչ էլ պատիժ: Մարդիկ ճակատագիրը պատժի հետ են շփոթում, ինչպես նաև հաճախ չեն տարբերակում «վատ կարմա» և «պատիժ» հասկացությունները: Ճակատագիրը կանխորոշված, փոփոխության չենթարկվող կյանքի օրինաչափություն

⁷ Смысл Вещей, Москва, 1974, стр. 11.

⁸ Блаватская Е. П., 1974, стр. 29.

է, միեւնո կարման փոփոխական է, այն կարելի է փոխել: Մարդը սեփական կամքով ու իր գործունեությամբ է ստեղծում սեփական կարման: Կարմայի հիմնական տարբերությունը ճակատագրից նրա բարոյագիտական բնույթն է: Մարդկանց բնորոշ է, որ եթե մի բան չի ստացվում իրենց նախատեսած ձևով, ապա իսկույն մեղադրում են ճակատագրին կամ վատ կարմային*:

Անիմաստ է և հիմարություն մեր երջանկության կամ տառապանքների համար պատասխանատուներ գտնելը: Հեղկական ասացվածքն ասում է. «Եթե ես մեկ մատով ցույց եմ տալիս ուրիշի վրա, ապա երեքը ինձ են ցույց տալիս»:

Ով առաջին անգամ լսում է Կարմայի օրենքի մասին և սկսում հասկանալ, որ իր բոլոր գործողությունները ենթարկվում են նույնպիսի անփոփոխ օրենքի, որով բնության մեջ ցերեկը փոխարինվում է գիշերով, ես սկզբում ընկճվում է, դա նրան թվում է աներաժեշտության երկաթն օրենք: Սակայն այս օրենքը թույլ է տալիս բարելավել սեփական կարման՝ կյանքի ընթացքում ճիշտ գործողություններ, ազնիվ ու խղճին դեմ չգնացող արարքներ կատարելով: Եւ ի գորտ է փոխել իր Կարման նույնիսկ մեկ կարճ մարմնավորման ընթացքում: Եւ սկսում է հասկանալ, որ այդ աշխատանքը կատարվում է հենց իր կողմից ստեղծված հատկանիշների ու ընդունակությունների և իր կողմից դրված սահմանափակումների սահմաններում, հետևաբար այդ բոլոր ապրումների աղբյուրը հենց ինքն է, իր անմահ հոգին, և իր իշխանության տակ է սեփական ուժերը ցանկալի նպատակին ուղղելը:

Մարդը ստեղծում է ոչ միայն իր խելքը, իր քնավորությունը, իր վերաբերմունքը այլ մարդկանց նկատմամբ, այլև նրա անձնական կարման մտնում է տարբեր խմբերի (ընտանիք, ժողովուրդ, ռասա, մուլտրակ) կազմի մեջ և իր թելերով միանյութվում է այս խմբերից յուրաքանչյուրի հավաքական Կարմայի ընդհանուր գործվածքի մեջ: Վեղաները ազդորենում են. «Ասված է, որ մարդը բաղկացած է ցանկություններից: Եվ ինչպիսին որ նրա ցանկություններն են, այնպիսին էլ նրա կամքն է: Ինչպիսին նրա կամքն է, այնպիսին էլ նրա

* Шри Свами Шивананда, Практика Карма Йоги, Часть II. Универсальные законы, Уфа, 2001.

արարքներն են: Իսկ այն արարքները, որ նա կատարում է, դրանք էլ կհնձի»¹²:

Մարդկային ճակատագիրը կառուցում են հետևյալ ուժերը.

1. Մարդու միտքը: Այս ուժը կառուցում է մարդու բնավորությունը: Ինչպիսին նրա մտքերն են, այնպիսին էլ մարդն է:

2. Մարդու ցանկությունը և կամքը: Ցանկությունը և կամքը, հանդիսանալով միևնույն ուժի երկու բևեռը, միացնում են մարդուն նրա ցանկության առարկայի հետ և տանում այնտեղ, որտեղ կարող է նրա ցանկությունը բավարարվել:

3. Մարդու արարքները: Եթե մարդու արարքները այլ կենդանի էակներից բերում են զոհություն և երջանկություն, դրանք նմանատիպ զոհություն ու երջանկություն են առաջացնում նրա մեջ: Իսկ եթե նրանք ուրիշներից ցավ ու տառապանք են բերում, նույնպիսի տառապանք կրան էլ կհասնի, ոչ ավել, ոչ պակաս¹³:

Կարմայի օրենքն ընդգրկում է ներկան, անցյալն ու ապագան: «Քեպես մենք չենք կարող տեսնել անցյալն ու ապագան, սակայն մենք տեսնում ենք, թե ինչ է կատարվում ներկայում: Աղքատությունը, հիվանդությունները, վիշտը, ազատագրվումը և այլ դժբախտություններ մեր մեղքերի ծառի պտուղներն են» (Շրի Չանակյա Լիտի-շաստրա, 14.1)¹⁴:

Հնդկական սուրբ տեքստերում՝ սուտրաներում ասվում է. «Եթե մենք ցանկանում ենք իմանալ այն պատճառները, որոնք մենք ստեղծել ենք մեր անցյալ կյանքում, ապա մեր ներկա կյանքը դրանց հետևանքներն են: Եթե մենք ցանկանում ենք իմանալ, թե ինչպիսին է լինելու մեր կեցությունն ապագայում, պարզապես պետք է նայենք մեր ներկա արարքներին»¹⁵: Չնայած մենք ոչինչ չենք կարող տեսնել մեր անցյալի պատճառների հետ, այնուամենայնիվ, կարող ենք կասավարել մեր ներկայի և ապագայի պատճառները:

Անվանի գիտնական, նկարիչ Լիկուայ Ռերիխի կինը՝ Էլենա Ռերիխը, որն ամուսնու և երեխաների հետ միասին ճամփորդել է

¹² <http://kazan.hari.ru/philosophy/222/>

¹³ Власовская Э. П., с.24, աջիւ., էջ 31:

¹⁴ <http://www.naturadei.narod.ru/hinduism.htm>

¹⁵ Тед Эндрус, Как понять роль карма, <http://nervana.name/practic/gallery.htm>

Հեղկաստանում, Տիբեթում, Մոնղոլիայում, եսույնպես իր լուսնն է ներդրել Արևելքի հեռագույն սրբազան գիտելիքները Արևմուտքին հասցնելու գործում: Կարմայի օրենքի մասին ես գրում է. «Անտարակույս, կարմայական հեռուանքների դեզի հաղթահարումը ծանր է, սակայն հենց դա է ավելի շուտ մեզ դնում մարդկությանը ծառայելու ուղու վրա: Պատասխանեք ձեզ ազելվորեն. ճակատագրի այդ հարվածները արդյոք ձեզ չ'են բերել դեպի ճշմարիտ լուսնի ուղիների փնտրումը: Արդյոք իրականության սարսափելի պատուհասների հետ շփումը չի՞ ընդլայնել ձեր գիտակցությունը և օգնել դուրս գալու մոռածոդության հաստատված շրջանակների սահմաններից դուրս: Կարծում եմ, դուք կօրհնեք ձեր այս կյանքը, որը բացել է ձեզ համար Աղբյուրը կենսաբարձ¹⁴:

Արևելքի հոգևոր ուսուցիչներից մեկը շատ լավ է ասել. «Ամեն օր մենք պետք է մոռանանք երկու բան. այն ամեն լավը, որ մենք արել ենք երեկ, և ամեն վատը, որ մեզ արել են երեկ ուրիշները: Եվ երկու բան մենք պետք է հիշենք ամեն օր՝ Աստծուն և այն, որ մահը կարող է գալ ցանկացած պահի»:

Հարկավոր է հասկանալ, թե ինչ է նշանակում լրիվ զոջում: Ժամանակակից մարդուն թվում է, թե էթն ամեն օր գետ եկեղեցի, ամենամեծ չափի մոմերը վառի, ապա երա վատ արարքները կենթմեն: Իսկ էթն մոմ վառելուց, եկեղեցուց դուրս գալուց հետո ես շարունակում է եսյն սխալ արարքները գործել, ապա դրանով ավելի է խորացնում իր կարման: Կարմայից ազատվելու ուղին ընկած է Աստծո նկատմամբ հավատ ձեռք բերելու միջոցով: Հենց հավատի բացակայությունն է հանդիսանում ողջ կարմայական գործունեության նախապատճառը: Սակայն կարմայի տիրակալին՝ Աստծուն ղիմելը հանգեցնում է մեղսալից արարքների բուր հեռուանքներից արագ ազատման:

Մեր կյանքի ընթացքում մենք զանազան մանրամասն ծրագրեր ենք գծում, սակայն մոռանում ենք կառուցել ամենազիտավոր ծրագիրը՝ հասնել սրբության կամ թերությանների լրիվ բացակայության: Մրանով զարմանալի անտարբերություն ենք ցուցաբերում մեր կյանքի

¹⁴ Рерих Е., Из писем в Америку,

http://planeta.moy.su/blog/iz_pisem_eleny_rerikh_v_smeriku_ob_armageddóne/2011-09-08-6225

ամենակարևոր իրադարձությանը՝ մահվանը: Մահառաջա Յուդիիշտիիրան ղեռ 5000 տարի առաջ ասել է «Ամենագարմանալին այն է, որ ետխապապերը, պապերը, հայրերը մահացել են, սակայն յուրաքանչյուրը կարծում է, թե ինքը չի մահանալու»:

Հայտնի է, որ ուսս անվանի գրող Լև Տոլստոյը կյանքի վերջում հետևում է ընտանիքից, աշխարհիկ կյանքից և նվիրվում կյանքի իմաստը գտնելուն: Լա գրել է «Լավ, դու կունենաս 600 ղեպատին հող Մամարայի ետհանգում, 200 ձի, իսկ հետո՝ Լավ, դու կլինես Գոգոլից, Պուշկինից, Եբսսպիրից, Մուլիերից, աշխարհի բոլոր գրողներից էլ անվանի, հետո ինչ: Ոչ այսօր, վաղը կգան հիվանդությունները, սրելի մարդկանց, իմ մահը, և ոչինչ չի մնա, բացի գարջահոտությունից ու որդերից: Իմ բոլոր գործերը կմոռացվեն: Այդ ղեպքում էլ ինչո՞ւ ղես ու ղեն ընկնել: Ինչպե՞ս կարող է մարդը դա չտեսնել, այ սա է գարմանալին»:

Կարմայի օրենքի անքակտելի մասն է կազմում վերամարմնավորման (սանսարա) օրենքը, որը բացատրում է մարդկանց արտաքին և ներքին անհավասարությունը¹⁵: Ըստ այդ օրենքի, որպեսզի մարդը հասկանա իր աստվածային ծագումը և իր կյանքի իմաստը դարձնի իր միջի աստվածային հատկանիշների ի հայտ բերումն ու գարգացումը, մարդուն անհրաժեշտ է ոչ թե մեկ, այլ շատ կյանքեր: Ըստ հին Իմաստունների ուսմունքների, ես էլ ապրում է շատ անգամներ՝ մարմնավորվելով տարբեր դարաշրջաններում, ամենատարբեր պարմաններում այնքան, մինչև որ երկրային փորձը նրան չդարձնի իմաստուն և «կատարյալ», ինչպես կատարյալ է Երկնային մեր Հայրը», ինչպես ասում է Քրիստոսը¹⁶:

«Հոգու համար գոյություն չունի, ոչ ծնունդ, ոչ մահ: Լա երբեք չի գոյացել, չի գոյանում և չի գոյանալու: Լա չնված է, հավերժ, միշտ գոյություն ունեցող, սկզբնական: Լա չի վերանում, երբ մահանում է մարմինը» (Բնագավաղ-Գիտա, 2.20):

Հոգիների վերամարմնավորումը հինդուիզմի երևի թե ամենագրավիչ գաղափարն է, քանի որ այն հաղթահարում է մահվան

¹⁵ Юлишев О., Реинкарнация и карма: Размышления о грехе, гл. I, Существующие представления о реинкарнации, Екатеринбург, 2006 г.

¹⁶ Блаженный Е. П., там же шже, էջ 28:

սարսափը: Եթե մահից հետո քո հոգին վերաբնակվելու է ավելի գեղեցիկ, ավելի երիտասարդ, ուժեղ մարմնի մեջ և քեզ սպասում է նոր կյանք, միգուցե ավելի հետաքրքիր ու երջանիկ, այդ դեպքում ինչո՞ւ վախենալ մահից:

«Ինչպես որ մարդը, հանելով իր հին շորերը, հագնում է նորը, այնպես էլ հոգին է մտնում նոր նյութակազմ մարմինների մեջ՝ թողնելով հինն ու անօգուտը» (Քնազավադ-Գիտա, 2.22):

Վերամարմնավորումը մարմնի ձևի փոխարինումն է, ինչը նշանակում է, որ մարդկային կյանքի նպատակը չի կատարվել և պահանջվում է անասնական հանդիմաններից բուժում: Հակառակ սեռին կապվածությունը հանգեցնում է ծաշորդ կյանքում սեռի փոփոխության, ընդ որում կեռոց համար տղամարդու մարմին ստանալն ավելի լավ է, քան տղամարդու համար կեռոց մարմնում հայտնվելը: Մեռական կյանքին կապվածությունը կամ վավաշտ ցանկությունների պատճառով մարդը կարող է ծնվել շան, խոզի կամ կապիկի մարմնում: Գյանքի պայմաններից կախվածությունը թույլ չեն տալիս մարդուն մահից հետո նոր մարմին ստանալ, և նա սոխիված է լինում տառապել ուրվականի մարմնում¹⁷:

Վերամարմնավորման փաստերը ճանաչվել են գիտության կողմից: Նախկինում հոգեբաններն ու հոգեբույժները նման փաստերին վերաբերվում էին որպես ուղեղի խանգարման: Սակայն մի քանի տարի անոց բժիշկ Ալեքսանդր Կանետեր, որը պարզատրվել է 9 կլոնպական համալսարանների գիտական աստիճաններով, հրապարակել վերամարմնավորման 1382 վկայություն և իր կարծիքը, որ այս փաստը գոյություն ունի և պետք է ուսումնասիրվի¹⁸:

Վերամարմնավորման գաղափարը գոյություն ունի տարբեր մշակույթներում, այն արտահայտված է Հյուսիսային Ամերիկայի հնդկացիների տարբեր ցեղերի մոտ, Պլատոնի փիլիսոփայությունում, Հին Հունաստանի միստիկական կրոններում և վաղ քրիստոնեության մեջ:

Հնդկաստանի սուրբ գրքերի համաձայն, անձը հավերժական օտարական է, ով մի մարմնից մյուսն է ճամփորդում: Նա հայտնվում է

¹⁷ <http://do100verno.com/blog/tag/1022/cosmance> Криванов/page-7

¹⁸ <http://www.naturedel.narod.ru/hinduism.htm>

տարբեր կերպարներով՝ հասնարի, հիմարի, աղքատի, հարուստի: Կարող է լինել անգլիացի, ռուս, ամերիկացի, հայ, տղամարդ կամ կին: Եվ ամեն անգամ փոխելով մարմինը, ես մոռանում է եսխորդ կյանքը: Իսկ ինչի՞ հիման վրա է ես որոշակի մարմին ստանում: Բնչպես ասում է Քիզազավադ-Գիտան, մեր հաջորդ մարմնավորումը կախված է մահվան պահին մեր գիտակցության ուղղվածությունից: Ինչի մասին որ մարդը մտածում է մահանալիս, հենց դա էլ որոշում է նրա կյանքի ձևը, մարմնի ձևը, որի մեջ պետք է մարմնավորվի հոգին: Իսկ այն ուղղությունը, որն ընդունում է մեր գիտակցությունը նյութական մարմնից հոգու անջատվելու պահին բնականաբար կախված է այն գործունեությունից, որը մենք կատարել ենք կյանքի ընթացքում:

Քարծրագույն իմաստով լավ կամ վատ կարմա գոյություն չունի: Յուրաքանչյուր կյանքի փորձ հոգևոր աճի հնարավորություն է տալիս: Ինքնագոհողության գործողությունները ստեղծում են դրական, վեհացնող պայմաններ, իսկ եսասիրական գործողությունները բացասական պայմաններ և մոլորություն¹⁹:

«Եւ, ով ծնվել է, անպայման կմահանա, իսկ մահից ծեռո կրկին կծնվի», - ասվում է Քիզազավադ-Գիտայում: Այսպես են պնդում վեդայական տեքստերը²⁰: Կարմայի օրենքով մարդը կարող է իր վրա այնքան աշխատել, այնպես զարգացնել իր հոգևոր ընդունակությունները, որ նրա հոգին կարող է վերադառնալ իր բնական գոյությանը հոգևոր աշխարհում և ազատվի անընդհատ ծնվել-մահանալու անվերջ շրջանից: Աստված երբեք թույլ չի տալիս մարդուն ատանց պատճառի տատապել, ոչ էլ ատանց պատճառի որևէ մեկին երջանիկ է դարձնում: Աստված շատ արդար է և քեզ տալիս է հենց այն, ինչին արժանի ես²¹:

¹⁹ <http://kazan.hari.ru/philosophy/222/>

²⁰ www.ojsevi.kiev.ua

²¹ http://www.gitamrta.org/laws_of_nature.html#laws7

NAIRA MKRTCHYAN
(YSU)

THE LAW OF KARMA IN THE LIFE HUMAN SOCIETY

Karma means "deed" or "act" and more broadly names the universal principle of cause and effect, action and reaction, that governs all life. Many Hindus see God's direct involvement in this process; others consider the natural laws of causation sufficient to explain the effects of karma. They views that karma is merely a law of cause and effect but rather is also dependent on the will of a personal supreme God. A summary of this theistic view of karma is expressed by the following: "God does not make one suffer for no reason nor does He make one happy for no reason. God is very fair and gives you exactly what you deserve."

Karma is not punishment or retribution but simply an extended expression or consequence of natural acts. According to the Vedas, if one sows goodness, one will reap goodness; if one sows evil, one will reap evil. One of the first and most dramatic illustrations of Karma can be found in the Bhagavad Gita. In this poem, Arjuna the protagonist is preparing for battle when he realizes that the enemy consists of members of his own family and decides not to fight. His charioteer, Krishna (an avatar of god), explains to Arjuna the concept of dharma (duty) among other things and makes him see that it is his duty to fight.

Reincarnation is one of the concepts of Karma Law. It best describes the concept where the soul or spirit, after the death of the body, is believed to return to live in a new human body, or, in some traditions, either as a human being, animal or plant. How did you live in the previous life, according to that you are born in this life in determined conditions and appearance.

ՆԵՏԱՌՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՊԵՐՈՋԻ ԻՇՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԽԵՐՈՒ

370 թվականից սկսած արևելքում հատկապես ասորի քրիստոնյաները շրջադարձ ապրեցին, երբ արևելք ժամանած Վաղես կայսրը փորձեց բռնի ուժով ու արտոններով ասորական եկեղեցին դնել բյուզանդականի ազդեցության ներքո: Կայսրի նման արարքներն ատելություն առաջացրին ասորի եկեղեցականության ու ժողովրդի մոտ:

Պարսիկները հասկացան, որ իրենց համար շահավետ է օգտվել միջեկեղեցական երկպառակություններից և հակաբյուզանդական թևին պաշտպանության տակ վերցնելով՝ անմերձենալի անջրպետ ստեղծել, և դա հաջողվեց, մանավանդ V դարից սկսած: Նեստորականները, վտարվելով Բյուզանդական կայսրությունից, եկան պարսկական տիրապետության մեջ մտնող երկրները, և օգտվելով իրենց նկատմամբ պարսիկների ցուցարկած բարյացակամությունից՝ հակաբյուզանդական գործունեություն ծավալեցին:

431 թվականին Եփեսոսում զումարված 3-րդ Տիեզերական ժողովում բանադրեցին և՛ Նեստորին, և՛ նեստորականությունը և ընդունեցին Կյուրեղ Ալեքսանդրացու աստվածաբանական այն բանաձևը, որը Քրիստոսի մեջ ընդունում էր «Մի բնութիւն, բանին մարմնացելոյ» սկզբունքը, այսինքն մարմնացած Բանը՝ «Լոզոսը» անբաժանելիորեն միացած և՛ աստված էր, և՛ մարդ: Նեստորականներն իրականում նորից վերակենդանացնում էին Քրիստոսի բերած առաջավոր սկզբունքը, և ամենից կարևորն այդ հարցում այն էր, որ ըստ նեստորականության՝ չարը հավերժական չէր, և այն հնարավոր էր վերացնել՝ պայքարելով նրա դեմ, այսինքն ըստ այդ սկզբունքի, տիրող կարգերը, օրենքները հավերժական չեն և չեն աստվածացվում: Սակայն նեստորական այս առաջավոր մտքերը ես միացին թղթի վրա,

որովհետև նեստորականները, հատկապես պարսկական տիրապետության հովանավորությունից օգտվելով, տվյալ պետության սահմաններում իրենց համար կաթողիկոսական աթոռ ստեղծելուց և եկեղեցական իշխանություն ունենալուց հետո, հեռացան պաշտպանած դիրքերից, և ինչպես մեզ հասած փաստաթղթերն են վկայում, համագործակցելով այս անգամ արդեն պարսկական պետության հետ, իրենք ևս եղան տիրող կարգերի փառաբանողներ:

Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլասի մահից հետո՝ նրա հաջորդ Իբասի օրոք, Եղեսիայում ուժեղանում է նեստորականների ազդեցությունը: 457 թվականին սրա մահը առաջ է բերում զորեղ ընդդիմություն, և բոլոր նեստորական վարդապետները հալածվում են Եղեսիայից՝ պարսից հողը: Վերջնական հարվածը դրվում է նրանց Եղեսիայի հռչակավոր, պարսկական կոչված դպրոցի՝ նեստորականության այդ դրյակի փակմամբ 489 թվականին: Որքան թուլանում են հունական հողերում Նեստորիտսի կողմնակիցները, այնքան զորանում են նրանք պարսից իշխանության տակ՝ վայելելով մանավանդ Պերոզ թագավորի հովանավորությունը:

Պարսիկներն իրենց պետության սահմաններում ապրող քրիստոնյաների նկատմամբ որոշակի քաղաքականություն չեն ունեցել, չնայած պարսիկ պաշտոնյաները միշտ էլ կասկածանքով են վերաբերվել քրիստոնյաներին և գտել են, որ նրանք իրենց երկրում Բյուզանդական կայսրության համար ամուր հենարան են: Նրանք երբեմն ուժեղ հալածանքներ են կազմակերպել քրիստոնյաների դեմ, սակայն մեծ մասամբ նպաստել են նրանց գործունեությանը:

Այդ մեղմությունը արդյունք էր այն իրողության, որ քրիստոնյաները պարսկական տերության մեջ արհեստների, ապրանքների արտադրության, հատկապես միջազգային առևտրի առաջնորդում Պարսկաստանին ի նպաստ շատ կարևոր գործ էին կատարում և, բացի այդ, գանձվող հարկերով հարստացնում արքունի գանձարանն ու վերնախամի գրպանները: Իրադրությունը փոխվեց, երբ Պարսկաստանի գահին բազմեց Հազկերտ Բ-ն (438-457 թթ.), որն իր ներքին նոր քաղաքականությամբ փորձում էր բոլոր միջոցները

կենտրոնացնել պարսիկների ձեռքը և քրիստոնյաներին դավանափոխ անելով՝ վերջնականապես զրկել նրանց մշակութային ու քաղաքական այլ հարաբերություններից ու կապել Պարսկաստանի հետ: Բայց նրա այդ գործելակերպը չարդարացրեց իրեն, և կրան հաջորդած Պերոզ արքայից արքան (459-484 թթ.) ավելի ճիշտ ուղու վրա կանգնեց: Լա. հետևելով պարսկական եպիսկոպոսականությանը, կորից փորձեց օգտվել քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ առաջացած հակասություններից: Ասորական աղբյուրներն այդ փոփոխության պատճառն, այսինքն Պերոզին հուշողը ասում են, որ եղել է Մծրիհի եպիսկոպոս Բարծուաման¹: Այդ է պատճառը, որ ասորի նեստորական հեղինակները քարձր գնահատական են տալիս Պերոզին²: հավանաբար նկատի ունենալով պարսկական եկեղեցական քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած այս փոփոխությունը: Եռանդուն Բարծուաման կարողանում է ներշնչել Պերոզին այն միտքը, որ քրիստոնյաները երբեք սրտով չեն կաշի պարսից իշխանությանը և այք չեն դարձնի կայսրերից, մինչև որ դավանանքի խրամատը չանջրպետի նրանց³: Պետք է ուրեմն, առաջ տանել, խրախուսել նեստորականությունը, այլադավան քրիստոնյաներին բռնի ուժով ստիպել հարելու նեստորական՝ իբր պետական եկեղեցուն:

«Պարսիկների դպրոցի» շնորհիվ առաջ գնալով՝ Բարծուաման բացառիկ ուշադրություն էր դարձնում կրթությանը: 457 թվականին Իրասի մահից հետո նրկրնակության հակառակորդները Եդեսիայում ակտիվանում են⁴, Բարծուաման հեռանում է քաղաքից, որպեսզի

¹ Michel le Syrien, Chronique, t. II, Paris, 1963, p. 123. Բարծուաման ծնունդով Վորդվաց աշխարհից էր և ծագումով սորոսի, ազատվել ու եկել էր սովորելու Եդեսիայի եպիսկոպոս Իրասի օրոք Եդեսիայի հայտնի դպրոցում: Տե՛ս Ասորական աղբյուրներ, հ. Ա, քարգմ. բնագրից, աստաբարան և ծանոթ. շ. 9. Մեջբոկյանի, Ե., 1976, էջ 246, ծնթ. 49:

² Mšiša Zekha, Histoire de l'église d'Adiabène, Mossoul, 1907, p. 147.

³ Ադոնց Լ., Նրկեր, հ. Բ, Ե., 2006, էջ 33:

⁴ Labourt J., Le Christianisme dans l'empire Perse sous la dynastie Sassanide (224-632), Paris, 1904, p. 130-152.

Ակադեմիա կազմակերպի Մծրիկում, որտեղ էլ հաստատվում են մեծ թվով ուսուցիչներ և աշակերտներ Էդեսիայի դպրոցից²։

Բարձուման, անշուշտ, պարսկական արքունիքին քաղաքական նման զիծ թելադրելով, ոչ միայն ծառայություն էր մատուցում պարսկական կառավարությանը, այլև ուզում էր նման միջոցառումներով պարսկական տերության մեջ գտնվող քրիստոնեական եկեղեցիները և հավատացյալներին համախմբել նեստորական եկեղեցու գերիշխանության ներքո։ Բարձումայի նման միջոցառումները ձեռնտու էին պարսիկների համար, որովհետև այդ ուժերի կենտրոնացումով ու համախմբումով ուժեղ ճակատ կարելի էր ստեղծել Բյուզանդիայի և նրա անմիջական հովանավորության տակ գտնվող բյուզանդական եկեղեցու դեմ։ Զրադաշտական հոգևորականների ազդեցության տակ գտնվող Պերզը³ հովանավորում է Բարձումային Իրանում գտնվող եկեղեցին պաշտոնապես նեստորական դարձնելու գործում⁴։ Ուստիև այս առումով քրիստոնյաների սպանություններն ավելի շուտ ուղղված էին Իրանի քրիստոնյա եկեղեցիների միաձուլմանը և միասնականությանը, քան թե արգելում կամ խոչընդոտում էին քրիստոնեության տարածումը և զարգացումը։

Իր նպատակին հասնելու համար ասորի պատմիչը պատմում է, որ նա դիմում էր բոլոր միջոցների, որպես պարսկական զորահրամանատար⁵ բանակի օգնությամբ գործի էր դնում լոնի ուժը, հալածանքը, այստեղ ու բնակարկությունը. նա նեստորական եկեղեցու կաթողիկոս Բարուայի՝ Բյուզանդիայի կայսրին զրամ նամակը (նամակում գրված էր՝ «Աստված մեզ անիծված թագավորություն է

² Macomber W. F., *The Christology of the Synod of Seleucia-Ctesiphon*, A. D. 486, *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. XXIV (I-II), 1958, p. 143-144; Пигулевская Н., *Города Ирана в разном средневековье*, М.-Л., 1956, с. 340.

³ تاریخ طبری، انتشارات اساطیر، تهران، ج. سوم، ص 188.

⁴ Macomber W. F., նշվ. աշխ., էջ 147։

⁵ Пигулевская Н., *История Нисибийской Академии*, *Передвизантский сборник*, вып. 17/80, Л., 1967, с. 99.

տվել) հանձնում է արքայից արքա Պերոզին, և Բարծուսայի այս մատնության արդյունքը լինում է այն, որ կաթողիկոսը մեղադրվում է լրտեսական գործունեության մեջ և գլխատվում⁹: Ասորական աղբյուրներից երևում է, որ նա այդ քաղին էր դիմել, որպեսզի ինքը բազմի կաթողիկոսական աթոռին, բայց դա չի հաջողվում, որովհետև նրա նման արարքները ասորի եկեղեցականության ու ժողովրդի մեջ ատելություն են առաջացնում, և նրան չեն ընտրում¹⁰:

Բարծուսայի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում հայկական աղբյուրները: Համաձայն Թովմա Արծրունու՝ Բարծուսան եկավ Հայաստան՝ Արզնարգյուն և Մոկաց աշխարհը, որպեսզի այնտեղ ցանի նեստորական աղանդի սերմերը¹¹: Այն հանգամանքը, որ հայ նախարարներն անհանգստանում են և միջոցներ ձեռնարկում Բարծուսայի նեստորական քարոզը խափանելու Հայաստանում, ցույց է տալիս, որ այդ քարոզչությունը երևի որոշ հաջողություն ունեցել է և մտքերի պղտորում ու շփոթություն է առաջացրել հայ եկեղեցու

⁹ Michel le Syrien, *Chronique*, t. II, p. 123. Տե՛ս նաև Labourt J., *Le Christianisme dans l'empire perse...*, p. 130: 38 *سنة* 1350 *هجری* 1350 թվականին Պերոզին ասում է. «Եթե ցականում ես, որ քո իշխանության սահմաններում ապրող քրիստոնյաները ենթարկվեն ու հնազանդվեն քեզ, ինձ զորք տրամադրիր, որպեսզի ստիպեմ նրանց ընդունել նեստորական կրոնը, և եթե այս քայլը կատարվի, նրանք ու բյուզանդացիները կչաժանվեն» (տե՛ս *سنة* 571389 *هجری* 571389 *تواريخ* 571389):

¹⁰ Հարկավ պետք է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ Բարդուսն նախնիներն էղել էր զրադաշտական, ինչը պարսից արքունիքում դժգոհություն էր առաջ բերել և նույնիսկ մինչև մահը երկու տարի բանտում էր անցկացրել:

¹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, *Պատմություն տանն Արծրունեաց*, Ե., 1985, էջ 130: Բարծուսայի Հայաստան գալու մասին հաղորդում է նաև ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարեկրեկոսը, միայն այն տարբերությամբ, որ նա Հայաստան մտնելու վրա էր, երբ ապառնական նամակ ստացավ հայ նախարարներից հետ կանգնել իր մտադրություններից: Տե՛ս Տեղ-Միևսասեց Ե., Հայոց եկեղեցու թարգմանությունները ասորաց եկեղեցիների հետ, Ս. Էյմիանին, 2009, էջ 72; նույնի՝ *Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ*, Ե., 1971, էջ 348-349:

շրջաններում, հակառակ դեպքում որևէ կանխիչ կամ հալածական միջոցի ձեռնարկումը հիմնավորված չէր լինի, ևույնիսկ անկարելի կլիներ¹²:

Թովմա Արծրունու տեղեկությունները հիմք են տվել եզրակացնելու, որ Բարձումյան նեստորական հերձվածն ուժեղ կերպով տարածելու և հայ եպիսկոպոսների կողմից երևի բուռն ընդդիմության հանդիպելու պատճառով՝ քսությանը բանասարկություններ է կառարել նրանց մասին Պերոզ թագավորի առաջ և շատ արյունահեղությունների պատճառ է դարձել, որովհետև հայ եպիսկոպոսներին ու կաթողիկոսին իբրև ապստամբներ է ներկայացրել Պարսից թագավորի առաջ, իբր թե նրանք ուզում են Հունաց թագավորի հպատակության ներքո մտնել¹³:

«Գիրք թղթոց»-ի տեղեկությունները¹⁴, ի թիվս այլ իրողությունների, ցույց են տալիս, որ հայոց եկեղեցին մերժում է որևէ հաղորդակցություն նեստորականների և նրանց դավանության հետ ու եզրվում է նեստորականներին:

484 թվականին Բելթ Լափաթ քաղաքում Բարձումյայի եպիսկոպոսությանը գումարվում է եկեղեցական ժողով, որտեղ նեստորականության ուսուցիչ համարվող Թեոդորոս Մոպսուեստացին ճանաչվում է որպես հոգևոր հեղինակություն: Այս ժողովն ամբողջականությամբ կանգնած էր նեստորականացման ուղու վրա, և Պարսից պետության մեջ եղած քրիստոնեական եկեղեցին ընդունում է նեստորական դավանությունը և ընդամիշտ անջատվում մյուս քրիստոնեական եկեղեցիներից: Սակայն հենց ևույն տարում Պերոզը մահանում է, և նրան հաջորդում է Վաղարշը (484-488 թթ.):

Վաղարշը, ինչպես և Վավատը (488-496 թթ.), սկզբում բարեկամ լինելով կայսրերին, դադարեցրին հալածանքը ոչ նեստորական քրիստոնեաների նկատմամբ, որոնց համար նպաստավոր պայմաններ

¹² Տե՛ր-Մինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, էջ 349:

¹³ Մանրամասն տե՛ս Տե՛ր-Մինասյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 349-351:

¹⁴ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 41-46:

ստեղծվեցին հատկապես Ջինոն և Անաստասիոս
հակաքաղկեդոնական կայսրերի օրոք:

OMID MONTAZERI

(IOS, IRAN)

THE NESTORIANISM IN PERSIA DURING OF THE REIGN OF FIROOZ

Zoroastrianism was official religion in the Sasanian Empire. At same time Christianity had serious progress in the reigns of King Firooz. Sassanid king for to control this progress, support special sect (Nestorianism), which become a state church of Persia and try to separate the Persian Christians from the Roman Church, and this way they used many religious men. In 484 at the Synod of Beth Lapat, the Nestorian prelates under Bar Saumas's leadership blessed the memory of Theodore of Mopsuestia and condemned all other doctrines, Monophysite and orthodox, of all churches under Roman rule.

ՄԵՐԶԱԿՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՄԿՑՈՒՅԼԵՐԻ 28-ԱՄՅԱ
ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐԸ

Հին Առաջավոր Ասիայի՝ Ք.ա. VII դարի պատմության լուսաբանման գործընթացում որպես կարևորագույն հիմնախնդիր հանդես է գալիս սկյութների՝ Առաջավոր Ասիայում 28-ամյա տիրապետության հարցը: Առաջին հայացքից Առաջավոր Ասիայի պատմության համար ոչ այդքան կարևոր թվացող հիմնախնդիրն իրականում արդիական է:

Պատմաճայր Հերոդոտոսը, որից էլ գալիս է սկյութների՝ Առաջավոր Ասիայում 28-ամյա գերիշխանության հարցը¹, հիշատակում է, որ սկյութները անցնելով Կովկասյան լեռնաշղթան և ճանապարհին ջանքախելով մեղական ուժերը՝ ներխուժում ու գրավում են Ասիան և քսանութ տարի տիրում: Այդ ժամանակ Մարաստանի թագավոր Կիաքսարը (Ք.ա. 625-585թթ.) հաղթում է լիդիացիներին և շարժվում դեպի Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվե: Սկյութների առաջնորդ Մադյունը՝ Պրոտոթյունեսի որդին, օգնության է հասնում ասորեստանցիներին և ստիպում Կիաքսարին դադարեցնել քաղաքի պաշարումը (պատմիչի հիշատակության մեջ անհամաժամանակությունն ակնհայտ է, քանզի մեք ստույգ գիտենք, որ Նինվեի գրավումը տեղի է ունեցել Ք.ա. 612թ.-ին, իսկ Լիդիայի դեմ պատերազմը, եթե իհարկե այն համապատասխանում է իրականությանը, Ք.ա. 590-585թթ.-ին): Այս դեպքերից հետո սկյութները շարժվում են դեպի Եգիպտոս՝ գրավելով Միդիան ու Պաղեստինը: Այդ ժամանակ Եգիպտոսի Պսամմետիքոս I (Ք.ա. 664/655-610թթ.) փարավոնը իբր ընծաներով ու աղերսներով դիմավորում է նրանց և համոզում առաջ չընթանալ²: Ամանատիպ մի պատում էլ պահպանվել է

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Մ. Կրկաշարյանի, Ե., 1986, I, 103-106, IV, 1:

² Հերոդոտոս, I, 105:

Դիտողորոս Միկիլացու մտա, ըստ որի սկյութները տիրելով Ասիային՝ հասել են մինչև Անդոս գետը³։

Այսպիսով, Հերոդոտոսը հիշատակում է, որ սկյութները տիրելով Առաջավոր Ասիային՝ իրենց բռնությամբ ու անկարգությամբ ամեն ինչ կործանման հասցրին։ Բացի յուրաքանչյուր ժողովրդից վերցրած որոշակի հարկից, երանք անցնում էին երկրով մեկ և համիշտակում ամեն ինչ⁴։ Այս դեպքերից քսանութ տարի հետո Կիաքսարը խնջույքի ժամանակ երամայում է կոստորել կրանց և արդյունքում ազատվելով սկյութներից՝ զրավում Լիովեն⁵։

Առաջավոր Ասիայում սկյութների խնդրին անդրադարձել են նաև Մտրաբոնը և այլ պատմիչներ, սակայն ի տարբերություն առաջին երկուսի՝ վերջիններիս մտա պանպանոված տեղեկությունները հիմնականում տեղագրական բնույթ են կրում կամ վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանի⁶։ Սակայն, մեր խորին համոզմամբ, թեմայի առումով այս պատումները չունեն բավական հիմքեր։

Պետք է արձանագրել նաև, որ առայժմ Առաջավոր Ասիայում Ք.ա. VII դարում սկյութական 28-ամյա տիրապետության օգտին, քացի վերոնիշյալ պատմիչներից, չունենք ոչ մի փաստ։ Բավական երկար ժամանակ, մասնագետների ջրբանում նույնիսկ փորձ էր արվում Առաջավոր Ասիայի քաղաքական պատմության ընդհանուր համապատկերում ժամանակագրական տեղ հատկացնել սկյութների քսանութամյա տիրապետության համար։ Հարկ է եղել նաև, որ նույնիսկ

³ Դիտողորոս Միկիլացի, Օտար աղյուսիները Հայաստանի և հայերի մասին, № 14, թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի, Ե., 1985, II, 43։

⁴ Հերոդոտոս, կշվ. աշխ., I, 106։

⁵ Հերոդոտոս, կշվ. աշխ., I, 106։

⁶ Страбон, Географик. В 17 кн., пер. и комментарий Г. А. Стравинского, под ред. О. О. Кривера, Л., 1964, XI, 8, 4; XIV, 4. Համեմատիր նաև՝ Արիստոս Փլարխոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ե., 1987, III, 8, 3-4; 11, 4-6, Քսենոֆոն, Անարասիա, թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի, Ե., 1970, IV, 15-20, իսկ վերջինիս առումով՝ Նորիկյան Հ., Մատրապական Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մի քանի հարցեր ըստ «Անարասիա»-ի, «Մերձավոր Արևելք», VI, 2009, էջ 96-97, և այլք։

այդ կարծեցալ ժամանակագրությունն էլ իր հերթին բավականին վիճահարույց է⁷:

Ըստ երևույթին, ինչպես կեանքովնք ստորև, վերոնիշյալ խնդիրը, որն անկասկած գալիս է Հերոդոտոսից, կամ թյուրիմացության կամ էլ, որն էլ միաժամանակ ավելի հավանական է՝ իրադարձությունների միտումնավոր խեղաթյուրման արդյունք է: Նույնիսկ բավականին շատ հիմքեր կան կարծելու, որ խոսքը ոչ թե սկյութների, այլ կիմերների մասին է, որոնք շուրջ քառորդ դար կարողացել էին տիրող ուժ հանդիսանալ Փոքր Ասիայում: Եվ բնավ էլ չի բացառվում, որ Հերոդոտոսը միտումնավոր կերպով վերջիններին փոխարինել է սկյութներով: Հերոդոտոսի մոտ կիմերներն անընդհատ հալածվում են սկյութների կողմից, և պատմիչի մոտ տեղեկությունները նրանց վերաբերյալ բավականին հպանցիկ են⁸: Իսկ սկյութների մուտքը Առաջավոր Ասիա ներկայացված է որպես կիմերներին հետապնդման արդյունք, որն ինքարկե չունի պատմական որևէ հիմք: Իրականում Առաջավոր Ասիայում նրանց գործունեության շրջանակներն ունեն շուրջ 50 տարվա տարբերություն:

Վ. Պարկերն իր հոդվածներից մեկում ցույց է տալիս, որ Հերոդոտոսը կիմերների վերաբերյալ բավականին տեղեկացված էր, սակայն միաժամանակ դժվարանում է ցույց տալ նրա լուրջյան պատճառը⁹: Իսկ Ի. Ն. Մեդվեդևսկայան գտնում է, որ Հերոդոտոսին, ըստ երևույթին, ծանոթ է եղել միայն սկյութական հերոսական սովատությունը, քանզի կիմերական տարբերակը նրան արդեն ոչ ոք չէր կարող պատմել: Ավելին, Հին Արևելյի երկրների կարևոր ռազմաքաղաքական կյանքում սկյութների դերակատարությունը արդյունք էր Հերոդոտոսի կողմից Ք.ա. VI- V դարերի իրական պատմության տեղափոխումը Ք.ա. VII դար: Ք.ա. VI դարի վերջին Պարսից Աքեմենյան թագավոր Դարնև I

⁷ Хазанов А. М., Социальная история скифов, М., 1975, стр. 223, Sulimireki T., Taylor T., Scythia and Thrace, Cambridge Ancient History, Vol. III/2, 1991, p. 564-568, 567 f. 68, and others.

⁸ Հերոդոտոս, կղվ. աշխ., I, 6, 15, 16, 103; IV, 1, 11-13; VII, 20 և ընդամենն ինն անգամ:

⁹ Паркер В., О чем умалчивает Геродот. Заметки о передаче сведений о киммерийцах у греческих авторов помимо Геродота, "Вестник древней истории" (այսուհետև՝ ВДИ), № 4, 1998, с. 93-101.

(Ք.ա. 521-486 թթ.) կողմից Սկյութիա կատարած անհաջող արշավանքից հետո սկյութների համբավը տարածվել էր ամբողջ Հունաստանով մեկ: Բացի այդ էլ, հնարավոր է, որ Հերոդոտոսը միտումնավոր է լուսթյան մատնում կլիմաներն¹⁰ վերաբերյալ պատմությունները, որովհետև հզոր սկյութների մասին պատկերացումների լույսի ներքո նրանք չէին տեղավորվում, և այլն¹¹: Այն, որ սկյութների վերաբերյալ հերոդոտոսյան հիշատակությունները չափազանցեցված են, զրեթե (համենայն դեպս մեզ համար) կասկած չեն հարուցում:

Հիմնախնդրի առումով բավականին լուրջ հետազոտություն է կատարել Ս. Բրաունը, որը Հերոդոտոսի երկում սկյութների վերաբերյալ տեղեկությունները քննության առնելով՝ առաջ է քաշում երեք կարևոր խնդիր, որոնց սակայն սույն հոդվածի շրջանակներում չենք անդադառնա: Նշենք միայն, որ իր հետազոտության արդյունքում Ս. Բրաունը հանգում է հետևյալին, որ Հերոդոտոսի հիշատակությունը սկյութների 28-ամյա տիրապետության վերաբերյալ չեն համապատասխանում իրականությանը¹²: Ի. Ն. Մեդվեդսկայան նույնպես կիսում է Ս. Բրաունի կարծիքը: Նա գտնում է, որ Հին Արևելքի քաղաքական կյանքում սկյութների դերն ու նրանց ռազմական ուժը Հերոդոտոսի կողմից չափազանցեցված է, իսկ կլիմաների դերը՝ նասցված նվազագույնի, դեռ ավելին՝ նա ժխտում է, որ իբր սկյութները տիրացել են Առաջավոր Ասիային, որպես փաստարկ նշելով, որ այդ մասին տեղեկություններ չկան սեպագիր աղբյուրներում¹³: Ի. Ն. Մեդվեդսկայայի վերանշյալ կարծիքը քննադատության ենթարկվեց Յու.

¹⁰ Կլիմաների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Изабчук А. И., Кюмерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э., М., 1996, նույնի՝ Современное состояние кюмерийской проблемы. Итоги дискуссии, ВДИ, 1999, № 2, с. 77-97.

¹¹ Медведская И. Н., О скифском вторжении в Палестину, ВДИ, 2000, № 2, с. 221.

¹² Brown S. C., The Medikos Logos of Herodotus and the Evolution of the Median State, Achaemenid History, III, Leiden, 1988, p. 82-83.

¹³ Медведская И. Н., О скифском вторжении в Палестину, с. 222-228, она же, Заключение по дискуссии, Российская археология (սլաւոնէս՝ РА), 1994, № 1, с. 128-132.

Բ. Յիրկինի¹⁴ կողմից: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ մեք ավելի շատ հակված ենք ընդունելու առաջին տարբերակը:

Ինչպես, ըստ սեպագիր աղբյուրների՝ Առաջավոր Ասիայում սկյութների վերաբերյալ առաջին հիշատակությունները գալիս են Ք.ա. VII դարի սկզբներից: Իսկ Իրանական բարձրավանդակում նրանք հայտնվել են ոչ ուշ, քան Ք.ա. 670-ական թթ.-ը: Այստեղ նրանք առաջին անգամ հանդիպեցին ասորեստանցիներին: Քիչ հետո սկյութները կիմմերների հետ միասին հիշատակվում են Ասորեստանի թագավոր Ասարհադդոնի (Ք.ա. 681-669 թթ.) կառավարման սկզբների Մանայի ու Մարաստանի տարածքներում, որտեղ նրանք Ք.ա. 670-ական թթ.-ի վերջերին ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերում Ասորեստանի դեմ մարերի պայքարում¹⁵: Վերջիններիս հետ սկյութներն Ասորեստանի Բիթ-Նամբան և Պարսումաշ նահանգներում անընդհատ հարձակումներ են գործում ասուրական հարկառույթ ջոկատների վրա¹⁶: Ըստ որոշ մասնագետների՝ Մարաստանի տարածքում դժվար է սկյութներին զանազանել կիմմերներից¹⁷, սակայն, միաժամանակ հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ ասորեստանյան աղբյուրները և մասնավորապես, Ասարհադդոնի պրիզմայի տվյալները վերոշարադրյալի օգտին չեն վկայում, դեռ ավելին՝ արձանագրության տվյալները հստակորեն զանազանում են նրանց՝ կիմմերացի Թեուշպա և Իշպակայ սկյութ՝ ¹⁸Te-us-pa-a ¹⁹Gi-mir-ra-a-a և ²⁰Is-pa-ka-a-a ²¹As-gu-za-a-a¹⁸: Առաջին բախումը ասորեստանցիների հետ ավարտվեց թղվորների պարտությանը, իսկ սկյութների առաջնորդ Իշպակայը

¹⁴ Циркин Ю. В., История библейских стран, М., 2003, с. 333, прим. 2.

¹⁵ Дьяконов И. М., История Мидии. От древнейших времен до конца IV вв. до н.э., М.-Л., 1956, с. 265, նույնի՝ Киммерийцы и скифы на Дрежном Востоке, РА, 1994, № 1, с. 108-116.

¹⁶ Knudtzon J. A., Assyrische Gebete an den Sonnengott, Leipzig, 1893, № 35-36, Staff I., Queries to the Sun-god, State Archives of Assyria, IV, Helsinki, 1990, № 24, p. 65-67, 71.

¹⁷ Фрай Р., Наследие Ирама, М., 1972, с. 105.

¹⁸ Thompson C. R., The Prisms of Esarhaddon and Ashurbanipal, London, 1931, col. III, 43-46 and 59-61.

գոհվեց ճակատամարտում¹⁹: ճակատամարտից հետո կլիմերների և սկյութների որոշ մասը հեագանդվեց Ասարհադդոսին և անցնելով նրա կողմը՝ անդամագրվեցին ծառայության ասորեստանյան բանակում²⁰: Դատելով ասուրաբարելոնյան աղբյուրներից, կարծես թե սկյութասորեստանյան խոշոր բախումներ տեղի չեն ունեցել: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ սկյութների մասին ոչ մի տեղեկություն չեն հայտնում Բարելոնյան ժամանակագրությունները²¹: Հակառակ դեպքում այն, անկասկած, կարձանագրվեր: Ասորեստանի երկու թագավորները՝ և՛ Ասարհադդոսը, և՛ Աշշուրբանակապալը (Ք.ա. 669-627 թթ.) դեպի Եգիպտոս արշավանքներ են ձեռնարկել, և բնավ էլ չի բացատրվում, որ այդ արշավանքներին ասորեստանյան բանակում մասնակցած լինեն սկյութական ջոկատներ, որն էլ հետագայում հույների կողմից ներկայացվել որպես սկյութական արշավանք: Դեռ ավելին՝ վերոհիշյալ երկու արքաների օրոք Առաջավոր Ասիայում մեկ այլ գորեղ պետություն, որպիսին Ասորեստանն էլ, գոյություն չուներ, և նույն արքաների կառավարման ժամանակաշրջանում բացատրվում է, որ սկյութները կարողանային տիրապետող դիրք գրավեցնել տարածաշրջանում: Անհատական է նաև նրանց գերիշխանությունը Նոր Բարելոնիայի ծաղկման և Մարաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում: Այս առումով և. Ադոնցը նշում է, որ սկյութների հաջողությունների մասին պատմությունները շատ են չափազանցված և Ասիայի գրավման մասին խոսք չի կարող լինել, այլ միայն Մարաստանի²²:

Այժմ հակիրճ անդրադառնանք սկյութների Առաջավոր Ասիա ներխուժման պատճառներին: Այստեղ ակնհայտ է, որ սկյութների կողմից արշավանք դեպի Առաջավոր Ասիա որպես արդյուսին չի կարելի անվանել, ավելի շուտ նրանց ներխուժումը Առաջավոր Ասիա

¹⁹ Luckenbill D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. II, Chicago, 1927, § 517; Thompson C. R., *The Prisms*, col. III, 59-61; Borger R., *Die Inschriften Assurhaddons Königs von Assyrien*, Graz, 1956, S. 52, 100.

²⁰ Wiseman D. J., *The Vassal-Treaties of Esarhaddon*, Iraq, Vol. 20, 1958, p. 10.

²¹ Grayson A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley, New York, 1975, chron. 1, p. 69-87.

²² Ադոնց Լ., Հայաստանի պատմություն. Ավանդները X-VI դդ. մ.թ.ա., Ե., 1972, էջ 300:

գաղթ է ելիչեցում՝ վերաբնակեցման նպատակով: Իսկ այս պարագայում «վերաբնակեցում» եզրույթը հանդես է գալիս ոչ թե ուղիղ իմաստով, այլ՝ որպես ռազմաթալանչիական, ավարատուական և այլն: Վերաբնակեցումների և գաղթների համար որպես պատճառ կարող էր լինել և «ժողովրդագրական պայթյունը»՝ բնակչության շեշտակի աճը, և, թե սկյութական իսապառնություն «ռազմական դեմոկրատիայի» անցումը, իսկ վերջինիս համար պատերազմներն ու թալանը հանդես էր գալիս որպես արտադրության եղանակ, արհեստ: Սակայն պատերազմներն ու թալանը որպես կանոն ժողովրդական գաղթի և վերաբնակեցման նպատակ չեն կարող հանդիսանալ: Վերաբնակեցումները ուղեկցվում են պատերազմներով ու թալանով, այլ ոչ թե հանդիսանում վերջիններիս պատճառ: Մտում է ենթադրել, որ նրանց համար գոյություն ունեն ավելի խորը պատճառներ: Իսկ այդպիսի պատճառ կարող է հանդիսանալ կլիմայական փոփոխությունները, ավելի կոնկրետ՝ երաշտը: Արևելյան Եվրոպայում կլիմայական փոփոխությունները կարող էին հանգեցնել Վոլգա գետի ու Կասպից ծովի մակարդակների և լանդշաֆտի փոփոխությանը: Տարածաշրջանի տափաստաններում չորային եղանակները և երաշտն, ըստ երևույթին, սկյութների տեղաշարժերի համար ամենահավանական պատճառներից են²⁰:

Բավականին լուրջ խնդիրներ կան նաև Առաջավոր Ասիայում «վերաբնակեցվող» սկյութական ցեղերի թվաքանակի ու կազմի վերաբերյալ: Պատմագրության մեջ բավականին երկար ժամանակ վեճեր էր գնում վերոնշյալ խնդրի շուրջ: Որոշ մասնագետներ կարծում են, որ Ասիա ներխուժած սկյութների մեծամասնությունը բացառապես

²⁰ Артамонов М. И., Роль климатических изменений VIII-VII вв. в переселении киммерийцев и скифов в Азию и возвращении их в степи Восточной Европы в начале VI в. до н.э., Этнография народов СССР, Л., 1971, с. 45-60, նույնի՝ Переселение киммерийцев и скифов в Азию и их возвращение в Северное Причерноморье около 585 г. до н.э., Тезисы докладов на сессии отделения истории АН СССР, Тбилиси, 1971, с. 32-34, նույնի՝ Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.), Л., 1974, с. 24-27; Погребова М. Н., Раевский Д. С., Степи Евразии и Древний Ближний Восток в киммерийско-скифскую эпоху, История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй, М., 2004, с. 537-578.

եղել են տղամարդիկ, իսկ ոմանք գտնում են, որ երանց հետ եղել են նաև գումակներ՝ կանանցով, ծերերով ու երեխաներով և այլն: Մեզ ավելի հավանական է թվում վերջին տարբերակը: Եթե փորձենք պատկերացնել, որ Առաջավոր Ասիա են ներխուժել բացառապես հեծյալ սկյութ ռազմիկներ, որոնք քիչ անց միավորվում են մարերի ու մանենացիների (այսպիսի ռազմական ներուժի հզորության մասին պետք է ենթադրել) հետ և ճակատամարտում պարտություն կրում ասորեստանցիներից, ապա ակնհայտ կդառնա դրա անհնարիությունը:

Ի հաստատումն վերոշարադրյալի, որպես օրինակ հիշենք արարների, թուրքերի և մոնղոլ-թաթարների արշավանքները: Մկզբնապես նրանք հետախուզական բնույթ էին կրում և բազկացած էին բացառապես հեծյալ ռազմիկներից: Սկյութների առումով նույնը արձանագրված չէ, և հետևաբար նրանք չունենին բավարար ռազմական ներուժ Առաջավոր Ասիային տիրելու համար:

Սկյութների և սկյութական ցեղերի ներկայությունն Առաջավոր Ասիայում անժխտելի փաստ է, սակայն միաժամանակ խիստ չափազանցված է նրանց դերն ասենք հայոց էթնոգենեզում, որն ամեն կերպ փորձվում էր մեկնաբանվել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային հայ պատմագրությունում:

Ոչնչե, ինչպես նշում է Լ. Ադոնցը և այլք, սկյութների «փոթորիկը» այնքան բուռն չի թվում, որքան որ նկարագրում են: Նրանց անունն ավելի արասափելի է եղել, քան իրենք²⁴: Այսպիսով, կլենվով սեպագիր աղբյուրների ընձեռած հնարավորություններից, կարելի է ամենայն հստակությամբ նշել, որ սկյութները Առաջավոր Ասիայում իրենցից այդքան էլ շոշափելի ուժ չէին ներկայացնում, ինչպես փորձում են ցույց տալ հույն պատմիչները և այլք: Հետևաբար չափազանցված է նաև հերոդոտոսյան սկյութների 28-ամյա իշխանությունն Առաջավոր Ասիայում: Այն ավելի շուտ կարող է վերաբերել կիմմերների իշխանությանը Փոքր Ասիայում: Եվ ինչպես վկայում են փաստերը՝ սկյութների գործունեության ոլորտն Առաջավոր Ասիայում, ի տարբերություն կիմմերների, ավելի սահմանափակ է:

Մի կարևոր խնդիր են, խորհրդային և հետխորհրդային գիտնականների մի ամբողջ ծաղկաբույլ Հերոդոտոսի մոտ

²⁴ Ադոնց Լ., նշվ. աշխ., էջ 295:

հիշատակված Պրոստորյունսին ևույնացում են Մովսես Խորենացու Պարույր Սկայորդու հետ՝ ելնելով ոչ միայն անունների նմանությունից, այլև հիմք ընդունելով կրթ. «Սկայորդի» հայրանունը, որն ըստ նրանց նշանակում է սկյութի որդի, ապացուցված են համարում նրանց ևույնությունը: Իսկ Հայոց նահապետ Պարույրը հանդես է գալիս որպես հայ-սկյութական առաջնորդ²⁵: Պրոստորյունսն էլ իր հերթին ևույնանում է սեպագիր արձանագրություններից մեզ հայտնի սկյութների առաջնորդ Պարտատուայի հետ, որը Ք.ա. մտ 672 թվականին Ասորեստանի թագավոր Ասարհադդոնից խնդրել էր արքայադստեր ձեռքը²⁶: Մեր կարծիքով անհիմն է հայ նահապետ Պարույրի ևույնացումը սկյութ Պարտատուային, ինչպես և անհավանական է, որ Պատմահայր Խորենացին այդպիսի գովեստով խոսեր ինչ-որ սկյութի մասին: Կարող էր և Պատմահայրը շփոթել թաղաքական գործիչների անունները, բայց որ ևս պետք է հայ լիներ՝ կասկած չի ծագում: Ահա թե ինչպիսի խոսքերով է Խորենացին ներկայացնում Պարույրի իշխանության գալը. «Եւ այժմ անա զուարճացայց ... հասնելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնույն սերունոց ի թագավորութեան հասնեն յաստիճան»²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրը խոսում է կոնկրետ բնիկ նախնիների սերունդի մասին, և դրանում ոչ մի կասկած չկա: Խեղաթուրելով փաստերը՝ փորձ է արվում ևույնացնել նաև Սկայորդուն Պարտատուայի հայր Իշպակային: Անհիմն է նաև անվանի պատմաբան Բ. Հարությունյանի կողմից Ռուսա II-ի (Ք.ա. 685-645թթ.) Թոփրախ-կալեի արձանագրության Շագա Իշքուզուլխիեցու ևույնացման փորձերը Իշպակայի հետ²⁸: Առավել ևս Թզգսուս երկրի

²⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ երատ., հ. I, Ե., 1971, էջ 431-433: Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի նկատման պատմության մի ժամի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VIդդ.), Ե., 1998, էջ 34-35, 55-58, 60; Тер-Мартиросян Ф. И., Скифское царство в Передней Азии и исторические основы предания о Паруйре Скайорди как царе Армении, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, 1-2, (139-140), с. 67-84, ինչպես նաև խնդրի առումով հեղինակի այլ աշխատանքները:

²⁶ Koudtson J. A., նշվ. աշխ., № 24-25.

²⁷ Մովսիսի Խորենացու, Պատմութիւն հայոց, 1981, Ա, ԻԱ:

²⁸ Հարությունյան Բ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 39:

անվանումը կապ չունի A/Յգառ-ի հետ: Իշբուզույու երկրին առաջին անգամ հանդիպում ենք Արգիշտի I-ի (Ք.ա. 786-764թթ.) «Խոռխոռյան» տարեգրությունում²⁹, իսկ շուրջ հարյուր տարի անց Ռուսա II-ի արձանագրությունում³⁰: Ելենելով վերոհիշյալ տրամաբանությունից կարելի է նույնիսկ պնդել, որ սկյութները Առաջավոր Ասիայում առաջին անգամ հայտնվել են Ք.ա. VIII դարի սկզբներին և ստեղծել իրենց պետությունը, այն էլ Ուրարտույի հզորության շրջանում՝ չի համապատասխանում իրականությանը:

RUSLAN TSAKANYAN

(IOS)

THE PROBLEM OF 28-YEARS OLD SCYTHIAN HEGEMONY
IN THE NEAR EAST

This paper is devoted to the problems of the 28-years old Scythian hegemony in the Near East. Relying on the historical evidences and sources the author concludes that Herodotos's records about scythas do not correspond to the facts. And what is more those records may correspond to the Cimmerian power in the Asia Minor. As to the tradition of the identification of Partstua-Prototyues-Paruyr (basically in the Armenian historiography), it should be noted that such view is not borne out by the facts and it is rejected by the author.

²⁹ Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Е., 2001, № 173, ст. I, 21; ст. V, 49, երկրի հավանական տեղորոշման վերաբերյալ տե՛ս էջ 511՝

³⁰ [Ազիցուս]:

³¹ Арутюнян Н. В., նշվ. աշխ., № 412:

Ն Ո Ր Ե Վ Ն Ո Ր Ա Գ Ո Ւ Յ Ն
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՊԱՄՅԱՆ ՀԵՐՄԻՆԵ
(ՀՊՄՀ)

ՀՅՈՒՄՆԱՍՏԼԱՆՑԱՆ ԴԱԵՒՆՔԻՆ ԱՂԱՄԱԿՑԵԼՈՒ
ՈՒՂՂՎԱԾ ԹՈՒՐԹ-ԱՄԵՐԻԿՑԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1948-1952 ԹԹ.

Թուրք-ամերիկյան նորագույն շրջանի համագործակցության կարևորագույն ձևաբերումներից մեկը Թուրքիայի անդամակցությունն էր ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ ստեղծված Հյուսիսատլանտյան դաշինքին:

Թուրքիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ներքաշվում է աշխարհի երկու գերագոր տերությունների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև սանձազերծված «սառը պատերազմի» մեջ: Իրական վտանգ զգալով ԽՍՀՄ-ից՝ Անկարան պատերազմից անմիջապես հետո որդնգրում է ԱՄՆ-ին սիրաշահելու քաղաքականություն, իսկ Վաշինգտոնը հաշվի առնելով Թուրքիայի աշխարհքաղաքական նշանակությունը ստանձնում է վերջինիս հովանավորությունը: Այսպես, պատերազմի ավարտից ընդամենը մեկ տարի հետո Վաշինգտոնի կողմից միտում է նկատվում Թուրքիային ընդգրկելու իր տարածաշրջանային ծրագրերում: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս Անկարային հակադարձելու Մոսկվայի հողային պահանջներին ու թեև 1947թ.-ին արդեն իսկ ակնհայտ էր Վաշինգտոնի աջակցությունը, Թուրքիան շարունակում էր վտանգ զգալ ԽՍՀՄ-ից՝ ձգտելով ռազմական դաշինքի ԱՄՆ-ի հետ:

Միացյալ Նահանգների կողմից Հյուսիսատլանտյան ռազմական դաշինք ստեղծելու նախաձեռնությունը ռզմությամբ է ընդունվում

¹ Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1 (1919- 1980), İstanbul, 2001, s. 525.

թուրքական կառավարող վերնախավում: Մյուս կողմից պարզ էր, որ հետո լինելով Աստվանտյան տարածաշրջանից՝ Թուրքիան չէր կարող միանալ ստեղծվող դաշինքին: Վերջիններս հնարավոր էին համարում թուրք-ամերիկյան ռազմական դաշինքը:

Հյուսիսաստվանտյան ռազմական դաշինք ստեղծելու մասին ԱՄՆ-ը բարձրաձայնում է Բոգոտայի պանամեթիկյան 9-րդ խորհրդաժողովում (1948 թ. մարտի 30-մայիսի 2-ը): Հայտարարությունից անմիջապես հետո թուրքական դիվանագիտությունը անցնում է ակտիվ գործողությունների: Մայիսի 11-ին, Անկարայի հրահանգով ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Հ. Բայդուրը հյուրընկալվում է պետքարտուղար Ջ. Մարշալին: Դեսպանն իր կառավարության անհանգստությունն է հայտնում ՆՍԶՄ-ից սպառնացող վտանգի շուրջ՝ պահանջելով անվտանգության երաշխիքներ: Հ. Բայդուրը միաժամանակ կարծիք է հայտնում, որ «... Անկարան հնարավոր է համարում ԱՄՆ-ի հետ դաշինքը, քանի որ Թուրքիայի դեմ խորհրդային ցանկացած ագրեսիա կնշանակի դանդաղ պատերազմ ԱՄՆ-ի դեմ»²:

1948 թ. հունիսին Թուրքիայի վարչապետ Հ. Սաքը իր հերթին հայտարարում է, որ «Թուրքիան դաշնակից է ԱՄՆ-ի դաշնակիցներին»³: Նկատվում էր, որ նոր իրավիճակում Անկարայի արտաքին քաղաքականությունը փետրում էր մեծ դաշինքին միանալու ուղիներ: Նման հնարավորություն կարող էր տալ միջերկրածովյան երկրների մասնկացությամբ անվտանգության համաձայնագրի կնքումը: 1949 թ. փետրվարին՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Լ. Սադաքը նման առաջարկ է ներկայացնում Փարիզում՝ արտաքին գործերի նախարարների հանդիպմանը: Ըստ նախագծի՝ համաձայնագրին անդամակցելու էին Թուրքիան, Հունաստանը, Իտալիան, Տրանսիան և Մեծ Բրիտանիան⁴:

1949 թ. ապրիլի 4-ին Հյուսիսաստվանտյան ռազմական դաշինքի ստեղծման պաշտոնական հայտարարությունից անմիջապես հետո Թուրքիան կառույցին միանալու պատրաստակամություն է հայտնում:

² Athanassopoulos E., Turkey: Anglo-American Security Interests, 1945-1952, London, 1999, p. 99-100.

³ Turk dış politikası..., նշվ. աշխ., էջ 545:

⁴ Լույն տեղում:

Անհանգստացած թուրքական վերնախավը ՆԱՏՕ-ի ստեղծումից մի քանի օր հետո Վաշինգտոն է ուղարկում արտաքին գործերի նախարար Լ. Մադաքին: Ապրիլի 12-ին եւս հանդիպում է ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Դ. Աչեստինի և հայտնում, որ թուրքական կառավարությունը զիտակցում է, թե ինչու է խաղաղ ժամանակ ԱՄՆ-ը զինում թուրքիային: Անկարան համոզված էր, որ Վաշինգտոնը նպատակ ունի ՆԱՏՕ-ի կողմից հեռարվող պատերազմի դեպքում օգտագործել թուրքիան իբրև հենակետ: «Ինչու՞ թուրքիան պետք է նման վտանգի զեւ, եթե ԱՄՆ-ը չի խոստանում պաշտպանել», - հարցնում է Մադաքը⁵: Այսպիսով, Անկարան իր նպատակին հասնելու համար կասկածի տակ է դնում թուրք-ամերիկյան հետագա համագործակցությունը:

Հաշվի առնելով Անկարայի ջանքերը՝ նկատելի է, որ թուրքիան ձգտում էր ռազմական դաշինքի օգտագործելով փաստը, որ միջերկրածովյան երկիր համարվող Բուսիան արդեն իսկ անդամակցել էր ՆԱՏՕ-ին: Դ. Աչեստը հաշիվառություն չէր տալիս նաև միջերկրածովյան համագործակցություն կնքելու Անկարայի առաջարկին՝ գտնելով, որ ամերիկյան օգնությամբ Մերձավոր Արևելքի պաշտպանությունն արդեն իսկ իրագործվում է: Ապրիլի 14-ին Վաշինգտոնում ամերիկյան լրագրողների հետ ունեցած հանդիպման ընթացքում Լ. Մադաքը դժգոհություն է հայտնում պետդեպարտամենտի որոշումից՝ նշելով, որ «Հյուսիսատլանտյան պակտը Եվրոպայում խաղաղությունը պահպանելու համար բավարար չէ» և որ այդ դաշինքը «կարիք ունի լրացուցիչ համաձայնագրի, ինչպիսին կարող է լինել միջերկրածովյան համաձայնագիրը»⁶: Միայն ԱՄՆ-ի կողմից երաշխիքներից հետո Լ. Մադաքը վերադառնում է թուրքիա և մայիսի 11-ին հաշվետվություն ներկայացնում Ազգային մեծ ժողովին՝ վստահեցնելով, որ ՆԱՏՕ-ի կողմից սգրեսիայի դեպքում ԱՄՆ-ը միայնակ չի թողնի թուրքիային:

Թուրք-ամերիկյան բանակցությունները շարունակվում են նաև 1950 թ.-ին: Մարտի 26-ին Վաշինգտոնում հանդիպում են թուրքիայի նախագահ Բ. Ռեյսնյուն և ԱՄՆ-ի ցամաքային ուժերի հրամանատար Լ.

⁵ Агсауґлек С., նշվ. աշխ., էջ 336:

⁶ Гасканим Дж., СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953), М., 2008, с. 581.

Քոչինսը⁷: Հանդիպմանը քննարկվում է ՌՄԷՄ-ի հետ հնարավոր պատերազմի դեպքում Յուրքիայի նշանակության հարցը: Մարտի 31-ին Անկարա վերադարձած Ի. Իկյոնյուն նամակ է ուղարկում նախագահ Տոսուննին, որտեղ նշվում էր. «...Աշխարհը ճգնաժամային շրջանում է, ուստի ամերիկյան օգնությունը շեղահակառակությամբ կընդունվի Յուրքիայի կողմից»⁸: Ապրիլի 10-ին ամերիկյան կառավարությունը թուրք ղեկավարների հետ հանդիպումները և տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը գնահատելու համար հրավիրում է խորհրդակցություն: ԱՄՆ-ի կառավարող վերնախավը հանգում է նրան, որ անհրաժեշտ է պահպանել Յուրքիայի հետ համագործակցությունը: Որոշումից երկու օր հետո՝ ապրիլի 12-ին, ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Դ. Ալենսընը հանդիպում է Լ. Մադաթին՝ հայտնելով նրան, որ անհանգստանալու կարիք չկա, և Յուրքիայի տարածքային ամբողջականությունն ու անվտանգությունը Միացյալ Նահանգների համար կարևոր են⁹: Արտաքին գործերի նախարարն Անկարա է վերադառնում վստահությամբ, որ Յուրքիան շուտով անդամակցելու է ՆԱՏՕ-ին:

1950 թ. մայիսի 11-ին Անկարան ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հայտ է ներկայացնում, սակայն մայիսի 14-ին Ազգային ժողովի ընտրություններում հաղթանակ տարած Յուրքիայի դեմոկրատական կուսակցությունը հետ է կանչում որոշումը՝ չհրաժարվելով ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու գաղափարից: Արտաքին գործերի նոր նախարար Ֆ. Յուրբուլուն մայիսի վերջին Մարշալի պլանով օգնություն ստացող պետությունների փարիզյան խորհրդածողովին ևս մեկ անգամ հիշեցնում է. «քանի դեռ չկա համաձայնագիր, անվտանգության մասին խոսք լինել չի կարող»¹⁰:

Յուրքիայի համար ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու իրական հնարավորություն է ստեղծում կորեական պատերազմը: 1950 թ. հունիսի 27-ին, երբ ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը որոշում է միջամտել պատերազմին:

⁷ Arcayferek C., նշվ. աշխ., էջ 356-362:

⁸ Լույն տեղում, էջ 336:

⁹ Լույն տեղում, էջ 337:

¹⁰ Гасанов Дж., նշվ. աշխ., էջ 598:

Թուրքիան անմիջապես պատրաստակամություն է հայտնում ՄԱԿ-ի զորքերի կազմում մասնակցելու ռազմական գործողություններին: Այդ մասին պաշտոնապես հայտարարվում է հուլիսի 25-ին¹¹, սակայն մեկ օր առաջ Անկարայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ. Վադսվորդն արդեն իսկ հետազրել էր Վաշինգտոն՝ հայտնելով, որ Անկարան պատրաստ է Կորեա ուղարկել 4000-4500 զինվոր¹²: Թուրքական կառավարության որոշումը միանշանակ չի ընդունվում երկրի ներսում. մասնավորապես ընդդիմություն դարձած Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը հուլիսի 26-ին հայտարարում է, որ խախտվել է երկրի սահմանադրությունը, քանի որ պատերազմ հայտարարելու դեպքում անհրաժեշտ էր Ազգային մեծ ժողովի համաձայնությունը¹³: Չնայած դժգոհությանը՝ վարչապետ Ա. Մենդերեսը և իր համախոհները համոզված էին, որ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու բացառիկ հնարավորություն է տրվել, որից անհրաժեշտ է օգտվել: Անդրադատեալով խեղդին՝ թուրք հեղինակ Մ. Ալբայրաքը, բարձր գնահատելով վարչապետի վճռակառությունը, նշում է, որ «Թուրքիայի արևմտամետ քաղաքականության հինգ տարիների ընթացքում իրական հնարավորություն էր ստեղծվել ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու համար...»¹⁴:

Հուլիսի 30-ին Ա. Մենդերեսը ընդունում է ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ. Վադսվորդին և կրկին քննարկում ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու Թուրքիայի հնարավորության հարցը:

Մինչ թուրքական զորացուկատի Կորեա մեկնելը՝ 1950 թ. օգոստոսի 1-ին, Անկարան ևս մեկ անգամ պաշտոնապես անդամակցության հայտ է ուղարկում: Սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ. Վադսվորդը հյուրնկալվում է նախագահ Ջ. Բայարին: Վերջինս հույս է հայտնում, որ ԱՄՆ-ը միայնակ չի թողնի Թուրքիային, սակայն դաշինքի սեպտեմբերի 15-18-ը տեղի ունեցած նյույորքյան համագումարում որոշվում է հետաձգել հարցի քննարկումը: Միայն սեպտեմբերի 20-ին ամերիկյան

¹¹ Merih T., Soğuk savaş ve Türkiye, 1945-1960, Ankara, 2006, s. 143.

¹² Arcayürek C., նշվ. աշխ., էջ 372:

¹³ Türk dış politikası..., նշվ. աշխ., էջ 545:

¹⁴ Albayrak M., Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara, 2004, s. 411.

կատարությունը պետքարտուղար Դ. Ալենտինի միջոցով հայտնում է թուրք դեսպան Ֆ. Էրքինին, որ հետագայում է Թուրքիայի մասնակցությունը ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում իրականացվող միջերկրածովյան տարածաշրջանի պաշտպանությանը: Մեկ օր հետո թուրքական գորաջուկատը մեկնում է Կորեա¹⁵:

Վաշինգտոնի դիրքորոշումը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ պետդեսպարտամենտն իրական էր համարում ԱՄՆ-ի կողմից Դինաստանի դեմ պատերազմի սկսելու հավանականությունը, որի դեպքում կլիներ նաև ՆԱՏՕ-ի միջամտությունը: Ուստի, կարևոր էր Արևմտյան Եվրոպայի անվտանգությունը, որի ապահովման համար պետք է պահպանվեր Հունաստանի, Հարավսլավիայի և Թուրքիայի հետ դաշնակցական հարաբերությունները¹⁶:

1951 թ. փետրվարի 14-ին Ստամբուլ է ժամանում պետդեսպարտամենտից Ջ. Մագին, որը շատով դառնում է Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպանը: Վերջինս իր այցելության ընթացքում հանդիպում է նախագահ Ջ. Բայարին: Նախագահը դժգոհում է թուրք-ամերիկյան համագործակցությանից՝ նշելով, որ «եթե Թուրքիայի մուտքը ՆԱՏՕ արգելվի, ապա կվերանայվի Թուրքիայի կողմնորոշումը սատը պատերազմում»¹⁷: Հանդիպումից հետո Ջ. Մագին հեռագրում է պետքարտուղար Դ. Ալենտինին, որտեղ նշում էր. «Պատճառ կա կարծելու, որ Թուրքիան անցնելու է չեզոքության քաղաքականության»¹⁸: Նկատելի է դառնում ԱՄՆ-ի Թուրքիայի նկատմամբ դիրքորոշման փոփոխությունը: 1951 թ. մայիսի 11-ին ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության խորհուրդը հաստատում է, որ Թուրքիան ունի ռազմավարական կարևոր նշանակություն: Մայիսի 15-ին Վաշինգտոնը կամակ է հղում ՆԱՏՕ-ի անդամ պետություններին՝

¹⁵ Շոյխանուր առամար, կորեական պատերազմի մասնակցում է 18 հազար թուրք զինվոր: Վերջիններին կորուստները կազմում են 721 սպանված, 2147 վիրավոր, 234 գերի, այդ թվում՝ 175 անհետ կորած: Merih T., նշվ. աշխ., էջ 144:

¹⁶ Athanassopoulou E., նշվ. աշխ., էջ 196-197:

¹⁷ Martin L., Keridis D., *The Future of Turkish Foreign Policy*, Cambridge, 2004, p. 32.

¹⁸ Նույն տեղում:

համեմատելով Թուրքիայի և Հունաստանի անդամակցության անհրաժեշտությունը:

1951 թ. սեպտեմբերի 16-20-ը ՆԱՏՕ-ի Արտաքին գործերի եախարարների խորհուրդը Օտտավայի խորհրդակցությունից հետո միաձայն երաշխավորում է Թուրքիայի և Հունաստանի անդամակցությունը, իսկ հոկտեմբերի 22-ին ստորագրում համապատասխան արձանագրություն¹⁹:

Թուրքիայի անդամակցության փաստը լուրջ դժգոհություն է առաջացնում ՆԱՏՕ-ում: Մոսկվան նոյեմբերի 3-ին բողոք է հղում՝ նշելով, որ խախտվել է ՆԱՏՕ-ի կանոնադրությունը և «իմպերիալիստական տեղություններն օգտագործում են Թուրքիայի տարածքն իրենց ազդեցիվ նպատակների համար»²⁰: Թուրքիայի պատասխանը լինում է նոյեմբերի 12-ին, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Ազրեխիայի մեջ մեղադրանքը վիրավորում է թուրքական արտաքին քաղաքականության արդարությունը...: Թուրքիան բախվել է մի իրողության, որտեղ վտանգված են մեր երկրի ազգային անվտանգությունը և տարածքային ամբողջականությունը»²¹: 1952 թ. փետրվարի 18-ին Ազգային մեծ ժողովը 404 կողմ և 1 դեմ ձայների քանակով հավանություն է տալիս անդամակցությանը և Թուրքիան պաշտոնապես մտնում է ՆԱՏՕ-ի կազմի մեջ:

Անդամակցությունից անմիջապես հետո Անկարա է ժամանում ՆԱՏՕ-ի գործերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Դ. Էյզենհաուերը: Վերջինս հայտարարում է, որ «ՆԱՏՕ-ում ունեցած Թուրքիայի ռազմավարական նշանակությունը շատ կարևոր է»²²:

Այսպես, Թուրքիան աստիճանաբար դառնում է դաշինքի ամենաակտիվ մասնակիցներից և ՆԱՏՕ-ի կարևորագույն հենակետերից մեկը: Վերջինս առ այսօր, չնայած «սատը պատերազմի» ավարտին, միջազգային հարաբերություններում տեղ գտած նոր փոփոխություններին և Թուրքիայում մերթընդմերթ առաջացող

¹⁹ Turk dış politikası..., նշվ. աշխ., էջ 550:

²⁰ Kibaroglu M., Kibaroglu A., Halman T., Global Security Watch-Turkey: A Reference Handbook, Greenwood, 2009, p. 49.

²¹ Լույս տեսչում:

²² Поддєрєжкє В., Внешнєє полїтїкє Турцїи послє вѣтєрѣй вѣтєрѣй вѣтєрѣй, М., 1976, с. 66.

հակամերիկյան տրամադրությունների, շարունակում է պահպանել կառույցում ունեցած իր դերակատարումը:

HERMINE ADAMYAN
(ASPU)

**THE TURKISH-AMERICAN NEGOTIATIONS
FOR NATO MEMBERSHIP IN 1948-1952**

The author of the article has referred to the 1948-1952 negotiations between USA and Turkey through which Turkey wanted to become a member of NATO. Taking into account the complex relations with the USSR, after World War II, for the security of its region, Turkey has been seeking a military alliance with Washington. It became more evident after the establishment of the NATO military structure. An era of open and secret negotiations began, when Turkey was trying to win the sympathy of USA, seeking support. Finally, new changes in international relations and particularly the war in Korea gave way to Turkey to become a NATO member.

ТРАДИЦИОННАЯ СИСТЕМА ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ИРАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В течении первой половины XIX в. в основном сложились государственные границы Каджарской державы и Иран в целом сумел сохранить большую часть земель с населением, разговаривавшим на персидском языке. Только в начале XIX в. иранские вельможи и чиновники расширили свои представления о мире, познакомились ближе с европейскими достижениями. В немалой степени этому способствовали французская миссия генерала Гардана и английские миссии сэра Д. Малколма и сэра Х. Джонса. Конечно, они все стремились поставить шаха и страну под свой контроль и обеспечить Ирану такую же судьбу колонии великой державы, как это произошло с Индией¹. Но иранскому народу и Каджарским шахам, хотя и ценой больших потерь, но удалось сохранить независимость и основную территорию страны. Как рассказывают европейские путешественники, все чаще среди элиты общества, высших слоев можно было услышать досаду и недоумение по поводу такого резкого и разительного оставания иранского общества от европейских стран, следствием чего явилось поражение Ирана в двух войнах с Россией и потеря территории на Кавказе².

Система землевладения и землепользования в Иране установилась в течении многих столетий и к началу XIX века она мало изменилась при Каджарах сохраняя традиционное устройство. Иранское общество было

¹ Нафиси С., Тарих-е аджтемайи-е ва смеи Иран дар доуре-е моасер, т. II, 1368/1989, с. 222; Тадибахш А., Спасагхайе-е эстемарие руске теамри, Енглестан ва Фарансе дар Иран, 1362/1982, с. 217-221, 223; Алдар Дж. (Гарджома-е Саххл Азари), Тарих-е минсуи-е америкайи дар Иран-е (История американской миссии в Иране), изд. Эстехарат-е Джахан, Тегран, 1333/1953, с. 21.

² Фешахи М., Такжи-е сармайедари дар Иран, Тегран, 1352/1972, с. 192-195; Пулах Я., Сафарнамай-е Пулах, Иран ва иранван (Путешествие Пулаха. Иран и иранцы), изд. Хорезма, 1369/1990, с. 38.

консервативным и традиционным в этих сферах жизни и мучительно и медленно переживало какие-либо изменения, связанные с кризисом феодальной системы хозяйства, с возникновением и развитием новых рыночных отношений³. Еще со времен древних государств Ахеменидов и Сасанидов экономическая жизнь Ирана зависела в большей степени от оседлого земледельческого населения, а земледелие с полновым искусственным орошением было основой хозяйства⁴. Это связано с географическими и климатическими условиями страны. Большие площади в центре и на востоке занимают пустыни и полупустынные земли, вообще непригодные для занятий земледелием. Только районы северо-западного, западного и северо-восточного (Хорасан) регионов подходят для сельскохозяйственного производства. Соответственно, именно в этих регионах и было сосредоточено большинство населения, городов, ремесла и торговли, а земля в этих местах особенно ценилась и считалась лучшей в Ираншахре.

В мусульманский период истории распространился взгляд на собственность на землю как общую, коллективную собственность всего общества — *фай*. Но это так скорее можно сказать, что считалось в теории, а на практике с VII-VIII вв. распространяются новые виды землевладения и землепользования, которые прошли свою эволюцию развития к XIX в. Уже в монгольский период истории иранской цивилизации (XIII — XIV вв.) существовало несколько основных видов землевладения, которые прошли свой путь развития в XVI в. и в государстве Сефевидов.

³ Неемани Ф., Такамел-е феодализм дар Иран, 1358/1978, с. 149; Мотаззед Х., Тарих-е теджарат ва сармийегазари-е самати дар Иран (История торговли и промышленного капиталовложения в Иране), изд. Эйтешарат-е джанзаде, Тегеран, 1366/1987, с. 153-155, 159; Тимури А., Асп-е бихабари ва тарихе эгтисадат дар Иран (Период введения концессий в Иране), изд. Шеркят-е Несби Агбал, Тегеран, Би та (Без года), с. 194-197.

⁴ Ватсон Сир Г., Тарих-е Иран доур-е Гаджарие, 1354/1975, с. 166; Кристенсен А., Иране-е дар заман-е Сасаният, 1362/1983, с. 41-44; Мирахмади М., Дин ва доулат дар асп-е Сафави, 1369/1990, с. 59-63; Keddie N., Historical Obstacles to Agrarian Change in Iran, Clarmont, ed. by Cambridge-Mass, University Press, 1960, p. 62-67.

Каджары старались сохранить и возродить многое из практики жизни государства Сефевидов⁵. Так, если предмонгольское и послемонгольское время (с XI в. по XV в.) основными видами землевладения были *мулж* и *джта*, которое позже перешло в *сокурта*, а земли крестьян и сельской общины (*джамнат*) составляли не более 1/3 всей обрабатываемой земли, то в начале XIX в. и до 40^х гг. этого столетия начинают увеличиваться земли частные-*мулж*, которые находились в собственности у крупных вельмож, ханов, беков, чиновников различных властных структур⁶. Верховным собственником всей земли в государстве считался шаханшах, но при этом семья шаха имела отдельный *доман*. Это были земли *хясе* или личные владения шаха и членов шахской семьи. Отдельно существовали земли *хялессе-джамнат* или государственные⁷. И те, и другие сдавались в аренду земледельцам (чаще всего не самим крестьянам, а своего рода посредникам-управляющим, а уже эти последние непосредственно крестьянам сдавали землю для обработки в аренду).

Значительная часть земель на правах *гжулж* или *сокурта* находились в руках различных феодалов. Но как подсчитали различные специалисты, от 4% до 5% всех пригодных для обработки земель являлись *ваффов* – имуществом духовных учреждений (медресе, мечетей, ханак, бейтов). Часть *ваффов* в начале правления Ага-Моххамад-шаха и Фатх-Али-шаха была конфискована и их количество должно было заметно уменьшиться к концу 30^х гг⁸. Но этого не произошло по причине

⁵ Mathee R., *The Pursuit of Pleasure. Drugs and Stimulants in Iranian History 1500-1900*, Princeton, 2005, p. 177-181; Соудатар М., *Незам-е арбаб-е райати дар Иран* (Организация управления крестьянами землевладельцев в Иране), изд. Моасесе-е тахикат егтесадзи ва аджетемай-е пазанд, Тегран, 1357/1978, с. 81-85.

⁶ Равази М., *Тарих-е аджетемай-е Иран Т.3.*, 1356/1977, с. 396-397; Мостоуфи А., *Шахре земдеганди-е ман ба тарих-е аджетемай-е ва адари доуре-е Гаджарие*, т. I, 1360/1981, с. 528; Кузнецова Н., *Иран в первой половине XIX в.*, 1983, с. 97-98; Вларамберг И., *Статистическое описание Персии*, СПб. 1853, с. 178.

⁷ Lambton A., *Landlord and Peasant in Persia*, 1953, p. 156-157; Сайяс Сир П., *Тарих-е Иран*, 1363/1984, т. Iа, 1352/1972, с. 41, 81-83.

⁸ Мостоуфи А., *Шах-е земдеганди-е ман ба тарих-е аджетемай-е ва адари-е доуре-е Гаджар* (Моя биография – комментарий общественной жизни периода

превращения в вахф новых земель, мельниц, домов и другого имущества, приносящего доход, которое активно происходило в иранском обществе в это время.

Европейские историки, которые специально занимались вопросами собственности на землю, считают, что более половины или даже 60% всех пригодных для посева урожая земель находилось в Иране в руках феодальных собственников⁹. Многие земли *мулкья*, которые Сефевиды выдавали за службу в армии, теперь уже при Фатх-Али-шахе стали фактически наследственными частными владениями. А категория *саюрдж*, как владений, освобожденных от уплаты налогов, все больше переходила в другие виды землевладения. Большинство крестьян (райатов) владело мелкими мулками на правах частной собственности, но сама доля этих мелких землевладений была небольшой (до 7%-8% всей обрабатываемой земли), а кроме того в Иране в основном на всей территории страны в первой половине XIX в. продолжают сохраняться земли общины-*джамати-хасс*. Это были луга и пастбища, которыми могли пользоваться все члены одной общины-деревни, селения или маленького населенного пункта в несколько домов.

Начиная с XI в., после вторжений тюрков-сельджуков, во многих районах северного, западного и северо-восточного (Хорасан) Ирана появляется, а с новыми волнами вторжений кочевых племен из Средней Азии в XIV- XV вв. увеличивается фонд земель племен кочевников. Они использовали их в качестве пастбищ для своего скота и в целом этот экстенсивный вид хозяйства еще был очень значительным в первые 30 лет XIX в. В дальнейшем земля племен уменьшалась, а в конце XIX в. — начале XX в., когда роль племен кочевников очень сильно упала в вопросе формирования армян, резко уменьшился и фонд земель племен¹⁰. Разные исследователи по-разному оценивают количество этих

Каджаров), Тегран, т. 1-3, 1360/1981, т. I. с. 528-531; Тиграви Л., Из истории общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис, 1909, с. 9-11.

⁹ Lambton A., *Landlord and Peasant in Persia*, 1953, p. 182-184, 261-262; Ashraf Ah., *Historical Obstacles to the Development of a Bourgeoisie in Iran*, 1970, p. 308; 308-315; Абрамян Ер., *Иран бейн-е до энгелабе*, Тегран, 1377/1998, с. 33, 146.

¹⁰ Несемли Ф., *Тахмел-е феодализм дар Иран-е* (Развитие феодализма в Иране), изд. Хорезми, Тегран, 1358/1978, с. 146; Тиграви Л., Из общественно-

земель, - но их численность редко выходила за 10% всех пригодных для обработки земель, хотя численность самых кочевников доходила до 30% всего населения Ирана в начале XIX в.

Согласно предложенному иранским исследователем Фархадом Неэмаки учету видов землевладения мы видим такую классификацию¹¹:

- 1) Шахский домен (хассе) и государственные земли (халиссе)
- 2) Земли крупных феодалов - землевладельцев
- 3) Условное держание земель, переходившее в наследственное - тнулы и сокургалы
- 4) Вахфные земли духовенства
- 5) Племенные земли, закрепленные за определенными племенами (кляты)
- 6) Особый фонд земель феодалов, продаваемых или сдаваемых ими в аренду
- 7) Общинные земли - джамаати, которыми пользовались все жители определенного селения или деревни.

Немного по другому рассматривали этот вопрос советские и русские ученые. Самый авторитетный специалист по вопросам землевладения в Иране И. П. Петрушевский писал, что в начале XIX в. все еще сохраняются земли сельской общины, шахские государственные земли, совершенно нет наподобие Европы или России поместий, где жили бы феодалы-землевладельцы; сохраняются тнулы и сокургалы; земля повсеместно сдается в издольную аренду формальным собственником - феодалом; имеет место использование рабского труда в обработке земли; ханы племен периодически захватывают плодородные земли оседлого населения для превращения их в пастбища; основная часть феодалов живет в городах и владеет там недвижимостью¹². Русские ученые часто

экономических отношений в Персии, Тифлис, 1905, с. 3-5; Isawi Ch., The Economic History of Iran 1800-1914, Chicago, 1971, p. 219-220.

¹¹ Неэмаки Ф., Такамел-е феодализм дар Иран-е (Развитие феодализма в Иране), изд. Хорезми, Тегран, 1358/1978, с. 146-148; Isawi Ch., The Economic History of Iran 1800-1914, Chicago, 1971, p. 220-224.

¹² Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX в. Ленинград, 1949, с. 73-78; Кузнецова Н., Вопрос об уровне развития стран Востока к началу нового времени в советской

нидут, что Каджарский Иран в начале XIX в. продолжает все-еще оставаться полупатриархальной страной традиционного восточного общества с господством в хозяйстве сельского способа производства ценностей и продуктов жизни и преобладанием феодальных отношений периода домонгольской истории¹³.

Другая известная исследовательница земельных отношений и форм землевладения в Иране английская проф. А. Лэмбтон считает, что государственные земли шахи Каджаров раздавали крупным ханам и старинным иранским аристократическим фамилиям для управления и получения налогов, но не в собственность. Она предлагает свою классификацию форм земельной собственности и для XVIII - XIX вв. тоже:

- 1) земли хассе и халиссе - дивани (царские)
- 2) тиулы и союргалы у временных иранных хозяев
- 3) мульки, мульки арбаби, мульки мелкие (хрестьян)
- 4) вакф-земли и мельницы духовенства
- 5) иляты-земли кочевых племен
- 6) джамаати - земли сельской общины¹⁴.

При сравнении всех этих видов классификации форм земельной собственности мы видим, что различия в них небольшие. В основном они касаются фонда особых феодальных земель, которые и русские, и английские историки не видят в качестве отдельной категории земель.

Все это позволяет нам сказать, что положение с землевладением и землепользованием при первых Каджарских шахах в начале XIX в. все еще мало изменилось даже в сравнении с более благополучным

историографии // Сб. ст.: Проблемы истории Индии и стран Среднего Востока, М., ГРВЛ, 1972, с. 204-223.

¹³ Иванов М., Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 117; Тыгранов Л., Из истории общественно-экономических отношений в Персии, 1909, с. 28, 42; Эттемад ос-Салтание М., Алмасер ва Алмасар. Чахел сал-е тарих-е Иран, т. I, 1363/1984, с. 328.

¹⁴ Lambton A., *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1953, pp. 147-148, 153-156, 238-239, 244-245, 256-257; Ashraf A., *Historical Abstracts to the Development of a Bourgeoisie in Iran*, in: *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed by M. Cook, London, 1970, p. 312-314.

Сефевидским периодом истории Иранского государства¹⁵. Следует здесь, наверное сказать нам о системе землепользования у кочевых племен. Так называемое кочевое или аширетское хозяйствование сложилось в Иране в основном в районах полупустынь. Племена были подвижны и перемещались на большие расстояния. Так, некоторые бахтиярские и арабские племена Хузистана могли переместиться на несколько месяцев в Хорасан, из Систана наблюдаются такие же перемещения в Хорасан и обратно¹⁶. Поэтому зафиксировать точно за каким-то определенным племенем очерченную границами территорию было очень сложно. Тем не менее уже Ага-Мохаммад-шах и после него Фатх-Али-шах и Мохаммад-шах всячески стремились прикрепить кочевников к одной какой-то территории. Каджирские шахи стремились взять под свой контроль жизнь и отношения внутри племен кочевников, но во внутренней жизни, хозяйственных вопросах, родовых отношениях племена признавали только власть своих ханов, глав *клеток* (кочевая территория племени). Во многих они были автономны и вполне самостоятельны.

Хотя кочевники и не могут достичь высокого цивилизационного успеха в силу примитивности своего образа жизни, организации общества, родовых пережитков они, тем не менее довольно длительный период играли первые роли в политической структуре власти, сажая на шахский престол те или иные династии¹⁷. Волища кочевнической

¹⁵ Фешахи М., Тахави-е сарвайедари-е дар Иран, 1352/1972, с. 81-85; Tapper R., The Tribes Eighteenth and Nineteenth Century Iran, In: The Cambridge History of Iran, Vol. 7, Cambridge, 2008, p. 510-517.

¹⁶ Эмбаколам С., Ма чегуне ма шодим, 1359/1980, с. 35, 69-73; Трубецкой В., Роль оседло-кочевых племен Ирана в период нового времени, 1978, с. 179-183; Biabor I. B., Journey in Persia and Kurdistan, Vol. I, London, 1891, p. 328-329; Неемани Ф., Тахавил феодализм дар Иран, 1358/1978, с. 151.

¹⁷ Трубецкой В. В., Бахтияры (оседло-кочевые племена Ирана), М., 1966, с. 148; Джабири шейх Ансари Хаджи Мирза, Тарих-е Эсфахан ва Рей (История Исфагана и Рей), изд. Энтезарат-е Хайбам. Клибиков Д., Кочевое общество: генезис, развитие, упадок, Алма-Ата, 1984, с. 19-21; Марков Г. Е., Кочевники Азии: Структура хозяйства и общественной организации, М., 1976, с. 9-13, 317.

психологии и устройства жизни никак не устраивала Каджаров и они долго вели борьбу за ее подчинение государственной власти.

Шахское правительство иногда под надуманными предлогами устраивало насильственное переселение племен в менее пригодные для занятий скотоводством места. Так, тюркское племя афшар в начале XIX в. переселили из Азербайджана (Атурпатакана) в Хузистан, а затем в Фарс и Керман. При этом, часть афшар примкнула к конфедерации бактияр, часть — к арабским племенам Фарса. Афшары большей частью рассеялись и от их былой славы и военной мощи остались только воспоминания. Примерно также поступили шахские власти с племенами кашкайцев и шахсевен. Кашкайцев пересели в Фарс, Керман, а шахсевенов — в Муганскую степь, на границу с Россией. В этническом отношении среди кочевников преобладали иранские племена — бактияры, лур, курды Загроса и северо-западного Ирана, белуджи на востоке¹⁸. Немного уступали им по численности (около 1 млн.) племена тюркского происхождения и остатки монгольских (джезаяриды, например) илов времени Хулагуидов. В Хузистане и по побережью Персидского залива жили арабские кочевые племена (около 500-400 тыс.). Они враждовали из-за пастбищ и колодцев, оазисов и караванных путей с персидскими племенами луров, бактияров, кочевников Фарса и вели с ними бесконечные локальные войны за обладание всем этим¹⁹. Иногда против кочевников устраивали карательные экспедиции шахских войск. Так произошло с туркменами в 30^е гг. XIX в. — в 1803 г., 1816 г., 1831 г., 1834-1835 гг., 1836 г. против племен токлян и номудов были совершены именно такие карательные походы шаха. И даже переселение в Тегеран, под бдительный надзор шахского правительства 300 самых влиятельных и знатных туркменских вождей и знати не сделало эти племена покорными Каджарской династии. Туркмены продолжали при любом

¹⁸ Мостоуфи А., Шах-е задеган-е ман ба тарих-е аджетемай-е на адари-е доуре-е Гаджарие, т. I. 1360/1981, с. 533; Bishop I. B., Journey in Persia and Kurdistan, Vol. I, 1891, p. 344.

¹⁹ Трубецкой В. В., Бактияры, 1966, с. 91-92; Расточкин Ф. В., Заметки о шахсевенах, журн. "Советская этнография" (СЭ), М., 1933, № 34, с. 22-24; Косоговский В. А., Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского, М., 1960, с. 134-137.

удобном случае нападать на караванные пути, грабить небольшие города и селения в Хорасане, Систане, Герате, но как-только против них выступало шахское войско, они тут же рассеивались по пустыне и своим бескрайним степям и их невозможно было обнаружить и уничтожить.

Племена кочевников управлялись ильханами, сардарами, шейхами, сартилами, ханами и беями²⁰. Все они в пределах племени обладали почти неограниченной, абсолютной властью над жизнью и имуществом рядового кочевника. Шахское правительство Каджаров, чтобы расположить к себе племена кочевников, одарило их званием должностными *хакимов* (губернаторов) или *сартилов* (военачальников) той самой области²¹, где они проживали.

Но это мало помогало, кочевники упорно сопротивлялись централизаторской политике шахского правительства и старались во чтобы то ни стало сохранить свои родовые и племенные отношения. У многих племен авторитет вождя (хана) строился на патриархальном принципе генеалогического древа чем ближе к прародителям племени, тем авторитетнее. Наблюдается коллективная форма господства сильного племени над слабым, над земельными угодьями, кочевников (азиретов) над оседлыми райатами.

И Россия, и Англия с начала XIX в. активно поддерживали и оружием, и деньгами сепаратизм южных племен кочевников, и шахсезенов, и кашкайцев, и туркмен и бахтигров. Англия достигла в этой политике большого успеха, поскольку англичане ни денег, ни ружей и боеприпасов не жалели для кочевников, а любое их выступление в первой половине XIX в. против центрального правительства шаха в Тегеране или было заранее известно англичанам или они сами готовили его и знали все подробности. У России не было таких возможностей для установления контроля над непризнающими себя подчиненными кому - бы то ни было племенами, но в пограничных районах Мугани и Хорасана, где жили карадагцы, карадж-оглу,

²⁰ Фешахи М-Р., Токви-е сармайедари дар Иран, 1352/1972, с. 174-177; Tapper R., The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century in Iran, Vol. 7, Cambridge, 2008, p. 533.

²¹ Ламбтон А. К., Сейр дар тарих-е Иран бад аз эслами, Тегеран, 1363/1984, с. 183.

шахсевены и туркмены племен гоклан и момудов влияние российских властей на этих кочевников временами было пресобладающим. Англичане больше известны были племенам Хулистана, Фарса, Ширази и арабам, жившим у побережья Персидского залива. Главной заботой англичан было обеспечить безопасность караванных путей, потому что развернувшаяся торговля через Иран индийских товаров, а потом (с 30-х гг.) и иранских товаров (шелк, хлопок, кожа, сладости, ковры, красители и т.д.), требовала прекратить разбой на дорогах в духе феодальных порядков послемонгольского периода²².

В целом можно отметить, что правительство Ага-Мохаммад-шаха начало, а Фатх-Али-шаха продолжило по отношению к племенам политику, которую можно охарактеризовать как стремление центральной власти подчинить себе и превратить в послушных подданных всех кочевников в Иране. С давних времен было принято держать при шахском дворе заложников из покоренных народов и из племен. И Ага-Мохаммад и Фатх-Али-шах активно использовали этот метод, но надо признать, что он был уже малоэффективным, если племена решили восстать или разграбить какой-то торговый караван, они все равно это делали и не считаясь с заложниками.

Центральная власть уже при первых Каджарских шахах понимала, что только реорганизация армии и создание регулярных войск выветрит почву из-под ног у племен кочевников. Все земли пожалованные кочевникам считались тиулем и племена были обязаны платить налог (чаще скотом) и нести службу по первому призыву шаха. Эти земли по документам шахского двора проходили как *халеседжиг-е тиуле*²³.

Племена пользовались заинтересованностью Англии в них и часто сами, без ведома Тегерана заключали всякие соглашения с представителями Британской Индии или Англии. В условиях стремления к централизации шахской власти такое положение с

²² Ватсон Сир Г. Р., Тарих-е Иран доуре-е Гаджарие, 1354/1975, с. 166; Сайкс Сир П., Тарих-е Иран, т. II, 1363/1984, с. 413-414; Райли А., Холухе бегиран-е Енглиси дар Иран, 1362/1983, с. 84-85.

²³ Ламбтон А. К., Сейр дар тарих-е Иран бад аз эсламк, 1363/1984, с. 198-199; Тигранов Л. Ф., Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис, 1905, с. 3-5.

племенами кочевников (особенно на юго-западе и юго-востоке) становилось невозможным и вело к неизбежному столкновению с центральным правительством. При Мохаммад-шахе именно его сатрапам Хаджи Мирза Агаси попытка снова "прибрать к рукам", подчинить шахской власти все вольнолюбивые племена кочевников.

Таким образом, мы видим, что в Иране в первой половине XIX в. сохраняется то традиционное устройство в вопросах землевладения, которое сложилось в средние века и в государстве Сефевидов в XVI-XVII веках.

ALI AHMAD ALI-ZADEH
(TShU, IRAN)

THE TRADITIONAL SYSTEM OF LANDOWNERSHIP IN IRAN IN XIX CENTURY

The traditional tenure system continued exist in Iran in the first half of the XIX century. The system was formed during the Sefevid's dynasty. Main types of tenure were: *mulk*, *halisse-divani*, *hassa*, *tiul*, *suwgal*, *wakf*, and *jamacie-hass*. Iliat lands moved to nomadic tribes separately. Western, Russian and Iranian historians indicate presenc of all theses tenure types in Iran till mid-nineteenth century.

ՀԻՋԱԲԻ ՄՆԻՐԸ ԱՐԱՐԱՍՈՒՍՈՒԼ ՄԱՆԱԿԱՆ ԱԵՆԱՐՀՈՒՄ

Այսօր աշխարհաքաղաքական բանավեճերում առաջնային քննարկման թեմաներից է հիջաբի վերածննդին վերաբերող խնդիրը, որի ուսումնասիրությունները ունեն թե՛ գիտական, և քաղաքական կարևորություն, և թե՛ արդիականություն: Մեղիրն այն է, որ հիջաբը ոչ միայն գլխաշոր է, այլև կրոնական ինքնության և կրոնականացվածության ցուցիչ: Հիջաբ հասկացությունը անբակտելիորեն կապված է իսլամական և արաբական մշակույթի հետ: Հայտնի է, որ հիջաբ եզրը արձարծվում է բազմաթիվ գրական աշխատություններում, սակայն գիտական հետազոտությունները շատ քիչ են, իսկ կարծիքները հակասական: Հաճախ կարելի է մամուլում հանդիպել հիջաբին վերաբերող ակնարկներ՝ հումանիզմի, ֆեմինիզմի և իսլամիզմի վերնագրերի ներքո: Իզուր չէ, որ եգիպտացի ֆեմինիստ Մալիք Հիֆնի Նասսեֆը հիջաբի շուրջ խոսելիս այն կոչել է թեմա, որը երանհրել է տղամարդկանց «գրիչների ճակատամարտ»¹:

Առհասարակ, հիջաբը հասկանալու համար պետք է հետազոտել մի քանի մշակութա-կրոնական տարածքներ (Հունաստան, Բյուզանդիա, Միջագետք, Եգիպտոս, Արաբական թերակղզի), համեմատել գաղափարախոսությունները, օրինաչափությունները, պրակտիկան և մտքի հակադրությունները, քանի որ դեռևս մինչև իսլամի տարածումը քողարկման ավանդույթը բավական տարածված է եղել տարածաշրջանում: Այն ի հարտ է եկել քաղաքային հասարակարգերի զարգացման արդյունքում, երբ առաջին պլան է մղվել կեռք ծննդաբերելու ունակությունը, քանի որ հասարակությունը զինվորների կարիք է զգացել: Զաթալ, Հույություն, Գիրիզթեկիում կատարված պեղումների արդյունքները ցույց են տվել, որ կանայք մինչև

¹ Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, Yale University Press, New Heaven & London, 1992, p. 180.

քաղաքային կենտրոնների ի հայտ գալը բավական գերիշխող դիրք են ունեցել³:

Առաջին իրավական կողմերը, որը պարտավորեցնում էր բարոյական կեցող ծածկվել, եղել է ասորական 40-րդ օրենքը⁴: Ասորական ծածկոցի և իսլամական հիջրաբի միջև տարբերությունը գաղափարախոսության մեջ է Նթե մուսուլման կանաչ կրոնի պարտադրանքով են հիջրա կրում, ապա ասորի կանաչ՝ օրենքից էլենելով՝ անբարոյական կանանցից տարբերվելու համար: Այսինքն, ասորական օրենքը մատնանշել է դասային տարբերությունները⁵:

Արաբական խալիֆայությունը հիմնվել է Հունաստանի, Բյուզանդիայի, Միջագետքի, Եգիպտոսի, Արաբական թերակղզու տարածքների վրա, ինչն էլ բնականաբար իր կարևոր ազդեցությունն է թողել իսլամական հասարակության՝ ուսմանի կայունացման վրա: Մուսուլման կանանց կողմից հիջրաբի ընդունումը նույնպես տեղի է ունեցել այս նվաճված հասարակությունների բարձրի նույնականացման հետևանքով: Մուհամմադ մարգարեի օրոք «Ղառաբա» ալ-հիջրա» (ծածկվել) նշանակել է ամուսնանալ մարգարեի հետ. միայն նրա կանաչ են հիջրա կրել: Արդեն նրա մահվանից հետո հատկապես բարձր խալի կանաչ սկսում են հիջրա կրել՝ մարգարեի կանանց նմանվելու համար⁶:

Մուսուլման տեսաբանների մի մասը պնդում է, որ Ղուրանի որևէ այսթում հստակորեն ամրագրված չէ, որ կինը պետք է ծածկվի: Այն այսթները, որ արմատականները համարում են հիջրաբի «պատվերներ», վերաբերվում են համեստությանը կամ էլ «ուսմանա» ալ-մուսնինս-ին: Ինչպես, օրինակ, 24-րդ սուրայի 30-րդ այսթում գրված է միայն, որ կինը պետք է հնարավորինս քիչ հայացքներ նետի տղամարդկանց

³ Leila Ahmed, նշվ. աշխ., էջ 11, Urartu: Savas ve Esterik, Kültür Sanat Yayincilik, Vedat Nedim Tor Müzesi, s. 210.

⁴ Jessica Bleda, "Women in Mesopotamia", <http://www.assyrianvoice.net/forum/index.php?topic=16767.5-wap2>.

⁵ Fadwa El Guindi, Veil: modesty, privacy and resistance", New York: Oxford University Press, 1999, p. 15.

⁶ لعل من لعلها، "سجدة"، رند قعودنا بحرقنا، ٢٠٠٢، ص ٤٦-٤٨.

⁷ لعل من لعلها، لعل، ٢٠٠٢، ص ١١٠.

կողմը և իրեն համեստ պահի⁶, ինչը բավական հարաբերական հարց է: Իբրահիմ Սալիդը, օրինակ, եշում է, որ այն, ինչը, որ մի հասարակությունում համարվում է համեստ, մեկ այլ հասարակությունում կարող է չհամարվել այդպիսին⁷: Միաժամանակ միևնույն սուրայի 29-րդ այաթը նույն պատգամն է տալիս նաև տղամարդկանց⁸: Մի բան հստակ է, որ եթե կինը ամբողջովին ծածկված է՝ ներառյալ դեմքը, ապա նա կամա թե անկամա ավելի շատ է տղամարդկանց կողմը նայում, քան եթե ծածկված չլիներ: Ֆեմինիստական տեսանկյունից կարելի է ասել, որ տղամարդիկ Ղուրանի պատվերը կատարում են կանանց հաշվին: Այն է՝ կեղծ ծածկելով՝ նրանք այլևս չեն կարող տեսնել նրան, իսկ կինը հայտնվում է հակադիր իրավիճակում: Ինչ վերաբերում է 33-րդ սուրայի 58-րդ այաթին⁹, ապա այն, մի շարք տեսարանների պեղմամբ, վերաբերվում է միայն Մուհամմադ մարգարեի կանանց: Քանի որ մարգարեի տան բակում մզկիթ է եղել, այդ պատճառով այն օրվա բոլոր ժամերին լի է եղել հոծ բազմությամբ: Հետևաբար մարգարեն, իր կանանց ապահովությունից ելնելով, պատվիրում է նրանց ծածկվել¹⁰: Բացի այդ 58-րդ այաթում գրված է, որ կինը, հենց իր ապահովությունից ելնելով, պետք է ծածկվի: Եթե մի պահ մտածենք, որ այն չի վերաբերվում Մուհամմադի կանանց, ապա այսօր բնավ ապահով չէ կեղծ համար ծածկված քայլերը, քանի որ այսպես նա ավելի մեծ ուշադրություն է գրավում, քան եթե ծածկված չլիներ, հատկապես արևմուտքում:

Աշխարհաքաղաքական դիսկուրսներում հիջաբի վերածննդին վերաբերող դիսկուրսները ունեն բազմաթիվ բացատրություններ: Կարելի է ասել, որ հիմնականը արևմուտքից հրաժարվելու խնդիրն է: Սակայն, երբ մտածում ես, թե ինչու հիջաբը նման իմաստ ունի այսօր՝ 21-րդ դարում, դառնում է անկեայտ այն փաստը, որ ճակատագրի բերումով այն հանդիսացել է առաջին հերթին արևմուտքի դիսկուրսը, և հատկապես գաղութատիրական գերտերությունների: Նրանք հիջաբի

⁶ القرآن الكريم، غزوة بدر، آية 20، ص 302.

⁷ Ibrahim B.S yed, Women in Islam: Hijab, <http://www.islamfortoday.com/syed01.htm>

⁸ القرآن الكريم، ևշվ. աշխ., էջ 353:

⁹ القرآن الكريم، ևշվ. աշխ., էջ 426:

¹⁰ القرآن الكريم، ևշվ. աշխ., էջ 96:

խնդիրը առաջին հերթին դնում են աշխարհաքաղաքական թեմատիկայի մեջ, որով էլ հիջաբի առջև կարծես պայման է դրվում առաջանալ որպես արևմուտքի հեղձմուն տիրապետության դեմ պայքարի խոհրդանիշ: Սակայն պայքարողները ընդունում են արևմտյան բուրժուական կապիտալիզմի կողմից ձևավորված և ամբողջ աշխարհով տարածված մտքերն ու քաղաքական գաղափարախոսությունները՝ կապված խոսքի, մտքի ազատության և գործունեության հետ: Մուսուլման հեղափոխականները, ինչպես օրինակ, ալ-Աֆղանին և Աբդու, խոսելով կապիտալիստների դեմ, օգտվում էին հենց արևմտյան գաղափարախոսությունից:

Առաջին անգամ հիջաբի շուրջ քննարկումները բնակվում են 19-րդ դարի վերջերին Եգիպտոսում¹¹ և տարածվում միջինարևելյան իսլամական մյուս երկրներ: Եգիպտոսում այն ի հայտ է գալիս այն ժամանակ, երբ երկրում շրջադարձային թեմաներ էին հասկանալի արևմտյան գաղութատիրական քաղաքականությունը և դասակարգային բաժանումները: Հիջաբի թեմայի շուրջ բանավեճը դառնում է գլխավորներից մեկը: Սա հասկանալի կապված էր Քասիմ Ամինի «Կնոջ ազատագրումը» գրքի հրատարակման հետ, որտեղ նա պահանջում էր կանանցից հրաժարվել հիջաբից¹²: Աֆղանստանի 20-րդ դարի ապստամբությունը նույնպես ուղղակի կապ ուներ հիջաբի խնդրի հետ: Երբ թագավոր Աման Ալլահ խանը փորձեց արգելել իր կնոջը՝ թագուհի Մուրեյային, նկատ (դեմքի ծածկոց) կրել և հասարակություն դուրս գալ բաց դեմքով և ձեռքերով, ժողովուրդը հեղափոխություն բարձրացրեց և նրան գահընկեց արեց¹³:

Արևմուտքում առաջին անգամ լուրջ խնդիր է ծագում Ֆրանսիայում դեռևս 1989-ին: Պատճառը 3 մուսուլման աղջիկների հեռացումն էր դպրոցից՝ հիջաբ կրելու պատճառով¹⁴: Միջազգայն անևախաղեպ քննարկման թեմա է դառնում և դուրս գալիս անգամ պետության սահմաններից: Պատճառները մի քանիսն էին. նախ այդ տարիների

¹¹ Leila Ahmed, նշվ. աշխ., էջ 142-143:

¹² Qasim Amin, *The Liberation of Women: The new Woman*, Cairo: The American University Press, 2000, p. 41-48, 133-134.

¹³ Ա.Ա. Ե.Ա. նշվ. աշխ., էջ 9:

¹⁴ Bronwyn Winter, *Hijab and the Republic: Uncovering the French Headscarf Debate*, New York: Syracuse University Press, 2008, p. 129, 130.

ղևայի Ֆրանսիա մուսուլման էմիգրանտների լուրջ հոսք էր նկատվում: Բազմ այդ 1989-ին ֆրանսիական հեղափոխության 200-ամյա տարելիցն էր, որ ուղեկցվում էր լուրջ ինքնավերլուծություններով: Պակաս կարևոր չէին Իրանի և Աֆղանստանի իսլամական հեղափոխությունները: Նույն 1989-ին աշխարհում մեծ ազդուկ է բարձրացնում այաթոլա Թոմեյնիի հրապարակած ֆեթվան, որով նա մահվան էր դատապարտում Սալման ալ-Ռուշդիին՝ «Ստատանայական տարբերակների» համար: Այսպիսով, պայքար սկսելով հիջաբի՝ իսլամական կարևորագույն սիմվոլներից մեկի դեմ՝ եվրոպական հասարակությունը, ըստ էության, պայքարում է իսլամիզմի աճի դեմ:

Արևմտյան երկրների մեծամասնությունը աշխարհիկ Սահմանադրություն ունեն, այդ թվում և Ֆրանսիան: Այսինքն, նկեղեցին և պետությունը բաժանված են: Լրանց պեղմամբ՝ հիջաբի կրումը ուղղակիորեն հակասում է աշխարհիկ պետության աշխարհահայացքին, քանի որ դրանով կանաչք արտահայտում են իրենց կրոնական պատկանելությունը¹⁵: Միևնույն ժամանակ մուսուլմանները պնդում են, որ երանք ապրում են աշխարհիկ երկրում և երանք հիջաբ կրել արգելելը խախտում է իրենց մարդկային իրավունքները: Ընդհանուր սոցիալական պատկերը ցույց է տալիս, որ, օրինակ, Ֆրանսիայում, որտեղ արգելվում է հիջաբ կրել հասարակական վայրերում 2011 թվականի ապրիլի 11-ին¹⁶, այն սկսել է տարածում ստանալ հատկապես սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո, քանի որ հենց այս շրջանում են իսլամական բուրք կազմակերպությունները ակտիվացնում իրենց գործունեությունը, հատկապես երիտասարդության շրջանում¹⁷:

Բազմաթիվ հետազոտողներ տարբեր տեսակետներ են արտահայտել՝ հիջաբի վերածննդի հետ կապված: Ինչպես, օրինակ, Լեյլա Ահմեդը նշում է, որ հիջաբի վերադարձը կապված է հետզադուրային շրջանի հետ: Երբ արևմտյան «գաղութարարները»

¹⁵ Brodwyn Winter, նշվ. աշխ., էջ 223-229:

¹⁶ <http://www.panorama.am/am/society/2011/04/11/france-hejab/>

¹⁷ Jane Kramer, Letter from Europe: Taking the Veil, How France's Public schools Became the Battleground in a Culture War, The New Yorker, November 22, 2004. <http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/Veil2000/articles/taking%20the%20veil.pdf>

պահանջում են հրաժարվել հիջաբից, կանայք հակառակն են անում՝ որպես պայքարի մի ձև: Այդպես եղավ և՛ Եգիպտոսում, և՛ Աֆղանստանում, և՛ Իրանում¹⁸: Իսկ տեղա «իսլամական արևմուտքում» հիջաբի վերածնունդը կարելի է բացատրել ոչ թե զուտ իսլամական էքստրեմիզմի արդյունք, այլ էմիգրանտների երեխաների հիասթափության արդյունք. նրանք այդն չեն ցանկանում մնալ աննկատ, ինչպես իրենց ծնողները:

Պետք է նկատել նաև, որ հիջաբի մասին դեբատները որոշակիորեն նպաստակ ունեն շեղել մարդկանց ուշադրությունը ավելի լուրջ խնդիրներից: Քանի որ Արևմուտքում շատ լավ հասկանում են մուսուլմանների՝ հիջաբի նկատմամբ «ցավոտ» վերաբերմունքը, ճիշտ կերպով և ճիշտ պահին այն օգտագործում են: Ինչպես նշեցինք, առաջին անգամ դա տեղի ունեցավ Եգիպտոսում 19-րդ դարում, երբ պայքար էր ընթանում անգլիական գաղութային քաղաքականության դեմ: Ելակետային դարձավ սեպտեմբերի 11-ի անաբեկչությունը, ապա նաև Իրաքում սկսված պատերազմը: Արդյունքում ձևավորվում են ծայրահեղական կարծիքներ: Եղան այնպիսիները, որ նույնիսկ հիջաբը համամատեցին սվաստիկայի նշանի հետ¹⁹, իսկ կանանց, որ կրում են հիջաբ՝ «կանաչ ֆաշիզմի զինվորներ»²⁰:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, իսլամական հասարակարգում և իսլամական օրենքներով դաստիարակված կանանց հանդեպ կտրուկ գործողությունները կարող են հանգեցնել միեւն անգամ հասարակական ընդվզումների՝ անկանխատեսելի հետևանքներով: Դա գրեթե նույնն է, որ արևմտյան երկրներում բնակվող կանանց պարտադրեն համատարած կերպով հիջաբ կրել:

AMALYA TARZYAN
(YSU)

THE PROBLEM OF HIJAB IN ARAB-MUSLIM WORLD

¹⁸ Leila Ahmed, նշվ. աշխ., էջ 164-167:

¹⁹ "The Veil, Feminism and Muslim Women: A Debate". 1-3p.m., Thursday 14 December 2006, Boothroyd Room, Portcullis House.

²⁰ Bronwyn Winter, նշվ. աշխ., էջ 249:

The hijab is the most discussed, and fought over, item of women's clothing (or any clothing) today. It has come to be the primary globalized symbol, for Muslims and non-Muslims alike, of a feminized and often fetishized Muslim identity, and is brandished as a political weapon in the supposed confrontation between Islam and the West. Veiling and unveiling have come to symbolize that relationship of guardianship and espousal of a specific conception of what a modern Islamic nation or society might look like. The invocation of the hijab as the symbol of Islam's inherent resistance and opposition to the values of liberalism and democracy most profoundly impacts on Muslim women, who through their dress choices, are positioned as the visual representation of Islam. We can even say that the hijab debate has become "dialogue of the deaf" between two sides.

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
1952-1970 թթ.

Թագավորական իշխանության կողմից Եգիպտոսի անկախացման և նրա ինքնավարության ամրապնդման համար կատարված լուրջ քայլերի րացակայությունը հանգեցրել էր Եգիպտոսի ներսում բազմաթիվ գաղտնի և ոչ գաղտնի կազմակերպությունների առաջացմանը, որոնք միասնակաբն էին հիմնականում Եգիպտոսի անկախությունը վերականգնելու հարցում՝ մնացած հարցերում ունենալով իրարից տարբեր տեսակետներ և նպատակներ: Այս կազմակերպություններից մեկն էլ «Ազատ սպաներ» կազմակերպությունն էր, որը 1952 թ. հուլիսի 23-ին տեղի ունեցած հեղաշրջման արդյունքում նկավ իշխանության գլուխս¹:

1952 թ. հուլիսի 23-ին Գամալ Արդել Նասերի գլխավորությամբ «Ազատ սպաներ»-ի կողմից Եգիպտոսում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը արաբական աշխարհում կարևորագույն իրադարձություններից մեկն էր, և լուրջ հետևանքներ ունեցավ ինչպես Եգիպտոսի, այնպես էլ ողջ արաբական աշխարհի համար: Այնուամենայնիվ, 1952 թ.-ի հուլիսի 23-ին հեղաշրջում կազմակերպած զինվորական սպաները, իշխանության գալով, չունեին զործողությունների հստակ ծրագիր: Արտաքին քաղաքականության մեջ կարևորագույն խնդիրներից էր հանդիսանում Եգիպտոսի վրա բրիտանական վերահսկողության վերացումը և բրիտանական զորքերի դուրսբերումը Եգիպտոսից:

Անգլիայի հետ հարաբերություններում զգալի տեղ էր զբաղում նաև Մուդանի հարցը: Միապետական Եգիպտոսը պահանջում էր Մուդանը միացնել Եգիպտոսին: Եգիպտոսի հեղափոխությունից հետո նոր իշխանությունները հասկացան նման պահանջների անիրատեսական լինելը և փորձում էին խնդիրը այլ կերպ լուծել: Հաշվի առնելով տարածաշրջանում և միջազգային ասպարեզում ստեղծված նոր

¹ Dekmejian H., *Egypt under Nasir*, London, 1972, p. 23.

իրադրությունը՝ Անգլիան իր հերթին դիմեց որոշակի զիջումների, և անգլո-եգիպտական բանակցությունները ավարտվեցին 1953 թ. փետրվարի 12-ին՝ Կահիրեում համաձայնագրի ստորագրմամբ², համաձայն որի՝ Անգլիան հրաժարվում էր համակառավարումից՝ կոնդոմինիումից, իսկ Եգիպտոսը՝ Սուդանի հետ միասնական պետություն ստեղծելու գաղափարից:

1945-1946 թթ.-ին, երբ բրիտանացիները հեռացան Կահիրեից, կրակոց թազմուծի մեծ մասը՝ 80.000 մարդ, տեղափոխվեց Սուեզի ջրանցքի շրջանում տեղակայված բազաներ³: 1954 թ.-ի հոկտեմբերին՝ երկարատև բանակցությունների արդյունքում անգլիական զորքերը սկսեցին դուրս բերվել Եգիպտոսից⁴:

Անգլիական զորքերի դուրսբերման համաձայնագիրը Նասերի արտաքին քաղաքականության ամենամեծ հաղթանակներից էր, որի շնորհիվ իրականացավ Եգիպտոսի ազգային-հայրենասիրական ուժերի մի քանի տասնամյակներ տևած երազանքը, այն է՝ Եգիպտոսի լիակատար անկախացում Անգլիայից:

1955 թ.-ից սկսած՝ Եգիպտոսում Խորհրդային Միության դիրքերի ամրապնդման հետևանքով ամերիկյան քաղաքականությունը տարածաշրջանում էլ ավելի ակտիվացավ՝ ուժեղացնելով երկու գերտերությունների միջև առճակատումն ու անմիջական բախման հնարավորությունը: 1950-ական թթ. ՅԱՀՄ և ԱՄՆ միջև ընթացող սառը պատերազմը Եվրոպական մայրցամաքից տեղափոխվեց Մերձավոր և Միջին Արևելք՝ այստեղ տեղի ունեցող եղանակալից զարգացումները ենթարկելով գերտերությունների գլոբալ քաղաքականության տրամաբանությանը:

1950-ական թթ.-ին երկու գերտերությունների միջև ընթացող սառը պատերազմի պայմաններում Եգիպտոսը իր արտաքին դաշնակցի դերում տեսավ Սովետական Միությանը, որը աշխարհաքաղաքական առումով շահագրգռված էր Եգիպտոսի հետագա զարգացմամբ: Ակեհաբտ է Նասերի Սովետական միության հանդեպ դրական

² Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, Ե., 2006, էջ 267:

³ Կարապետյան Ռ., Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Ե., 2003, էջ 178:

⁴ Агапкин А., Гамаль Абдель Насер, М., 1979, с. 100.

կողմնորոշման ճիշտ լինելը, քանի որ ԱՄՆ-ն չէր պատրաստվում օգնել նոր անկախացած կամ նոր անկախացող Արաբական երկրներին, այս թվում Եգիպտոսին իրենց նախկին գաղութատերերից անկախանալու և զործում, քանի որ վերջիններս հանդիսանում էին ԱՄՆ-ի դաշնակիցները ընդդեմ Սովետական միության:

Դաշնակցելով Սովետական միության հետ, Եգիպտոսը, սակայն, չէր պատկանում խորհրդային խմբավորման երկրներին: Չմիացող երկրների շարժման ստեղծումից հետո Եգիպտոսը իր հիմնական արտաքին քաղաքականությունը հռչակեց դրական չեզոքության քաղաքականությունը: Դրական չեզոքության քաղաքականության սկզբունքների հստակ մշակումը կապված է Բանդուզյան խորհրդածրոջովին 1955 թ.-ի ապրիլին Գամալ Աբդել Նասերի մասնակցության հետ³: Եգիպտոսի դրական չեզոքության քաղաքականությունը շատ մեծ նշանակություն ունեցավ Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների վրա, ինչպես նաև մեծ չափով ազդեց մեծ տերությունների քաղաքականության վրա Մերձավոր Արևելքում: Հենց այս քաղաքականության պատճառով, ինչպես նաև իր անձնական շահերը հաշվի առնելով, Եգիպտոսը չմիացավ 1955 թ. ստեղծված Բաղդադյան պակտին: Բացի այս, Նասերը Բաղդադյան պակտը համարում էր Արևմուտքի Արաբական Արևելքում իր գերիշխանությունը պահպանելու ուղղված դաշինք: Հետագայում Նասերի դուստր՝ ղոկտոր Հուդա Աբդել Նասերը հիշում է որ իր հայրը բացասական էր տրամադրված մեծ և փոքր երկրների միջև դաշինքների հաստատմանը, քանի որ այդ դաշինքները, Նասերի կարծիքով, ենարավորություն էին տալիս օգտագործել փոքր պետություններին մեծ պետությունների կողմից:

Դրական չեզոքության քաղաքականության որդեգրումը ստիպեց Եգիպտոսին կոնֆլիկտների մեջ մտնել նախկին գաղութատեր պետությունների հետ մի կողմից, և մյուս կողմից նպաստեց Եգիպտոսի մերձեցմանը խորհրդային երկրների հետ: Սակայն կարևոր է նաև այն, որ դրական չեզոքության քաղաքականության որդեգրումը զգալիորեն

³ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present*, New York, 1985 p. 132.

բարձրացրեց Եզիպտոսի հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում և արաբական երկրների շրջանում:

1956 թ. տեղի ունեցավ Մուեզի ջրանցքի պատերազմը⁶, որի ամենակարևոր արդյունքը այն էր, որ քրիստոնեական և ֆրանսիական բանակների անհաջողություններն ու երանց ուժերի հարկադրաբար դուրսբերումը Եզիպտոսից խորհրդանշեց Մերձավոր Արևելքում եվրոպական (Անգլիայի և Ֆրանսիայի) օտար գերիշխանության դարաշրջանի ավարտը⁷:

Անկասկած է, որ Եզիպտոսի լիակատար անկախության հասնելու համար մղված պայքարը մեծ չափով նպաստեց նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրներում ազգային-ազատագրական շարժումների զարթոնքին: Այս երկրներում ազգային-ազատագրական շարժումները մեծ չափով աջակցվում էին Եզիպտոսի կողմից: Այսպես՝ Ալժիրը ազգային-ազատագրական շարժման ժամանակ (1954-1962 թթ.), քաջի դիվանագիտական և քաղաքական աջակցությունից, մեծ չափով զենք ստացավ Եզիպտոսի իշխանություններից: Եզիպտոսից աջակցություն էին ստանում նաև Մարոկկոն և Մուդանգը⁸: Իսկ երբ Արաբական պետությունների լիգան 1961 թ. օգոստոսին որոշեց Քուվեյթ ուղարկել արաբական զինվորական ստորաբաժանումներ՝ կազմված արաբական տարբեր երկրների տրամադրած զորամասերից⁹, Եզիպտոսը առաջիններից մեկը աջակցեց այս ձեռնարկին: Արաբական զորքերը պետք է փոխարինեին անգլիական զորքերին՝ պաշտպանելով Քուվեյթի անկախությունը ու տարածքային ամբողջականությունը Իրաքի հեարավոր ագրեսիայից:

Միրիայի երկարատև անկայուն վիճակը 1958 թ.-ի փետրվարին հանգեցրեց Եզիպտոսի հետ Միրիայի միավորմանը Միացյալ Արաբական Հանրապետության կազմավորման միջոցով: Ցանկացած արաբական պետություն կարող էր միանալ ԱՄՀ-ին միության կամ

⁶ Новая история арабских стран Африки 1917-1987, М., 1990, с. 28-29.

⁷ Առաջին բանը, որ Եզիպտական զորքերն արեցին Մուեզ մուսք գործելու պես, Տերդիմանդ դը Լեստակսի արձանի պայթեցումն էր: Տե՛ս Կարապետյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 182:

⁸ Агапиев А., նշվ. աշխ., էջ 94:

⁹ Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. IV, Է., 2007, էջ 623:

ֆեդերացիայի ձևով¹⁰։ Մակայն միավորման 3.5 տարիների ընթացքում Եգիպտոսի վերեսխալը ձգտում էր ուղղակի դեկլարել Միջին եգիպտական կառավարման մոդելով, ինչը հանգեցրեց Միջիպտում դժգոհությունների տարածմանը և 1961 թ.-ի սեպտեմբերի 28-ի ընդվզումից հետո՝ Միջիպի անջատմանը։

1962 թ. Եմենում քաղաքացիական պատերազմ սկսելուց հետո Եգիպտոսը այստեղ գործեր մտցրեց՝ նպատակ ունենալով աջակցել հանրապետական ուժերին՝ միապետականների դեմ պայքարում։ Հանրապետականների հաղթանակը Եգիպտոսին հնարավորություն կտար Հարավարևմտյան Արաբիայում ամրապնդել իր դիրքերը։ Մակայն կողմերից ոչ մեկը չէր կարողանում վերջնական հաջողության հասնել, և քաղաքացիական պատերազմը շարունակվում էր։ Միայն 1967 թ. արաբաիսրայելական պատերազմում պարտություն կրելուց հետո Եգիպտոսը դադարեցրեց իր օգնությունը հանրապետականներին։

1967 թ. հուլիսի 5-ին սկսած արաբաիսրայելական վեցօրյա պատերազմը¹¹ ամբողջովին փոխեց իրավիճակը Մերձավոր Արևելքում։ Եգիպտոսի համար մեկ խեղիորդ դարձավ Իսրայելի կողմից օկուպացված եգիպտական հողերի ազատագրումը։ Արտաքին քաղաքականության մեջ Եգիպտոսը ձգտում էր եսանել 1967 թ. նոյեմբերի 22-ին ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդի կողմից ընդունված 242 բանաձևի իրականացմանը, որը դարձավ այս կռիվիկտի լուծման ուղենիշը։ Նրանում պահանջվում էր Իսրայելից զորքերի դուրս բերում 1967 թ. հուլիսին օկուպացրած բոլոր արաբական տարածքներից։

1967 թ. հունիսի 5-ին սկսած¹² արաբաիսրայելական վեցօրյա պատերազմի ավարտից հետո Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև սկսեց «Հյուսիս պատերազմ», որի նպատակն էր ռազմական ճանապարհով ստիպել Իսրայելին զիջումների գնալ։ Թեև այն փաստորեն սկսել էր

¹⁰ <http://www.4shared.com/get/4MYwBqjE.html> Ջակ Ռումել և Մարի Լուրան, Գամալ Արդել Նասերը Զալուզայի շրջափակումից մինչև անելանելի դրություն, էջ 110 (արաբ.)։

¹¹ Джонсон П., Популярная история египца, М., 2003, с. 606.

¹² Ռավդաթ Մախդ Ամնադ, Գամալ Արդել Նասերի հեղափոխությունը ամբողջությամբ, Կահիրե, 1992, էջ 935 (արաբ.)։

վեցորյա պատերազմի ավարտից շուրջ մեկ ամիս անց, սակայն պաշտոնապես հայտարարվեց Նասերի կողմից 1969 թ. հուլիսին:¹³ Նասերի կարծիքով քանի որ Բարայելի բանակում մեծամասնությունը կազմում են պահուստայիները, ապա Բարայելը չի կարողանա դիմանալ երկարատև և հյուծիչ պատերազմին: 1970 թ. օգոստոսի 8-ին կնքվեց գինեղադար, որով էլ և ավարտվեց «Հյուծիչ պատերազմը»¹⁴:

Ասփոփելով՝ կարելի է ասել, որ 1952 թ. հուլիսի 23-ին տեղի ունեցած հեղափոխությունը լիովին փոխեց Եգիպտոսի պատմության ընթացքը՝ նոր էջ բացելով նրա պատմության մեջ: Հեղափոխությանը հաջորդած հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները, որոնց կազմակերպիչը և իրականացնող իրավամար կարելի է համարել հենց իրեն՝ Նասերին, լուրջ ուշադրության են արժանի: Մրա հետ միաժամանակ ձևավորվեց Եգիպտոսի արտաքին քաղաքականության հիմնական դրույթները, այն է՝ Արևմուտքից հեռացում և Խորհրդային Միությանը հարելու քաղաքականություն, արաբական և աֆրիկյան երկրների հետ սերտորեն համագործակցելու քաղաքականություն, նոր անկախացող և անկախացած արաբական երկրներին աջակցելու քաղաքականություն, ռազմական դաշինքներին չմիանալու քաղաքականություն և այլն: 1967 թ. արաբաիսրայելական պատերազմից հետո Նասերը ամեն ինչ արեց բռնազավթված տարածքներն ազատագրելու համար, սակայն անջատ հաջողության չգնաց Բարայելի հետ՝ արաբական միասնականությունը չխախտելու համար:

ARMEN ZHAMHARYAN

(IOS)

THE FOREIGN POLICY OF EGIPT IN 1952-1970

The revolution of July 23 in 1952, led by Nasser, changed the course of Egyptian history and opened a new page in its history.

¹³ http://www.waronline.org/IDF/Articles/attrition_war1.htm

¹⁴ Գաղապետության Ռ., Եզվ. աշխ., էջ 194:

Egyptian political and economical changes played a very important role for the country. The new principles in Egyptian policy resulted to foster distant relations from the West and nearing to East.

Nasser helped to establish a good relationship with India and Yugoslavia and also with the Non-Aligned Movement of developing countries. So he continued to be a leading force in the Non-Aligned movement. It's a fact, that until his death Nasser remained extremely popular not only within the Egyptians but also throughout the Arab world. His will was to resist the Western powers and also cease Israel's military policy in region.

Six Day War in 1967 showed the weakness of Egyptian, Syrian and Jordanian armies in comparison with the Israel's. Later on, Israel occupied the Sinai Peninsula and the Gaza Strip from Egypt, Golan Heights from Syria, and West Bank and East Jerusalem from Jordan.

After the Six day war Egypt launched the War of Attrition along the Suez Canal with the idea of returning the occupied regions.

THE BRICS COOPERATION MECHANISM

Since June 2009 when Brazil, Russia, India and China held in Yekaterinburg the first BRIC summit and decided to establish the dialogue mechanism among the four countries, the BRIC cooperation mechanism has developed rapidly. In April 2011, South Africa became the fifth official member. In less than two years, the BRICS has evolved from a dialogue mechanism into a cooperation mechanism and has enlarged its members, highlighting its strong vitality and influence, and thus attracting attention from the international community.

I. Recap of the Achievements by the BRICS

The BRIC countries, before its enlargement, accounted for 26% of the global land area, 42% of the world's population, 36% of the global arable area, 18% of the world's GDP, and 15% of the global trade volume. In recent years, the contribution by the BRICS to the world economic growth has been over 50%, become the locomotive of global economic recovery, and changed the pattern of world economic growth which used to rely largely on the steam of the European and US economies, and the US economy in particular.

First, cooperation mechanisms at various levels have taken shape. Following the first meeting of the BRIC leaders in Yekaterinburg in June 2009, the four-country summit mechanism was institutionalized. In April 2010, the second summit was held successfully in Brasilia in April 2011, the third summit of the expanded BRICS was held in Hainan, China. Meanwhile, ministerial consultation and meeting mechanisms in foreign, security, financial and agricultural affairs have also been established respectively. Foreign ministers of the relevant countries have held frequent meetings on multi-lateral occasions, the high-level representatives for security affairs have gathered for two consecutive years in an effort to discuss regional and international security issues, financial ministers, governors of central banks have held intensive consultations, and agricultural ministers have held their

first meeting to exchange in-depth views on global food security, mitigation of the impacts of climate change on agriculture, and so on.

Second, the BRICS have cooperated with one another in international affairs. In terms of building up a multi-polar world and promoting democratization of international relations, the BRICS hold the same or similar positions, and conduct close cooperation and coordination in international organizations and multilateral institutions. Member states have the consensus that the existing international architecture needs to accept emerging countries, especially the BRICS, and support diversification of world civilization. They insist that international disputes be resolved peacefully through dialogue on the basis of mutual trust, mutual benefits and cooperation, oppose unilateralist and arbitrary actions by force ignoring the UN, and advocate the establishment of the global and regional security systems based on the principles of mutual benefits and reciprocal security. All member states "cannot accept the intention of Washington to make the world a uni-polar world following the US rule and dominated by the US", and they argue that "the BRICS should make efforts to promote the idea of multi-polar world under the leadership of the UN, resisting the US hegemony". The BRIC leaders, in the Joint Statement of the Brasilia Summit, stressed that they expected to see that the reform of international financial institutions and the UN could bring about "a multi-polar, equal and democratic world order" to better reflect the demands by emerging economies.

Third, the BRICS have supported the important interests of the member states. At Copenhagen Summit on climate change, China, India and Brazil actively coordinated their stances, worked together against the attempt by the rich countries to evade obligations on greenhouse gas emission reductions, and effectively safeguarded the interests of the developing countries including China, India and Brazil. In the process of promoting the building of a stable, predictable and diversified international monetary system, the BRICS have teamed up, worked together, and agreed to "get rid of the over-reliance on the US dollar as soon as possible". They do not agree that the Renminbi is a major problem of the current international financial system. Brazilian President Lula accused the US and other rich countries of causing the global financial crisis while having inadequate efforts to manage the crisis. Russian President Dmitry Medvedev stressed that, given the scale of

China's economic development, it is impossible to reject Renminbi as a "new reserve currency". He maintained that the financial world would be much more stable under such a multi-currency system. The four leaders, at the second official meeting in Brasilia, jointly suggested that IMF and the World Bank should resolve "their weakness in terms of reasonability as soon as possible", and called for "a significant adjustment in the voting rights in favor of the emerging markets and developing countries", thus keeping the four countries' participation in decision making in line with their relative weights in the world economy. It is with the joint efforts of the four countries that the World Bank transferred in 2010 3.13% of the voting rights from the developed countries to the developing countries, increasing the latter's ratio to 47.19%. The IMF also transferred shares and voting rights to the BRIC countries, elevating them within the top ten countries in terms of shares and voting rights. The cooperation mechanism of the BRIC has become an important platform for the member states to coordinate positions, take concerted actions and achieve win-win situations, in their efforts to safeguard self-interests and the interests of developing countries.

Fourth, the BRICS have carried out in-depth practical cooperation. In 2009, trade volume of Brazil with the other three BRIC countries was \$70.18 billion, accounting for 18% of its total trade volume. Trade volumes of Russia, India and China with the other three member countries accounted for, 11 %, 11% and 6% respectively of their total trade volumes. In 2010, trade between China and Russia restored its rising trend, and the bilateral trade volume rose to \$ 55.45 billion, with an increase by 43.1 % year-on-year. Two-way investment between the two countries also saw substantial growth, with the direct investment of China in Russia reaching \$594 million in value, 43.8 % up than the previous year, and the direct investment of Russia in China was \$ 34.97 million in value, 9.3 % up. Interests of China and India were continuously converging, and the bilateral trade was rapidly increasing. In 2009, the two-way investment increased by ten times, and China became the second largest trading partner of India. In 2010, the two countries signed trade contracts and agreements worth \$ 16 billion, and the trade volume reached \$62 billion, more than 20 times as much as the bilateral trade volume 10 years ago. Scale of trade cooperation between China and Brazil was expanding, too. In 2010, trade volume between the two countries grew by 52

%, reaching \$ 56.2 billion. The National Development Bank of China signed a \$ 10 billion loan agreement with Petrobras, with the latter exporting 10 million tons of crude oil to China annually from 2010 to 2019. China took the place of the US to be Brazil's largest investor and trading partner. The traditional cooperation between Russia and India still existed. In 2010, the bilateral trade volume stopped its decline and rebounded to nearly \$ 9.8 billion. Trade volume between Russia and Brazil grew by 5 times from 2002 to 2008. In 2010, the bilateral trade volume rose by over 50 % to nearly \$10 billion. Meanwhile, multi-lateral cooperation among the BRICS made considerable progress. In April 2010, the Russian Foreign Economic Bank, the National Development Bank of China, the Brazilian National Bank of Social and Economic Development and the Export-Import Bank of India signed a "quartet" Memorandum of Cooperation, which designated the four banks to invest in projects of common interests, to provide mutual financial aid in the areas of high-tech, innovation and energy-saving industries, and to form a "bank consortium" of the member countries, in an effort to promote multilateral cooperation of the BRICS. In 2010, the BRICS held successfully in Russia the first Convention of International Competition, and the first BRICS Forum for Entrepreneurs is under consideration. Furthermore, the BRICS have been steadily promoting cooperation not only in the fields of agriculture, manufacturing, oil and gas, nuclear energy, aerospace, and science and technology, but also in their response to the global threats including terrorism and nuclear security.

II. Challenges for Further Cooperation among the BRICS

Despite the rapid development of the cooperation mechanism of the BRICS and the willingness of the member states to further deepen their cooperation, the newly-born organization is still facing the following challenges.

First, it is the lack of political mutual trust. There are vast differences between member states in terms of state system, political system, religious civilization and level of social development, leading to inconsistencies in foreign policies. It is still hard for China and Russia to resolve the problem of mutual suspicion although the bilateral relations have reached an unprecedented level. Russia hopes to develop the economy of the Far East

and Siberia with the help of China, while worrying about falling into the vassal of the latter because of over-reliance on the Chinese economy. Although there has been progress in the Sino-Indian relations, it is hard to bridge the old grudges between the two countries, with a still weak basis of mutual trust. Indian Defense Minister Anthony and former commander of the Army overtly declared that China was the potential threat to India and suggested that India be prepared for a war with China and the on Pakistan at the same time. In recent years, India has spent billions of dollars to purchase arms. Military spending increased by 4% in 2010, and surged by 11.6% in 2011, among which more than 40% was earmarked for the expansion of the military equipments, especially for the arms purchases. Over the past five years, weapons purchased by India have accounted for 9% of its total international arms imports, and has truly become the No.1 arms buyer globally. Furthermore, on the ground that China is constructing ports on the Indian Ocean, that is, Jeddah Port of Bangladesh, Kyaukpysu Port of Myanmar and Gwadar Port of Pakistan, India has strengthened its relations with Vietnam, Indonesia and South Korea, signed a comprehensive agreement of economic partnership with Japan, and invited the Japanese Self-Defense Forces to attend several Indo-US joint military exercises in spite of China's opposition, in order to contain the "China-North Korea-Myanmar-Pakistan axis" and the rising influence of China. Meanwhile, China has been very cautious on the aspirations by India and Brazil to pursue permanent seats at the UN Security Council.

Second, it is the contradiction in the interests of the member states. China and Russia are competing at the international arms market, and disputes over prices often occurred between energy enterprises of the two countries. There is little progress in more than ten years of the negotiations on the export of natural gas to China. After a natural gas pipeline was built between China and Turkmenistan via Uzbekistan and Kazakhstan, India tried actively to persuade parties concerned to build a pipeline from Turkmenistan to India. In terms of investment to Africa, China and Brazil are competitors. Russia and India are not satisfied with the huge trade deficit with China, while India does not accept the demand by Brazil to sharply cut tariffs on agricultural products. During the Doha Round negotiations, Brazil was concerned with the export of raw materials, Russia focused on oil and natural gas, India was interested in

information service and technologies, while China attached importance to heavy industries and finance. Since "every state talks about globalization in completely different ways", it is still hard for them to form an "interest alliance or cartel". Especially when the currencies of India and Brazil appreciated sharply against the US dollar and the renminbi, they quickly changed their previous positions to support a relatively stable renminbi exchange rate and supported the US demand for China to revalue its currency, and criticized its exchange rate policy. Governor of Central Bank of India Subbarao said, "If some countries asserted influence on their exchange rates and artificially lower them, then the burden of adjustment will fall on others". He further argued that the Indo-China trade imbalance was "obviously" resulted from the different systems of the two countries on exchange rate management. The demand to revalue renminbi by the Brazilian Financial Minister Mantega sounded like an official from the US Financial Ministry, "Cheap exports are strangling Brazilian manufacturers as they strangled its US counterparts". The governor of Brazilian Central Bank Meireles stressed that the appreciation of renminbi was "absolutely critical to achieve balance of world economy". President Rousseff defined the undervalued renminbi as the greatest threat to the prosperity of Brazilian economy, and insisted that the cheap goods from China affected the trade balances of Brazil, resulting in significant loss of manufacturing jobs in Brazil. Just because of that, many Brazilian enterprises have been asking the government to impose protective trade barriers on the Chinese goods.

Third, it is the discriminated investment environments by the western standard. In a survey on the efficiency and incorruptness of governments conducted by relevant institutions in 2005, China, India and Brazil were ranked 15th, 27th and 50th respectively, and Russia was ranked further down the ladder. In the World Economic Freedom Report in 2009 assessing the freedom of economic policies of 103 countries, China was ranked 82nd, Russia 83rd, India fell from 56th to 86th, and Brazil was ranked 111th, 3rd from the bottom. In an assessment of the regulation of business and credit market in 141 countries, India was ranked 123rd. In the Economic Freedom Index Report in 2010, which was authored by the American Heritage Foundation and *Wall Street Journal* based on an assessment of ten indicators for investment environments (business freedom, trade freedom, fiscal

freedom, scale of government spending, monetary freedom, investment freedom, financial freedom, property protection, freedom from corruption and labor freedom) in 197 countries, the four countries were on the list of "fail states". By the standard of 100 points, Brazil was ranked 113th (55.6 points), India 124th (53.8), China 140th (51.0), and Russia 143rd (50.3). In the ranking of Global Corruption Perception Index published in 2009 by Transparency International-the anti-corruption organization, China ranked 79th, while Russia was ranked 146th, tied with East Timor, Sierra Leone, Zimbabwe and Ukraine. Because of the failure to continue reform on liberalization, bad performance in regulations of commerce and credit markets, low-level public service, weak enforcement of labor laws and other factors like high inflation rate, India's economic attractiveness started to decline. In recent years, foreign investment dropped by nearly one third, and in January 2011 alone, foreign investors withdrew \$900 million from the Indian stock market. In Brazil, the disparity of the rich and poor is amazing, cities are severely short of infrastructure, the taxing environment is "suffocating", and "thorny problems like illegal business and limited openness of economy still exist". Moreover, the World Bank once pointed out that "Brazil is still one of the most closed economies in the world" despite the fact that Brazil had achieved remarkable results in economic openness under former Presidents Cardoso and Lula.

Fourth, it is the challenges from other emerging economies. Being the first to coin successfully the concept of the BRIC, the Chief Economist of Goldman Sachs O'Neill later coined the concept of Diamond 11 emerging economies (Mexico, Indonesia, Nigeria, South Korea, Vietnam, Turkey, the Philippines, Egypt, Pakistan, Iran and Bangladesh). Immediately after that, the HSBC attracted the attention of the world by promoting the concept of CIVETS (Columbia, Indonesia, Vietnam, Egypt, Turkey and South Africa). The bulk of the public opinion holds that the above emerging economies have the same advantages as the BRICS in terms of demographic structure, investment environment, economic diversity and relative stability of domestic politics. Specifically, the total GDP of Diamond 11 countries will meet that of the US by 2050, becoming another hot spot of global investment. With the rapid development of the said emerging economies and their rising contribution to global economic growth, the BRICS are now faced with great

challenges. The year 2010 saw great fluctuation in most stock markets of the BRIC countries. BOVESPA Index of Brazil and Shanghai Index of China fell by 1.93 % and 12.94% respectively. The index of MICEX (Inter-Bank Monetary Exchange of Moscow) of Russia fell by 22 % compared with 2007. Because of the sharp shrinking of wealth in the Russian market, some investors have started to reconsider their decisions to invest in Russia. In 2011, because the BRICS adopted a tight monetary policy to fight address inflation, their stock markets were not promising. In the first half year, except for Russian market that kept rising by 8.1 %, the others all fell. Shanghai and Shenzhen Indexes of China were relatively good, with the drop by 1.78 % but from a global perspective, their performances were still ranked the top ten from the bottom. Sensex 30 Index of Mumbai, India fell by 12.45 %, ranked 2nd from the bottom among the major stock markets in the world. The IBOVESPA Index of Sao Paulo, Brazil fell by 11.7 %, ranked 4th from the bottom globally. The stock market of South Africa dropped by 5.75 % in average. The purpose of Goldman Sachs promoting the concept of the BRIC was to attract the focus of investors with high economic growth rates and high investment return rates in the four countries. If the economies of the BRICS fail to develop continuously and steadily, their influence will fall as well.

III. Opportunities for Further Cooperation among BRICS

There are many constraints on the development of the cooperation mechanism of the BRICS, and many Western politicians suspect that this newly-born political organization with great differences in political systems and fierce competition in business among member states will bear any achievement, since it is difficult for even such organizations as the G8, which have much more common grounds and interests than the BRICS, to achieve much. However, because the BRICS have enormous development potential and their consciousness to unite to be strong and cooperate for mutual benefits is generally improving, and their common interests are much greater than their differences and disputes, there are still more opportunities than challenges in the development of the cooperation mechanism of the BRICS.

First, the potential of cooperation for mutual benefits among the BRICS is great. Chinese economy has been growing for a long time at a double-digit

growth, and its potential for overseas investment is obviously growing. In 2010, Chinese economic output became No.2 of the world, and its manufacturing output exceeded the US (19.4%) and accounted for 19.8% of the global output, becoming the No.1 manufacturing country, bringing an end to the history of the US being the number one for 110 years in this area. Russia is abundant in natural resources, being the biggest producer of such rare minerals as palladium, platinum and titanium and a traditional producer of energy. India is the 4th largest economy after the US, China and Japan and one of the fastest-growing economies in the world, with its economy steadily growing at an average annual rate of 7-9%. Brazil is the largest economy in Latin America, with a distinctive advantage in natural resources, possessing abundant iron, copper, nickel, manganese, aluminum, and other important mineral resources. During the past decade, Brazil's GDP has been growing at the annual speed of 3.6% in average, and both its general level of development and GNP are at the top of Latin America. When Europe and the US were trapped in financial dilemma, the BRICS were mostly rich in foreign reserves, with China, Russia, Brazil and India holding \$3.2 trillion, \$514 billion, \$350 billion and \$320 billion respectively. As of July 2011, China's holding of US treasury bonds reached \$1.17 trillion, and the total holding by other BRIC countries exceeded \$356 billion. The BRICS are actively discussing buying European bonds to help Europe out of financial difficulties.

Second, the BRICS have become the engine of economic recovery and steady development of the world. The Outlook for World Development Report published by the OECD shows that world economic power is shifting from advanced countries to developing and emerging countries. The Outlook for the International Economy, an assessment by the IMF, also pointed out that economic growth of the four BRIC countries accounted for 46.3% of the world economic growth, their contribution to world economic growth might reach 61.3% by 2014, and the total GDP of the four countries in 2015 was expected to account for 22% of the world's total, exceeding the US. In 2009, compared with 1999, the Brazilian share in global manufacturing output rose from 1.4% to 2.4%, India from 1.1% to 2%, China from 7.5% to 18.6%, while the US and Japan fell from 25.8% to 19.9% and from 16.7% to 8.4% respectively. In the past decade, the emerging economies represented by the BRICS regained the leading position in manufacturing taken away by Europe

in the early 1800s and then by the US. Meanwhile, the overseas investment capability of the four countries greatly improved. Since 2009, loans provided to developing countries by China alone exceeded \$110 billion, exceeding the total loans released by World Bank in three years. In 2010, the total volume of overseas M&A by the BRICS reached \$402 billion, 74% higher than in 2009. 61 enterprises from the four countries were ranked among top 500 enterprises of the world, and the BRICS became the main driving force of world economic development. The Outlook of Agriculture 2010-2019, a report jointly released by the UNFAO and the OECD in June 2010, pointed out that, with the stagnation of agricultural production in West Europe, agriculture of the BRIC countries would undergo a substantial growth, and the four countries were expected to replace France and the US as the new "world granaries".

Third, international investors are still optimistic about the development potential of the BRICS. A signed article on *Wall Street Journal* in June 2010 said that international investment bankers had targeted BRIC countries as another profitable economy, and many strategic investors were actively taking actions to ensure a seat in this "new continent". Previously, a report by the UBS Wealth Management Research forecast that, because of the influx of great amount of capital and appropriate policies, there would be double-digit returns for the stocks in the BRICS that year. Mobius, the fund manager of Templeton Assets Management Ltd and the "godfather of emerging markets", even proclaimed that there might be high returns rate of 30-40% in the stock markets of the BRICS in the next 3-4 years, and these countries were ideal targets for investment. By the end of 2010, investors managing MSCI Emerging Markets Index Fund worth \$48 billion had put nearly half of the capital in hand into stock markets of BRIC countries. Now, even the US led by Obama is trying its best to rope in the BRICS. According to *Forbes* in March 2011, 108 of the 214 new billionaires were from the four BRIC countries. The development of said countries as a whole would continue to attract the attention of international investors.

Fourth, it has become the common strategic option for the BRICS to unite to be strong. All BRIC countries are in an important historic stage of development, all are facing difficult tasks to optimize external environments, develop domestic economy, and improve living standards of the people, and

all hope to push the international community to change the current unfair system of the world politics and economy and forge good external environments for development with the help of the "united force" and influence of the BRICS platform. Therefore, since the time when the BRICS held the first summit, they have clung to the interests of this organization and developing countries, called for the countries all over the world to make then joint efforts to reduce the impact of international financial crisis on the world, especially on the developing countries, and appealed to the developed countries to seriously fulfill the obligation and help the developing countries with 0.7% of their GDP and strive to meet the UN Millennium Development Goals. With the rapid development of cooperation mechanism of the BRICS and the fast growth of consensus and mutual trust, the idea of allied self-reliance by member states has been gradually embedded. The difference in civilization and national situation has not become the insurmountable barriers for cooperation between the member states, rather, enthusiasm and dependence of member states on the organization are on the rise. China has actively hosted the third meeting of leaders of the BRIC countries, pushing the cooperation mechanism to develop further ahead. From the outset, Russia has promoted the establishment of four-country dialogue regime. President Medvedev believes that the BRICS could still "achieve win-win situations in many areas" in spite of competition to some extent among BRIC countries. To this end, Russia has vigorously promoted cooperation among the BRICS in various areas including agriculture, nuclear energy, aerospace, space probe and nanotechnology. Indian Prime Minister Singh stressed that the BRICS are playing a key role in "promoting economic growth and prosperity of the world". Brazil has come to realize the importance of cooperation with other member countries in the course of financial crisis. When the National Development Bank of China provided a \$10 billion loan, the representative of Brazil was deeply moved and said that "nobody from the US government would sit down and have discussion with us like the Chinese government" during the crisis. South Africa has since 2009 strived to join the BRICS. The spokesperson for its Foreign Ministry acknowledged candidly that the BRICS stand for the biggest markets. If South Africa fails to join the club, it cannot possess similar positions in trade negotiations. South African Ambassador to China Langa claimed that joining the cooperation mechanism of the BRIC

would bring South Africa great opportunities in economy, trade and investment, and allow it to represent more effectively the developing countries in international affairs. Now, the cooperation mechanism of the BRICS is not only one of the major non-West cores for interests coordination in a multi-polar world, but also the driving force to promote economic development of member states, all benefiting from cooperation.

Fifth, all parties have frequently showed good faith and positive attitude to resolve their differences. Although Russia has been complaining that Sino-Russian trade and economic structure is unreasonable, worrying about being economically dependent on China by simply exporting resource products, it starts to realize the fact that some of its products are not competitive in other international markets and have no advantage in bilateral trade with China. President Medvedev has admitted that Russia will possibly continue to be a major oil and gas provider in the next few decades. Putin also stressed that China and Russia have their own advantages in various fields like technology and trade, and there is no problem of competition between them. China can continue to produce cheap consumer goods, as Russia has no plan and "no necessity to take place of China in producing consumer goods". Enjoying competitive advantages in high-tech field, Russia can sell special technical equipments and weapons worth of millions, even billions of dollars to China, while buying more consumer goods from China". Friendship is still the mainstream of Sino-Indian relations, in spite of prominent divergences between them. Premier Singh said that the potential for bilateral cooperation was great since "this world is big enough to accommodate the growth and ambition of the two countries, and we should develop bilateral relations based on this". To curtail bilateral trade deficit caused by differences on development patterns and economic structures, China has committed to facilitating entrance of information technologies, pharmaceuticals and agricultural products into Chinese market on which India has advantages, and to expanding cooperation in the areas like infrastructure, environmental protection, telecommunications, investment and finance in which India takes interest. China and Brazil are also actively resolving problems on bilateral trade structure. China is expanding import from Brazil highly value-added products like car and airplane parts, and 67% of Brazilian enterprises are setting off to improve design of products and increase investment in product

quality, which helps to put products from the two countries into malignant interaction.

Sixth, the joining of South Africa put more vitality into cooperation mechanism of the BRICS. In April 2011, South Africa officially joined the BRIC cooperation mechanism. Since then, the BRIC Four dialogue mechanism was changed into BRICS cooperation mechanism. The joining of South Africa is a win-win option. For South Africa, joining the the BRICS further consolidated its position as an important emerging economy, and acquired an opportunity to express opinions, including political views, in a multilateral dialogue framework. Meanwhile, as "the spokesperson of interests of the whole African continent", South Africa's role in other international institutions like the UN was also enhanced by "entering the ranks of leaders of emerging markets". For the other four countries, since South Africa is the only African country in the G20 and a member state of the expanded meeting of the G8, its joining will no doubt greatly elevate the representativeness of the BRICS in world politics, adding more geopolitical weight on the cooperation mechanism. Although economic size of South Africa is not big, it has become the largest economy and most influential country in sub-Saharan Africa in recent years. Its GDP accounts for roughly one third of the GDP of the whole region, and its enterprises have a pivotal position in industries like finance, power grid, telecommunications, construction and agriculture in Africa. Inviting South Africa on board would not only enhance the trade relations of the four countries with Southern African countries, but also expand the said cooperation mechanism from Europe, Asia and Latin America to Africa, promoting unity and cooperation among emerging economies, making them more globalized, and highlighting the strong vitality and broad prospects of development of BRIC cooperation mechanism.

Seventh, cooperation mechanism of BRICS countries is rapidly developing. On July 11, 2011, the first Meeting of Health Ministers of the BRICS was held in Beijing. Ministers held in-depth discussions on issues like how to enhance public health, and published Beijing Declaration of the First Meeting of Health Ministers of BRICS Countries. On September 21, the second Conference of International Competition of the BRICS was convened in Beijing. Moreover, the negotiation initiative to establish a new

international rating agency in BRICS led by Dagong International, a Chinese rating agency, was actively echoed by Russia and other member states. On October 12, the BRICS Exchanges Alliance was established in Johannesburg, South Africa. A Russian participant was quoted by Business News Daily of Russia as saying that its establishment would provide a good platform for Russia to absorb liquid capital.

IV. Conclusions

The formation and development of cooperation mechanism of the BRICS is in line with the objective needs of the development of the member countries per se, conforming to the trend of the times and the development toward a multi-polar world, and reflecting the contemporary concepts of win-win cooperation. The BRICS will appear on the international stage as a cooperation mechanism that has broader representativeness, and serves as a bridge between developing and developed countries. Facts have proved that countries with different social systems and ideologies are also able to accommodate each other, those with different development patterns and at various economic levels can cooperate for mutual benefit, those with different historic experiences and civilizations can learn from each other, and those with different cultures and traditions can communicate with each other. Just as President Medvedev said before, cooperation mechanism of the BRICS had a bright future. Although they just set out, the cooperation mechanism had a solid basis, and mutually beneficial partnerships would help ensure the success of this promising forum. The rise of the BRICS would speed up the reshaping of world economic structure and open a new chapter of international economic order.

ԺՈՒԱՆ ՄԻԿՎԵԼ
(ՉՍՀԻ, ՉԻԼԱՍՍԱԼ)

ԲՈՒԿՄ-Ի (ԲՈՆՉՉԱ) ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆԱՆԻՋՄԵՆ

Հեղինակն ամփոփում է վերջին տարիներին զարգացող երկրներից կազմված միջազգային կառույցի՝ ԲՈՒԿՄ-ի (Բրազիլիա, Ռուսաստան, Հնդկաստան, Չինաստան, Հարավ-աֆրիկյան հանրապետություն)

ձեռքբերումները՝ մատնանշելով կազմակերպության անդամ-երկրների միջև տարբեր մակարդակով գործակցային մեխանիզմների ձևավորման, միջազգային ասպարեզում ընդլայնվող համագործակցության, փոխադարձ շահերի պաշտպանության, խորքային գործնական հարաբերությունների հաստատման փաստը: Աշխատանքում անդրադարձ է կատարվում ԲՆԻԿՍ-ի անդամ-երկրների միջև առկա հիմնախնդիրներին, որոնցից առանձնացվում են քաղաքական վստահության բավարարությունը, անդամ երկրների միջև շահերի հակասությունը, կրոնական ու քաղաքակրթական, պետական և քաղաքական համակարգերի, սոցիալական զարգացման մակարդակների միջև զգալի տարբերությունները, ներդրումային խորական միջավայրի առկայությունը, զարգացող այլ տնտեսություններից եկող մարտահրավերները: Հեղինակը գտնում է, որ միայն այն փաստը, որ վերջին տարիներին ԲՆԻԿՍ-ը վեր է ածվել համաշխարհային տնտեսության վերականգնման և կայուն զարգացման շարժիչ ուժի, բավարար է որպեսի այդ կառույցի անդամ-երկրները գիտակցեն փոխշահավետ համագործակցության հսկայական ներուժը և հաղթահարեն իրենց միջև առկա հակասությունները:

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННОГО ОРУЖИЯ ВО ВРЕМЯ ГРУЗИНО-ЮГООСЕТИНСКОЙ ВОЙНЫ

Феномен "информационных войн" вошел в обиход в начале 90 гг. 20 в., когда США провели успешную военную операцию в Ираке. Примерно в то же время получила распространение концепция "информационной войны" и введения информационных операций, так же предусматривающая использование информационных технологий, но в гораздо широком контексте. Это определение служит основой для утверждения того, что информационной операцией является любая атака, направленная против информации и информационных систем противника. Именно в этом контексте, в этой статье, мы рассмотрим события произошедшие в Грузии в 2008 г.

Пятидневная война в Южной Осетии (08.08.08 – 12.08.08) стала показательной в плане ведения информационных мероприятий со стороны всех вовлеченных в конфликт сторон. Нападение Грузии на Южную Осетию было в буквальном смысле подхвачено всеми мировыми СМИ. Анализ грузинского вторжения стал появляться в интернете, в выступлениях политологов и аналитиков на телевизионных экранах и страницах газет.

Казалось бы, оценки действий Грузии не могут быть разными, когда российские телеканалы показывают кадры Цхинвали. Оказывается, это доказательство не для всех. Впоследствии, после окончания военных действий в ряде западных изданий появилась информация о том, что грузинские власти еще до начала нападения на Южную Осетию, подписали контракты с известными специалистами-лоббистами и пиарщиками, которые должны были обеспечить информационную составляющую противостояния с Россией. Так, шведская газета Aftonbladet распространила материал, о том, что против Кремля со стороны Грузии работала компания Aspect Consulting, в частности ее представитель Патрик Ворм. Штаб-квартира компании находится в Брюсселе и принадлежит Джеймсу Ханту. По данным газеты эта

компания работала на М. Саакашвили с ноября 2007 г.¹. На правительство Грузии работали также компании Scheuermann & Associates и Otion Strategies LLC, которыми руководит Ренди Шухеман, более известный как советник Джона Маккейна-кандидата в президенты США от Республиканской партии². Именно компания Asprect Consulting провела молниеносную операцию по рассылке информации о якобы агрессивных действиях России против Грузии. 10 августа 2008 г. мировыми информагентствами было разослано сообщение о том, что "Россия интенсивно бомбит Тбилиси". Несмотря на то, что впоследствии эти сообщения были опровергнуты, однако эти "информационные бомбы" достигли цели и помогли сформировать негативный образ России³. 13 августа 2008 г. на сайте газеты The Times в статье посвященной войне между Тбилиси и Москвой, было помещено сообщение о том, что Грузия рассказала о войне с помощью бельгийских пиарщиков. Это они помогли Грузии создать из России образ агрессора. Британские журналисты считают, что победившая на поле боя Россия проиграла информационную войну Грузии⁴. Сработало известное умозаключение Геббельса – "Если вы скажете достаточно крупную ложь и начнете ее повторять, то в конечном итоге люди в нее поверят"⁵.

Что касается позиции российских властей и СМИ относительно освещения конфликта, то она была в основном пораженческой и оборонительной. В первые два дня военных действий на российском информационном пространстве появились даже материалы, которые компрометировали российские власти. Так, 10 августа 2008 г. известный политический обозреватель Павел Фельгенгауэр писал: "Боевые корабли Черноморского флота РФ вошли в грузинские территориальные воды у абхазских берегов. Российские ВВС наносят бомбово-штурмовые удары

¹Мартirosян С., Информационная поддержка осетинской войны.
www.notavank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT-ID=2550.

² Там же.

³ Захаров В., Арешев А., Семерикова Е., Абхазия и Южная Осетия после признания, М., 2010, с. 302.

⁴ http://www.nix.ru/computer_hardware_news/hardware_news_viewer.html?id=158511
"Хроника неудавшегося blitzkriega".

⁵ http://ru.wikiquote.org/wiki/Йозеф_Геббельс.

по военным, экономическим и гражданским объектам, по всей территории Грузии... Но грузинская армия сегодня еще не разбита, а в результате мобилизационного развертывания ее численность и боевые возможности будут возрастать. Российские военные брошенные в Южную Осетию, остаются в зоне поражения грузинской артиллерии. "Наши военные могут оказаться в отчаянном положении"⁸. А экс советник президента РФ по экономическим вопросам А. Илларионов, утверждал, что подразделения 58-ой армии якобы прошли через Рокский тоннель уже в первой половине дня 7 августа, и таким образом президент Грузии только лишь попытался ответить на "агрессию Кремля"⁹.

Что касается западных средств массовой информации, то они целенаправленно проводили антироссийскую линию в освещении этого конфликта не только в дни активных военных действий, но и после него. Спустя некоторое время после окончания войны в интернете стали распространяться космические снимки Цхинвали и прилегающих сел. Авторами этих снимков являются специалисты UNOSAT, программы при научно-исследовательском институте ООН, работающим по предотвращению и минимизации последствий глобального масштаба. Выставленные в сети снимки датировались между 7 и 19 августа 2008 г. и имели целью доказать, что разрушения и повреждения в Цхинвали составляют 5,5 % зданий, в то время как грузинские села Тамарашени, Кехви, Курта, Кемерти и др. пострадали от 40-52 %¹⁰.

Не отстала от антироссийской пропаганды и известная правозащитная организация Human Rights Watch. Именно ей принадлежит знаменитое свидетельство, что в ходе войны в Цхинвали погибли "только 44 человека"¹¹. Свидетельство Human Rights Watch о "только лишь 44 погибших" долгое

⁸ Фельдгенгауэр П., С чем Грузия подошла к войне.
www.novaygazeta.ru/politic/39065.html.

⁹ Илларионов А., Россия сама подготовила и начала войну против Грузии.
www.kavkazcenter.com/rum/content/2008/09/30/61325.shtml.

¹⁰ Разрушения в Цхинвале. Экспертиза UNOSAT, Human Rights Watch и "Новая газета": свидетельства и фальсификация о событиях в Южной Осетии.
www.caucasia.org/analytica/detail.php?ID=1387.

¹¹ Human Rights Watch "Цифры по убитым неточные, но достаточно показательные" www.svobodanews.ru/content/article/460671.html.

время нечеловечески в качестве доказательства того, что никакого массового убийства мирного населения не было. 23 августа 2008 г. в интервью радиостанции "Эхо Москвы" куратор США на Кавказе Мэтью Брайза заявил: "Я знаю, что российское правительство считает, что Грузия совершила геноцид в отношении осетинского народа. Я думаю, что это не так. Доказательства есть. 44 человека убиты в Цхинвали..."¹⁰. М. Сазаншвили в своей статье "Отвечая русской агрессии" так же ссылался на данные Human Rights Watch¹¹. Пристрастность видеоблогера YouTube в освещении кавказских событий была подтверждена методичным удалением модераторами сервиса двух видеороликов с комментариями американского журналиста Дж. Спорта.

По своей сути, эти ролики не были пророссийскими, но привлекли повышенное внимание из-за того, что это была одна из первых попыток критической оценки событий в Грузии и Южной Осетии¹².

С окончанием пятидневной войны информационное противостояние прекратилось.

Так открылось вещание созданного на базе ОТВ Грузии "Первого Кавказского канала" из Тбилиси на русском языке¹³. Объясненный бюджет "Первого Кавказского" составляет 3 млн. долларов. Денежные вливания в инфраструктуру грузинских СМИ объясняется тем, что каналу крайне необходимо выполнять пропагандистскую задачу. И ей необходимо дорогостоящее спутниковое вещание. Сейчас канал вещает с помощью Интернета. Кроме того, в Грузии может начать вещание радио "Наш Кавказ", Тбилиси, с помощью западных специалистов, у границ Южной Осетии установил передающие антенны, посредством которых производится вещание на русском и осетинском языках¹⁴. Со 2 ноября

¹⁰ Интервью Н. Асадовой с М. Брайзой.

<http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/535853-echo/>

¹¹ Захаров В., Арешев А., Семерикова Е., Абхазия и Южная Осетия после признания, М., 2010, с. 295.

¹² Там же, с. 303.

¹³ "В Грузии запустили Первый Кавказский канал".

www.lenta.ru/news/2010/01/04/channel/.

¹⁴ Арешев А., Амелина Я., Информационное противостояние на Кавказе после августа-2008. www.otechestvo.org.ua/main/20102/0925.htm.

2009 г. радио "Свобода" начала трансляцию на Южную Осетию и Абхазию. Телекомпания "Алания" вещающая с 2006 г. на русском языке и созданная для пропаганды на Южную Осетию с конца 2009 г., сменила название на "Регион ТВ" и вещает кроме Тбилиси, на регионы, компактно населенными национальными меньшинствами¹⁵.

Из всего вышеперечисленного можно сделать вывод, что в конфликтах и войнах конца 20-ого века и начала 21 в. побеждают не только те, что одерживают победы на полях сражений, а так же те, кто побеждает своих противников на глобальном информационном пространстве. Для нас это актуально, так как победивший на полях сражений Арцах армянский народ, на информационном и дипломатическом фронтах с большим трудом противостоит азербайджанской пропаганде, которая дезинформируя мировую общественность и искажая суть конфликта, представляет Армению как агрессора.

GAGIK HAMBARYAN
(GSPI)

ON USAGE OF THE INFORMATIONAL WEAPON DURING THE GEORGIAN – SOUTH OSETIAN WAR

Five-day war in South Ossetia served an example of how to implement informational tools by all sides involved in the conflict. Georgian attack on South Ossetia was seized by the world mass media. Meanwhile, as it turned out, it appears possible to change the essence of current events with the help of informational technologies and present it to the benefit of this or that side involved in the conflict. It is what Georgia did by using the PR services. They managed to present the conflict in the way that it was Russia and not Georgia who attacked the other side.

The article involves a number of facts and proofs of Georgia and Allies' victory won on the information front but lost on the battlefield.

¹⁵ "Кавказский сокол с орбиты". www.vz.ru/politics/2010/7/14/418175.html.

ԹՈՒՐԹ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1973 - 2001 թթ.

Արևելյան Միջերկրածովյն, լինելով բազմաթիվ երկրների ու ազգերի սուր և տևական հակամարտությունների տարածաշրջան, սեփական հետաքրքրությունների իրականացման նպատակով հմտորեն շահարկվում է ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի, իսկ վերջին տարիներին նաև ԵՄ կողմից, իսկ պարբերաբար Հունաստան-Թուրքիա-Էգեյան Օղվ և Հունաստան-Թուրքիա-Կիպրոս հռանկյուններում ծագող քաղաքական ճգնաժամերը բացասաբար են ազդում տարածաշրջանային և միջազգային հարաբերությունների ամբողջ համակարգի վրա: Այնպես է, որ Թուրքիան և Հունաստանը նս կրում են տարածաշրջանի շուրջ ծավալվող միջազգային հարաբերությունների ազդեցությունը: Իրենց հերթին նրանց միջև գոյություն ունեցող դիմակայությունը բացասաբար է ազդում տարածաշրջանի քաղաքական իրադրության վրա: Վերոնշյալ հանգամանքները հաստատում են թուրք-հունական հակամարտության ուսումնասիրման ինչպես ճանաչողական, այնպես էլ կիրառական նշանակությունը: Մեծ հետաքրքրություն է ձեռք բերում նաև Թուրքիայի և Հունաստանի դեկալաբության ռազմաքաղաքական հայացքների փոփոխության դինամիկան կապված ՆԱՏՕ-ին անդամակցության, ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի փոփոխարաբերությունների քննության, էթնիկական և տարածքային հակամարտություններում զինված ուժերի կիրառման ռազմավարության հետ:

Այսպիսով, թեման աստվել քան արդիական է դառնում պայմանավորված հետևյալ հանգամանքներով՝ 1) հակամարտող կողմերի վրա բազմաբևեռ աշխարհի ազդեցության մեծացմամբ, 2) միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր կառուցում անկայուն տարածաշրջանային կենտրոնների դերի մեծացմամբ, 3) թուրք-հունական հարաբերությունների քաղաքական կիրթ «վերակառուցման» հասունացած անհրաժեշտությամբ, որը կնպաստի կիպրոսյան և

Էզեյան խնդիրների շուտամուտը՝ լուծմանը, 4) իսլամամետ պետության (Թուրքիա) հետ հակասությունների լուծման մեջ քրիստոնեության գործենի (Հունաստան) կարևորությամբ:

Այս տեսանկյունից ժամանակագրական առումով ուշագրավ է անցյալ դարի վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում ծավալված Թուրքիայի և Հունաստանի միջպետական հարաբերությունների, արտաքին քաղաքականության, ուժային կառույցների զարգացման միտումների պարզաբանումը, այսինքն՝ թուրք-հունական հարաբերությունների լարվածության գագաթնակետից՝ 1973 թ., մինչև 2001 թ., երբ աշխարհը ականատես եղավ «ամերիկյան եոր դարի» հայեցակարգի ծնունդին, միակ գերպետության հայեցակարգի, որը ձգտում է լուծել միջազգային խնդիրները ոչ միայն առանց ՆԱՏՕ-ի համաձայնության, այլև առանց ՄԱԿ-ի մանդատի:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային ասպարեզում, այդ թվում նաև, Արևելյան Միջերկրածովում, էականորեն փոխվեց ուժերի վերադասավորումը: Թուրքիայի և Հունաստանի արտաքին քաղաքականությունն այդ շրջանում ուղղված էր հիմնականում ազդեցիկ դաշնակից փնտրելու ուղղությամբ, որը կկարողանար աջակցեր սեփական ազգային խնդիրների լուծման հարցում:

Թուրք-հունական հարաբերություններն ակնհայտորեն սրվեցին 1973 թ. սկզբում: Առաջ եկավ այսպես կոչված «Էզեյան ճգնաժամը»: Աթենքը և Անկարան չկարողացան զեպ փոխզիջման հունական Թասոս կղզու մայրցամաքային շելֆի հարցով, որտեղ նավթազազային պաշարներ էին հայտնաբերվել: Դժվար լուծվեց նաև Էզեյան ծովի շրջանում օդային տարածության վերահսկման հարցը: Էզեյան ճգնաժամը իր տարբեր փուլերի ընթացքում ներառում է հետևյալ վիճաբանական հարցերը. Հունաստանի տարածքային ջրերի լայնությունը, մայրցամաքային շելֆի խնդիրը, Էզեյան ծովի և Աթենքի թոփոքային տեղեկատվության շրջանում օդային տարածության օգտագործման կանոնները, առանձին հունական կղզիների ապաստանականացումը, սահմանային շրջաններում առանձին մանր կղզիների և լեռների ինքնավարությունը:

Թուրք-հունական հարաբերությունների կտրուկ սրման համար պատճառ դարձավ կիպրական հիմնախնդիրը: Հունաստանը ձգտում էր

միավորել կղզին, իսկ Թուրքիան՝ բաժանել և իրեն միացնել հյուսիսային հատվածը: 1973 թ. կեսերին Կիպրոսում ստեղծվեց իրադրություն, երբ թուրքական վարչակազմը դարձավ դե-ֆակտո հանրապետություն հանրապետության մեջ: 1974 թ. հուլիսին հունական սպաները, ովքեր ծառայության մեջ էին Կիպրոսի ազգային զվարդիայում, Աթենքի լուս համաձայնությամբ սկսեցին ռազմական գործողություններ Կիպրոսի օրինական կառավարությունը տապալելու նպատակով: Հուլիսի 18-ին Թուրքիայի ՋՈւ գլխավոր շտաբի ղեկավարը հրաման արձակեց «Աթիլա» օպերացիայի իրականացման մասին թուրքական զինված ուժերի 11-րդ բանակային կորպուսի մասնակցությամբ: Անցկացված «առաջին և երկրորդ խաղաղ օպերացիաների» արդյունքում օկուպացվեց կիպրոսյան տարածքի գրեթե 37 (40) տոկոսը¹ կղզու հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան հատվածը, որը բերեց կղզու փաստացի բաժանման երկու շրջանների:

Թուրք-հունական հակամարտության կարևոր կողմերից է Հունաստանում թուրք փոքրամասնության կարգավիճակի և սպառնալիքի հարցը: Հունաստանում կան ավելի քան 120.000 մահմեդականներ², որոնց մեծամասնությունը թուրքեր են: Հունաստանի մահմեդական թուրք փոքրամասնությունը հիմնականում օգտվում է հույն իրավունքներից, ինչ հույն քաղաքացիները: Այնուամենայնիվ, փոքրամասնությունը ենթակա է անուղղակի ձևերով խտրականության: Մինչև 1998 թ. թուրք փոքրամասնությունը ենթակա էր Հունաստանի քաղաքացիության հնարավոր կորստի, Հունաստանի տարածքը լքելու ռեպրում³:

Թուրք-հունական հարաբերությունները շարունակում էին մնալ սրված՝ գտնվելով միջազգային հսկողության ուշադրության կենտրոնում, թեև ՄԱԿ-ի և ԵՄ ջանքերը, ուղղված այդ

¹ Кривошлов С., События на Кипре. Зарубежное военное обозрение, 1974, № 12, с. 3-10.

² Поппверберг В., Внешняя политика Турции после второй мировой войны, М., 1976, с. 252.

³ Larrabee F. S., Lesser J. O., Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty, RAND, 2003, p. 82.

⁴ Rubin V., Kirisci K., Turkey in the World Politics: An Emerging Multiregional Power, Lynne Rienner, Boulder, CO, 2001, p. 82.

հակամարտության սուր անկյունների հարթեցմանը, որևէ դրական տեղաշարժ չարձանագրեցին: Չնայած 1998-1999 թթ. PKK առաջնորդ Ա. Օջալանի ձերբակալության գործը էլ ավելի սրեց թուրք-հունական հարաբերությունները, սակայն մյուս կողմից, խթանեց երկկողմանի հարաբերությունների կարգավորումը³: Երկու կողմերը երկխոսություն սկսեցին, որը կախատեսում էր փնտրել նոր ուղիներ հարաբերությունները կարգավորելու համար: Այս երկխոսություններին հաջորդեց «երկրաշարժի դիվանագիտությունը»: Մա կարևոր մղում էր կապված 1999 թ. օգոստոսի 17-ին Թուրքիայում (Բզմիթ) ավերիչ և մի քանի շաբաթ անց սեպտեմբերի 7-ին Հունաստանում (Աթենք) փոքր ինչ թույլ հզորությամբ երկրաշարժերի հետ: Բզմիթի երկրաշարժի զոհերին արագ և մեծածավալ աջակցությունը Հունաստանի կողմից թուրք հասարակության մտ ունեցավ կարևոր հոգեբանական ազդեցություն, այն օգնեց վերացնել հին կարծրաստիպերը: Միաժամանակ այն դարձավ ներքին խթան երկկողմանի դիվանագիտական կախաձեռությունների համար և օգնեց խուսափել ներքին քննադատությունից⁴: Բալամանտ Արդարություն և զարգացում կուսակցության հաղթանակը 2002 թ. նոյեմբերի 3-ի ընտրություններում նոր ազդակ ավելացրեց թուրք-հունական հարաբերություններին: ԱԶԿ ղեկավարները կողմնակից են Հունաստանի հետ լավ հարաբերություններ հաստատելուն:

Թուրք-հունական հարաբերություններում առանձնապես կարևորվում է նախ ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի և Եվրամիության ազդեցությունը առլանտիզմի և ազգայնականության գաղափարների վրա երկու երկրներում: Երկրորդ՝ նոր օազմաքաղաքական իրադրության ձևավորումը Միջերկրածովի արևելյան հատվածում Թուրքիայի և Հունաստանի կողմից տարածաշրջանի երկրների հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատման արդյունքում: Հունաստանը և Թուրքիան ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի համար կարևոր նշանակություն ունեն ռուպե երկրներ, որոնք ընդունակ էին վերահսկել Արևելյան Միջերկրածովի շրջանը, ինչպես նաև՝ Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները:

³ Martin L., Keridis D., *The future of Turkish foreign policy*, USA, MIT press, 2004, p. 108.

⁴ Larrabee F. S., Lesser J. O., նշվ. աշխ., էջ 84-85:

Թուրքիան և Հունաստանը իրենց աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ Արևմտյան Եվրոպայում դիտարկվում էին (և շարունակում են դիտարկվել) որպես մարցամաքի հարավային «թույլ տեղ», որը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի եվրոպական անվտանգության համար: Այստեղ տարածաշրջանային քաղաքականությունը որոշվում է Եվրոպայի առաջատար երկրների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Արևելյան Միջերկրածովի երկրների միջև պատմականորեն ձևավորված հարաբերություններով:

Չնայած այն փաստին, որ հեղինակը և թուրքիզը ունեն հսկայական ներքին ներուժ, դրանք որպես ազգայնական դոկտրիններ չեն կարող արդյունավետ կերպով դիմակայել արտաքին հարձակմանը: Այստեղից էլ հայտնի «գիզգզները» արտաքին քաղաքականության մեջ, այդ թվում նաև կապված ՆԱՏՕ-ում Թուրքիայի և Հունաստանի «հատուկ» դիրքերի հետ:

Էգեյան հակամարտության վերլուծությունը ցույց տվեց Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ղեկավարության անկարողությունը իր դաշնակիցների՝ Հունաստանի և Թուրքիայի ազգային խնդիրները լուծելու հարցում իրենց կենսական հետաքրքրություններին համապատասխան: Էգեյան հակամարտությունը հերքեց ԱՄՆ հայեցակարգը՝ հակամարտությունը իր սեփական նպատակներին հասնելու համար օգտագործելու վերաբերյալ: Քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և էթնոգրավանաբանական իրականության հետ բախվելով՝ պարզ դարձավ նման դիրքորոշման ուտոպիական բնույթը:

Էգեյան հակամարտության կարգավորումը սերտ կապված է միջազգային անվտանգության ընդհանուր խնդիրների հետ: Նախ և առաջ պետք է դադարեցվի ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի միջամտությունը Թուրքիայի և Հունաստանի ներքին գործերին: Այստեղ շատ բան կախված է իշխանության գլուխ կանգնած քաղաքական կուսակցություններից և դրանց առաջնորդներից: Էգեյան խնդրի առավել իրատեսական լուծում այսօր առաջարկում է ԵՄ: Այն գտնում է, որ թուրք-հունական հակամարտությունները կապված էգեյան ծովի հետ պետք է լուծվեն բացառապես խաղաղ միջոցով՝ հակամարտող կողմերի ազգային անկախության, ինքնավարության և տարածքային

ամբողջականության հարգանքի պայմաններում փոխադարձ քանակցությունների ճանապարհով:

Նման մոտեցումը, ինչպես ցույց տվեց փորձը, պետք է կիրառվի նաև կիպրոսյան խեղդի լուծման դեպքում: Այստեղ հեղինակն է թուրքիզմի ազգայնական հայեցակարգերի կողմնակիցները փորձեցին լուծել կիպրոսցիների փոխարեն երկու տարբեր էթնիկական խմբերի խաղաղ գոյակցությունը կղզում տարբեր ճանապարհներով (Էնոզիս և Թաքսիմ), սակայն ըստ էության մեկ ընդհանուր վերջնական նպատակով՝ գրկել Կիպրոսի Հանրապետությանը անկախությունից և տարածքային ամբողջականությունից:

Կիպրոսի 30-ամյա պատակտումը և զրամբումը հակամարտության դրսևորում է, որև անքակտելիորեն կապված է Թուրքիայի և Հունաստանի առավել լայն աքաղաքական և օազմավարական հետաքրքրությունների հետ:

Էթնոզավանաբանական հակամարտության ծագումը և զարգացումը Կիպրոսում կազմված է մի քանի ինքնուրույն փուլերից՝ 1. *սկիզբ*. 1974 թ. Կիպրոսի բաժանումը, 2. *կոնսերվացիա*. 1975 թ. փետրվարին հյուսիսային զոտում Կիպրոսի Հանրապետության Դաշնային Թուրքական Պետության, իսկ 1983 թ. ադիմերին Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության (ՀԿԹՀ) հռչակումը (վերջինս ճանաչվում է միայն Թուրքիայի կողմից), 3. *խեղդի լուծման ուղիների որոնում*. Կիպրոսի Հանրապետության և ՀԿԹՀ միջև խեղդիների կարգավորման շուրջ սեփական տարբերակների և ՄԱԿ-ի առաջարկների քննարկման ժամանակահատված, որոնք որևէ տեղաշարժ չգրանցեցին հարաբարություններում, 4. *տոր բեկում*. Կիպրոսի հանրապետության ԵՄ կազմի մեջ մտնելու շրջան, 5. *«ճրթխային» ճգնաժամ*. 1997 թ. հունվարին Կիպրոսի Հանրապետության կառավարության կողմից հայտարարված՝ Ռուսաստանից զինամթերք ձեռքբերելու և դրանք Պաթոս քաղաքի մոտ տեղակայելու մտադրությունը և 1999 թ., ելնելով Հունաստանի աշխարհաքաղաքական և օազմավարական հետաքրքրություններից, Կրետե կղզում այդ զինամթերքի տեղադրումը⁷:

⁷ William H., *Turkish foreign policy, 1774-2000*, London, Routledge, 2000, p. 256.

Ներկայումս քիչ հավանական է թվում, որ Կիպրոսի Հանրապետության և ՀԿԹՀ միջև հակամարտությունը կարող է լուծվել զինված ուժերի միջոցով: ԵՍ և ՄԱԿ-ը վճռականորեն հանդես են գալիս ինչպես Կիպրոսում բնակվող հույների և թուրքերի, այնպես էլ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև ռազմական գործողությունների դեմ:

Շնորհանուր ատմամբ, Թուրքիայի և Հունաստանի միջև հակամարտությունները XX դ. վերջին երեսնամյակում զրսնորվում էին տարբեր ձևերով: Դրանց առանձնահատկությունները կախված էին երկու երկրներում իշխող քաղաքական կուսակցություններից և վարչաձևերից: Սակայն գլխավոր հետևությունը այն է, որ հետարավոր չէ հասնել խաղաղության և փոխադարձ համաձայնության երկու երկրների միջև, քանի դեռ երանց աշխարհայացքի հիմքում ընկած են խիստ ազգայնական հայեցակարգեր, իսկ հասարակության դիրքորոշումներում չեն նկատվում շոշափելի պատրաստակամություն և փոխզինման գնալու անհրաժեշտության լիարժեք գիտակցում:

ANDRANIK HAYRAPETYAN

(YSU)

THE TURKISH-GREEK INTERSTATE RELATIONS IN 1973-2001

Turkey and Greece, mainly due to historical reasons, pose a particularly difficult set of problems for each other. Turks and Greeks shared the same geographical area for centuries, but their coexistence in that space does not seem to have resulted in a positive memory of mutual experience. There are a few main sources of tension between Turkey and Greece, which are mostly in the escalation since 1973, such as the Aegean dispute, Cyprus conflict and the status and treatment problems of the Turkish minority in Greece. Currently it is impossible to achieve mutual agreement between the two countries, as long as their outlook is based on strict nationalist doctrines.

ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄԱԲԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

11-17-րդ դդ. ընթացքում Անդրկովկաս ներթափանցած թյուրքալեզու բնակչության տարբեր հատվածներ ու ցեղեր մինչև 20-րդ դարի սկզբները կոչվել են տարբեր էթնանուններով՝ փառաղներ, շահսաններ, ցինլիներ, ջուանշիրներ, թյուրքեր, թաթարներ, կովկասյան թյուրքեր և այլն, որոնք միասնական էթնոս չեն եղել և չեն հավակնել հավաքական էթնանվան, առավել ևս «աղբբեջանցի» էթնիկ անվան¹։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին վերաբերող ռուսական վիճակագրական տեղեկագրերում, պաշտոնական փաստաթղթերում ու վավերագրերում «թյուրքեր», «կովկասյան թյուրքեր» տերմինների կողքին առավել գործածական է դառնում «թաթար» տերմինը, որն առտիճանաբար դառնում է այստեղ ներթափանցած թյուրքալեզու ցեղերի մեկ ընդհանուր հավաքական էթնանվանում²։ Միայն 20-րդ սկզբներին Կովկասի թյուրքալեզու բնակչությանը Ղրիմի և Կազանի թաթարներից տարբերակելու համար երանց սկսեցին անվանել «կովկասյան թաթարներ», թեպետ Կովկասի մահմեդականների շրջանում առավել գործածական էր թյուրք, կովկասցի կամ մուսուլման ինքնանվանումները։ Հետագայում «կովկասյան թաթարներ» անվանման փոխարինող «աղբբեջանցի» անվանումը կապված էր 1918 թ.-ի մայիսին Աղբբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության ստեղծման հետ։ Ընդ որում, նորաստեղծ այդ պետական կազմավորման անվանումը պատահաբար չէր ընտրված և հեռու գնացող աշխարհաքաղաքական ծրագրեր էր հետապնդում։ Աղբբեջանում իշխանության եկած մուսավաթական կառավարությունը, Թուրքիայի խորհրդով, ընտրեց այդ անունը՝ նպատակ ունենալով

¹ Ստեփանյան Գ., Ընդդեմ Արևելյան Այրկովկասի պատմության աղբբեջանական կեղծարարների, «Կլմ համահայկական հանդես», 2009, թիվ 1(26), ապրիլ-հունիս, էջ 134։

² Լույս տեղում։

հավակնություններ ներկայացնել Ատրպատականի կամ Իրանական Աղբրեջանի նկատմամբ³:

1918-1920 թթ.⁴ Աղբրեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության, իսկ 1920 թ. ապրիլի 27-ից հետո Ռորիերոյային Աղբրեջան կոչվող տարածքում բնակվող հիմնական ժողովուրդներն էին հայերը, թաթերը, թալիշները, ուղիները, քրդերը, ինգիլոները, լեռնային հրեաները, Դաղստանյան ազգերից լեզգիները, ավարները, ցախուրները և այլն: 1920-ական թվականներին այս ժողովուրդների նկատմամբ ունեցվածություններն ու ձուլմանն ուղղված քայլերը լուրջ դրսևորումներ

³ Լջենք, որ «Աղբրեջան» կամ «Ազարբայջան» անվանումը ծագում է Ատրպատական կոչվող տարածքի անվանումից: Իրանցի հեղինակ Էնանթոլլահ Ռեզայի «Ազարբայջան և Առան (Կովկասյան Ալբանիա)» աշխատության մեջ արված է բառացի մեջբերում 1890 թ. Սանկտ-Պետերբուրգում լույս տեսած Ռուսական Հանրազգիտարանի ռուսերեն քննադրից, որտեղ նստակերտն ներկայացված են «Ալբանիա» և «Ազարբայջան» կոչվող տարածքների աշխարհագրական սահմանները: Այստեղ նշված է. «Ալբանիա. անունն է մի հնադարյան երկրի, որը գտնվում է Կովկասի արևելյան և հարավային մասում, Մև ձովի և Կասպից ծովի միջև, Հայաստանի հյուսիսում, և Կուր գետը նրա սահմանն էր: Այդ երկրի բնակիչները ներկայիս Երվանի և հարավային Դաղստանի ժողովուրդն է...»: Լույս հանրազգիտարանում «Ազարբայջան» անվան տակ գրված է «Ազարբայջան կամ Աղբրեջան-Ատրի, իմա՝ կրանի երկիր, պահլավերենով Աթուրպիթգան, նայերենով Ատրպատական-Իրանի հյուսիս-արևմտյան հարուստ ճարտարարվեստական նահանգն է Ազարբայջանը հարավից սահմանված է Իրանի Քուրդիստանով-(Արդիայի նահանգ)- և Արաղ-է Աջամ-ով (Մարաստան)-, արևմուտքում թուրքական Քուրդիստանով և թուրքա-Հայաստանով, իսկ հյուսիսում ռուսական Հայաստանով և Կովկասի հարավով, որը Արաքս գետը ակցատում է նրանից, իսկ արևելքում Գիլան նահանգով, Կասպից ծովի ափին...: Որպես Իրանի փոխարքայանիստ վայր, Ազարբայջանը, լինելով ամենամեծ նահանգ, շատ մեծ կարևորություն ունի»: Տե՛ս՝ Էնանթոլլահ Ռեզա, Ազարբայջան և Առան (Կովկասյան Ալբանիա), Ե., 1994, էջ 37: Այս նիշատակության մեջ «Աղբրեջան»անվան տակ ներկայացվում է միայն Իրանական Ազարբայջանը՝ իր ընդգրկված աշխարհագրական սահմաններով, այսինքն՝ այդ անվանումը արհեստականորեն, որոշակի դիտարկությամբ է դրվել Արաքս գետից հյուսիս ընկած տարածքի վրա և պատմական ցեղություն չի բռնում: Ակնհայտ է, որ Արաքսի հյուսիսում «Ազարբայջան» անունով երկիր չի եղել:

չէին ստանում, քանզի «աղբբջանցի»-ն ընդամենը Աղբբջան կոչվող տարածքում բնակվող ժողովուրդներին տրված համընդհանրական անվանումն էր: ԱՂԷ-ի կարճատև գոյությունը չհանգեցրեց «աղբբջանցի» եզրույթի՝ որպես էթնանվան կիրառմանը: Առավել տարածված էին թուրք, թաթար, կովկասյան թաթար կամ մուսուլման բնորոշումները:

Սակայն իրադրությունը փոխվեց ԱՂԷ-ի զբաղեցրած տարածքում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո: 1936 թ. ՅՍՀՄ սահմանադրության մեջ առաջին անգամ «աղբբջանցի»-ն սկսեց կիրառվել որպես էթնանուն: Այսուհետ, աղբբջանական կառավարող շրջանները փորձելու էին տարբեր, այդ թվում բռնի մեթոդներով ձուլել խորհրդային Աղբբջան կոչվող տարածքում բնակվող ժողովուրդներին՝ «աղբբջանցի» կոչվող, մինչ այդ պատմության մեջ երբևէ գոյություն չունեցող էթնիկ հանրության ձևավորման համար: Աղբբջանցիների՝ «հնագույն ժողովուրդ» լինելն ապացուցելու նպատակով շրջանառության մեջ դրվեցին աղբբջանցիների ծագման վերաբերյալ մի շարք տեսություններ, որոնց խնդիրն էր ապահովել տարածաշրջանում աղբբջանցիների առկայության պատմական հենքը, ինչպես նաև ապացուցել հարեան պետությունների, մասնավորապես, Հայաստանի հանդեպ ունեցած տարածքային հավակնությունների «իրավացիությունը»: Պետական մակարդակով կեղծ պատմության ներկայացումը շարունակում է իրականացվել ներկայիս Աղբբջանի Հանրապետությունում, որի կառավարող շրջանակները հսկայական գումարներ են ծախսում տարածաշրջանում աղբբջանցիների «բնիկության» և հայերի «եկվորության» ապացուցման համար: Սույն աշխատանքի շրջանակներում քննության են առնվում արդի աղբբջանական ծագումնաբանական հիմնական տեսությունները՝ փորձելով վեր հանել դրանց գլխավոր առանձնահատկությունները: Մեր խնդիրն է հասկանալ, թե ինչու և ինչ՝ նպատակով են աղբբջանցիներն արհեստականորեն փորձում «հենցնել» իրենց պատմությունը և հանդես գալ որպես հնագույն և բնիկ ժողովուրդ՝ միևնույն ժամանակ ջանալով ժխտել մյուս ժողովուրդներին, հատկապես հայերին, բնիկությունն ու դերակատարումը տարածաշրջանում: Այդ նպատակով քննության առնենք աղբբջանական ծագումնաբանության հիմնական տեսությունները:

Յորհրդային ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի պատմաբանների կողմից շրջանառության մեջ դրվեցին ադրբեջանցիների ծագման վերաբերյալ մի շարք, հաճախ՝ միմյանց հակասող տեսություններ: Դրանցից եպատակահարմար ենք համարում առանձնացնել երեք հիմնականները, որոնք պայմանականորեն կարելի է անվանել աղվանական, իրանական և թյուրքական ծագումնաբանական տեսություններ:

Ադրբեջանական պատմագրության մեջ ադրբեջանցիներին որպես աղվանական ժառանգորդներ ներկայացնող հայեցակարգը առաջ է քաշել Ջելիք Ցամալուսկին: Լա սկզբնական շրջանում պնդում էր, որ ներկայիս ադրբեջանցիները հին մարերի, աթուփաթների և աղվանների ժառանգորդներն են⁴: Հետագայում ևս գլխավոր շեշտը դրեց ադրբեջանցիների աղվանական ծագումնաբանության վերաբերյալ տեսության վրա, որը զարգացրել է ադրբեջացի պատմաբան Ջիյա Բունիաթովը: Վերջինիս պնդմամբ, Աղվանքը, որը ևս համարում էր «ադրբեջանական» պետական կազմավորում, ձգվում էր Սեանա լճից մինչև Կասպից ծով, այսինքն՝ ընդգրկում էր ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլև Հայաստանի Հանրապետության զգալի մասը: Այսպես, Բունիաթովը իր «Ադրբեջանը VII-IX դդ.» աշխատությունում գրում է. «Ադրբեջան կոչելով այն երկրի երկու հատվածները, որտեղ ներկայումս ապրում են մեկ լեզվով խոսող ադրբեջանցիները, մենք ամեն մի առանձին դեպքում պարզաբանում ենք, թե Ադրբեջանի հատկապես ո՞ր տարածքը նկատի ունենք՝ Առանի (Ալթանիա) հյուսիսային շրջանները՝ Երրվանը, Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը, Գարդմանը, Եաքին, Ղարալան, Դերբենդի մարզը, Բայկալան, թե՛ հարավայինը՝ Մուղանը, Բազ-գայնը, Լախիջևանը»⁵: Փաստորեն ադրբեջանցի եղիմնակը փորձում է մինչև 20-րդ դարի սկիզբը տարածաշրջանում գոյություն չունեցող «Ադրբեջան» պետությանը և այնտեղ բնակվող «ադրբեջանցիներին» վերագրել աղվանական ծագում՝ տարածքային հավակնություններ ներկայացնելով ոչ միայն

⁴ Языковский И., Древняя Албания в III-I вв. до н. э., Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1962, с. 129-130.

⁵ Букиятос З., Азербайджан в VII-IX вв., Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1965, с. 3.

Ազվանքի, այլ եւս շայատանի և Իրանի նկատմամբ: Նրա տեսության համաձայն, քրիստոնեւա ազվանները հասեղիսանում են ներկայիս մահմադական, թյուրքական ծագում ունեցող աղքրբջանցիների «նահիխները»: Փորձ է արվում պատմական հիմք ստեղծել ազվանների մշակութային ժառանգության յուրացման, ինչպես եւս աղքրբջանցիների «ընկուխայան» ապացուցման համար: Այդ տեսությամբ, ազվանական պետության ամբողջ պատմությունը, որն արտացոլված է անտիկ և հայ հեղինակների աշխատություններում, վերագրվում է ներկայիս Աղքրբջանին, մինչդեռ վերջինս պատմականորեն որեւէ առնչություն չունի քրիստոնեւա ազվանական պետության հետ: Աղքրբջանի պատմական հայրենիքը Կովկասյան Ազվանըը լինել չի կարող. այդ տարածքի հետզույն բնակչությունը քրիստոնեւա է եղել, որը գտնվելով զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա, կայացած գրի ու գրականության, սեփական մշակութի բացակայության և տնտեսական կապերի թույլ զարգացվածության պատճառով մշակութապես և ֆիզիկապես ձուլվել է հայերին կամ վրացիներին՝ կախված ազդեցության գոտիներից: Անդրկովկաս ներխուժած թյուրքերն ընդամենը թուլութական ցեղեր էին, որոնք ժամանակի ընթացքում հաստատվեցին Ազվանքի տարածքում և 20-րդ դարի սկզբին պետական կազմավորում ձևավորեցին Անդրկովկասի բնիկ և տեղացի ժողովուրդներին պատկանող տարածքների հաշվին: Ահա թե ինչու աղքրբջանցի հեղինակ Սաբիր Ասադովը, փորձելով գտնել Աղքրբջանի պատմությանը առնչվող զեթ մեկ գրավոր վկայություն, ուսումնասիրում է «Ասիայի մատենագիտություն» (1892 թ.) աշխատությունը, որտեղ, իր իսկ Ասադովի խոսքերով, հիշատակվում է շայատանին և նրա պատմությանը վերաբերող 1801-1890 թթ. լույս տեսած շուրջ 734 գիրք, իսկ աղքրբջանցիների մասին չկա և ոչ մի գրավոր հիշատակություն: Մի քանի գրքերում սոսկ որոշ տեղեկություններ են հասեղիսան Կովկասի թաթարների կենցաղային սովորույթների վերաբերյալ: Եվ աղքրբջանցի պատմաբանը հարցնում է. «Ուր է կորել մեր ժողովրդի

* Мурадян П., История-память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Е., "Айстан", 1990, с. 61.

գրավոր պատմությունը»⁷ չկարողանալով գտնել այդ հարցի քիչ թե շատ տրամաբանական պատասխան⁸: Մինչդեռ պատասխանը մեկն է՝ չի կարող որևէ գրավոր կամ բանավոր տեղեկություն լինել մի ժողովրդի մասին, որը գոյություն չի ունեցել⁹:

Լջևնք, որ ծագումնաբանական աղվանական տեսությունը դրվեց աղբրեջանցիների էթնոգենեզի վերաբերյալ աղբրեջանցի մի շարք հեղինակների՝ Ա. Ալեքսանդրովի¹⁰, Ի. Ալիևի¹¹, Ա. Մումբատգադեի¹² և այլոց աշխատությունների հիմքում:

Աղբրեջանցիների ծագումնաբանական իրանական տեսության համաձայն՝ աղբրեջանցիները իրենց համարում են մարերի ժառանգորդներ՝ այդպիսով վերագրելով իրենց իրանական ծագում: Տեսության հիմնադիրը պայմանականորեն համարվում է Աղբրեջանական ԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Միրզաֆար Բադիրովը (1933-1953 թթ.), ում կարգադրությամբ և պատվերով աղբրեջանցի պատմաբանները սկսեցին ապացույցներ փնտրել աղբրեջանիցների մարական ծագումը «հիմնավորելու» համար¹³: Խեղիքն ավելի հստակեցվեց Աղբրեջանի Կոմունիստական կուսակցության XVII և XVIII համագումարների ժամանակ, որոնք տեղի ունեցան համապատասխանաբար 1949 և 1951 թվականներին:

⁷ Асадов С., Миф о "Великой Армении", Баку, "Азербайджан", 1999, с. 8.

⁸ Հեղինակը պնդում է, որ աղբրեջանցիների և Աղբրեջանի վերաբերյալ բոլոր հիշատակությունները վերացվել են հայերի կողմից:

⁹ Լջևնք, որ ներկայիս Աղբրեջանի Հանրապետությունում բնակվող ազգային փոքրամասնությունն կազմող ժողովուրդներից մի քանիսը իսկապես ունեն աղվանական ծագում: Դրանցից են օրինակ՝ ուզիները, որոնք պատկանում են քրիստոնեության առաջնական ճյուղին: Տես՝ Мамедов А., Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане, <http://www.ca-c.org/journal/>, 30.11.2009.

¹⁰ Տե՛ս՝ Алекперов А., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960.

¹¹ Տե՛ս՝ Алиев И., История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века, Баку, "ЭЛМ", 1995.

¹² Տե՛ս՝ Сумбатзаде А., Азербайджанцы — этногенез и формирование народа, Баку, "ЭЛМ", 1990.

¹³ Տե՛ս՝ Ибрагимов И., Токаревский А., Академия наук Азербайджанской ССР и развитие исторической науки. История, философия и право, 1965, № 3.

Աղբրեջանի կոմունիստական ղեկավարները կոչ արեցին աղբրեջանցի պատմաբաններին «վերանշակել աղբրեջանցի ժողովրդի պատմության այնպիսի կարևոր խնդիրներ, ինչպիսիք են Մարաստանի պատմությունը և աղբրեջանցի ժողովրդի ծագումը»¹⁴:

Այս տեսության հիմնական նպատակն է ապացուցել աղբրեջանցիների ծագումնաբանական կապը պարսկական ծագում ունեցող թրքախոս ազարների կամ ազերիների հետ, որոնք բնակվում են Իրանական Ասորպատականում: Հատկանշական է, որ եթե նախկինում Իրանական Ասորպատականում բնակվող ազարների հետ կապը ապացուցելու համար աղբրեջանցիները իրենց վերագրում էին մարական ծագում՝ փորձելով ապացուցել, որ իրենք թրքախոս են դարձել թյուրքական քոչվոր ցեղերի արշավանքների հետևանքով, ապա այժմ աղբրեջանցի հեղինակները պետք է, որ ազարներն ունեն թյուրքական, ավելի ստույգ՝ աղբրեջանական ծագում, իսկ ազարների բնակեցրած տարածքը անվանում են Հարավային Աղբրեջան: Այսպես, "Народы Кавказа" գրքում աղբրեջանցիներին նվիրված հատվածում նշված է «Մ.թ.ա VI դարի կեսերին (550 թ.) Մարաստանը, այդ թվում նրա կազմի մեջ մտնող Աղբրեջանի հարավային հատվածը, նվաճվել է պարսկական Աքեմենյան դինաստիայի կողմից: IV դարի վերջին քառորդում Աքեմենյանների պետությունը նեթարկվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերի հարձակումների: Մարաստանի մի մասը, որը կոչվում էր Փոքր Մարաստան կամ Մեդիա-Աթուրպաթեն և զբաղեցնում էր ներկայիս Հարավային Աղբրեջանի տարածքը, դարձավ ինքնուրույն պետություն»¹⁵: Այստեղ Փոքր Մեդիայի տարածքը ներկայացվում է որպես Հարավային Աղբրեջան, իսկ Ազվանքի տարածքը, որտեղ գտնվում է ներկայիս Աղբրեջանի հանրապետությունը, համարվում է Հյուսիսային Աղբրեջան: Հատկապես վերջին շրջանում իրանա-աղբրեջանական լարված հարաբերությունների համատեքստում աղբրեջանական ղեկավար շրջանները փորձում են հակաիրանական տրամադրությունները լավագույնս ծառայեցնել Իրանի նկատմամբ

¹⁴ Ширеламан, Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье, ИКИ "Академжигга", М., 2003, с. 134.

¹⁵ Народы Кавказа (II), под ред. Б. А. Гердамова, издательство Академии Наук СССР, М., 1962, с. 43.

տարածքային պահանջների «հիմնավորման» ու «երկու՝ Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջանների միավորման» գաղափարի զարգացման նպատակով¹⁶։ Թեև ադրբեջանցիների մարական ծագման մասին տեսությունը վերջին տարիներին այլևս կենսունակ չէ, այդուհանդերձ, որոշ դեպքերում ադրբեջանցի հեղինակները չեն խուսափում կրկին հիշատակել մարական ծագումնաբանական տեսությունը։

Ադրբեջանցիների ծագումնաբանության մյուս՝ թյուրքական տեսության հիմնադիրն է Գիյասադին Գեյրուլանը¹⁷։ Այս տեսության համաձայն՝ ադրբեջանցիները ունեն թյուրքական ծագում, որի հիման վրա էլ հետագայում շրջանառության մեջ է դրվել *"Bir millət, iki dōvlət"* («Մեկ ազգ, երկու պետություն») գաղափարախոսությունը։ Այդ տեսությունը հասկապես գերիշխող էր Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (1918-1920 թթ.) ձևավորման շրջանում։ 1911 թ. Բաքվում հիմնադրված Իսլամական Դեմոկրատական Մուսավաթ կուսակցությունը թեև անվանապես պանիսլամական շարժում էր, բայց փաստացի այն պանթուրանական բնույթ՝ համեմված իսլամով, և Մուսավաթը ցանկանում էր միավորել Կովկասի բոլոր թրքախոսներին¹⁸։ Ադրբեջանցիների թյուրքական ծագումնաբանության մասին տեսությունը խորհրդային տարիներին որոշակիորեն դուրս մղվեց ասպարեզից՝ իր տեղը գիջելով աղվանական ծագումնաբանական տեսությանը։ Այդուհանդերձ, հետխորհրդային շրջանում, մասնավորապես Ադրբեջանի հանրապետության երկրորդ

¹⁶ Լշենք, որ 2012 թ. փետրվարի 1-ին Ադրբեջանի խորհրդարանի աստօջին գումարման նիստի ժամանակ պատգամավոր Գուլրաթ Հասանգուլինը հայտարարել էր. «Ադրբեջանի տարածքի երկու երրորդը ներկայումս գտնվում է ժամանակակից Իրանի կազմում, այդ իսկ պատճառով մենք պետք է Ադրբեջանի ծանրապետությունը վերանվանենք Հյուսիսային Ադրբեջանի հանրապետություն»։ Երա այդ աստօջրկը հավանության էր արժանացել ադրբեջանցի մի շարք պատգամավորների, այդ թվում իշխող «Յենի Ազեթբաշան» («Նոր Ադրբեջան») կուսակցության ներկայացուցիչների կողմից։ Sā'ū' Herzenhorn David M., Iran and Azerbaijan, Already Wary Neighbors, Find Even Less to Agree On, The New York Times, June 5, 2012.

¹⁷ Гейрдуладзе Г., К туркочезы азербайджанцев, Баку, "ЭИМ", 1984.

¹⁸ Farrokh K., Pan-Turanism Takes Aim At Azerbaijan: A Geopolitical Agenda, p.

նախագահ Արուխագ Էլչիբեյի կառավարման տարիներին (1992-1993 թթ.) այն կրկին դրվեց շրջանառության մեջ: Պատահական չէր, որ նախագահ ընտրվելուց հետո Էլչիբեյը առաջին արտասահմանյան այցը կատարեց Թուրքիա: Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում տեղի ունեցած հոտընկալա ծավառարությունների արժանացած էլույթի ժամանակ Էլչիբեյը հայտարարել է, որ, Թուրքիային ընդունելով որպես «երկիր մոդել», Ադրբեջանը նա շարժվելու է Մուստաֆա Ֆեմալի նախանշած ուղով¹⁹: Նա իրեն հռչակել էր «Աֆաթուրքի զինվոր» և ամեն թուրքականի համակիր էր²⁰: Հայտնի է, որ 1992 թ. Ադրբեջանի հանրապետության Միլլի մեջլիսն ընդունեց օրենք լեզվի մասին, որում ադրբեջաներենը վերանվանվեց թյուրքերեն²¹: 1995 թ. Ադրբեջանի Սահմանադրության մեջ հանրապետության պետական լեզուն կրկին վերանվանվեց ադրբեջաներեն: Այսօր նա ադրբեջանական և թուրքական պաշտոնատար անձանց հանդիպումների ժամանակ հաճախ շրջանառության մեջ է դրվում «Մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսը՝ ընդգծելու համար թուրքերի և ադրբեջանցիների ազգակցական և մտերմիկ կապերը²²:

Վերոնշյալ տեսություններից բացի, հաճախ շրջանառության մեջ են դրվում ադրբեջանցիների ծագման վերաբերյալ այլ տեսակետեր նա, օրինակ շումերների և ադրբեջանցիների նույնականության վերաբերյալ

¹⁹ Turqut rr. "Azadlıqdan Tiranlığa: Sanki Stalin vq Beriya xortlamıqd", http://azadliq.info/bosh_yuzi/5641.html, 10.12.2010.

²⁰ Чернякский С., Азербайджан и Турция-стратегическое партнерство, Независимый Азербайджан: Новые Ориентир, том 2, М., 2000, с. 176.

²¹ Саваки С., От айрумов до шахсеванов: В дебрях азербайджанской истории, Национальная идея, ноябрь 2008, № 8.

²² Օրինակ, 2009 թ. հունիսին Թուրքիայի և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարներ Ահմեդ Պավոթոլուի և Էլմար Մամեդյարովի՝ Ստամբուլում կայացած հանդիպման ժամանակ երկու կողմերը կրկին հիշեցրին, որ իրենց գործադրություններում հավատարիմ են մնալու «Մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսին: Steu՝ Azerbaijan, Turkey are "One Nation, Two States", Say Foreign Ministers, <http://asbarez.com/65154/azerbaijan-turkey-are-one-nation-two-states-say-foreign-ministers/>, 25.09.2011.

և այլն²³: Մակայն կարելի է արձանագրել, որ քարոզվում և պետական մակարդակով ներկայացվում են աղբրեջանցիների ծագումնաբանության աղվանական, իրանական և թյուրքական տեսությունները:

Ինչպես տեսանք, աղբրեջանական պատմագրությունը ներկայացնում է աղբրեջանցիների՝ խիստ հակասական ծագումնաբանական տեսություններ, որոնք փոխադարձաբար ժխտում են միմյանց և այսպիսով, դառնում ասավել խոցելի: Այնուամենայնիվ, աղբրեջանական պատմագրությունը չի հրաժարվում և ոչ մի տեսությունից, ավելին, դրանք գրեթե հավասարապես ներկայացվում են Աղբրեջանի պատմության դասագրքերում²⁴՝ փորձելով բացատրություններ գտնել «Աղբրեջան» տերմինի ծագման, աղվանական ժառանգության լուրացման, թուրքերի հետ ազգակցական կապերի առկայության և այլ բարդ հարցերի շուրջ: Այդ առումով հասկանալի է 20-րդ դարի սկզբներին կովկասյան թաթարների շրջանում սկսված շարժումներում մեծ դերակատարում ունեցած Ահմեդ Աղալաօղլուի ազգային պատկանելիության և կարագրությունը. «Իր կարիերայի սկզբում ես իրեն պարսիկ էր համարում, ավելի ուշ ես հանդես էր գալիս որպես թուրք: Անցումային շրջանում ես իրեն բնորոշում էր որպես պարզ մահմեդական, ռուս մահմեդական, կովկասյան, երբեմն էլ՝ թուրք մահմեդական: Հաճախ ես ընդգծում էր շիա մահմեդական լինելու հանգամանքը, իսկ որոշ դեպքերում՝ փորձում անտեսել կրոնական պատկանելիությունը»²⁵:

Պետք է արձանագրել, որ մերօրյա աղբրեջանական իշխանությունները ևս բախվում են լուրջ խոչընդոտների ազգային ինքնության հետ կապված խնդիրների լուծման տեսանկյունից, քանի որ աղբրեջանական հասարակության մեջ կան լուրջ տարակարծություններ իրենց ծագման և ինքնության հարցերի շուրջ:

²³ Աղբրեջանում ազգային ինքնության շուրջ բանավեճը շեղոփրենիկ դրսևորումներ է ստանում, <http://www.pancoroma.am/am/politics/2009/08/26/azeri2/>, 26.08.2009:

²⁴ Տե՛ս՝ «Очерки истории стран Южного Кавказа. Мультиперспективный взгляд на историю», Е., 2009.

²⁵ Shisler H., *Between Two Empires, Ahmet Asolu and The New Turkey*, I. B. Tauris, London, 2002, p. 5.

գաղափարական հիմք ապահովել նոր ձևավորվող աղբյուրների և հետազոտողների համար, միևնույն կեղծիքի, ստի և այլ ազգերի հանդեպ քարոզվող ատելության վրա հիմնված պատմությունը խիստ բացասական դեր է խաղում սեփական ծագման փնտրտուքով զբաղվող աղբյուրների և հետազոտողների կերտման գործընթացում:

TATEVIK HAYRAPETYAN
(YSU)

SOME FEATURES OF THE MAIN GENETIC THEORIES CONCERNING AZERBAIJAN

The article represents the main genetic theories of Azerbaijanis and aims to find out why and how Azerbaijani historians forge history and state that contemporary Azerbaijanis are aboriginal in the region. Since Soviet period Azerbaijani scholars aimed to render the history of Caucasus and "prove" that Azerbaijanis are "aboriginal" in the region, while other nations, particularly Armenians are "nomadic tribes". During Soviet period several contradictory genetic theories were taken into consideration by the Azerbaijan historians, among them three theories are the main: Albanian, Iranian and Turkish theories. According to Albanian theory Christian Albanians are the ancestor of Muslim Azerbaijanis. While the creators of Iranian theory state that Azerbaijanis are successors of ancient Medians. At last, due to Turkish theory Azerbaijanis and Turks are the same nation. The slogan "One nation, two states" is still in a wide use. To sum up it should be highlighted that forged historical conceptions are called to provide the evidence for aboriginal origin of the nation and at the same time forged history is used to neglect the other nation (for instance, the Armenians) presence in the South Caucasus region. Nowadays the process of forging the history takes place in Azerbaijan Republic and is financed by Azerbaijani Government.

ՉՐԱՍՏԱՆ – ԼԻԲԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ

Չինաստանի Ժողովրդական հանրապետության (ՉԺՀ) և աֆրիկական երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման սկիզբ է համարվում 1955 թ. ապրիլի Բանդունգի համաժողովը, որի ընթացքում ՉԺՀ-ի վարչապետն առաջին անգամ հանդիպեց մի շարք աֆրիկական երկրների, այդ թվում Լիբիայի ղեկավարության հետ¹: Սակայն Պեկինի հետ Լիբիայի Արաբական Սոցիալիստական Ժողովրդական Ջամահիրիան (Լիբիա) դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց միայն 1971 թ. օգոստոսին՝ շարունակելով Թալվանի՝ Չինաստանի հանրապետության հետ քաղաքական հարաբերությունները²: ՉԺՀ-ի և Լիբիայի միջև առևտրի, տնտեսության, գիտության և տեխնոլոգիաների ոլորտներում համագործակցության առաջին պայմանագրերը ստորագրվեցին 1978 թ. օգոստոսին: Լիբիայի նախագահ Մուամմար Քադդաֆու՝ 1982 թ. հոկտեմբերին ՉԺՀ կատարած այցի ընթացքում կողմերի միջև ստորագրվեց չին-լիբիական առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիրը: ՉԺՀ-ի և Լիբիայի միջև փոխշահավետ գործարար համագործակցությունը սկիզբ առավ 1981 թվից, երբ չինական ընկերությունները հաջորդաբար մուտք գործեցին Լիբիայի շինարարական և ենթակառուցվածքային նախագծերի աշխատանքային ծառայությունների շուկա³:

2002 թ. ՉԺՀ-ի նախագահ Չիան Չեմինի՝ Տրիպոլի կատարած այցի շրջանակներում, երկու երկրները պայմանավորվեցին խթանել

¹ David H. Shinn, *China's Approach to East, North and the Horn of Africa*, Elliott School of International Affairs, The George Washington University, 21.7.2005, p. 13.

² *African Revolutions Challenge Chinese Diplomacy*, *Intelligence Quarterly*, 11.04.2011.

³ <http://www.china.org.cn/english/features/focac/183438.htm>

համագործակցությունը նավթի, ներդրումների, տուրիզմի և էկոակադեմիայի ոլորտներում: Լիբիան ճանաչեց «մեկ Չինաստանի» սկզբունքը, իսկ Պեկինը հայտարարեց, որ դատապարտում է Լիբիայի նկատմամբ Արևմուտքի կողմից կիրառվող պատմամիջոցները⁴:

2006 թ. մայիսին, Լիբիայի և ՉՖՀ-ի միջև դիվանագիտական վեճ ծագեց, երբ, ի հեճուկս Պեկինի ուժգին դիմակայության և հորդորների, Տրիպոլիս թույլատրեց Թայվանի նախագահ Չեն Շուիբեի օդանավը միջանկյալ վայրէջք կատարի Լիբիայի տարածքում⁵: 2008 թ. մայիսի 17-ին, արբանյակային կապով Օքսֆորդի համալսարանի ուսանողներին ուղղված իր ելույթում Քաղաքաֆին հայտնեց, որ թե՛ ՉՖՀ-ը, և թե՛ ԱՄՆ-ը մրցակցում են Աֆրիկայում ազդեցության համար: Քաղաքաֆին նշեց, որ Աֆրիկայում ԱՄՆ-ի միջամտությունն առավել վնասակար է, քան Չինաստանի ազդեցությունն արտահայտվում է բացառապես գործարար շահերի տեսքով: Նախագահի ելույթի համաձայն՝ ի տարբերություն Վաշինգտոնի, Պեկինը ռազմական արկածախնդրության չի դիմում և չի կիրառում «երկակի ստանդարտների» քաղաքականություն: Ավելին, չինացիները կարևոր դեր են խաղում Լիբիայում, հասկանալի են ներգետնի, հաղորդակցության, տրանսպորտի, բնակարանաշինության և այլ ոլորտներում⁶:

2009 թ. վերջին Պեկինի հասցեին քննադատությամբ հանդես եկավ Լիբիայի արտաքին գործերի նախարար Մուսա Քուսսան (Myssa Koussa)՝ հայտատարելով, որ «ՉՖՀ-ի ներկայությունն Աֆրիկայում նե-

⁴ Shinn David H., նշվ. աշխ., էջ 13: Պեկինը հայտարարեց, որ ուղղումում է զանգվածային ոչնչացման զենքից հրաժարվելու ուղղությամբ Լիբիայի որոշումը: Եվ երբ Լիբիայի տարածքում հայտնաբերվեցին չինական միջուկային տեխնոլոգիաներ, ՉՖՀ-ը հեղինակեց Լիբիայի հետ միջուկային համագործակցության հնարավորությունը:

⁵ Куделев В. В., Ситуация в Ливии: май 2006 г., Институт Ближнего Востока, 09.06.2006.

⁶ Yitzhak Shichor, Libya Cautions China: Economics Is No Substitute for Politics, The Jamestown Foundation, China Brief, Vol.: 9, Issue: 24, 03.12.2009. p. 7.

գաղութատիրություն է, և որ Պեկինը փորձում է տիրել մայրցամաքին⁷: Աֆրիկայում ազդեցության ընդլայնման ուղղությամբ ՉՃՀ-ի հասցեին լիբիական ղեկավարության հեղեղած քննադատությունը բացատրվում էր տարիներ շարունակ Աֆրիկայում ու արաբական աշխարհում առաջատար դեր ստանձնելու ուղղությամբ Քաղդաֆու ունեցած հավակնություններով⁸:

Այնուհանդերձ, Մեյֆ սո-Դալամ Քաղդաֆին՝ Մուամմար Քաղդաֆու իրավահաջորդը, 2010 թ. հոկտեմբերին ՉՃՀ կատարած այցի շրջանակներում բարձր գնահատեց չին-լիբիական հարաբերությունները՝ նշելով, որ դրանք երկու երկրների պատմության ողջ ընթացքում գտնվում են բարձրագույն մակարդակի վրա: Իր հերթին, չինական կողմը պատրաստակամություն հայտնեց ընդլայնելու համագործակցությունը Լիբիայի խոշոր ենթակառուցվածքային, էներգետիկ, հեռահաղորդակցության և հանքարդյունաբերության ոլորտում⁹:

Գործնականում մինչև 2011 թ. սկիզբը, այսինքն՝ նախքան Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմը¹⁰, ՉՃՀ-ը լայնորեն ներկայացված էր Լիբիայի նավթային սեկտորում, երկաթուղային, տրանսպորտի և հեռահաղորդակցության ոլորտներում¹¹, Լիբիայում բնակվում էր նշյալ

⁷ Leslie Hook and Geoff Dyer, Chinese Oil Interests Attacked in Libya, *Financial Times*, 24.02.2011.

⁸ Chris Zambella, A Swan Song in Sudan and Libya for China's "Non-Interference" Principle, *The Jamestown Foundation, China Brief Vol.: 11 Issue: 15, 12.08.2011*, p. 12.

⁹ African Revolutions Challenge Chinese Diplomacy, նշվ. աշխ.:

¹⁰ 2011թ. փետրվարի կեսին Լիբիայում Քաղդաֆու հրաժարականի պահանջով զանգվածային ցույցեր սկսվեցին, որոնք կառավարական ուժերի և ապստամբների միջև զինված դիմադրության վերաճեցին: Լիբիայի արևելքում գտնվող Բենգազի քաղաքում փետրվարի 27-ին ապստամբներն Անցումային Ազգային խորհուրդ (ԱԱԽ) ձևավորեցին՝ որպես երկրում միակ օրինական իշխանության մարմին: ԱԱԽ-ի կազմում ընդգրկվեց Լիբիայի արևելյան տարբեր շրջաններից ընդդիմության շուրջ 30 ներկայացուցիչ ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական դեմքեր:

¹¹ Ливия: Китай пытается поладить и с мегежонками, и с Каддафи, RTKORR.com, 08.06.2011. Երկաթգծերի կառուցման և հաղորդակցության ընկերությունը (Communication Construction and China Railway Construction Corporation)

ուղորտներին պատկանող 75 ընկերությունում աշխատող 36.000 ՉՖՀ-ի քաղաքացի, չինական ներդրումները գնահատվում էին 18 մլրդ ԱՄՆ դոլար¹²: Չինաստանը ներգրավված էր Լիբիայի նավթային ուղրտի միլիարդավոր եվրոների արժողությամբ ծրագրերում¹³: ՉՖՀ-ը դարձել էր լիբիական նավթի երրորդ խոշորագույն սպառողը՝ կազմելով Լիբիայից արտահանվող նավթի ծավալների 10 %-ը, իսկ ՉՖՀ մատակարարվող նավթի լիբիական մատարածինը կազմում էր 3.5%: Միայն 2010 թ. ընթացքում Լիբիայից նավթի արտահանումը ՉՖՀ ավելացել է 25%-ով, որին նպաստել են մի շարք գործոններ՝ ենթակայի ցածր գները, Լիբիան դեպի Եվրոպա և ԱՄՆ չինական ապրանքների տեղափոխման հարմարավետ հարթակ ծառայելու փաստը, արտահանման հարկային արտոնությունները, ՉՖՀ-ի համեմատությամբ լիբիական աշխատուժի եծանությունը¹⁴: Վերոնշյալին անշուշտ նպաստել է նաև Քաղդաֆու վարչակարգի դեմ Արևմուտքի կողմից կիրառվող պատժամիջոցներին ՉՖՀ-ի չմրանալու հանգամանքը¹⁵: Այնուհանդերձ, չինացի փորձագետները գտնում են, որ երկու երկրների հարաբերություններում առավել կարևոր տեղ է զբաղեցրել աշխատաշուկան և տեխնոլոգիաների արտահանումը, քան՝ նավթը¹⁶:

գրավում էր երկաթգծերի նախագծմամբ և կառուցմամբ, Չինաստանի քաղաքացիական շինարարության ինժեներական ընկերությունը (China Civil Engineering Construction) գրավում էր Արևելյան Սահարայի ռոզման նախագծերի իրականացմամբ, Չինաստանի Գեճուբա Գրուպ ընկերությունը (China Gezhouba Group Corporation՝ CGGC) գրաված էր Լիբիայի հարավային հիկ քաղաքներում առանձնատների կառուցման նախագծերով, Huawei Technologies ընկերությունը գրաված էր բջջային հեռախոսների ենթակառուցվածքի սակոծմամբ: Giampaolo Tarantino, Il Petrolio Dlla Libia Fa Gola Alla Cina, L'Occidentale, Italy, 04.03.2011.

¹² African Revolutions Challenge Chinese Diplomacy, նշվ. աշխ.:

¹³ Волович А. А., Китай на энергетическом раске Ближнего Востока, Институт Ближнего Востока, 22.09.2004.

¹⁴ Rodger Baker, Portfolio: China's Stake in the Middle East Unrest, Stratfor, USA, 10.03.2011.

¹⁵ Leslie Hook and Geoff Dyer, նշվ. աշխ.:

¹⁶ China Looks to Protect its Assets in a Post-Gaddafi Libya, Guardian, 23.08.2011.

Քաղաքացիական պատերազմի սկզբից եւ՞ ՉԺՀ-ը ձեռնպահ մնաց լիբիական զարգացումների առեւտրային որևէ զետեղանակներից՝ սահմանափակվելով միայն հակամարտող կողմերին հաշտության կնքելու հորդորներով, և, ի տարբերություն Արևմուտքի, չարտահայտվելով հոգուս Քաղաքացիական հեռացման¹⁷: Փետրվարի 22-ից մինչև մարտի 5-ն ընկած ժամանակահատվածում Պեկինը կազմակերպեց Լիբիայից ցամաքային, ծովային և օդային ուղիներով ՉԺՀ-ի 35.860 քաղաքացու տարահանումը¹⁸: ՉԺՀ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ Չինաստանի Ժողովրդական Ազատագրման բանակի երկաթուղու (PLAN) ֆրեզատը մուտք գործեց Միջերկրականի ջրերը՝ ՉԺՀ-ի քաղաքացիներին աջակցելու և տարահանելու նպատակով¹⁹: Եւրոպայի վերջինիս հետ կապված դժվարությունները Պեկինը կապում էր երկրում ստեղծված քառսին վերջ դնելու ուղղությամբ Քաղաքացիական պատերազմի հետ, որի արդյունքում «խախտվում էր» Պեկինի սրբազույն սկզբունքը՝ կայունությունը²⁰: Թերևս այս պատճառով փետրվարի 26-ին ՉԺՀ-ը ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի մյուս անդամների հետ քվեարկեց հոգուս 1970-րդ բանաձևի ընդունման, որով քաղաքացիական բռնկության պաշտպանություն, զենքի առաքման էմբարգո, ոչ-թոփյալին գոտի, թոփյալների արգելք և Լիբիայի ակտիվների ստեղծում էր սահմանվում²¹: Իրականում Պեկինը հայտնվել էր պատժամիջոցներին դիմակայելու և Քաղաքացիական պատերազմի դեմ ակտիվ ակտիվ գործողություններ պահանջող Արաբական պետությունների լիգայի հետ իր դիրքորոշումը

¹⁷ Шехова И., Китай подбирается к Ливии, "Коммерсантъ", №102 (4643), 08.06.2011.

¹⁸ Чудесная операция Китая по эвакуации своих граждан из Ливии получила одобрение широкой общественности, Жэньминь Жибао, 08.03.2011.

¹⁹ Gabe Collins, Andrew S. Erickson, Implications of China's Military Evacuation of Citizens from Libya, China Brief, The Jamestown Foundation, Vol.: 11 Issue: 4, 10.03.2011, p. 8.

²⁰ Jonas Parello-Plesner, Libya Shows China the Burdens of Being a Great Power, Economics, Politics and Public Policy in East Asia and the Pacific, East Asia Forum, 6.03.2011.

²¹ S/RES/1970 (2011), 26 февраля, Мир и безопасность в Африке, <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2011/index.html>.

համաձայնեցնելու դժվարին երկրներանքի առջև²²։ Չնայած Լիբիայի նկատմամբ օտարերկրյա միջամտության ուղղությամբ զբաղեցրած բացասական դիրքորոշմանը, Պեկինը (ինչպես նաև Ռուսաստանը՝ ՌԴ) մարտի 17-ին չօգտվեց իր վետոյի իրավունքից՝ կանխելու ՄԱԿ-ի ԱՍ-ի 1973-րդ բանաձևի ընդունումը²³։ Շատ ՄԱԿ-ում ՉժՀ-ի մշտական ներակայացուցիչ և ԱՍ-ի մարտ ամսվա եախագահող Լի Բաոդոնի՝ թեև Պեկինը մտահոգված էր Լիբիայի իրադրության վատթարացման հարցում, հասկապես ոչ-թօխյալիս գոտու էությունը բանաձևի հովանավորների կողմից բավարար չափով պարզարևեման չլինելու պարագայում, այնուհանդերձ ՉժՀ-ը հաշվի էր նստել Աֆրիկյան երկրների միության (ԱԵՄ) և Լիբիայում ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի հատուկ բանազեացի դիրքորոշման հետ²⁴։ Սակայն, երբ մարտի վերջին ՉժՀ-ի եախագահ Լու Չինթան բացահայտ քննադատեց Լիբիայում ՆԱՏՕ-ի գործողությունները, Արևմուտքում տպավորություն ստեղծվեց առ այն, որ ՉժՀ-ն և Արևմուտքը գործնականում համակրում են լիբիական հակամարտության հակադիր ճամբարների²⁵։

Հարկ է նշել, որ այնժամ, երբ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ռազմականվերը մտնեում էին Լիբիայի ամերին, Թադաֆին և Լիբիայի վերոնիշյալ արագործեախարար Մուսա Թուսան (մարտի 19-ին) հայտարարեցին, որ Լիբիան պատրաստ է իր նավթային

²² Zhang Yuwei, Ai Yang, *Libya Declares Cease-Fire after UN Resolutions Vote*, China Daily, 19.03.2011, p. 8.

²³ [S/RES/1973\(2011\)](http://www.un.org/russian/document/scresol/res2011/index.html), 17 մարտի Սոլոճեռու և Լուռու, <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2011/index.html>։ Մարտի 17-ին ՄԱԿ-ի ԱՍ-ը Լիբիայի վերաբերյալ բանաձև ընդունեց, որով եախատեմում էր Լիբիայում ոչ-թօխյալիս գոտի հաստատել, ինչպես նաև աներամեշտ բոլոր միջոցառումները ձեռնարկել (յազի ցամաքային եարձակումից)՝ ազատամբների հակողության տակ զանվող քաղաքների ու բնակավայրերի ոմբահարումները կանխելու և յաղաղ բնակիչներին պաշտպանելու նպատակով։ ՄԱԿ-ի ԱՍ-ի հավանությամբ, մարտի 19-ին Լիբիայում սկսվեց կոալիցիոն ուժերի գործողությունները՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Բելգիայի, Իտաիայի, Իսպանիայի, Դանիայի, Նորվեգիայի մասնակցությամբ։

²⁴ *Libya Declares Cease-fire after UNR Vote*, China Daily, 19.03.2011, p. 8.

²⁵ Губуев А., У Китая и Ливии дело на \$19 млрд, Газета "Коммерсантъ", № 111 (4652), 22.06.2011.

բլոկները տրամադրել ՌԴ-ին, ՉԺՀ-ին և Հնդկաստանին՝ ի նշան 1973-րդ բանաձևի ձեռնպահ քվեարկման²⁶: Մակայն Քաղդաֆու հաղթանակի շուրջ անող կասկածները Պեկինին ստիպեցին ակտիվացնել իր դիվանագիտությունն ու բանակցել ոչ միայն պաշտոնական Տրիպոլիի, այլ՝ ընդդիմության հետ²⁷: Եզիպտոսում ՉԺՀ-ի դեսպանատան որոշ դիվանագետներ (մայիսին) եղան Բենգազիում՝ պարզաբանելու հումանիտար խնդիրների և չինական կապիտալի վրա հիմնված ձեռնարկությունների հետ կապված իրավիճակը: Չին դիվանագետները հանդիպեցին նաև Անցումային Ազգային խորհրդի (ԱԱՆ) պատասխանատու պաշտոնյաների հետ²⁸, որից հետո Պեկինն ապստամբներից 160 մլն ԱՄՆ դոլարի նավթ գնեց²⁹: Հունիսի 7-ին Պեկինը հյուրընկալեց Տրիպոլիի «հատուկ բանազնաց»՝ Լիբիայի արտգործնախարար Արդուպաթի ալ-Օբեյդիին³⁰: Հունիսի 6-ին ՉԺՀ-ի ԱԳԼ-ի Արևմտյան Ասիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի վարչության պետը՝ Չեն Մյաոդունը, Բենգազիում հանդիպեց ԱԱՆ-ի ղեկավարության հետ՝ վերջինիս գնահատելով իբրև «երկխոսության կարևոր կողմ»: ԱԱՆ-ը հաստատեց, որ կպաշտպանի ընդդիմության վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում բնակվող չինացի քաղաքացիների կյանքի և գույքի անվտանգությունը³¹: Լշենը, որ հանդիպումից մեկ շաբաթ անաջ Քաթարում ՉԺՀ-ի դեսպան Չժան Չժիյանը Դոհայում հանդիպում էր ունեցել ԱԱՆ-ի ղեկավար Մուստաֆա Արդի-Ջալիլի հետ³²: ՉԺՀ-ի փոխարտգործնախարար Չժան Ցզյունը հունիսի 15-ին ՄԱԿ-ի Լյու-Յոքթի կենտրոնակայանում լիբիական խնդրին նվիրված ԱՆ-ի նստաշրջանին հայտարարեց, որ միջազգային հանրությունը պետք է նպաստի հակամարտության

²⁶ Al-Jazeera, 19.03.2011.

²⁷ Габуев А., նշվ. աշխ.:

²⁸ Китай продолжает контакты с ливийской оппозицией, Подробности, 07.06.2011.

²⁹ James M. Dorsey, China Taking Leaf out of Russia's Script for Libya with More Activist Policy, Al-Arabiya, UAE, 22.06.2011.

³⁰ Шехохи И., նշվ. աշխ.:

³¹ Глава департамента стран Азии и Африки МИД КНР Чэнь Сяодун посетил Бенгази, Жиньчэн Զիբաո, 07.07.2011.

³² Габуев А., նշվ. աշխ.:

քաղաքական կարգավորմանը²³։ Իսկ հունիսի 22-ին ՉԺՀ-ի արտգործնախարարը Պեկինում հյուրընկալեց Լիբիայի ԱԱԽ-ի գործկոմի ղեկավար և արտաքին հարաբերությունների գծով պատասխանատու Մահմուդ Ջիբրիլին՝ ԱԱԽ-ը գնահատելով իբրև «երկխոսության կարևոր գործընկեր»։

Այսպիսով, Պեկինը ստանձնեց լիբիական հակամարտության միջևորդությունը և պաշտոնապես հայտարարեց իր խաղաղապահ հավակնությունների մասին՝ ակտիվ բանակցություններ սկսելով երկու կողմերի հետ միաժամանակ։ Տրիպոլիի և Բենգազիի հետ շփումների մակարդակով և «հաշտության բանակցություններին նպաստելու գործում» Պեկինը գերազանցեց մյուս պետություններին, այդ թվում լիբիական ճգնաժամի պաշտոնական միջևորդի դեր ստանձնած ՌԴ-ին և ԱԵՄ-ին²⁴։

Նույնիսկ այն է, որ «Պեկինը ցանկացած եղանակի» դեպքում, և անկախ առճակատման էլքից, Լիբիայում իր գործարար շահերի պաշտպանության կարիք ուներ և զգուշանում էր, որպիսի լիբիական զարգացումները չիտական գործարար շրջանակների համար չչորջվեն տևողական անդառնալի կորուստներով²⁵։ Չինական նախալին խոշոր ընկերությունը (CNPC) պատկանող նախագծերը գտնվում էին Լիբիայի Արևմուտքում՝ Քադդաֆու գործերի վերահսկողության ներքո, իսկ Արևելքում չինական մասնակցությամբ մի շարք ենթակառուցվածքային նախագծեր հայտնվել էին ապստամբների վերահսկողության տակ։ ՉԺՀ-ը պատրաստ էր չինական նախագծերի անվտանգության երաշխիքների դիմաց Քադդաֆուն աջակցություն ապահովել ՄԱԿ-ի ԱՄ-ում, իսկ ապստամբներին՝ ֆինանսական օգնություն տրամադրել²⁶։ Վերջիններին աջակցելու դեպքում շահավետ պարմանազրեքով փոխհատուցվելու ուղղությամբ տրված բազմաթիվ խոստումները ևս նպաստում էին, որպիսի Պեկինը «տահանցի» իր չմիջամտության

²³ Китай: ливийский вопрос не должен решаться силой, Жяньмюнь Жибао, 16.06.2011.

²⁴ China Says Libya Rebels as Important Political Force, China Military Power Mashup, 22.06.2011; Դաբյես Ա., նշվ. աշխ.։

²⁵ Այդժամ Լիբիայում չինական ընկերությունների կորուստները նաշվվում էր \$20 մլրդ ԱՄՆ դոլար։

²⁶ Դաբյես Ա., նշվ. աշխ.։

սկզբունքից³⁷: Լշենք, որ Պեկինին դուր չէր եկել ընդդիմության դեմ «Տիանանան» կազմակերպելու ուղղությամբ Քաղդաֆու հնչեցրած ապստամբները³⁸:

ՉԺՀ-ին չէր կարող չստանազել նաև երկրի էներգետիկ ոլորտը վերակառուցելու ուղղությամբ ԱԱԹ-ի հայտարարությունները, որոնց համաձայն վերջինս մտադիր էր Քաղդաֆու դաշնակից չինական և ռուսական էներգետիկ ընկերություններին փոխարինել ապստամբներին աջակցություն ցուցաբերած այնպիսի ընկերություններով, ինչպիսիք են «British Petroleum»-ը, ֆրանսիական «Total»-ը և իտալական «Eni»-ն³⁹: Ըստ ԱԱԹ-ի առաջնորդ Աբդուլ Ջալիլի՝ դաշնակիցներն ապստամբների ցուցաբերած օգնության դիմաց պետք է արժանանային «արտոնյալ վերաբերմունքի», իսկ ԱԱՏՕ-ի գործողություններին «չաջակցող երկրները», այդ թվում ՌԴ-ը, ՉԺՀ-ը և Գերմանիան, ինչպես նաև Քաղդաֆուն չղատապարտող երկրները, պետք է հայտնվեին «պարսվողների շարքում»⁴⁰: Ապստամբների տնօրինությանն անցած Արաբական ծոցի նավթային ընկերության՝ «Agoco»-ի (Arabian Gulf Oil Company) ներկայացուցչուհի համաձայն, Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի շահերը ՌԴ-ի և ՉԺՀ-ի և Բրազիլիայի համեմատությամբ պետք է ատաղնային դիտվեին⁴¹:

³⁷ Лизинг: Китай пытается поладить и с мектежниками, и с Каддафи, նշվ. աշխ.:

³⁸ Andrew Higgins, For China, Relations with Libya a Balancing Act, The Washington Post, 26.08.2011. 1989 թ. փետրվարյան ելույթի ժամանակ Քաղդաֆին ապստամբների խտրացել էր «միջատների պես բնաջնջել»՝ ժողովրդական ընդվզումների ճնշման օրինակ բերելով ՉԺՀ-ում 1989 թ. տիանանանեական իրադարձությունները:

³⁹ New Leaders May Expel Russia and China from Libyan Energy Sector, World Tribune, USA, 25.08.2011. Այս ընկերությունների բաժնետոմսերը զգալիորեն թանկացան օգոստոսի 22-ին Քաղդաֆու վարչախմբի տապալումից հետո:

⁴⁰ Ferge E., Lorraine Turner, John Irish, How to Win Business in Libya, Fox News, USA, 23.09.2011.

⁴¹ Macalister T., So, was This a War for Oil?, The Guardian, Great Britain, 02.09.2011: Այս հայտարարությունից հետո ՉԺՀ-ի անտրիկ նախարարության պատասխանատու պաշտոնյան հայտնեց, որ Պեկինը հույս ունի, որ կայունության հաստատումից հետո Լիբիան կշարունակի պաշտպանել չինացի ներդրողների շահերն ու իրավունքները, կշարունակվեն չինական

զինամթերքի վաճառքի, առավել ևս դրա Լիբիա արտահանման վերաբերյալ որևէ պայմանագիր չեն ստորագրել: Պեկինը, ի սկզբանե, խստորեն հետևել է ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի 1970-րդ և 1973-րդ բանաձևերին⁴⁶:

Ի վերջո, ՉԺՀ-ը սեպտեմբերի 1-ին դիտարդի դերում մասնակցեց Փարիզում * «Լիբիայի բարեկամների» համաժողովին⁴⁷, իսկ սեպտեմբերի 12-ին, պաշտոնապես ճանաչեց ԱԱՆ-ը՝ որպես Լիբիայի միակ օրինական իշխանություն⁴⁸, ակնկալելով, որ նախկինում ստորագրված չին-լիբիական բուր համաձայնագրերը կմնան ուժի մեջ, և բարեխղճորեն կիրառործվեն: Իր հերթին ԱԱՆ-ն՝ ընդգծելով Պեկինի որոշման երկար տպասված լինելու փաստը, հաստատեց նախկինում ստորագրված համաձայնագրերն անշեղորեն իրագործելու և «մեկ Չինաստանի» սկզբունքի ընդունման Լիբիայի նախկին իշխանությունների քաղաքականությունը՝ միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնելով այդուհետ ևս ՉԺՀ-ի հետ զարգացնել փոխշահավետ համագործակցություն⁴⁹: Սեպտեմբերին 20-ին ՄԱԿ-ի՝ Լիբիային նվիրված նստաշրջանին Պեկինը խոստացավ երկրում խաղաղության և կայունության վերականգնման գործում աջակցել միջազգային հանրությանը⁵⁰: Լշենք, որ դեռևս հուլիսի 11-ին Պեկինը հարոարարել էր Լիբիայի ժողովրդին 55 մլն ՉԺՀ յուանի (7.7 մլն ԱՄՆ դոլլար) մարդասիրական օգնություն տրամադրելու իր որոշման մասին⁵¹:

Այսպիսով, Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում ՉԺՀ-ի տարածաշրջանային քաղաքականությունն իսկական փորձության ենթարկվեց՝ կապված Պեկինի որդեգրած տարածքային ամբողջականության, ինքնիշխանության, չմիջամտության

⁴⁶Китайская сторона не экспортировала в Ливию военную продукцию - официальный представитель МИД-а, Жэньмянь Жибао, 06.09.2011.

⁴⁷Китай будет в качестве наблюдателя принимать участие в конференции "друзей Ливии" в Париже, Жэньмянь Жибао, 01.09.2011.

⁴⁸Fazze E., Lorraine Turner, John Irish, Էջվ. աղմ.:

⁴⁹Китайская сторона обязала о признании ПНС Ливии, Жэньмянь Жибао, 13.09.2011.

⁵⁰ http://russian.china.org.cn/news/text/2011-09/13/content_23404709.htm.

⁵¹Китай предоставит ливийскому народу гуманитарную помощь в размере 50 млн долл., Жэньмянь Жибао, 11.07.2011.

հայեցակարգի հետ: Վերջինիս հետամուտ լինելու դեպքում Պեկինի համար բարդանում էր Աֆրիկայի հետ համագործակցության խորացման, մայրցամաքի ենթակառուցվածքային, էներգետիկ, հեռահաղորդակցության և այլ ոլորտներում իր հսկայական ծրագրերի իրականացման, ինչպես նաև Չինաստանի հարյուր հազարավոր քաղաքացիների աշխատելու խնդիրը⁵¹: Իր տարածաշրջանային շահերի պաշտպանության ուղղությամբ ակտիվ միջնորդական առաքելություն ստանձնելով, Պեկինը եիմնարար փոփոխություն մտցրեց իր կողմից տասնյակ տարիներ հետապնդվող չմիջամտության հայեցակարգում: Եթե նախքան այդ Չինաստանը տարածաշրջանում մեկը մյուսի հետևից բիզնես գործարքներ կնքող չեզոք տերության կարգավիճակ ուներ, ապա լիբիական զարգացումների ընթացքում այն նոր միջազգային միջևորդի կարգավիճակ ստացավ: Որոշ վերլուծաբանների կարծիքով՝ Չինաստանը վերջապես արթնացավ «նիրհից», Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմը Պեկինին ստիպեց դուրս գալ իր «պատյանից»⁵²:

AGHAVNI HARUTYUNYAN

(IOS)

ON THE RELATIONS BETWEEN CHINA AND LIBYA

Libya was the last one, among African countries, which in August 1971 "recognized" the People's Republic of China and continued political relations with Taiwan, Republic of China. The first agreements between the two countries in the areas of trade, economy, and science and technology cooperation signed in August 1978.

Before the civil war of 2011, China was widely represented in the Libya, especially in energy, telecommunications, transport, railway, house construction and other areas. When violence broke out in Libya, there were

⁵¹ Parello-Plesner J., *China's Desert-Dance in Libya*, European Council on Foreign Relations, 31.10.2011.

⁵² Dresdner G., *China, the Arab Spring, and Context*, Institute of Strategic Thinking, 23.08.2011.

36,000 Chinese nationals with 75 companies working on 50 projects primarily in the oil, railroad and telecommunications sectors. The value of Chinese contracts, mostly construction projects, had reached an estimated value of \$18 billion. China also emerged as Libya's third-largest oil customer (although Libyan oil constitutes only a small fraction of Chinese oil imports). At the start of the conflict, China was forced to evacuate around 36,000 workers from the country.

In 26 February 2011, PRC and other members of the UN Security Council, voted for the adoption of the 1970 resolution about Libya, which determined the protection of civilians, enforcement of the arms embargo, no-flight zone, ban on flights, and asset freeze. Actually Beijing had appeared in the face of dilemma - to oppose against the sanctions and coordinate its position with the Arab League on requiring more active operations against Kaddafi government. Despite China's negative position toward foreign intervention against Libya, Beijing (as well as Russia) didn't use its veto right to prevent the UN Security Council in adoption of 1973 Resolution (in March 17). China was under pressure by the insistence of the African Union and the Arab league for an international response through the UN. However, the growing doubts about Kaddafi victory, forced Beijing to activate its diplomacy and negotiate not only with the official Tripoli, but the opposition. Thus, Beijing has undertaken Libyan conflict mediation and officially announced its peacekeeping ambitions by starting active negotiations with both sides at the same time. In the level of contacts with Bengasi and Tripoli, as well as "in promotion of peace talks" Beijing exceeded the other countries, including the Libyan crisis official mediators - Russia and the African Union. Beijing "in any weather" and independent of confrontation outcome, needed to protect its business interests and was wary of Libyan developments to be turned into irreversible economic losses for the Chinese business circles. Beijing was also concerned about the NSC's statements on rebuilding country's energy sector, according to which the latter was going to replace Kaddafi ally Chinese and Russian energy companies with the insurgents supporting companies, such as "British Petroleum", French "Total" and Italian "Eni". And when in early September, NSC accused Beijing in supplying weapons to Kaddafi army, as well as in attempts to prevent the blocking of Libya's accounts, the PRC's Ministry of

Foreign Affairs responded, that official Beijing neither signed any contract on arms sales, nor exported it to Libya, and that Beijing, initially strictly followed the UN Security Council's 1970 and 1973 resolutions. Finally, China in 12 September officially recognized the NSC, as the only legitimate power in Libya, with the expectation that all previously signed Sino-Libyan agreements will remain in force and will be implemented conscientiously. For his part, NSC has approved its readiness of the accurately implementation of previously signed agreements and Libya's adherence to "one China" policy.

Libya's civil war became the real test for PRC's regional policy, which is linked to Beijing's policy of territorial integrity, sovereignty, non-interference concept. Libyan developments fundamentally changed the PRC's non-intervention conception and in order to protect its regional interests, Beijing has undertaken an active mediation mission. According to some experts, China has awakened from its «slumber». Whereas until now China has enjoyed the benefits of neutral rising power, engaging in neutral business deal in the region, the Libyan Civil War is putting China's new international status to the test. The civil war in Libya may be estimated as the event that forced China out from under the «covers».

ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ԼՈՐ
ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԵՏԱՍՈՒՊԱՏԵՐԱԶՄՑԱՆ ԵՐՋԱՆՈՒՄ (1991-2001 թթ.)

1960-ականների սկզբին Ճապոնիան դարձավ երկրորդ ամենագարգացած տնտեսություն ունեցող պետությունն աշխարհում: Երա տնտեսության զարգացումն ուղղակիորեն կապված է նավթային ներկրումներից¹, քանզի առաքվող հում նավթն ապահովում է Ճապոնիայի էներգիայի պահանջարկի 77.4%-ը²: Այսպես, «ծագող արևի երկրի» նավթային պահանջարկի 99%-ը ներկրվում է, որից 90%-ը՝ Մերձավոր Արևելքի (ՄԱ) երկրներից³: Հարկ ենք ծանարում եշել, որ թեև Տոկիայի՝ ՄԱ-ի երկրներից ունեցած նավթային մեծ կախվածության, մինչ 1970-ականները «ծագող արևի երկիրը» փորձում էր հնարավորինս չեզոք դիրք զբաղել մերձավորարևելյան խեղդիների

¹ Եշենք, որ 1960-1970-ականների ընթացքում Ճապոնիայի տարեկան միջին տնտեսական աճը կազմում էր 9%, իսկ 1980-ականներին՝ 4%: Այս մասին տե՛ս 'u The Boom and the Bust of the Japanese Economy: A Quantitative Look at the Period 1980-2000, Japan and the World Economy, Vol. 21, Issue 1, January 2009, p. 116; <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/4142.htm>.

² 1955 թ. Ճապոնիան ներկրում էր 9,27 միլիոն կիլոյիսր հում նավթ, իսկ արդեն 1973 թ. նավթային ներկրումների քանակը կազմում էր 288,49 միլիոն կիլոյիսր: Այս մասին տե՛ս 'u Takafusa Nakamura, Economic Development of Modern Japan, Japan, 1985, p. 73; Yukiko Miyagi, Japan's Middle East Security Policy Theory and Cases, London, 2008, pp. 1-2.

³ Takafusa Nakamura, *ևշվ. աշխ.*, էջ 75:

⁴ The Middle East and North Africa, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 2006, p. 18; http://www.mofa.go.jp/region/middle_e/arab_e.pdf. Եշենք ավելին, որ Ճապոնիա առաքվող հում նավթի 70%-ը ներկրվում է Պարսից Սոցի Համագործակցության Խորհրդի (ՕՃԽ) երկրներից: Այս մասին տե՛ս 'u <http://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1996/III.html#F>.

նկատմամբ: Ճապոնիայի չեզոք դիրքորոշումը կամ «թույլ քաղաքական դիմազիծը»⁵ բխում էր նախ և առաջ այն հանգամանքից, որ մինչ 1970-ականները ողջ նավթն առաքվում էր «Յոթ քույրեր» միջազգային նավթային ընկերությունների միջոցով՝ զերծ պահելով Տոկիոյին հանքավայրերի հետախուզման և նավթամշակման աշխատանքներից մասնակցելուց: Այսպիսով, միջնորդավորված տարրերակով իր տնտեսության համար կենսական նշանակություն ունեցող վառելանյութի ձեռքբերումը հնարավորություն էր տալիս Տոկիոյին չեզոք դիրք գրավել տարածաշրջանի խնդիրների նկատմամբ:

Թեև առաջին նավթային ճգնաժամը ստիպեց Տոկիոյին «դուրս գալ կուլիսներից» և քաղաքական բանակցությունների մեջ մտնել արաբների հետ՝ որոշակի փոփոխություններ մտցնելով Ճապոնիայի՝ ՄԱ-ի քաղաքական խնդիրների նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման մեջ՝, այնուամենայնիվ «ծագող արևի երկրի» մերձավորարևելյան քաղաքականությունը մեծամասամբ սահմանափակվում էր տարածաշրջանի երկրներին Պաշտոնական Զարգացման

⁵ Douglas R. Ostrom, *Trends in Japanese Trade with the Middle East, Japan and the Middle East*, Washington, D.C.: Middle East Institute, 1990, p. 18; <http://www.pasia.org/seminars/99/japan/politicalrelation.htm>.

⁶ Սովորաբար այս տերմինով են նկարագրում 1970-1990-ականների Ճապոնիայի քաղաքական դիրքորոշումը ՄԱ-ի երկրների նկատմամբ: Այս մասին տե՛ս <http://japanfocus.org/-Raquel-Shaoul/1573>.

⁷ Այսպիսի անվանում են ստացել յոթ խոշոր նավթային ընկերությունները («Տոկոյամա», «Գալֆ», «Էքսոն», «Մոբիլ», «Սոկալ», «Մտանգարո օյլ օֆ Կալիֆորնիա», «Ռոյալ Դաույ Ելլ» և «Բրիթիշ Պետրոլիում»), որոնց մեծամասնությունն ամերիկյան և անգլիական նավթային ընկերություններ էին և պաշտպանում էին վերջիններիս շահերը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում: Այս մասին տե՛ս Peterson J., *The Politics of Middle Eastern Oil*, Washington, 1983, p. 3.

⁸ Akifumi Ikeda, *Political Relations Between Japan and the Middle East*, Jerusalem: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, 1999, p. 15.

⁹ Մանրամասն առաջին ճգնաժամի ընթացքում Ճապոնիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության վերաբերյալ տե՛ս Հարությունյան Է., Ճապոնիայի քաղաքականությունը մերձավորարևելյան երկրների նկատմամբ 1973թ. նավթային ճգնաժամի ընթացքում, Արևելասահմանյան ուսումնասիրություններ, I, 2009, էջ 129-137:

Աջակցության (ODA) ծրագրի միջոցով¹⁰ տրամադրվող օգնություններով¹¹ հետամուտ լինելով պասիվ քաղաքականության իրականացմանը:

Տոկիոյի պասիվությունը մերձավորարևելյան քաղաքական խնդիրների նկատմամբ պահպանվեց մինչև 1990-ականների սկիզբը, որը պայմանավորված էր մի շարք արտաքին և ներքին գործոնների առկայությամբ: Նախ «Մառը պատերազմի» տարիներին երկու խոշոր զերտերությունների առճակատման պայմաններում, իր երկրի անվտանգության նկատառումներից ելնելով, Ճապոնիան ձգտում էր պահպանել դաշնակցային հարաբերություններ ԱՄՆ-ի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ փորձում էր չլիչացնել բարիդրացիական հարաբերություններն արաբական երկրների հետ, որոնք ապահովում էին երկիրը կենսական

¹⁰ Պաշտոնական Ջարգացման Աջակցությունը (ODA) - դա Տոկոսական Համագործակցության և Ջարգացման կազմակերպության (ՏՀՋԿ) ծրագրերից է, որն աջակցություն է տրամադրում զարգացող երկրներին: Լշնեք, որ ՏՀՋԿ-ը միջազգային տնտեսական կազմակերպություն է, որը ստեղծվել է 1961 թ. և ներառում է իր մեջ 34 պետություն: Այն Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության Կազմակերպության (ԵՏՀԿ) իրավահաջորդն է, որը ստեղծվել էր 1948 թ. Մարշալի պլանի համաձայն՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում տուժած եվրոպական երկրներին աջակցելու նպատակով: Սակայն ժամանակի ընթացքում աջակցություն տրամադրվող երկրների ցանկը գնալով ընդլայնվում է՝ ներառելով նաև ոչ-եվրոպական երկրների, որի արդյունքում 1961 թ. այդ կազմակերպությունը վերանվանվեց Տոկոսական Համագործակցության և Ջարգացման կազմակերպության (ՏՀՋԿ): Հարկ է նշել, որ Ճապոնիայի դերն այս կազմակերպության մեջ գնալով մեծանում է: Այսպես, 1991 թվականից ի վեր Տոկիոն ՊՋԱ-յում կատարած ներդրումների քանակով առաջին եղանակի մեջ է մտնում: Հատկանշական է, որ 2000 թ. Ճապոնիայի ներդրումը ՊՋԱ-յում կազմել է 13 միլիարդ դոլար՝ ետևում թողնելով ԱՄՆ-ին՝ 9.6 մլրդ դոլար ներդրումով: Այս մասին տե՛ս Masahiro Kawai, Shinji Takagi, Japan's Official Development Assistance: Recent Issues and Future Directions, № 97, July 2001, p. 2.

¹¹ Այսպես, Ճապոնիայի Պաշտոնական Ջարգացման Աջակցության միջոցով Մերձավոր Արևելքի (ՄԱ) երկրներին տրամադրած օգնությունը 1970 թ. կազմել է 10.6 միլիոն ԱՄՆ դոլար, 1975 թ.՝ 89.2 միլիոն ԱՄՆ դոլար, իսկ արդեն 1978 թ.՝ 339.8 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Այս մասին տե՛ս http://www.mofa.go.jp/region/middle_e/relation/coop.html.

նշանակություն ունեցող վառելանյութով¹²։ Բացի այդ 1955 թվականից ի վեր Լիբերալ Դեմոկրատական կուսակցության (ԼԴԿ) ձեռքում կենտրոնացած իշխանությունը և երկրում գործող սահմանադրությունը թույլ չէին տալիս Տոկիոյին ակտիվ մասնակցություն ունենալ երկրից դուրս տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներում¹³։

Խորհրդային Միության փլուզմամբ և «Սառը պատերազմի» ավարտմամբ փոխվեց ողջ միջազգային-քաղաքական մթնոլորտը, որն իր արտացոլումը գտավ նաև Ճապոնիայի մերձավորարևելյան նոր քաղաքականության և մտեղցումների ձևավորման մեջ¹⁴։

Լշեք, որ Ճապոնիայի հետոսառույ պատերազմյան քաղաքականության ակտիվացման համար խթանիչ գործոն հանդիսացավ 1990 թ. Պարսից ծոցի ճգնաժամը, որն առաջացել էր Իրաքի կողմից Քուվեյթի բռնազավթման արդյունքում¹⁵։ Այս միջադեպը մեծ անհանգստություն էր առաջացրել ոչ միայն տարածաշրջանի երկրներում, այլև Ճապոնիայում, քանզի վերջինս, ունենալով մեծ կախում նավթային երկրումներից, Մերձավոր Արևելքում խաղաղության հաստատման ջատագովներից մեկն էր։

Այսպիսով, Ճապոնիան առաջինն էր այն պետություններից, որը պատրաստակամություն հարսնեց միանալ Իրաքի դեմ կիրառվող պատժամիջոցներին¹⁶։ Ավելին, տարածաշրջանի խաղաղության վերականգնման նպատակով 1990 թ. օգոստոս և հոկտեմբեր ամիսներին Ճապոնիայի արտգործնախարար Տարո Լակայաման և վարչապետ Տոսիկի Կաիֆուն այցելեցին Իրաքի հարևան երկրներ՝ Սաուդյան Արաբիա, Օման, Հորդանան, Եգիպտոս, Թուրքիա և Միդիա,

¹² Вербицкий С., Япония: время сложных перемен, М., 1974, с. 47.

¹³ Abo-Kazleh M., Japanese Foreign Policy towards the Middle East: Determinants and Motives, Cairo, October 2008, p. 18-29.

¹⁴ Japan's Role in the International Community, Current Situation of the World Economy and Japan's position, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1992, p. 303; <http://www.passia.org/seminars/99/japan/jpolicy.htm>.

¹⁵ Հարկ է նշել, որ Իրաքն ու Քուվեյթն իրար հետ ապահովում էին հսկայական ծավալի արդյունաբերության 7%-ը։ Այս մասին տե՛ս International Energy Agency, Monthly Oil Market Report: April, Paris: IEA, 1991, p. 25; http://stockholm.agir.eu/uploads/Chakarova_SGIR-Stockholm.pdf.

¹⁶ <http://www.passia.org/seminars/99/japan/politicalrelation.htm>.

որի ընթացքում վերոնշյալ երկրների աստղեորդները պատրաստակամությամբ հայտնեցին ջանքեր չխնայել խնդրին շուտափույթ լուծում տալու համար¹⁷: Այնուհետև, Ճապոնիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Հիսասի Օվադան հանդիպեց Իրաքի արտգործնախարարի հետ՝ «համոզելով» վերջինին ընդունել Միացյալ Ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) Անվտանգության խորհրդի (ԱԽ) բանաձևերը և դուրս բերել զորքերը Քուվեյթի տարածքից¹⁸: Ավելին, Ճապոնիան, շահագրգռված լինելով Պարսից ծոցի տարածաշրջանում շուտափույթ խաղաղության հաստատմամբ և Քուվեյթի ու հարևան պետությունների անվտանգության ապահովմամբ, 1991 թ. 2.5 սյն ԱՄՆ դուրս ֆինանսական աջակցություն տրամադրեց ՄԱԿ-ի Հատուկ Հանձնաժողովին: Վերջինս, հիմնվելով ՄԱԿ-ի 687 բանաձևի վրա¹⁹, 45 հոգանոց խումբ ուղարկեց Իրաք՝ մասսայական ոչնչացման զենքի հայտնաբերման կայստակով²⁰: Բացի այդ Տոկիոն «Քիմիական զենքի հետազոտման» կազմակերպության ակունքն էլ խումբ փորձագետներ ուղարկեց Իրաք՝ քիմիական զենքի ստեղծումը կանխելու համար²¹:

Չնայած Իրաքի կողմից Քուվեյթի բռնազավթմանը վերջ դնելու ուղղությամբ իրականացվող բոլոր միջոցառումներին, ոչ մի դրական արդյունք չարձանագրվեց, որի պատճառով միջազգային հանրությունը որոշեց խնդրին ռազմական լուծում տալ բազմազգ ուժերի միջամտությամբ²²:

¹⁷ The Gulf Crisis and Japan's Foreign Policy, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1991, p. 38.

¹⁸ Լույն տեղում, էջ 39:

¹⁹ The Gulf Crisis and Japan's Foreign Policy, Adoption of the U.N. Security Council Resolution 687, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1991, p. 40;
<http://www.fas.org/news/un/iraq/sres/sres0687.htm>.

²⁰ Հետաառաջատերազմյան շրջանում բավական ակտիվացել էր ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողությունները: Այսպես, ՄԱԿ-ի 28 խաղաղապահ գործողություններից 15-ն իրականացվել էր 1988 թ.-ից հետո:

²¹ The Middle East, Overview of the Middle East Situation after the Gulf Crisis, Diplomatic Bluebook, Tokyo, 1992, p. 307.

²² Chevaland W., A History of the Modern Middle East, Boulder, 1994, p. 161;
Khaduri M., Ghareeb E., War in the Gulf (1990-1991), The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications, New York, 1997, p. 169-179.

Ճապոնիայի սահմանադրության դրույթները թույլ չէին տալիս Տոկիոյին մասնակցել որևիցե ռազմական գործողություններում, այդ պատճառով «ծագող արևի երկիրը» իր մասնակցությունն այդ միջոցառման մեջ ցուցաբերեց ֆինանսական ներդրումների տեսքով՝ տրամադրելով ՄԱԿ-ի բազմազգ ուժերին 11 մլրդ ԱՄՆ դոլարի ֆինանսական աջակցություն և լրացուցիչ 2 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ Իրաքի կողմից հարևան երկրներին հասցրած վնասները փոխհատուցելու համար: Ավելին, Տոկիոն 1991-1993 թթ. ընթացքում Քուվեյթին տրամադրեց 468.8 մլն ԱՄՆ դոլարի փոխատույթուն և 1.1 մլն ԱՄՆ դոլարի դրամաշնորհ՝ տնտեսությանը հասցված վնասների փոխհատուցման և ևս 13 մլրդ ԱՄՆ դոլարի օգնություն՝ Պարսից ծոցի ականազերծման նպատակով²³:

Հարկ է նշել, որ Տոկիոյի՝ Քուվեյթի բռնազավթմանը վերջ դնելու և վերջինիս վնասված տնտեսությունը շուտափույթ վերականգնելու ուղղությամբ կիրառած ջանքերը չգնահատվեցին ըստ արժանիության Քուվեյթի կառավարության կողմից: Վերջինս բաց էր թողել Ճապոնիայի անունն այն երկրների ցանկից, որոնց հայտնում էր իր խորին շնորհակալությունը և երախտագիտությունը՝ պատերազմի ընթացքում աջակցություն ցուցաբերելու համար²⁴: Ըստ շատ քաղաքագետների կարծիքի՝ այս հանգամանքը յսթան հանդիսացավ Ճապոնիայի համար վերանայելու իր մերձավորարևելյան քաղաքականությունը և կտրուկ փոփոխման ենթարկելու տարածաշրջանի ինդիքների նկատմամբ ունեցած իր մոտեցումները²⁵: Ճապոնիան հասկացավ, որ մերձավորարևելյան գործընթացներին չմիջամտելու քաղաքականությունը վնասում է իր երկրի շահերին և սկսեց ավելի մեծ

²³ Sezai Özçelik, *The Japanese Foreign Policy of the Middle East between 1904-1998: Resource, Trade and Aid Diplomacy*, *Humanity and Social Sciences Journal*, 2008, p. 140; *Japan's Response to the Post-Gulf Crisis Problems*, *Diplomatic Bluebook*, Tokyo, 1991, p. 55-56.

²⁴ Akifumi Ikeda, նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁵ Armitage, Richard L., *U.S.-Japan Relations in the Middle East*, Washington, D.C.: The Middle East Institute, 1998, p. 7; Shinoda, Tomohito, *Becoming More Realistic in the Post-Cold War: Japan's Changing Media and Public Opinion on National Security*, *Japanese Journal of Political Science*, № 8, June 2007, p. 172-174, Akifumi Ikeda, *Seeking a Say for Her Pay*, *Middle East Dialogue*, November 1994, p. 5.

ակտիվություն ցուցաբերել տարածաշրջանի քաղաքական գործընթացներում:

Անշուշտ աներաժեշտ է նշել նաև հետսառաքալատերազմյան շրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր մթնոլորտի մասին, ինչը նա խթանիչ գործոն էր Տոկիոյի մերձավորարևելյան նոր քաղաքականության ձևավորման գործում: Այսպես, մի կողմից միաբնեռ համակարգի հաստատումն էր, իսկ մյուս կողմից՝ միաբնեռ համակարգին զուգահեռ ձևավորվող բազմաբնեռ համակարգն էր²⁶, ինչը Ճապոնիայի համար տեսնական լուրջ մրցակցություն էր ստեղծում ՄԱ-ի տարածաշրջանում: Շատ կարևոր է այստեղ նշել նաև Ճապոնիայի դաշնակցի՝ ԱՄՆ-ի մոտեցման մասին, որը լիովին խրախուսում էր ՄԱ-ի խաղաղության գործընթացներում Տոկիոյի ակտիվ մասնակցությունը և գնահատում էր վերջինիս մեծ ներուժը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում առկա խնդիրներին նոր և թարմ լուծումներ առաջարկելու հարցում²⁷:

Ի դեպ, մերձավորարևելյան նոր քաղաքականության ձևավորմանը մեծապես նպաստեց նաև երկրի ներքին խմբումները, դա մի կողմից 1990-ականների սկզբին երկրում քաղաքական նոր ուժերի իշխանության գալն էր²⁸, որը վերջ դրեց Լիբերալ Դեմոկրատական կուսակցության մենաշնորհին²⁹՝ փոփոխություններ մտցնելով միջազգային հարաբերություններում Տոկիոյի պահպանողական

²⁶ Muzaffer Ercan Yılmaz, *The New World Order: An Outline of the Post-Cold War Era, Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol. 7, № 4, Winter 2008, p. 46.

²⁷ <http://old.japanfocus.org/-Raquel-Shaoul/1990>.

²⁸ McKibbin Warwick J., *The Macroeconomic Experience of Japan since 1990: An Empirical Investigation*, Washington DC, November 1996, p. 4.

²⁹ Նշենք, որ 1955-1993 թթ. երկիրը կառավարվում էր Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցության (ԼԴԿ) կողմից: 1994 թ. հունիսին իշխանության նկատմամբ Ճապոնիայի Սոցիալիստական կուսակցությունը, որը, միանալով Լիբերալ դեմոկրատական կուսակցության հետ, կազմեց կոալիցիոն կառավարություն՝ վերանվանվելով Ճապոնիայի Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության: Այս մասին տե՛ս McKibbin Warwick J., նշվ. աշխ., էջ 18; Молодыхов В., Молодыхова Э., Маркьян С., *История Японии. XX век*, М., 2007, с. 431-440.

քաղաքականության մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ երկրում սկսված տնտեսական ճգնաժամն էր²⁰, որն իր հերթին շահագրգռում էր ճապոնիային ՄԱ-ի քաղաքական գործընթացների շուտափույթ լուծման հարցում, ինչը երկրի խաղված տնտեսության համար նախապես ներկրումների անխափան հոսքի երաշխիք կհանդիսանար:

Այսպիսով, արդեն իսկ 1991 թ. Մադրիդյան համաժողովից հետո ճապոնիան սկսեց բավական ակտիվ քաղաքականություն դրսևորել՝ գլխավորելով շրջակա միջավայրի խնդիրների լուծմանը նվիրված բազմակողմանի բանակցությունները, մասնակցելով ջրային ռեսուրսների, տարածաշրջանային տնտեսական զարգացումների և փոխստանականների խնդիրներին նվիրված աշխատանքային խմբերում: Ավելին, 1992 թ. ճապոնիայի խորհրդարանում ընդունվեց «ՄԱԿ-ի խաղաղության համագործակցության» օրինագիծը՝ համաձայն որի Տոկիոն իրավունք էր ստանում մասնակցելու ՄԱԿ-ի կողմից իրականացվող խաղաղապահ գործողություններում²¹: Այսպիսով, 1996 թ. Տոկիոն մոտ 77 դիտորդ ուղարկեց Պաղեստինյան ընտրությունները վերահսկելու և 45 զինվոր՝ Գոլանի բարձրունքներում ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի կողմից իրականացվող գործողություններում մասնակցելու համար: Ելեեք, որ դա ճապոնիայի առաջին խաղաղապահ առաքելությունն էր Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում²²:

²⁰ Այսպիսով, 1960-ականներից ի վեր ճապոնիայի արագ տնտեսական աճը հանգեցրել էր արհեստական ճանապարհով ուժնաճան տնտեսության ձևավորմանը, ինչը 1990-ականների սկզբին երկրում տնտեսական ճգնաժամի առաջացման պատճառ հանդիսացավ: Այս մասին տե՛ս <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/4142.htm>.

²¹ Հարկ է նշել, որ 1992 թ. «ՄԱԿ-ի խաղաղության համագործակցության» օրինագծի ընդունումից ի վեր ճապոնիան սկսեց ինքնապաշտպանական ուժեր ուղարկել զանազան «ոտք գոտիներ», ինչպիսին է Կամբոջիան, Մոզամբիկը, Զանբը և Գոլանի բարձրունքները: Այս մասին տե՛ս <http://old.japanfocus.org/Raquel-Shaoul/1990>.

²² Dowty A., *Japan and the Middle East: Signs of Change?*, *Middle East Review of International Relations*, Vol. 4, № 4, December 2000, p. 72; Berger M., *Japan Debates a New Role: Facing the Mideast Crisis*, *The New Leader*, № 73, September 17, 1990, p. 5.

Հարկ է նշել, որ մերձավորարևելյան նոր քաղաքականության ձևավորման պահից ի վեր Ճապոնիան մեծ տեղ է տալիս ՄԱԿ-ի ԱՆ մշտական անդամ դառնալու խնդրին³³, ինչը թույլ կտար վերջինիս կարևոր դեր խաղալ ինչպես մերձավորարևելյան, այնպես էլ միջազգային խաղաղության պահպանման և անվտանգության խնդիրների լուծման հարցերում³⁴:

Արալիստվ, ամփոփելով, կարելի է գալ այն եզրակացության, որ Ճապոնիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության ձևավորման մեջ թե՛ սառը, թե՛ հետսառը պատերազմյան շրջանում միշտ առկա են եղել երկու հիմնական գործոններ. մի կողմից նավթային գործոնն է, իսկ մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ի հետ դաշնակցային հարաբերությունների պահպանման ձգտումը: Այս երկու հիմնական գործոնները, տիրող աշխարհաքաղաքական և ներքաղաքական մթնոլորտների ներքո, ձևավորել են Ճապոնիայի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը:

YEVA HARUTYUNYAN

(IOS)

THE FORMATION OF JAPAN MIDDLE EASTERN NEW POLICY DURING THE POST-COLD WAR ERA (1991-2001)

In the beginning of 1960s Japan has the second developed economy in the world. Japan's economy depends on oil imports, as crude oil provides 77.4% of its energy demand.

As Japan's foreign policy in the Middle East has been characterized by its tendency to align with America's policy in the region which has made it possible for Japan to remain politically uncommitted to the Middle East. By not taking concrete political actions towards conflicting and unresolved

³³ Guzzardi Jose E., Mullenbach Mark J., *The Politics of Seeking a Permanent Seat on the United Nations Security Council: An Analysis of the Case of Japan*, *Middle East Political Science Review*, 2007-2008, Vol. 9, p. 17. Հարկ է նշել, որ մինչ օրս Ճապոնիան ՄԱԿ-ի ոչ-մշտական անդամ է ընտրվել 10 անգամ: Վերջին անգամակցությունը եղել է 2009-2010 թթ.: Այս մասին տե՛ս <http://www.un.org/sc/members.asp>.

³⁴ http://www.mofa.go.jp/policy/q_a/faq5.html.

regional issues, Japan has been free from risking or jeopardizing its national interests in the region of Middle East. Though under certain circumstances alignment and identification with US, Middle Eastern policies has been perceived to be harmful for Japanese interests in the region, as it reflected negatively on Japan during the first oil crisis. Although Japan's political involvement has been increasing since the first oil shock, and there was incremental movement towards greater economic involvement in the region during the 1980s, a low political commitment remained till the early 1990s.

It is noteworthy to mention that various internal and external factors have contributed to the low Japanese political engagement in the Middle East during the Cold War. *First of all*, the legacy of the Second World War directed the Japanese way of thinking toward not only concentrating on economy, but also refusing remilitarize or any expansion to the scope of foreign policy. Therefore, there was a general agreement among Japanese people on the peaceful nature of the constitution. *And the second*, the conditions of Cold War and the struggle between the superpowers associated with the US-Japan alliance represented restrictions on the Japanese foreign behavior.

However, since the beginning of 1990s, Japanese foreign policy toward the Middle East has been witnessing important transformations. There are signs that Japan's historic policy toward the region is now changing. The most important changes which left critical impacts possibly on the whole Japanese foreign behavior, appeared directly after the demise of bipolarity concurrent with the end of the Gulf War in 1991. In spite of its generous contributions to the costs of that war, Japan has not received the appreciation or thankfulness it deserved. This fact created a chock among the Japanese who started to seriously believe that reluctant policy or keeping its head down was not practical and therefore would not be useful in the long run. Japan accordingly should play a more active role in the international arena and enhance its political involvement in the Middle East. Truly, Japan started to move and there have been various events demonstrating a new approach. Japan's participation in the Madrid conference in 1991, its leading role in the multilateral negotiations in the Middle East, its growing role in the United Nations peacekeeping missions, participating in the disengagement troops in the Golan Height, dispatching self defense soldiers to the region for the first

time and also the diplomatic engagement between conflicting parties are all evidences that Japan has altered its traditional policy toward the region.

As a final conclusion, it is noticed that the basic components that have constantly played a major role in Japan's policy towards the Middle East during (low involvement) and after (higher involvement) the Cold War, are the oil factor on one hand, and the American factor, on the other, which are formatting Japan's policy towards the Middle Eastern countries regarding to external and internal factors.

ՄԱՀՄԵՂԱԿԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՑՈՒՄ.
ՌՏԵԳՐՄԱՆ, ՔԵ՞ ՄԵԿՈՒՄԱՑՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Սույն աշխատանքը նվիրված է Եվրոպայում մուսուլման ներգաղթյալների ինտեգրման խնդիրներին: Աշխատանքում փորձ է արվել ցույց տալ, թե ինչու՞ հատկապես մուսուլման և ոչ, օրինակ, հրեական այլազգի ու այլադավան ներգաղթյալների դեպքում է, որ առաջացել են եվրոպական հասարակություն ինտեգրվելու խնդիրներ և թե ինչու՞ մինչ օրս այս խնդիրը մնում է չլուծված: Աշխատանքում նաև փորձ է արվել հասկանալ, թե որքանո՞վ է հեարաժողով մուսուլմանների հետագա ինտեգրումը Եվրոպայում, և ինչպիսի՞ քայլերի արդյունքում հնարավոր կլինի հաղթահարել ստեղծված խնդիրները:

Նախ եշևեք, որ մուսուլման ներգաղթյալները Եվրոպայում տարբեր ծագում ունեն: Կան մուսուլմաններ Աֆրիկայից, Մերձավոր Արևելքից, Ասիայից և այլն: Սակայն աշխատանքում դիտարկվում են այն հիմնական և ընդհանուր խնդիրները, որոնց բխվում են Եվրոպայի մուսուլմանների մեծ մասը, և, ուսումնասիրելով դրանք, փորձ է արվում հենց այդ ընդհանուր խնդիրներին տալ այնպիսի լուծումներ, որոնք հնարավոր կդարձնեն մուսուլմանների և Եվրոպայի բնիկների համերաշխ գոյակցումը:

Այսպիսով, փորձելով հասկանալ, թե ինչն է խոչընդոտ հանդիսանում մուսուլման ներգաղթյալների ինտեգրման համար, դիտարկում ենք մի քանի ասպեկտներ:

Մինչ քանակտորդ դարը իսլամական մի շարք երկրներ Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում, Հյուսիսային Աֆրիկայում եվրոպական գերտերությունների գաղութներն էին¹, և գերտերություններն օգտագործում էին գաղութների թե՛ աշխատուժը, թե՛ մյուս քարիքները: Լույսիսկ քանակտորդ դարում, երբ գաղութային համակարգը փլուզվեց,

¹ Precini J.-L., Berchadsky A., Honvult J., Europe's Colonial Expansion: 1820-1939, The Map as History, <http://www.the-map-as-history.com/maps/5-history-europe-colonization.php> 2011.

Եվրոպան բաց չթողեց անիթը՝ օգտագործելու իր նախնին գաղութների եծան աշխատուժը՝ երկու համշխարհային պատերազմներից տուժած Եվրոպան վերակառուցելու նպատակով: Արդյունքում, հազարավոր մուսուլմաններ լավ կյանքի ակնկալիքով գաղթեցին Եվրոպա հատկապես 50-70-ական թվականների ընթացքում, որոնց թիվը, այնուհետև կտրուկ աճեց՝ շտրիիվ ծնունդների մեծ քանակի: Արդյունքում, մուսուլմանների թիվն արդեն 90-ականների 29.6 միլիոնից 2010 թ.-ին դառնում է 44.1 միլիոն ողջ Եվրոպայում: Եվրամիությունում (ԵՄ) այդ թիվը դառնում է 15-20 միլիոն²:

Եվ ահա, մուսուլմանների ինտեգրման ճանապարհին որպես առաջին խոչընդոտ դիտարկում ենք եվրոպական երկրների ի սկզբանե վարած անհետատես քաղաքականությունը: Եվրամիության երկրները նախապես հստակ ինտեգրացիոն քաղաքականություն չէին մշակել, հուսալով, որ մուսուլմանները կաշխատեն Եվրոպայում, կվաստակեն գումար, այնուհետև կվերադառնան իրենց հայրենիք: Այնուամենայնիվ, վերջիններս նախընտրեցին մնալ Եվրոպայում: Սակայն, մի կողմից 70-ականների ճգնաժամի արդյունքում կտրուկ եվազեց մուսուլման միգրանտների աշխատուժի կարիքը: Մյուս կողմից էլ եվրոպական երկրների լեզուների չիմացությունը իր հերթին հանգեցրեց աշխատատեղայում մուսուլմանների աշխատուժի պահանջարկի կտրուկ անկմանը, ինչն էլ իր հերթին հանգեցրեց մուսուլմանների դժգոհությանը, արդյունքում սան եվրոպացիներին՝ որպես խտրական վերաբերմունք ցուցաբերող կողմ ընկալմանը³:

Մուսուլմանների ինտեգրման հարցում որպես հաջորդ խոչընդոտ դիտարկում ենք մուսուլմանների՝ երկխոսությունը որպես բացասական երևույթ ընկալումը: Համաձայն դանիացի հոգեբան Լիկոլայ Սենելսի հետազոտությունների⁴՝ մուսուլմանների համար երկխոսությունը թուլության նշան է, քանի որ ինչպես

² The Future of the Global Muslim Population: Projections for 2010-2030_The Pew Forum on Religion and Public Life, Analysis, Washington, Jan. 2011.

³ Johnson T., Europe: Integrating Islam, Council on Foreign Relations, <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252> 2009.

⁴ Struening F., Psychologist: Integration of Muslims "Impossible", National Vanguard Online Journal, Virginia, <http://nationalvanguard.org/2010/10/psychologist-integration-of-muslims-impossible/> 2010.

հետազոտություններն են ցույց տալիս, խնդրի առկայության դեպքում նրանց համար առավել ընդունելի է այն լուծել ուժի, քան երկխոսության միջոցով: Մա, համաձայն հոգեբանի, հին մշակույթ և կրոն ունեցող ազգերի, այդ թվում մի շարք իսլամական ազգերի, չափազանց հպարտ լինելու արդյունքն է, այդ իսկ պատճառով նրանք մեծ դժվարությունների են բախվում, երբ խնդիրը լուծելու համար հարց է առաջանում փոխզիջումներ անելու և, օրինակ, իրենց սովորույթների որոշ տարրերից հրաժարվելու մասին:

Մուսուլմանների ինտեգրման ճանապարհին որպես ես մեկ խոչընդոտ դիտարկում ենք եսն կրթության խնդիրը: Հասանելի կրթությունը կարող է կարևոր դեր խաղալ մուսուլմանների ինտեգրման հարցում, քանի որ որքան ավելի շատ գիտելիքներ ձեռք բերեն մուսուլմանները իրենց հյուրընկալողների մասին՝ մի կողմ դնելով եվրոպացիների մասին իրենց նախապաշարմունքները, այնքան առավել հեշտավոր կլինի նրանց համերաշխ գոյակցությունը: Խոսքը այնպիսի կրթության մասին է, որը կարելի է ստանալ եվրոպական դպրոցներում և համալսարաններում, ուր հաճախում են բոլորը՝ անկախ կրոնից, սեռից, ազգությունից և այլն: Այս տիպի կրթությունը, և ոչ թե մզկիթներում իմամների կողմից քարոզվող պահպանողական գաղափարները, կօգնի մուսուլմաններին ոչ միայն ավելի լավ պատկերացում կազմել Եվրոպայի պատմության, մշակույթի, քրիստոնեության մասին, այլև կստեղծի շփման, մշակույթների մասին տեղեկությունների փոխանակման հնարվորություն: Փոխարենը, շատ մուսուլմաններ վերոնշյալ կրթության բացակայության պայմաններում նախընտրում են իմամների քարոզը Եվրոպայում կառուցված մզկիթներում, որոնք էլ, հաճախ, ծայրահեղական բնույթ են կրում⁹:

Այսպես, մենք ունենում ենք մի պատկեր, երբ բնիկ եվրոպացիների և Եվրոպայի մուսուլմանների միջև ծագած խնդիրներին լուծումներ առաջարկելու համար չեն նախաձեռնվում արդյունավետ քաղեր: Լուծումների բացակայության վառ ապացույցն էլ այն է, որ արդեն կես դարից ավելի է մուսուլմաններն ապրում են Եվրոպայում, սակայն

⁹ Mallinarich N., Europe Moves Against Radical Imams, BBC News Online, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3686617.stm> 2004.

կրակն յուրաքանչյուր սերունդ ավելի անհանդուրժող և մեկուսացված է դառնում:

Քոստելով այն մասին, թե ինչ քաղեր է ձեռնարկել եվրամիությունը՝ նպաստելու մուսուլմանների ինտեգրմանը Եվրոպայում, հարկ է նշել 2004 թ.-ին լիսաբոնյան համաձայնագրում մշակված կարգավորումները⁶, որոնցով այնպիսի առաջնահերթ սկզբունքներ էին մշակվել, ինչպիսիք են, օրինակ, հասանելի կրթություն ներգաղթյալներին և կրակն էրեխաներին, աշխատանք բոլորի համար, հատակ ցուցիչների մշակում՝ ինտեգրացիոն քաղաքականությունների ներգործությունը ճշգրտորեն գնահատելու համար և այլն: Սակայն այս սկզբունքների բացասական կողմն այն էր, որ դրանք Եվրամիության անդամ երկրների համար ոչ պարտադիր կարգավիճակ ունեին, ինչը որոշակիորեն նվազեցրեց դրանց արդյունավետությունը: Բացի դրանից, բացակայում էր նաև այդ սկզբունքների իրագործման հստակ ծրագիր, գործողությունների ամբողջություն: Նման բացթողումն էլ հանգեցրեց կրակն, որ ԵՄ մի շարք երկրների առաջնորդներ, այդ թվում Նիկոլա Սարկոզին, Անգելա Մերկելը և Դեվիդ Ֆեմերոնը հայտարարեցին, որ իրենց երկրներում բազմամշակութայնությունը ձախողվել է⁷:

Քաղաքագետների, կոնֆլիկտաբանների և այլ մասնագետների կարծիքների ուսումնասիրությունը, այնուամենայնիվ, հիմք է ծառայել սույն աշխատանքում հնարավոր երկխոսության ճանապարհներ մշակելու համար, որոնք, հնարավորություն կընձեռեն նվազեցնել Եվրոպայի տեղաբնակների և մուսուլմանների միջև անհանդուրժողականությունը, որն էլ իր հերթին կարող է նպաստել մուսուլմանների հետագա ինտեգրմանը:

Այսպես, որպես ինտեգրմանն ուղղված հնարավոր քաղ դիտարկում ենք նախնաաջ մուսուլմանների նկատմամբ եվրոպացիների որոշակիորեն խարական վերաբերմունքի վերացումը: Այդ նպատակով

⁶ Muslims in Europe: A Report on 11 EU Cities, Report by Open Society Institute, Q. E. D. Publishing, NY-London-Budapest, 2010, p. 36.

⁷ Nicolas Sarkozy Joins David Cameron and Angela Merkel View that Multiculturalism has Failed, Daily Mail Reporter, London, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1355961/Nicolas-Sarkozy-joins-David-Cameron-Angela-Merkel-view-multiculturalism-failed.html> 2010.

անհրաժեշտ է որպեսզի եվրոպացիները իրենց և մուսուլմաններին ընկալեն որպես թեև տարրեր, այնուամենայնիվ, հավասար մշակույթներ, որոնք նախևառաջ հավասար են իրենց գոյություն ունենալու ազատությամբ և իրավունքով: Նման քայլն անհրաժեշտ է, քանի որ ցանկացած կոնֆլիկտային իրավիճակ հաղթահարելու համար նախևառաջ կոնֆլիկտի յուրաքանչյուր կողմը պետք է գիտակցի, որ ոչ մեկն առավել չէ մյուսի նկատմամբ⁹: Նման արդյունքի հասնելու համար կարևոր է, որպեսզի եվրոպական դալրոցներում սկսեն դասավանդել այնպիսի առարկաներ, որոնք նմիրված կլինեն իսլամական կրոնին, մշակույթին, պատմությանը: Այս քայլի շնորհիվ հնարավոր կլինի իսլամական մշակույթի և կրոնի շուրջ եղած բոլոր թյուր կարծիքները և նախապաշարմունքները վերացնել դեռևս դալրոցական տարիքից:

Միևնույն ժամանակ կարևոր է, որ մուսուլմանները ևս համապատասխան գիտելիքներ ձեռք բերեն իրենց հյուրընկալողների մասին: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է, որ կրանք հաճախեն դալրոցներ, ուր դասավանդում են առարկաներ, ինչպիսիք են Եվրոպայի պատմությունը, տվյալ երկրի պատմությունը, մշակույթը, կրոնը: Կարևոր է նաև, որ այդ կրթական հաստատություններում սովորեն տղաներ և աղջիկներ տարբեր ազգային, ռասսայական և կրոնական պատկանելությամբ, որպեսզի կանխարգելվի մուսուլմանների մեկուսացումը դեռևս մանկուց: Այս նպատակով տարրական և միջնակարգ կրթությունը մուսուլման երեխաների համար պետք է կրի պարտադիր բնույթ:

Քանի որ մուսուլմանները իրենց արմատների հետ կապ պահպանելու համար կշարունակեն նաև այցելել մզկիթներ՝ լսելու իմամների քարոզը, պակաս կարևոր չէ, որպեսզի իմամները քարոզի համար նախապես ընդհանուր ծրագիր մշակեն տվյալ եվրոպական պետությունների քրիստոնեական եկեղեցիների կամ տեղական իշխանությունների հետ, այդպիսով հնարավորություն ստեղծվելով տարածել հանդուրժողականության զարգացման արժանապատիվները և եվրոպացիների հետ հաշտ ապրելու ճանապարհներ՝ նպաստելով մուսուլմանների հետագա ինտեգրմանը:

⁹ Садохин А. П., Теория и практика межкультурной коммуникации: Учеб. пособие для вузов, Юристъ-Дана, М., 2004, с. 185.

Տվյալ երկրում բնակվող միգրանտների, ներառյալ մուսուլմանների համար, տվյալ երկրի լեզվի իմացությունը ևս պետք է պարտադիր լինի, քանի որ սա ևս քայլ է դեպի աշխատանք ձեռք բերելու, իսկ վերջինիս միջոցով էլ ինտեգրվելու համար:

Համաձայն մի բրիտանական հետազոտության⁹, որքան քարեհաջող բիզնես են վարում մուսուլմանները Անգլիայում, այնքան ավելի լավ հարաբերություններ են լինում այդ մուսուլմանների և տեղաբնակների միջև, քանի որ կարևոր փաստ է համարվում այն, որ մուսուլմանը ձգտում է պետական նպաստների վրա հույսը դնելու փոխարեն ինքնուրույն գումար վաստակել: Սա կարող է կարևոր եախանշան լինել մուսուլմանների հետագա ինտեգրման համար: Ուստիև, եվրոպական մյուս երկրներում նույնպես այս մոդելը կարող է կարևոր դեր խաղալ մուսուլմանների հետագա ինտեգրման համար: Այդ նպատակով կարելի է ստեղծել բիզնեսի համար նպաստավոր պայմաններ, օրինակ, հեշտացնել մուսուլմանների համար բանկից վարկեր վերցնելու գործընթացը, պարզեցնել բանկերի հետ այլ գործարքներ իրականացնելու գործընթացը, կրճատել եարկերը և այլն:

Բացի այս գործողություններից, կարևոր է նաև աշխատանքներ իրականացնել մուսուլման և ոչ մուսուլման երիտասարդների հետ, մասնավորապես, սերմանել երանց մեջ հարգանք և հանդուրժողականություն միմյանց նկատմամբ: Այս նպատակով կարելի է հաճախակի կազմակերպել երիտասարդական միջոցառումներ (մուսուլման և ոչ-մուսուլման երիտասարդների համար), որտեղ երիտասարդները կարող են միասին մշակել, օրինակ, մշակութային ծրագրեր, ուր յուրաքանչյուր կողմ կներկայացնի իր մշակութային արժեքները, կրթական ծրագրեր, որոնց արդյունքում կարելի է այցելել դպրոցներ և մանկապարտեզներ և սեմինարներ անցկացնել կողմերի պատմության, մշակույթի և կրոնի շուրջ, և այլն:

Վերը նշված գործողությունները ուղղված են կոնֆլիկտի երկու կողմերի միջև միմյանց մասին սխալ պատկերացումները վերացնելուն և փոխարենը իրական պատկերացումներ կազմելուն, ինչը հետագայում հնարավոր կդարձնի առավել բաց լինել շփման, միգրացն նաև

⁹ Armstrong D., *Ethnic Banking and European Muslim Integration: A Case Study in Britain, Canada*, http://www.allacademic.com/meta/p400671_index.html 2011.

երկխոսության համար, որն էլ իր հերթին կարող է հանգեցնել ինտեգրացիոն քաղաքականությունների առավել արդյունավետ իրագործմանը:

SOFIA MANUKYAN
(YSLU)

**THE MUSLIM IMMIGRANTS IN EUROPE: ON THE ROAD
OF INTEGRATION OR ISOLATION?**

This paper is devoted to the problem of Muslim immigrants in Western Europe, particularly to the integration problems that Muslim immigrants face in different Western European countries. There are different Muslim immigrants in Europe: there are Muslims from Africa, Muslims from Asia, Muslims from Middle East. However, in Europe, Muslims with different backgrounds face general problems such as educational and labour problems, veiling issues, radicalization, etc, which are common nearly in all of the Muslim communities in European countries. Therefore, we study the possible reasons of why the majority of Muslim immigrants do not integrate into European countries. After this review, we bring examples of policies obtained by European Union, which however, failed, and discussing the reasons of this failure, we suggest possible paths which could lead to the solution of these problems.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԱՏՐՈՒԵՎԻՆԻՍՄԱՅԻՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ՄՈՏՈՒՄ
 20-ԴՆԱԴ՝ 30-ԱՎՐԵԼԹԹ.

1940-60-ական թթ. եգիպտական թատրոնը և թատերագրությունը բուռն վերելք են ապրում: Գրական ասպարեզում հայտնվում են մեծ թվով տաղանդավոր թատերագիրներ, որոնք փորձում են ետ չմնալ ժամանակի համաշխարհային գրական հոսանքներից: Փորձեր են կատարվում սեփական, ինքնուրույն թատերական դպրոց ստեղծելու ուղղությամբ: Արաբական գրական, մշակութային դասական ավանդույթում արմատներ չունեցող թատրոնի և հատկապես թատերագրության նման աննախադեպ վերելքի պատճառները հասկանալու համար անհրաժեշտ է պատկերացնել եգիպտոսում թատրոնի և թատերագրության անցած ուղին, և մասնավորապես անմիջապես նշված ժամանակահատվածի նախորդ տասնամյակում տեղի ունեցած գործընթացները:

Արաբական և մասնավորապես եգիպտական թատրոնի ու դրամատուրգիայի ուսումնասիրմանը նվիրված որևէ ամբողջական ուսումնասիրություն հայ արաբագիտության մեջ չի կատարվել: Մինչդեռ, ակնհայտ է, որ նոր ժամանակի եգիպտական մշակույթի և գրականության պատմության ամբողջական պատկերն առանց թատրոնի և դրամատուրգիայի հնարավոր չէ ստանալ: 1930-ական թթ. այս ոլորտներում տեղի ունեցող գործընթացները դրանց հիմնադրման և վերելքի շրջաններն իրար կապող կարևոր օղակ են հանդիսանում:

Աշխատանքի համար աղբյուրագիտական հիմք է ծառայել Մուհամմադ Թեյմուրի՝ «Մեր թատերական կյանքը»՝ աշխատությունը, որում կարելի է ժամանակակցի արժեքավոր վկայություններ գտնել եգիպտացի դերասանների, ռեժիսորների, թատերագիրների մասին: Ձերձ յիներով թերություններից՝ կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունի Ջեյկոբ Լանդաուի՝ «Արաբական թատրոնի և

կինոյի ուսումնասիրություններ» աշխատությունը²։ Եզիպտոսի թատրոնի և դրամատուրգիայի ուսումնասիրության գործում մեծ ներդրում ունի Մուհամմադ Բադավին³։ Թեմային անդրադառնում է Ռոզեր Ալլենը՝ «Արաբական գրականության ներածություն»⁴ աշխատության մեջ։ Կարևոր աղբյուրագիտական արժեք են ներկայացնում Ա.Կրիմսկու և Ի.Կրաչկովսկու աշխատությունները⁵, որոնք ամրոցակետորեն չընդգրկելով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանը՝ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում դրան նախորդած շրջանների մասին։

Ինչպես եղվեց, թատրոնը և դրաման կոր երևույթ էին արաբական միջավայրի համար։ 20-րդ դարում արաբական աշխարհում ձևավորվում է տեսակետ, որ խոսքը ոչ թե թատրոնի՝ որպես այդպիսին, բացակայության մասին է, այլ արաբական միջավայրում թատերական արվեստի առանձնահատկության, երբ ներկայացումը չէր ենթադրում նախապես գրված դրամատիկական տեքստի անկախություն, այլ հիմնված էր դերասանի իմպրովիզացիաների վրա⁶։ Արևմտյան ուսումնասիրողները ևս մուսուլմանական միջնադարյան մշակույթում լիովին չեն բացառում թատերական տարրերի անկախությունը⁷։ Ինչևէ, արաբական թատրոնի ձևավորման և զարգացման գործում վճռորոշ դերը պատկանում է եվրոպական թատրոնի ազդեցությանը։

² Landau J. M., *Studies in the Arab Theater and Cinema*, Philadelphia, 1958.

³ *Modern Arabic Literature*, ed. by Badawi M. M., Cambridge University Press, 1992; Badawi Muhammad Mustafa, *Early Arabic Drama*, Cambridge University Press, 1988; նույնի՝ *Modern Arabic Drama in Egypt*, *Modern Arabic Literature*, Cambridge University Press, 1987; *The Father of the Modern Egyptian Theatre: Ya'qub Sannu'*, *Journal of Arabic Literature*, XVI, E.G. Brill, Leiden, 1985.

⁴ Roger A., *An Introduction to Arabic Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

⁵ Кривцовский И. Ю., *Избранные сочинения*, т. III, М.-Л., 1956; Крамской А. Е., *История новой арабской литературы XIX - начала XX в.*, М., 1971.

⁶ Տե՛ս՝ մասնավորապես 20-րդ դարի եզիպտացի դրամատուրգ Յուսուֆ Իդրիսի «Դևալի եզիպտական թատրոն» հոդվածաշարը՝ *لمرح مسرح مصري - الفرائد* - مكتبة تريس بومبا مصر:

⁷ Landau J. M., նշվ. աշխ., էջ 2:

Եվրոպական թատրոնին արաբները ծանոթանում էին եվրոպական երկրներ կատարած այցելությունների և արևմտյան թատերախմբերի հյուրախաղերի շնորհիվ: Դեռևս մինչև 19-րդ դարը Լիբանանում գործող եվրոպական դպրոցներում բնադրվում էին սիրողական բնույթի դպրոցական ներկայացումներ⁸: Արաբերեն լեզվով առաջին արևմտյան տիպի պիեսը («Ալ-Բախիլ», որը Մոյերի «Շլատի» արաբերեն փոխադրությունն էր) բնադրվում է Բելուսիում 1848 թ. լիբանանցի Մարուն ալ-Նակկաշի (1817-1855 թթ.)⁹ կողմից¹⁰: Եգիպտոսում առաջին արաբալեզու թատրոնը հիմնվում է 1870 թ. ազգությամբ հրեա Յակոբ Մաննուի (1839-1912 թթ.) կողմից¹¹:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին եգիպտական ազգային ինքնության, մշակութային և կենցաղում եգիպտական առանձնահատուկ տարրերի, եգիպտական ոգու որոնումները չէին կարող չանդրադասակալեալ նաև դրամատուրգիայի վրա¹²: Թարգմանական դրամատուրգիայի եգիպտականացման գործում մեծ էր Օսման Ջալալիի ներդրումը (1829-1894 թթ.), ով ֆրանսիական դրամատուրգիայի ստեղծագործությունները թարգմանում էր եգիպտոսի բարբառով¹³: Այս առումով հատկանշական են Ֆարախ Անտունիի (1874-1922 թթ.), Իբրահիմ Ռամզիի (1884-1949 թթ.), Մուհամմադ Թեյմուրիի (1892-1921 թթ.), Անտուն Յազբաբիի երկերը¹⁴: 1930-ական թթ. թատերական գործիչները շարունակում են որոնումները, թատերական նոր ձևերի

⁸ Краемский А., История новой арабской литературы, М., 1971, с. 138;

Кречковский И. Ю., Новорабская литература, Избранные сочинения, т. III, М.-Л., 1956, с. 76.

⁹ Համարյա բոլոր կենսագրական տարեթվերը՝ ըստ հետևյալ աշխատությունների՝ Goldschmidt A., Biographical Dictionary of Modern Egypt, Lynne Rienner Publishers, Inc., 2000; Roger A., Essays in Arabic Literary Biography 1850-1950, Otto Harrasowitz GmbH & Co. KG, Wiesbaden, 2000.

¹⁰ Кречковский И. Ю., նշվ. աշխ., էջ 76:

¹¹ Badawi M. M., The Father of the Modern Egyptian Theatre: Ya'qub Sannu', Journal of Arabic Literature, XVI, E.G. Brill, Leiden, p. 135.

¹² Badawi M. M., Arabic Drama: Early Developments, Modern Arabic Literature, ed. by M. M. Badawi, Cambridge University Press, 1992, p. 343.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Badawi M. M., Early Arabic Drama, Cambridge University Press, 1988, p. 71-133.

փնտրությունը, քայլեր են արվում թատերագրության և բեմական արվեստի որակի զարգացման ուղղությամբ: Թատերագրությունը դուրս է գալիս թարգմանությունների և փոխադրությունների շրջանից: Ազգային թատերագրության ձևավորման և կայացման գործում մեծ էր Մուհեամադ (1892-1921 թթ.) և Մահմուդ Քեյմուրնեի (1894-1973 թթ.), Ահմեդ Շամկիի (1868-1932 թթ.)¹⁵, Քաուֆիկ ալ-Հաքիմիի ներդրումը (1898-1987 թթ.)¹⁶:

Հաշվի առնելով թատրոնի օրեցօր աճող հեղինակությունը և հասարակության վրա ազդեցության շրջանակների ընդլայնումը, թատրոնը՝ որպես քարոզչության գործիք ծառայեցնելու հնարավորությունները՝ պետությունը սկսում է ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերել թատերախմբերին, կազմակերպում է մրցանակարաշխություններ թատերական գործիչների և դրամատուրգների համար¹⁷: Տաղանդավոր երիտասարդները պետական միջոցներով ուղարկվում են արտերկիր՝ դրամատիկական բարձրագույն կրթություն ստանալու: 1930 թ. բացվում է Կահիրեի Դրամայի բարձրագույն ինստիտուտը, որն իր տեսակի մեջ առաջինն էր տարածաշրջանում: Այնտեղ ուսանում են քառասուն ուսանողներ՝ Ջաքի Տուլեյմաթիի (1905-1978 թթ.) ղեկավարությամբ: Ռեստիտուտում դասավանդում էին Եգիպտոսում մեծ հեղինակություն ունեցող գրական և թատերական գործիչներ¹⁸:

1930-ական թթ. եգիպտական թատերական դպրոցը ձեռք է բերում որոշակի բազմազանություն: Առանձնանում են երեք թատերական ուղղություններ՝ դասական, ժողովրդական և երաժշտական: Թատերախմբերի թիվը Եգիպտոսում սկսել էր աճել դեռևս 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Նշանավոր էին Յուսուֆ ալ-Խայյաթիի, Մուլեյման ալ-Կարդասիի (մահ. 1909), Իսքանդար Ֆարահիի թատերախմբերը¹⁹: Եգիպտացի դերասան Սալամա Հիջազիի (1855-1917

¹⁵ Badawi M. M., *Modern Arabic Drama in Egypt*, Cambridge University Press, 1987, p. 207-214.

¹⁶ Լույն տեղում, էջ 8-77:

¹⁷ Landau J. M., նշվ. աշխ., էջ 91-94:

¹⁸ Լույն տեղում, էջ 92:

¹⁹ Լույն տեղում, էջ 67-70:

թթ.)²⁰ թատերախումբն առաջինն էր, որ սկսեց շրջագայել արաբական այլ երկրներում:

Թատերական արվեստի որակի զարգացման գործում առանձնահատուկ դեր ունեցավ Ջորջ Աբյադը (1880-1959 թթ.)²¹: Մասնագիտական թատերական կրթության ստանալով Փարիզում՝ 1910թ. նա կազմում է իր թատերախումբը²²: Աբյադի բեմադրություններն ուղղված էին դեպի ինտելեկտուալ հանդիսատեսը, պիեսների լեզուն գրական արաբերենն էր, ոճը՝ դասական, ընդգրկված խաղարկային²³: Մեծ ներդրում ունենալով դերասանական և բեմադրման արվեստի զարգացման գործում՝ նրան չի հաջողվում մինչև վերջ բարձր պահել թատերախմբի վարկանիշը²⁴: Մուհամմադ Թեյմուրը բարձր է գնահատում Աբյադին՝ որպես ողբերգական և դրամատիկական ժանրերի դերասան, սակայն «անկարող հանգիստ բարոյական կատակերգական դերեր կատարելու»²⁵: Ինչևէ, անուրանալի է նրա ներդրումն արաբ հանդիսատեսի՝ թատրոնի հանդեպ հետաքրքրվածության բարձրացման գործում: Երջագայելով Մարոկկոյում, Ալժիրում, Թունիսում²⁶՝ նրա թատերախումբը խթանում է նաև այդ երկրներում թատրերական արվեստի զարգացմանը:

Երաժշտական թատրոնի խոշոր ներկայացուցիչներն էին Ֆատիմա Ռուշդին (1908-1996 թթ.)²⁷ և Յուսուֆ Վահբին (1898-1982 թթ.): Իր գիտելիքներով և կենսափորձով ավելի մոտ լինելով լայն զանգվածներին՝ Ֆատիմա Ռուշդին խաղում էր հենց նրանց համար: Առավել մեծ հաջողություն հանդիսատեսի շրջանում վայելում էին նրա՝ եգիպտական ժամանակակից բեմաներով բեմադրությունները՝

²⁰ Լույն տեղում, էջ 71-72:

²¹ محمد محمد حريتا التمثيلية - مؤلفات محمد تيمور. الجزء الثاني. ص 000-000

²² Լույն տեղում, էջ 133:

²³ Maleh G., The Birth of Modern Arab Theatre, UNESCO Courier, 07 May, 2011, http://findarticles.com/p/articles/mi_m1310/va_1997_Nov/ai_20099662/

²⁴ Landau J. M., նշվ. աշխ., էջ 78:

²⁵ محمد محمد حريتا التمثيلية - مؤلفات محمد تيمور. الجزء الثاني. ص 000

²⁶ Salhi K., Morocco, Algeria and Tunisia, - A History of Theatre in Africa, Cambridge University Press, 2004, p. 61.

²⁷ Landau J. M., նշվ. աշխ., էջ 76:

խոսակցական արարերեն լեզվով²⁸։ Յուսուֆ Վահբին, թատերական մասնագիտական կրթության ստանալով Իտալիայում, 1923 թ. հիմնում է «Ռամզես» ընկերությունը։ 1926 թ. «Ռամզեսը» միավորվում է Ջորջ Արլադի թատերախմբին։ Սակայն այս համագործակցությունը հենց սկզբից դատապարտված էր ձախողման՝ խմբերի երկամսյակի դեկավարների՝ տարբեր թատերական ուղղությունների հարելու պատճառով²⁹։ Վահբիի բնապրությունները գերազանցապես խոսակցական լեզվով էին, ստեղծագործությունների կենտրոնում հասարակության սոցիալական խնդիրներն էին։ Թատերախումբը ծածկա էր մեկնում շրջագայությունների։ Այնուամենայնիվ, մի շարք պատճառներով Վահբին ևս չի հաջողվում միևնույն վերջ բարձր պահել իր թատրոնի վարկանիշը³⁰։

Ժողովրդական թատրոնի զարգացման գործում առանձնանում են Ազիզ ալ-Աիդը, Լազիբ ալ-Ռիհանին (1891-1949 թթ.) և Ալի ալ-Քասսարը (1887-1957 թթ.)³¹։ Ազիզ ալ-Աիդը հույակ է ձեռքբերում ժողովրդական կատակերգություններով, որոնցում մարմնավորում է գավառական ումդայի (գյուղապետի) կերպարը³²։ Լազիբ ար-Ռիհանին եզիպտական թատրոնի պատմության մեջ մտավ գյուղապետ «Քիշ-Քիշ բեյի» կերպարով։ Բնապրությունների համար հումքը վերցնելով ֆրանսիական վոդևիլներից՝ ար-Ռիհանին դրանք լիովին հարմարեցնում, ներդաշնակեցնում էր եզիպտական միջավայրին³³։ Ալի ալ-Քասսարն ստեղծեց եուրիացի «Բարբաքիկ» կերպարը, որը նմանակում էր տարբեր տիպական դերերի³⁴։ Եւ իր ներկայացումներում մեծապես կիրառում էր ժողովրդական թատրոնին բնորոշ իմպրովիզացիան բույրը։ Հետագայում Յուսուֆ Իդրիսը, խոսելով եզիպտական ինքնուրույն և ինքնակա թատրոնի ստեղծման անհրաժեշտության մասին և ներմուծելով «թատերայնացման» դրույթը, մեծապես ներշնչված էր ալ-Քասսարիի գործունեությանը և իր

²⁸ Լույն տեղում, էջ 81։

²⁹ Լույն տեղում, էջ 82։

³⁰ [] يوسف ابراهيم - المسرح المصري - القاهرة، مكتبة مصر.

³¹ Landau J. M., ելվ. աշխ., էջ 85-91։

³² Լույն տեղում, էջ 86։

³³ Լույն տեղում, էջ 87։

³⁴ Լույն տեղում, էջ 90։

նշանավոր Ֆարֆուրի կերպարի համար որպես նախատիպ նկատի ուներ նաև ալ-Քասսարի Քարքարիկին²⁰։

20-րդ դարի 30-ական թթ. Եգիպտոսի թատերական կյանքում տեղի ունեցող զարգացումները անխուսափելիորեն պետք է հասունացնեին հաջորդ տասնամյակներին թատրոնի բուն զարգացումը և դրամատուրգիայի՝ որպես գրական սեռ, արարական գրականության մեջ պոեզիայի և արձակի կողքին իր լիիրավ տեղը գրավելը։

Եգիպտացիներն, ավելի շատ շփվելով եվրոպացիների հետ, ավելի ընկալունակ են դառնում եվրոպական արժեքների նկատմամբ։ Եվրոպական թատերախմբերի այցելությունների շնորհիվ մեծանում է պահանջարկը որակյալ թատրոնի հանդեպ, ինչն էլ հանգեցնում է թատերախմբերի աճին։ Մեծանում է մրցակցությունը։ Ցատերախմբերն ավելի լուրջ են մտնում դերասանական խաղին, օժիխություն։ Հաշվի առնելով տեղական հանդիսատեսի առանձնահատկությունները՝ ներկայացումներում մեծ տեղ է հատկացվում երաժշտական ձևավորմանը։ Մեծանում է օրիգինալ թատերագրության պահանջարկը։ Պիեսներ սկսում են գրել ոչ թե դերասաններն ու բեմադրիչները, այլ նշանավոր գրողները։ Մեծ տեղ է հատկացվում եգիպտական իրականության արտացոլմանը, տեղի հանդիսատեսին հուզող թեմաներին։ Հանդիսատեսին ավելի մտտ և հասկանալի լինելու համար պիեսներում մասամբ կամ ամբողջությամբ օգտագործվում է խոսակցական լեզուն։ Ցատերախմբերի աճը նաև նպաստեց հետագայում Եգիպտոսում թատերական առանձին ուղղությունների ձևավորմանը։

Այսպիսով, թատրոնի և թատերագրության վերելքը XX-րդ դարի կեսերին Եգիպտոսում մեծապես պայմանավորված էր նախորդ շրջանի նյութի, թատերական արվեստի փորձի կուտակմամբ, հանդիսատեսի ճաշակի ձևավորմամբ, ինչպես նաև պետության կողմից ստացած ուշադրությամբ և ուղղակի հովանավորությամբ։

²⁰ [] [] يوسف القيسري، رد على المستورين وبإنيّة التعرف على ملامحها - القاهرة مكتبة مصر، 1952

TIRAN MANUCHARYAN
(YSU)

THE FORMATION OF NATIONAL THEATRE AND DRAMA IN EGYPT
IN 30-S OF XX CENTURY

In 1940s-60-s the Egyptian theatre and drama reached its heyday. However, such an unprecedented rise of the dramatic movement, which had no roots in the Arabic literary and cultural tradition, only became possible due to the developments of the previous decades. Therefore, the study of modern Arabic drama in Egypt and theatrical activities in late 1920s and 1930s is essential to understand the background of the modern Egyptian theater and drama.

The first two decades of the twentieth century witnessed the rise of a large number of theatrical companies which included Egyptian actors and playwrights. In the 30s of 20th century ever-growing number of theatres showed musicals, translations and adaptation of western drama, together with original Arabic plays, as well as the popular farces. Leading Egyptian actors and actresses became widely known throughout the Arab world. From the late 1920s the Egyptian government began to take interest in the theatre, providing scholarships to study drama and acting in Europe. In 1930 a school of the dramatic arts was set up in Cairo.

By the thirties the demand of a good quality theatre and original playwriting had increased, which resulted in the interest taken in drama by prominent authors and poets and the growth of theater criticism. In 1935 the new National Theatre Troupe was set up. Dramatists tried to produce a specifically Egyptian drama, depicting local life and using the elements of the colloquial Arabic. Taking its place as a literary form next to the fiction and poetry, the Arabic drama embarked successfully on the formation of its own theatrical styles.

Thus, the rise of the theatre and drama in Egypt in the mid-20th century was considerably stipulated by the accumulation of the material and the experience of the dramatic movement of the previous period, the formation of the relevant audience as well as by a state - lent support.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՐՏԻ ԽՆԴԻ ԵՈՒՐԶ

Օսմանյան պարտքերի հիմնախնդիրը մշտապես գտնվել է եվրոպական տնտեսությունների ուշադրության կենտրոնում: Այն, ի թիվս Մոսուլի պատկանելության և Նեղուցների կարգավիճակի խնդիրների, Լոզանի համաժողովում վերջնական լուծում չէր ստացել և տարիներ շարունակ բարդացնում էր Թուրքիայի հարաբերությունները եվրոպական երկրների՝ հատկապես Ֆրանսիայի հետ:

Օսմանյան շրջանում պարտատերերը բազմաբնույթ վերահսկողական համակարգերի ստեղծման միջոցով (Օսմանյան հանրային պարտքի վարչության, «Բաժնետերերի խորհուրդ») տասնամյակներ շարունակ վարում էին այսպես կոչված երաշխիքային կամ գրավադրման քաղաքականություն՝ եսկոդություն սահմանելով հսկա կայսրության տնտեսության մի շարք ոլորտների շահույթների վրա:

Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ այլևս գոյություն չուներ Օսմանյան կայսրությունը, պարտքերի վերադարձման հարցը դարձավ օրակարգային: Պարտքերի հարցը շոշափվեց ինչպես հետպատերազմյան բանակցային գործընթացներում, այնպես էլ հաշտության պայմանագրերում՝ Վերսալից մինչև Մեր: Արդյունքում՝ Օսմանյան ընդհանուր պարտքը Լոզանի համաժողովի նախօրեին բաժանվեց երեք մասի՝ 1. միևնպատերազմյան պարտքեր, 2. պատերազմական շրջանի պարտքեր, 3. հաշտության պայմանագրով նախատեսած պարտքեր:

Ներկա հոդվածի մեջ վերոհիշյալ է կատարվում համառոտակի ներկայացնել Օսմանյան պարտքերի հիմնախնդրի կարգավորման շուրջ բանակցային գործընթացը Լոզանի համաժողովում և հատկապես նեղուցային շրջանում, լուսաբանել, թե ինչու ֆինանսա-տնտեսական հարցերում շատ ավելի մեծ շահագրգռվածություն ցուցաբերեց Ֆրանսիան:

Խնդիրն այն է, որ Թուրքիայում կապիտալ ներդրումների աղբյուրի բաժինը պատկանում էր Ֆրանսիային և նա էր հանդիսանում օսմանյան

պարտքի ամենամեծ մասի բաժնետերը: Օսմանյան պարտքի վարչությունում, որը ներկայացնում էր վեց տերությունների՝ Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի, Բելգիայի և Նախնադիայի շահերը, ֆրանսիական ներկայացուցիչները գրավում էին գերիշխող դիրք: Առնչաբազմ պարտքում, որը կազմում էր 4 մլրդ ոսկի ֆրանկ, նրանց էր պատկանում բաժնետոմսերի 53%-ը, գերմանացիներին՝ 21 %-ը, անգլիացիներին՝ 14 %-ը: Մնացածը պատկանում էր բելգիացիներին, շվեյցարացիներին և հոլանդացիներին: Թուրք հեղինակ Բասկն Օրհանը ևս նշում է, որ ֆրանսիական ավանդատուներին էր պատկանում Օսմանյան պարտքի կեսից ավելին /շուրջ 60 տոկոսը, 25 մլրդ ոսկի ֆրանկ/: Ուստի պատահական չէ, որ հենց Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ, բանկիր Բ. Բարբերը դարձավ 3-րդ՝ ֆինանսա-տնտեսական, հանձնաժողովի նախագահ և ամենից շատ Ֆրանսիան էր ցանկանում, որպեսզի Թուրքիայի վրա ֆինանսական վերահսկողություն սահմանվի: Ֆրանսիացիները պահանջում էին ոչ ավել ոչ պակաս, քան այնպիսի մի հանձնաժողովի ստեղծում, որը լիովին կվերահսկի Թուրքիայի ֆինանսները» - գրում է Լ. Ջորջը¹: Նման մտանքումը բնականաբար չէր կարող հավանության արժանանալ Ֆրանսիայի դաշնակից Անգլիայի ղեկավար շրջանների կողմից, որն էլ մեծ լարվածություն էր հաղորդել ֆինանսական հանձնաժողովի աշխատակիցներին:

Ֆրանսիացիները պահանջում էին ամենամյա պարտքը վճարել ոսկի ֆրանկով, բայց թուրքական պատվիրակությունը կտրուկ մերժեց այդ պահանջը: Ավելին, Իսմեթ փաշան հարցրեց ֆրանսիացիներին. «Իսկ դուք ձեր պարտքի տոկոսները ոսկով ե՞ք վճարում», որին ֆրանսիացի պատվիրակները հակադարձեցին, որ «Ֆրանսիան այդ իրավունքը ձեռք է բերել իր հաղթանակների շնորհիվ և իրենք չեն կարող համեմատվել պարտված Թուրքիայի հետ»²:

Նույնիսկ այսպիսի պատասխանը չկտրեց թուրքական պատվիրակության համառությունը: Իսմեթ փաշան հայտարարեց, որ

¹ Beskin O., Türk dış Politikası, İstanbul, 2001, cilt 1, s. 279.

² Джордж Л., Правда о мирных договорах, т. II, М., 1957, с. 403.

³ Մահալյան Ռ., Ֆրանսիան և Թուրքիան Լոզանի կոնֆերանսում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Ե., 1985, հատոր XII, էջ 17:

բանակցությունները կշարունակեն, եթե պարտքի տոկոսները վճարվեն թղթադրամ ֆրանկով: Ավելին, թուրքերը պահանջեցին նաև 1922 թ. ֆրանկի կուրսը ամրագրել 10 տարով: «Այս պարագայում արդեն թուրքական կողմը շահում էր շուրջ 100 մլն ֆրանկ» - գրում է Ա. Միլլերը⁴:

Երբ ֆինանսա-տնտեսական հանձնաժողովը պահանջ ներկայացրեց պատերազմի ժամանակ գոյացած պարտքերի վճարման հետ կապված (մոտ 290 մլն ոսկի լիրա), թուրքական պատվիրակությունը սկզբունքորեն համաձայնեց վճարել՝ բացառությամբ Օսմանյան կայսրությանից անջատված երկրների՝ Միթիա⁵, Իրաք, Պաղեստին, բաժնեմասերից: Սակայն դաշնակիցները գտնում էին, որ Օսմանյան կայսրության սահմաններում ընդգրկված տարածքների վրա պարտքերի բաշխումը պետք է կատարվի 1914 թ. դրությամբ: Այս պարագայում ռազմական պարտքերն ամբողջությամբ ընկնում էր Թուրքիայի վրա: Միևչդև թուրքական պատվիրակությունը համատորեն պնդում էր, որ ժամանակը պետք է հաշվարկվի 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարից սկսած, գտնելով որ արդյիսով նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքները նույնպես պատասխանատվություն կկրենին պատերազմական պարտքերի համար:

Թուրքական պատվիրակությունը մերժեց նաև ռազմակալման ծախսերը վճարելու դաշնակիցների պահանջը: Ավելին՝ առաջ քաշեց հակապահանջներ՝ հատուցել այն վնասը, որ դաշնակից զորքերը Ստամբուլում և Կիլիկիայում հասցրել են թուրքերին, որի ընդհանուր գումարը կազմում էր շուրջ 2 մլն ոսկի ֆրանկ: Թուրքական կողմը պնդում էր, որ հույները պետք է փոխհատուցեն հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում թուրքերին հասցված վնասը, որը կազմում էր շուրջ 4 մլն թուրքական ոսկի լիրա: Իր հերթին ֆրանսիական

⁴ Миллер А., Актуальные проблемы новой и новейшей истории Турции, М., 1983, с. 142.

⁵ Օսմանյան պարտքի ընդհանուր գումարի շուրջ 10 տոկոսը բաժին էր ընկնում Միթիային և Լիբանանին: Луцкий В., Национально-освободительная война в Сирии (1925-1927 гг.), М., 1964, с. 81.

պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց թուրքերի
աստիճանային շարժումները:

Չնայած դաշնակիցների միջև առկա տարաձայնություններին, 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագրի 46-57 հոդվածները մասամբ լուծեցին Օսմանյան պետական պարտքի վճարման կանոնակարգի, միջոցների, վերահսկման մեխանիզմների ձևավորման և այլ խնդիրները⁴: Այդուհանդերձ, բաց էր մնում այն հարցը, թե ինչպիսի արժույթով Թուրքիան պետք է մարեր պարտքը՝ ոսկե ֆրանկով, (ինչին ձգտում էին ֆրանսիացիները), թե թղթադրամ ֆրանկով, (որին ձգտում էին թուրքերը), տարեկան ինչ կտրվածքով և որքան ժամանակում:

Նախկին Օսմանյան կայսրության երկրների միջև պարտքի բաժանումը, վճարման եղանակների և միջոցների մասին ուսումնասիրությունները կատարվեցին ավելի ուշ (1925 թ. ապրիլի 18-ին) Ազգերի լիգայի կողմից նշանակված իրավաբանի՝ պրոֆեսոր Քորեյի կողմից: Վերջինիս վերլուծությունների արդյունքում, Թուրքիան էր վճարելու Օսմանյան պարտքերի 62 տոկոսը, մինչև 1912 թ. հոկտեմբերի 17-ը ստորագրված համաձայնագիրը, և դրանից հետո Օսմանյան կայսրությանը տրված փոխառությունների 76 տոկոսը⁵: Նման պայմաններում Թուրքիայի ուտերին էր ընկնում սուլթանական կառավարության պարտքերի հիմնական ծանրությունը⁶: Ավելի վիճահարույց էր պարտքերի վճարման երաշխիքների հարցը: 1926 թ. նոյեմբերի 29-ին պարտատերերը հրապարակեցին հրովարտակ՝ նախկին երաշխիքային (գրավադրման) իրավունքը վերականգնելու մասին: 1927 թ. վերսկսված բանակցությունների ժամանակ օսմանյան պարտքի բաժնետերերը պահանջեցին առաջին վճարումը սկսել 2.5 մլն թուրքական ոսկի լիրայից, մինչդեռ Թուրքիան համաձայնել էր վճարումը սկսել 2 մլն-ից:

⁴ Օսմանյանական տեղ. Подчеркнем Б., Турция между двумя мировыми войнами, М., 1922, с. 83-88.

⁵ Osmanli borçlanma tarihi. [www.qberia.e-monsite.com/categorie/osmanli-borçlanma-tarihi-ottoman-debt-history.3219214.html](http://qberia.e-monsite.com/categorie/osmanli-borçlanma-tarihi-ottoman-debt-history.3219214.html)

⁶ Հանրապետական Թուրքիան պետք է վճարեր պարտքի ավելի քան 2/3 մասը, Türkiye Tarihi, çarşak Türkiye 1908-1980, cilt 4, İstanbul, 2005, s. 313.

Այս հարցերի շուրջ ընթացող բանակցությունները շոշափելի արդյունք տվեցին միայն 1928 թ. հունիսի 13-ին, երբ Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆեթհիի և «Օսմանյան պարտքի խորհրդի» միջև ստորագրվեց 8 կետից բաղկացած համաձայնագիր⁹, որն զգալիորեն բավարարեց պարտատերերի պահանջները: Ըստ այդմ թուրքերը պարտքի մարումը պետք է ավարտեին մինչև 1962 թ.¹⁰:

Թուրքիան պարտավորվում էր վճարել այն ժամանակվա չափերով հսկայական գումար՝ 86 մլն ոսկի լիրա: Մարումը կատարվելու էր փուլային եղանակով և վճարվող գումարի չափի աստիճանական ավելացմամբ: Այսպես՝

1929 թ. հունիս - 1936 թ. մայիս՝ 2 մլն

1942 թ.-1947 թ.՝ 2 մլն 780 հազար

1947 թ.-1952 թ.՝ 3 մլն 180 հազար

1952 թ. հունիսի 1-ից հետո 3 մլն 400 հազար մինչև պարտքի ամբողջական մարումը¹¹:

Պարտքի վճարումները ապահովելու էին Ստամբուլի, Գալատի և Հադար փաշայի մաքսատների դրամական մուտքերից, ինչպես նաև սպառման հարկերի հաշվին: Սկսած 1942 թ. հունիսի 1-ից պարտքի վճարումը լրացուցիչ ապահովելու էր նաև Սամսունի մաքսատունը¹²: Մաքսատների ակրավարար գործունեության դեպքում, պակասորդ մասը վճարելու էր թուրքական գանձարանը: Մաքսատների շահույթը փոխանցվելու էր Օստոմանյան բանկ՝ «Օսմանյան պարտքի խորհրդի հաշվին»: Խորհուրդն իրավունք ուներ հսկողություն սահմանել շահույթների վրա, սակայն եսխորդի հետ համեմատած ավելի մեղմ ձևով: Պայմանավորվածություն ձևոք բերվեց, որ էջն տարեկան փոխանցումները տանեն թուրքական արժույթի այնպիսի անկման, որը կսպառնա երկրի տնտեսական շահերին, ապա թուրքական կառավարության և պարտատերերի միջև, համաձայնեցվելուց հետո, պարտքի մարումը կարող է ժամանակավորապես դադարեցվել:

⁹ Hakkı J., *Jeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 153.

¹⁰ Başkan O., նշվ. աշխ., էջ 279:

¹¹ Hakkı J., նշվ. աշխ., էջ 146:

¹² Այս բոլոր մաքսատների եկամուտը 1926-1927 թթ. կազմում ր 4,379 մլն թուրքական ոսկի լիրա:

Համաձայնության չկայանալու դեպքում վեճը՝ մեկամսյա ժամկետում, քննելու էր Բեռնի միջազգային դատարանի կողմից նշանակված իրավաբանը: Պարտատերերին, բացի «Պարտքի խորհրդից», որի նստավայրն էր Փարիզը, ներկայացնելու էր նաև «Արժեթղթերի ներկայացուցիչների խորհուրդը», կազմված երեք ֆրանսիացիներից, ընդ որում նրանցից մեկը նախագահն էր, երկու գերմանացիներից և մեկ բելգիացուց: Պայմանագիրը մտնում էր ուժի մեջ վավերացնելուց հետո:

Փաստորեն, 1928 թ. պարտքերի մասին պայմանագիրը հնարավորություն էր տալիս օսմանյան պարտքի բաժնետերերին՝ ի դեմս Ֆրանսիայի, մի կողմից հնարավորինս վերահսկելիության շրջանակներում պահել Թուրքիայի ֆինանսա-հարկային համակարգը, մյուս կողմից ընդլայնել թուրքական ֆինանսա-տնտեսական շուկայի վրա ներգործելու իրենց լծակները: Ինչ վերաբերում է Թուրքական կառավարության գիշումներին, ապա կարծում ենք, որ այստեղ առանցքային դեր խաղաց նաև արևմտյան երկրների հետ հարաբերությունների բարելավման և վստահության ձեռքբերման գործոնը: Թուրքիան նվրոպական դրամական շուկայում, իր միջազգային վարկերի և փոխառությունների վերականգնման ճանապարհին հարկադրված էր կատարել էական գիշումները՝ ոսկով վճարում, փոխանցման համար մաքսային շահույթի և սպառողական հարկերի գրավադրում, «Պարտքերի խորհրդի» և «բաժնետերերի խորհրդի» վերահսկողություն, պարտքերի վճարումը ուշացնելու պարագայում իրավաբան որոշում և այլն: Ընդ որում, թուրքական կողմը 1928 թ. պայմանագրով իրավունք չունեի դադարեցնել պարտքերի վճարումը²³:

Հիրավի, Օսմանյան պարտքերի կարգավորման հարցը չափազանց ծանր բեռ էր դարձել Թուրքիայի բյուջեի վրա: Եթե (տարեկան կտրվածքով) Պետական պարտքի վարչության նախահաշիվը 1927-1928 թթ. կազմում էր 9. 874 մլն թուրք ոսկի լիրա, ապա 1928-1929 թթ. այն հասավ 14. 875 մլն, իսկ 1929-1930 թթ. արդեն նախատեսվում էր 28.016

²³ Yılmaz, V., Siyasi Tarih, İstanbul, 1988, s. 265,

մլն լիրայի¹⁴։ Ահա թե ինչու կարճ ժամանակ անց Յուրքական կառավարությունը դիմեց երանց՝ հերթական վճարումը մասամբ կատարելու և օտարերկրյա արժույթի վճարման կարգը ճշգրտելու առաջարկով։ Բաժնետերերը համաձայնեցին դրա հետ, փոխարենը թուրքերը թույլատրեցին «Օսմանյան պարտքի խորհրդի» մասնագետ Ռիստին ուսումնասիրել Յուրքիայի ֆինանսական դրությունը։ Այս զեկույցի հիման վրա էլ Օսմանյան պարտքի խորհուրդը հետագա մարման վերաբերյալ պետք է վերջնական որոշում կայացներ¹⁵։ Մակայն զեկույցի բովանդակությունը ամենևին չէր բխում Յուրքիայի շահերից, որտեղ պարզորոշ ասվում էր, որ Յուրքիայի ֆինանսական դրության կայուն է, ուստի չեն գտնում, որ թուրքական կառավարությունը չի կարող վճարել պարտքի տարեկան մասը։ Դրանից հետո Խորհուրդը 1930 թ. հոկտեմբերին, պաշտոնապես թուրքական կառավարությունից պահանջեց անհապաղ կարգավորել պարտքային պարտավորությունները և կատարել հերթական մարումը։ Թուրքական կողմը այս անգամ ևս փորձեց ցույց տալ «Օսմանյան պարտքի խորհրդին», որ պարտքի մարման դադարեցումը ծայրահեղ անհրաժեշտություն է. «Մենք ամեն ինչ կանենք որպեսզի հասնենք արժանի և իրական որոշման ձեռքբերման օսմանյան պարտքի հարցում, որը մեզ համար ծանր բեռ է¹⁶» - հայտարարում է Իսմիտ փաշան։

Մինչ այդ թուրքական կառավարությունը 1929 թ. ընդունել էր ազգային արժույթի պահպանման չափանիշներ, որով դադարեցվում է օսմանյան պարտքերի մարումը և արգելվում արժույթի արտահանումը երկրից։ Պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար, փաստենք նաև որ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ուղղակի կաթվածահար արեց թուրքական տնտեսությանը, վերջինս հսկայական կախվածության մեջ դնելով արտասահմանյան կապիտալից¹⁷։ Արդեն իսկ օսմանյան պարտքի վճարման առաջին

¹⁴ Гензи И., Экономика и торгового договорная политика Турции, Международная жизнь, М., 1929, №6, с. 57.

¹⁵ Мелляк А., Новая партия в Турции, Международная жизнь, М., 1930, № 9-10, с. 5.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 13:

¹⁷ Baskin O., նշվ. աշխ., էջ 278:

տարին, համոզեց Անկարայի ղեկավար շրջաններին, որ նման ծանր բեռ վերցնել, վեր է թուրքիայի բյուջեի հեարավորություններից, երկրի ֆինանսա-տնտեսական համակարգը ընկճմովել էր խորը ճգնաժամի մեջ¹⁸։ Թուրքական կառավարությունը կանգնել էր երկրընտրանքի առջև, կամ կատարել պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները և օրինապահ կերպով շարունակել պարտքերի տարեկան վճարումը՝ հարվածի տակ դնելով երկրի ֆինանսական շուկան, կամ գտնել ինչ-որ, թեկուզ և ժամանակավորապես, ելք կասեցնելու պարտքի մարումը։

Երկրի տնտեսական համակարգը վերջնական փլուզումից փրկելու համար թուրքերը հարկադրված գնացին ֆինանսական ետ աղբյուների որոնմանը, սկսեցին օտարերկրյա ընկերությունների հետ պայմանագրեր ստորագրել՝ վարկեր ստանալու եպատակով։ 1930 թ. հունիսին 25 տարով պայմանագիր ստորագրվեց ամերիկյան լուցիու սինդիկատի, որով թուրքական կառավարությունը ստացավ 10 մլն դոլլար կանխավճար, իսկ 1930 թ. օգոստոսին գերմանական խոշոր ընկերություններից մեկի հետ, որը թուրքերին տվեց 50 մլն վարկ ստանալու հնարավորություն՝ երկաթուղային շինարարության համար։ Այս պայմանագրի դեմ հատկապես հանդես եկավ ֆրանսիական մամուլը, ընդգծելով, որ դա մեծ վնաս կհասցնի օսմանյան պարտքի վճարման գործընթացին։ Թուրքական կառավարությունը ետյնիսկ որոշ փորձեր կատարեց տնտեսական համակարգում ներգրավել օտարերկրյա կապիտալը՝ պայմանով, որ լիովին վերահսկվի թուրքական օրենքներով, սակայն էվրոպական տերությունները ոչ միայն հրաժարվեցին այդ առաջարկությունից, այլև հասկացրին, որ իրենց համար ընդունելի է գործունեության այն ձևը, որը հնարավորություն կտար պահել Թուրքիային ֆինանսա-տնտեսական կախվածության մեջ։

Ստեղծված դրությունից դուրս գալու համար թուրքական կողմի և օսմանյան պարտքի բաժնետերերի միջև Անկարայում և Փարիզում կրկին սկսվեցին բանակցություններ, որն ավարտվեց 1933 թ. ապրիլի 22-ին ետր պայմանագրի ստորագրմամբ։ Այն ավելի ընդունելի էր թուրքերի համար¹⁹։ Նրանք հասան օսմանյան պարտքի զգալի

¹⁸ Türkiye Tarihi, ևզվ. աշխ., էջ 312:

¹⁹ Basikin O., ևզվ. աշխ., էջ 278:

եվազեցմանը, սահմանվեց վերադարձման կարգը, դրա մարման արժույթը՝ թղթադրամ ֆրանկով, որը շատ կարևոր եղավ Թուրքիայի համար: Պարտքի չափը սահմանվեց մոտ 1 մլդ ֆրանկ (6 մլն ռուկի լիրա): Թուրքիան տարեկան պետք է վճարեր 700 հազար ռուկի լիրա: Օսմանյան պարտքի մարման վերջնաժամկետ նշվեց 1954 թ. մայիսի 25-ը²⁰: Մակայի պարմանագիրը այնպիսի լարվածություն առաջացրեց Թուրքիայի տնտեսական հաշվեկշռում, որ 1936 թ. թուրքական կառավարությունը պարտատերերին առաջարկեց միայն մի մասը մարել փողով, իսկ մնացածը ապրանքով:

Հանրապետական Թուրքիայի նկատմամբ պարտատերերի, առաջին հերթին Ֆրանսիայի վերաբերմունքի աստիճանական մեղմացումը կարելի է պայմանավորել միջազգային ասպարեզում ծավալվող իրադարձություններով:

1930-ական թթ. սկզբներից՝ կապված Գերմանիայի և Իտալիայի հարձակոդական վարքագծի հետ, աշխարհա-քաղաքական իրադրությունը Եվրոպայում կտրուկ փոխվել էր: Իսկ միջազգային նման լարված իրավիճակում, երբ առկա էր վերահաս պատերազմի իրական վտանգ և՛ Ֆրանսիան, և՛ հատկապես Անգլիան մեծ կանտրություն էին տալիս Թուրքիային՝ հաշվի առնելով վերջինիս չամիսգանց կարևոր ռազմավարական նշանակությունը: «Անհրաժեշտ է Թուրքիային ընդգրկել հաշտության պայմանագրերի մեր համակարգում» - գրում է է. Էրրին: Եվրոպական թատերաբեմում օրըստօրե բարդացող իրադրության պայմաններում, Ֆրանսիան գերադասեց չբարդացնել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ և համաձայնեց պարտքերի վերադարձման պայմանների փոփոխման հետ: Առավել ևս, որ ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործում մեծապես շահագրգռված էր Անգլիան՝ գտնելով, որ առանց Ֆրանսիայի թուրք-անգլիական դաշինքը չի կարող արդյունավետ լինել:

Արդյունքում, 1936 թ. ապրիլին Թուրքիայի հետ ստորագրվեց մի համաձայնագիր, որով ևս իրավունք էր ստանում ամենամյա

²⁰ Osmanlı borçlanma tarihi, www.gberia.e-monsite.com/categorie/osmanli-borclanma-tarihi-ocotoman-debt-history.3219214.html, որոշ արդյունքներում նշվում է 7 մլն., Мелник А., Турция, М., 1957, с. 171.

վճարումների կեսը կատարել արտարժույթով (50 տոկոս), մյուս կեսը՝ ապրանքներով: Հետագայում, այս տեսքով վճարման եղանակը տարածվեց ամբողջ գումարի վրա²¹: Եւէնք, որ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ֆրանսիական ֆրանկը կտրուկ արժեզրկվեց՝ (նախապատերազմյանի համեմատ շուրջ 6 անգամ)²², և Թուրքիան, օգտվելով իրավիճակից մինչև 1945 թ. մարեց պարտքերը:

Ամփոփելով օսմանյան պարտքերի միժանարույց խնդրի շուրջ սույն հոդվածի արդյունքները, եւէնք, որ թն որոշակիորեն ներկայացվեց խնդրի քննարկման ընթացքն ու արդյունքները, սակայն նկատի ունենալով, որ այն հանդիսանում է բազմաշերտ հակասությունների դաշտ, Օսմանյան պարտքերի հիմնախնդիրը խորքային հետազոտման և համակարգված ուսումնասիրության կարիք ունի:

ARMAN MARTIROSYAN
(ASPU)

ON THE PROLEM OF THE OTTOMAN DEBT

The issue of the Ottoman debt has always been in the limelight of European countries which continuously strained the relations between Ottoman Empire /later of the Republican Turkey/ with European countries, and, particularly with France. It is worth mentioning that, the interest of France was conditioned with the fact that the lion's share of the capital investments in Turkey belonged to France and the latter was the main shareholder of the Ottoman debt. During the flow of many years the stockholders of the Ottoman debt, in the person of France, were doing their best to keep Turkey's financial and tax system under control as well as to expand their influence on Turkish financial-economic market.

Although the issues of working out procedures for Ottoman debt payment, assets and monitoring mechanisms were partially solved by Lausanne treaty, still the issue of with what currency Turkey should cover the debt was remaining unsolved - francs in gold or in banknotes, on which

²¹ Hakkı J., նշվ. աշխ., էջ 203:

²² Новейшая история стран Европы и Америки XX век, 1900-1945г., часть 2, с. 205.

basis and time frames. In the result of the debates held for many years round this issue the procedure of the return of Ottoman debt, the currency and the annual payment schedule were fixed by the treaties of June 13, 1928 and April 22, 1933. Later, profiting by the occasion of the drastic inflation of French franc during the World War II /it decreased about 6 times compared with the pre-war period/ Turkey managed to successfully bring the process of covering the dept to the end till 1945.

**ՀԱՅԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1945-1947 թթ.**

1942 թ. վերջերին Սփյուռքում ձևավորվել է լայն ծավալ էր ընդունել «ազգային ուժերի միասնության» գաղափարը: Դրան նպաստել էր ինչպես Ստալինգրադի ճակատամարտից հետո դաշնակից երկրների հաղթանակի հետանկարն, այնպես էլ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքիայի վարած հակախորհրդային քաղաքականությունը, որը պատերազմի ավարտից հետո հանգեցրել էր խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման: Արդյունքում՝ 1945 թ. ԽՍՀՄ-ը հրաժարվել է երկարաձգել 1925 թ. խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը և խաղարկել հայկական տարածքների Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խաղաքարտը: Ստալինյան վարչակազմը Հայկական հարցում հաջողության հասնելու համար Խորհրդային Հայաստանի կառավարության միջոցով խրախուսում էր 1944-1945 թթ. Սփյուռքում ձևավորված հայկական ազգային խորհուրդների գործունեությունը, հատկապես այն հանգամանքը, որ վերջիններս 1945 թ. սկսեցին համագործակցել տվյալ երկրի կառավարության անդամների, օրենսդիրների, գիտության և արվեստի ճանաչված ներկայացուցիչների հետ:

Ամերիկահայ ազգային խորհուրդի գործունեության արդյունքում 1945 թ. նոյեմբերին 9-ին Նյու Յորքի «Բելմոնթ Փլազ» հյուրանոցում մի խումբ նշանավոր ամերիկացիներ ստեղծեցին Հայերի իրավունքների պաշտպանության ամերիկյան կոմիտե՝ սենատոր Էդվին Սմիթի (Ամերիկա-խորհրդային բարեկամության ազգային խորհրդի նախկին ղեկավար) նախագահությամբ և կոնգրեսական Ռոբերտ Վ. Մելրի (Նյու Յորքի բողոքական եկեղեցիների դաշնության գլխավոր քարտուղար)

քարտուղարությամբ՝ Դրան կից կազմավորվել է Ազգային իրավունքների խորհուրդ, որի 150 անդամների թվում էին լրագրող Վոլտեր Դուրանտին, «Չերչմեն» ամսագրի խմբագիր Շիպլերը, նշանավոր քնննատախույզ Վ. Ստեֆանսոնը, գրողներ Ադամիչը, Լևեզիլը, Կարլսոն, ինչպես նաև 1945 թ. դեկտեմբերին մահացած մեծ վիպասան Ք. Դրայզերը¹։

Սենատոր Էդվին Մմիթի կոմիտեի նախագահ ընտրելը պայմանավորված էր նրանով, որ վերջինս 1945 թ. հուլիսի վերջին եղել էր Երևանում, հանդիպել Հայաստանի կառավարության անդամների հետ և խորությամբ ծանոթ էր հիմնահարցին²։ Ավելին, ես մեծ աշխատանք էր ծավալել սենատում և կոնգրեսում երկրի օրենսդիրներին Հայկական հարցին ծանոթացնելու ուղղությամբ³։

Կոմիտեի նպատակն էր հասնել Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհով մեկ ցրված մեկուկես միլիոն հայ փախստականների հայրենադարձությանը։ Կազմակերպությունն իր առջև նաև խնդիր էր դրել օժանդակել հայ ժողովրդի պահանջներին⁴։ Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերի միացմանը Խորհրդային Հայաստանին⁵։

Բացի այդ, կոմիտեի քարտուղար Ռ. Մելրի նախաձեռնությամբ 1945 թ. դեկտեմբերին ձևավորվել է Հայերի իրավունքների պաշտպանության նկղեցական հանձնաժողովը⁶։ Մելերը Հայկական հարցի լուծման մեծ քառագույլ քաղաքական գործիչներից էր։ Նախ, շատ պատճառներ կան, թե ինչու պետք է եկեղեցին աջակցի հայերին։ Այնուհետև, ես առանձնացնում էր «քրիստոնեական եղբայրության նկատմամբ ունեցած պարտավորությունը», եիշեցնում, որ մինչ խորհրդային կարգերի հաստատումը ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնն անձամբ է գծել

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, գ. 100a (Հայաստանի ԽՍՀ արագործնախարարության տեղեկագիրը «Արտասահմանյան մամուլի և օտարերկրյա գործիչների Թուրքիայի կողմից իրված հայկական տարածքների պահանջատիրության արձագանքի մասին»), ք. 249։

² Նույն տեղում, ք. 248։

³ Մալբրյան Ջ., Հայկական հարցի մասին, Պեկրուք, 1978, էջ 145։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Մհարոնյան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ ..., Պեկրուք, 1964, էջ 196։

⁶ Vertanes Ch., Armenia Reborn, New York, 1947, p. 114-115.

Հայաստանի քարտեզը, և, որ թուրքերի իրականացրած ռազմագործության հետևանքով մեկուկես միլիոն հայ ցրված է աշխարհի տարբեր ծայրերում: Օսո կրա՝ ՄԱԿ-ն այն կառույցն է, որ կարող է վերջակես դնել այս խնդրին⁷:

Հայերի իրավունքների պաշտպանության ամերիկյան կոմիտեն կազմավորման առաջին իսկ օրից լայն գործունեություն է ծավալել: Առաջին հերթին գրավոր փաստաթուղթ է ներկայացրել Հ. Տրումենի վարչակազմին՝ պահանջելով լուծել Հայկական հարցը ի նպաստ հայերի⁸: Իսկ 1945 թ. դեկտեմբերին դիմում է հղել Մոսկվայում հավաքված երեք մեծ տերությունների արագործնախարարներին: Փաստաթղթում ասվել է. «Ավելի քան հարյուր նշանավոր ամերիկացի, բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչներ վերջերս միավորվել են Հայաստանի նկատմամբ արդարացի վերաբերմունքի համար պայքարի «Հայերի իրավունքների պաշտպանության ամերիկյան կոմիտե» ստեղծելու նպատակով: Ամերիկացի այդ տղամարդիկ ու կանայք շատ անհանգստացած են մեր ժամանակի մեծագույն անարդարության համար՝ այն փաստով, որ ամբողջ աշխարհի հայ բնակչության կեսից ավելին փտարվել է իր հայրենիքից՝ թուրքական կառավարիչների դաժանության ու ճնշման պատճառով: Կոմիտեն դաշնակից կառավարություններից վճռակաևորեն պահանջում է բավարարել հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները, վերադարձնել հայկական պատմական հողերը Խորհրդային Հայաստանին և արտասահմանյան հայերին հնարավորություն տալ վերադառնալու իրենց հայրենիքը»⁹:

1946 թ. հունվարին կոմիտեն ուղերձ է հղել նաև Լենդոնում գումարված ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նախաձրցանքի մասնակից ամերիկյան ներկայացուցիչներին՝ պահանջելով կատարել ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Վիլսոնի 1920 թ. որոշումը՝ Թուրքիայի կողմից բռնազավթված տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու մասին: Կոմիտեն հայտարարել է, որ օժանդակում է Ամերիկայի հայկական ազգային խորհրդի՝ հայկական տարածքները վերադարձնելու և հազարավոր հայերի հայրենադարձության

⁷ Լույն տեղում, էջ 118:

⁸ ՀԱՄ, ֆ. 326, գ. 100ա, թ. 249:

⁹ Vertanes Ch., Armenia Reborn, p. 122.

պահանջներին ու կոչ է անում ամերիկյան պատվիրակությանը ամենաբարյաղացակամ ոգով վերաբերվել հայ ժողովրդի կարիքներին, երբ հարցը դառնա ՄԱԿ-ի քննարկման առարկա¹⁰.

Կոմիտեի այս նամակը բրիտանական մամուլի լայն քննարկման թեմա է դարձել: Անգլիական «Դեյլի Ջերալդ» թերթը 1946 թ. հունվարի 18-ին այդ քննարկումներին վերջակետ դնելու նպատակով հոդված հրատարակեց, որում պարզաբանում էր, որ ամերիկայն կողմը ՄԱԿ-ում չի կարող նման պահանջ եերկայացնել, քանի որ միայն ԽՍՀՄ-ը նման իրավասություն ունի¹¹:

Մինչդեռ, ըստ ամերիկյան թերթերի՝ 1946 թ. փետրվարից ԱՄՆ-ի քաղաքական շրջանակներում Հայկական հարցը մեծ հետաքրքրություն էր առաջացրել: 1946 թ. գարնանը հայերի իրավունքների ամերիկյան կոմիտեն ի նպաստ ծայկական դատի ԱՄՆ-ի տարբեր նահանգներում կազմակերպել էր հանրաճախայնների մի շարք¹², որը ավարտվել է ապրիլի 28-ին Լոու Յորքի «Քարնեգի Հոլի» մեջ կազմակերպված միջոցառումով: Այստեղ ելույթներով հանդես եկան սենատոր Զարլո Յորքին, կոնգրեսականներ Էմանուել Մեյլը, Զարլո Մեյքը, Լոու Յորքի քաղաքապետարանի անդամ Սթենլի Մ. Իսաքսը, Մասաչուսեթսի նահանգապետ Մորիս Չ. Յորքին, Ռոդ Այլենդի նահանգապետ Ջոն Օ. Փոստորը, Ռոդ Այլենդի նահանգի սենատոր Թեոդոր Ֆ. Գրինը, Կալիֆոռնիայի կոնգրեսական Բերտրան Ճերարը և ուրիշներ: Վրջիններս իրենց ելույթներում Հ. Տրումենի վարչակազմից պահանջել են «արդարություն հայերի համար», այսինքն՝ հայկական հոգային պահանջների արդար լուծում¹³: Ու, քանի որ, հեչած մտքերը այսօր էլ արդիական եշանակություն ունեն, ուստի ստորև մեջբերումներ անենք «Քարնեգի Հոլու» հեչած միշարք եշանակալից ելույթներից:

Եվ, այսպես, Զարլո Յորքին իր ելույթում ասել է. «Երկրագնդի որևէ ժողովուրդ չպետք է վերապրի հայերի կրած տառապանքները, զրկանքները և ստրկությունը: Թե ինչպես են նրանք պահպանել

¹⁰ Ջարթօնք, 21. II. 1970:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 100a, թ. 250:

¹² Vertanes Ch., նշվ. աշխ., էջ 126:

¹³ Լոսյն տեղում:

քրիստոնեական կրոնը, լեզուն և ազատություն ձեռք բերելու հույսը, մեզ բոլորին համար հրաշք է թվում:

Այսօր, երբ ողջ աշխարհը, ինչպես եկաղրվում է, երաշխավորում է ազատություն հալածանքներից, վտանգներից և բոլոր չարիքներից, քրիստոնյա հայերը աշխարհով մեկ դեռևս մնում են ճամփորդ... Հայկական հարցում ԱՄՆ-ն ունի պարտավորություն: Մեր եախկին քաղաքական անցյալը դրա ապացույցն է:

Ես հուսով եմ, որ Թուրքահայաստանի այն մասը, որ Մերի համաձայն առանձնացվել էր եախագահ Վիլսոնի կողմից, կզիջվի Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ հազարավոր հայ փախստականները, որ թուրքական գաղթի և հալածանքների գոհն են, կվերադարձվեն: ... Ես լուրջ հույսեր ունեմ, որ ՄԱԿ-ում ԱՄՆ-ն կարող է բարձրացնել Հայկական հարցը և վստահեցնել, որ հայ ժողովրդի համար միակ բանը արդարության հասնելն է¹⁴:

Էմանուել Մելլըը շեշտել է «... տարածքային ավարի համար հայերին կողոպտելը բավական տեաճ տեսարան է, դա իրականացվել է անխղճորեն, իսկ այս գործողությունների բարձրագույն կետը Լոզանի համաձայնագիրն էր:

Թուրքիայի հայկական տարածքները պետք է միավորվեն ազատ ու անկախ Հայաստանի խորհրդային հանրապետությանը, իսկ արտերկրում ապրող հայերին պետք է հնարավորության տրվի վերադառնալ սեփական տները և արտաավայրերը, քաղաքները և գյուղերը ու այնտեղ ապրել»¹⁵:

Կալիֆոռնիայի կոնգրեսական Բերտրան ժերարը նկատել է «Ես հասկանում և պաշտպանում եմ հայ ժողովրդի հետապնդած նպատակները: Քանի որ մեծ խնդիրները երբևք արագ չեն լուծվում, և քանի դեռ այն չի լուծվել ու տարածքները չեն միավորվել մեկ ընդհանուր հանրապետության մեջ, հայերն իրավունք ունեն պահանջելու այն: Ես իմ կողմից պատրաստվում եմ դիմել ԱՄՆ-ի եախագահին, որպեսզի Հայկական հարցն ընդգրկվի ամերիկյան

¹⁴ Armenian National Council of America, Press Release № 112, Text of Speech of Senator Charles W. Tobey in Carnegie Hall, April 28, 1946, p. 4.

¹⁵ Armenian National Council of America, Text of Speech of Congressman Emanuel Celler, p. 5.

միջոցազային քաղաքականության դրույթների մեջ»¹⁶։ Ի դեպ, եւ կատարել է իր խոստումը և դիմել է եւախագահ Հ. Տրումենին՝ խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայից հայկական տարածքների բռնագրավման ուղղությամբ։ Նամակում Ջեդիարդը եւախագահին ակնարկել է, որ Հայկական հարցով ԱՄՆ-ն զբաղվելով՝ կգործի ի շահ եամաշխարհային հանրության և կկանխի հերթական հետապնդ պատերազմը¹⁷։

«Քարնեզի Հոյի» միջոցառման մասնակիցներն ընդունել են բանաձև, որում ՄԱԿ-ին կոչ էին անում լուծում տալ Հայկական հարցին՝ օժանդակելով Խորհրդային Հայաստանին Արևմտյան Հայաստանի տարածքները վերամիավորելու գործում։ Բանաձևի պատճեններն ուղարկվել են ՄԱԿ-ի բոլոր անդամներին, ԱՄՆ-ի եւախագահ Հ. Տրումենին և պետքարտուղար Է. Բորեսին¹⁸։

Իսկ որոշ ժամանակ անց կոմիտեի Ֆիլադելֆիայի մասնաճյուղը Հայկական ազգային խորհրդի հետ համատեղ եույնաման բովանդակությամբ ընդունել է հոչակագիր, որը ներկայացվել է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին¹⁹։ Այս եախաձևտությունը պաշտպանել են Ֆիլադելֆիայի քաղաքապետ Սամուելը, Ռոզ Այլենդի եահանգապետ Ջոն Օ. Փոստորը և Ռոզ Այլենդի եահանգի սենատոր՝ դեմոկրատ Թեոդոր Ֆ. Գրինը։ Վերջիններս այդ առիթով եամակներ են հրապարակել։

Ջոն Օ. Փոստորը եշել է. «Որպես Ռոզ Այլենդի եահանգապետ՝ ես երջանիկ եմ, որ եայ ժողովրդի անուեից կարող եմ դիմել ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին և պահանջել Հայկական հարցի արդար լուծում։ Մեր երկրի սահմաններում կան շատ հայեր, որոնք ծառայել են գինված ուժերում, շատերը գեովել են՝ պաշտպանելով մեր գաղափարները։ Հայերը բոլոր փոքր ազգերի եման աշխարհում պետք է ունենան իրենց իրավական տեղը»²⁰։

¹⁶ Armenian National Council of America, Text of Speech of Congressman Bertran Gearhart, p. 3.

¹⁷ Vertanes Ch., The Armenian Question Today, New York, 1946, p. 29.

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 100a, ք. 250։

¹⁹ Նույն տեղում, ք. 251։

²⁰ Atamian S., The Armenian Community, New York, 1955, p. 38.

Որոշ Արևելյան Լեռանցի սենատոր Քեռոլդ Զ. Գրինը էլ ասել է. «Ես միշտ հետաքրքրվել եմ հայերով և երանց պատմությամբ: Հայերը խաղացել են դժբախտ պատանդի դեր միջազգային շախմատային մեծ խաղում, որտեղ երանք ցանկ են, իսկ ուրիշները՝ հնձել: ...Յու՛ր լավեք հավատալ, որ միջազգային երբ պայմանագիրը կբավարարի հայկական պահանջը, որպեսզի նրանց զոհաբերություններն անարդյունք չմնան»²¹:

Սակայն «արդարություն հայերի համար» կոչը, որը կոմիտեի կարգախոսն էր, այդպես էլ չի ծառայել իր նպատակին, քանզի արդեն 1946 թ. սկսվել էր «սառը պատերազմը»: 1946 թ. մայիսի սկզբին «Նյու Յորք Ցախմատ»-ը հրապարակել էր Հայերի իրավունքների պաշտպանության ամերիկյան կոմիտեի նախագահ Սմիթի բաց նամակը, որտեղ բացահայտ նշվում էր, որ ամերիկյան քաղաքական ազդեցիկ որոշ շրջաններ դեմ են հայերի պահանջներին, որովհետև այն ծառայում է Խորհրդային Միության ռազմավարական և տնտեսական շահերին: Սմիթը խորհուրդ էր տալիս չմտանալ, որ այդ դիքորոշումը չի համապատասխանում այն գաղափարներին, որոնց համար կռվել և զոհվել են ամերիկացիները, ռուսները, անգլիացիներն ու հայերը: Ըստ նրա՝ «Հայկական հարցը ստեղծվել է Թուրքիայի անցած պատմության մութ էջերում և ոչ թե Խորհրդային Միության մեջ»²²:

1947 թ. կոմիտեն շարունակել է իր գործունեությունը: 1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 6-ը վերջինս մասնակցել է Նյու Յորքում ընթացող Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի աշխատանքներին: Կոնգրեսի նիստերում հայերի հետ համատեղ հանդես են եկել ելույթներով՝ շեշտելով, որ «արդարությունը պահանջում է, որ Հայաստանը ընդգրկվի նախագահ Վիլսոնի գծած սահմաններում»²³:

Մինչդեռ այս պահանջը այդպես էլ իրականություն չդարձավ: Տրումենի վարչակազմը թուրքաեպատ քաղաքականություն էր որդեգրել, և պատրաստվում էր ամեն գնով թուրք չտալ Թուրքիայի անդամահատումը: Դեռևս 1946 թ. մարտին ԱՄՆ-ի նախագահ Հարի Տրումենը պաշտոնապես հայտարարել էր, որ խորհրդա-թուրքական

²¹ Նույն տեղում:

²² New York Times, 3. V. 1945.

²³ Համատեղ տեղեկություն Համաշխարհային Հայկական կոնգրեսի ապրիլի 30-մայիսի 4, 1947, Նյու Յորք, 1947, էջ 6:

սահմանը հանդիսանում է Միացյալ Նահանգների սահմանը²⁴։ Իսկ ավելի ուշ՝ 1947 թ. մայիսի 12-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Այխսերը, ամերիկահայերի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ խոսելով Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին առկա դժվարությունների մասին, ելել է «...այն չափով, որ մեծաքանակ և հզորանա Հայաստանը, նույն չափով կաճի ուժը մեր գլխավոր թշնամու՝ Սովետական Միության»²⁵։ Այլ կերպ ասած՝ ԱՄՆ-ն չէր պատրաստվում խՍՀՄ-ին զիջել այդ տարածքները։

Այսպիսով՝ 1945 թ. կոմիտեի ձեռնարկած վերոհիշյալ քայլերը՝ հետազոտող, դիմում-եւամակները, հուշագրերը, այցերը, կազմակերպած այլևայլ միջոցառումները դրական արդյունք չեն ունեցել։ Ամերիկացի գործիչների Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ պահանջը չէր համապատասխանում պաշտոնական Վաշինգտոնի Թուրքիայի հարցում որդեգրած քաղաքականությանը։ Սակայն նկատենք, որ այդ տարիներին սիյուրքահայերի տվյալ երկրի կառավարության անդամների, օրենսդիրների, գիտության և արվեստի ներկայացուցիչների հետ համագործակցությունը անհետնանք չի մնացել։ Հետագա տարիներին հայկական ազգային խորհուրդները շարունակել են այդ համագործակցությունը, ինչը ճանապարհ է հարթել հետագայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացի համար։

CHRISTINE MELKONYAN

(IOS)

ACTIVITY OF THE AMERICAN COMMITTEE IN PROTECTION OF RIGHTS OF ARMENIANS IN 1945-1947

In 1945 discussion of the Armenian question on the international scene has not given positive results. Despite it, these years the Armenian Diaspora has developed new strategy which is applied till now. The Armenian national

²⁴ Холодная война 1945-1963 гг., Исторические перспективы: Факты, события, с. 54.

²⁵ Անաբանյան Գ., ելով. աշխ., էջ 199։

boards created in post-war years, have started to co-operate with members of the government, legislators, scientific and cultural figures. Basically the policy of the Armenian Diaspora in America was the most fruitful. As a result in November, 1945 famous Americans have created the American committee on the protection of the rights of Armenians which those years supported the Armenian question, neglecting the pro-Turkish policy of the White house.

**ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՒՍԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ
ՆԿԱՏԱՍԻ 1954-1955 ԹԹ.**

1954-1955 թթ., մեր կարծիքով, Թուրքիայում բնակվող ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների համար կարևորվում են նրանով, որ այս ժամանակահատվածում վերոնշյալ փոքրամասնությունների նկատմամբ դրսևորվեցին պետական «նոր մտեցումներ»:

Այս «նոր մտեցումներն» առավելապես կապված էին 1954 թ. Թուրքիայում կայանալիք Ազգային Մեծ Ժողովի ընտրությունների հետ: Իշխող դեմոկրատական կուսակցությունն ընտրություններից առաջ ցանկանում էր իրենց երկրում բնակվող ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին տված ձևական բնույթ կրող արտոնությունների շնորհիվ իր համար ապահովել ավելի մեծ ընտրագանգված:

Հարկ ենք համարում նշել, որ թեև այս արտոնությունները ամրագրված էին օրենքով և դրական ազդեցություն էին թողնելու Թուրքիայում բնակվող ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա, այնուամենայնիվ, կյանքն ապացուցեց, որ այս «նոր մտեցումները» զուտ խոստումներ էին: Դրանք տրվել էին քաղաքական նկատառումներով՝ քաղաքակիրթ աշխարհի այքերին դեմոկրատ երևալու և ընտրություններում հանրապետականների նկատմամբ լուրջ առավելության հասնելու հասնելու համար:

Ինչպես, արդեն նշեցինք, նախընտրական շրջանում իշխանությունները Թուրքիայում բնակվող ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին, թեև ձևական, լուրջ խոստումների տեսքով, այնուամենայնիվ, տվեցին որոշ արտոնություններ: Դրանցից մենք կարևորում ենք այն, որ թույլատրեցին պոլսահայ պատրիարքին գտնելու նդանից մագապուրծ եղած հայ երեխաներին¹: Ազգային-

¹ «Շամանեակ», Կ. Պոլիս, 4. IV. 1954:

կրոնական փոքրամասնություններին տրվեց ազգային-մշակութային կազմակերպություններ ունենալու իրավունք:

Տրվեց իրավունք՝ կազմակերպելու տեղական կառավարման մարմինների ընտրություններ: Վերացվեց վակֆների նկատմամբ վերահսկողությունը՝ դրանք թողնելով համայնքների դեկավարմանը: Թուլատրվեց ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին՝ ընտրելու իրենց պատրիարքներին: Իրավունք տրվեց հայ, հույն և հրեա փախստականներին՝ այցելելու Թուրքիա²: Լշենք եան, որ այս ամենից բացի 1954 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած Ազգային Մեծ Ժողովի ընտրություններին ընդատաջ իշխող դեմոկրատական կուսակցությունը տարածեց «Ունեցվածքի հարկի» մասին օրենքին վերաբերող թուուցիկներ³:

Վերոհիշյալից զալիս եեք այն եզրահանգման, որ իշխանության նման քայլերն ուղղված են եղել Ազգային Մեծ Ժողովի ընտրություններում ժողովրդական-հանրապետական կուսակցության վարկաբեկմանն ու մեծամասնության ձեռքբերմանը: Դրանով դեմոկրատական կուսակցությունը փորձել է նաև հանրապետականներին մեղադրել հայերի, հույների և հրեաների ֆիզիկական ու տնտեսական ներկայության ոչնչացման մեջ՝ սիրաշահելով ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին: Իսկ արտոնությունների տրամադրմամբ փորձել են ցույց տալ, որ իրենց երկրում չկան ազգային ու կրոնական խեղիքներ:

Սակայն, 1955 թ. սեպտեմբերին Ստամբուլում տեղի ունեցան հայերի ու հույների ջարդեր, որոնք կիրառվեցին ի պատասխան Հունաստանում Քեմալի տան վրա հարձակման⁴: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ թուրքական իշխանություններին նման մոտեցումները կրել են ձևական բնույթ:

Շնդհանուր առմամբ 1954-1955 թթ., մեր կարծիքով, կարելի է համեմատել 1945-1947 թթ. հետ: Ուշագետ նաև թուրքական դեմոկրատական կուսակցության քաղաքականությունը՝ ազգային-

² Гвсратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А., Очерки истории Турции, М., 1983, с. 223.

³ «Զարթոնք», 10.12.1954:

⁴ Авдеев С. С., Положение национальных меньшинств в Турции, Е., 1963, с. 43.

կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ, համարել իրեն նախորդած հանրապետականների քաղաքականության շարունակություն: Այդ է վկայել 1945 թ. թուրքական իշխանությունների՝ իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով, իբրև դեմոկրատական գաղափարների կրողներ հանդիսանալը:

Նման օրինակ է վարչապետ Սատաբոզլու 1945 թ. հայտարարությունը: Դրա համաձայն հայերը, ինչպես Թուրքիայում բնակվող բոլոր ազգային-կրոնական փոքրամասնությունները, ունեցել են քաղաքական ու կրոնական արտոնություններ: Ռոչպես նաև իրավունք են ունեցել աշխատելու կառավարման մարմիններում: Ունեցել են իրենց երզնախմբերը և սեփական լեզվով ֆիլմեր նկարահանելու իրավունք՝:

1945 թ. մայիսի 3-ին Սան-Ֆրանցիսկոյում ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին 1943 թ. Լոու-Ցոքբում ձևավորված Ամերիկահայ ազգային կոմիտեի կողմից դիմում է ներկայացվել՝ Թուրքիայի հայերին ծանր վիճակից փրկելու համար՝: Թուրքական իշխանությունների ճնշմամբ մամուլը հարցազրույց է վերցրել ամերիկահայ ազդեցիկ գործիչներից ու Պոլսի հայ համայնքի ղեկավարներից: Այդ հարցում, կարելի է ասել, որ կրանց օգնել են նաև Թուրքիայում հայկական «Մարմարա» և «Ժամանակ» թերթերը՝ հարցազրույց վերցնելով համայնքի ղեկավարներից՝: Միաժամանակ, 1946 թ. թուրքական իշխանությունների կողմից հետապնդումների են ենթարկվում Ստամբուլում ՌՕՀՄ հյուպատոսարանում հայրենադարձվել ցանկացող հայերը՝:

Ամբողջն ամփոփելով՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ թուրքական իշխանությունները տարբեր ժամանակահատվածներում դիմել են ծայրահեղ միջոցների՝ կրկին անգամ ցույց տալու համար, որ իրենք են իրենց երկրի տերը: Ընդ որում, այդ քայլերը ունեն

³ «Մարմարա», Կ. Պոլիս, 9.VII.1945:

⁴ Ամերիկահայ ազգային խորհրդի կոչերը՝ ուղարկված Անվտանգության խորհուրդ և ՄԱԿ՝ «Հայկական հարցը լուծելու» վերաբերյալ, 03.05.1946, ՀՀ Ազգային արխիվ, Ֆ. 326, «ՀՆՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆուդ» ց. 1, գ 119, ո. 1.

⁵ «Մարմարա», Կ. Պոլիս, 10.V.1945:

⁶ Հարցազրույց «Ակուս» թերթի խմբագիր Պ. Սերոբյանի հետ, 4.10.2009:

ամենատարբեր դրսևորումները՝ ջարդեր, անարևելյաններ քաղաքական սպանություններ, ձերբակալություններ: Նման քաղաքական վարքագծի վառ օրինակներ կարող ենք արձանագրել նաև մեր օրերում: Ամենավառ օրինակը Հրանտ Դինքի սպանությունն էր 2007 թ. հունվարի 19-ին՝ Ստամբուլում:

ARMEN MELQUMYAN
(IOS)

**THE POLICY OF THE TURKISH AUTHORITIES TOWARDS
ARMENIAN COMMUNITY
IN ISTAMBUL IN 1954-1955**

The article discusses the internal politics of Turkey in the period 1954-1955 and the state of the Armenian community of Istanbul. Analyzing the facts did not come to the reassuring results of Turkey's domestic policy. It emphasizes a holistic approach to basic problems of the Turkish state, and especially the issues of the Armenian community of Istanbul.

**ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԻԱՑԻ ԹՅՈՒՐԿԱԼԵՁՈՒ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ (1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Խորհրդային Միության փլուզմամբ Թուրքիան փորձեց իր ազդեցությունը հաստատել Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների քաղաքական, տնտեսական, կրթության և մշակութի բնագավառներում: Այդ նպատակով Թուրքիայի ղեկավար շրջանները քաղաքում էին իրենց և կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների միջև առկա էթնիկական, մշակութային, լեզվական, կրոնական, պատմական ընդհանրությունները: Այս հոդվածի շրջանակներում փորձենք ներկայացնել Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությունը կենտրոնասիական երկրների կրթության ու մշակութի բնագավառներում և ունեցած ձեռքբերումները:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում առաջացավ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև գաղափարական վակուում, որն էլ փորձեցին լցնել Թուրքիան և Իրանը: Թուրքիան փորձում էր այն իրականացնել պանթյուրքիզմի, իսկ Իրանը՝ պանիսլամիզմի գործունակ: Ուստի Թուրքիայի ղեկավար շրջաններն սկսեցին քաղաքի պանթյուրքական գաղափարներ: Թուրքիայի նախագահ Թուրգուք Օզալի խոսքերով՝ Թուրքիային պատմական հնարավորություն տրվեց ձևավորելու թյուրքական աշխարհը: 1992 թ. թյուրքալեզու երկրների Անկարայի գագաթնաժողովով պաշտոնապես ծնվեց թյուրքական աշխարհը¹, որն առաջին հերթին այսպես էր կոչվում մշակութային առումով: Մյուս կողմից, Թուրքիան լինելով աշխարհիկ պետություն՝ իր ազդեցությունը հաստատելու նպատակով լայնորեն քաղաքում էր իսլամը, որի նպատակն էր թյուրքալեզու ժողովուրդների

¹Idris Bal, *Turkey's Relations with the West and Turkic Republics. Rise and Fall of the Turkish Model*, England, Ashgate Publishing, 2000, p. 81.

մոտ բարձրացնել իսլամական ինքնագիտակցությունը²։ Իրանը տարածաշրջանում եռյակյես քարոզում էր իսլամ, սակայն երազործունեությունը տարածվեց միայն Տաջիկստանում, որտեղ 1990-ական թթ. երկրորդ կեսից Թեհրանն սկսեց իրականացնել բազմաբնույթ ծրագրեր՝ շեշտը դնելով մշակութային և կրթական ծրագրերի վրա։ Երա նպատակն էր վերափոխել կրթական համակարգը և կիրիւյան այբուբենը³։

1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի և կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների միջև տեղի ունեցած բազմաթիվ այցելությունների արդյունքում ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր, որոնք վերաբերվում էին մշակույթի, կրթության և գիտության բնագավառներում համագործակցությանը։ Այդ մասին նշվեց նաև Թուրքիայի պետական պլանավորման վեցերորդ ծրագրում⁴։ Թուրքիայում առաջնային կարևորությունը հատկացվեց կրթության բնագավառին՝ նպատակ ունենալով միասնական կրթական համակարգով ձևավորել թյուրքական աշխարհ։ Այս ծարցում ակտիվ էին պետական և ոչ պետական մարմինները։ Որպես պետական մարմիններ կարող ենք առանձնացնել «Պետական խորհուրդները» (Devlet Kurulushlar), որոնք ներկայացնում էին Ազգային կրթության նախարարությունը (Milli Egitim Bakanligi), «Բարձրագույն կրթության խորհուրդը» (Yüksek Öğretim Kurumu), «Համալսարանական խորհուրդներ կազմող թուրքերենի ուսուցման կենտրոնները» (Üniversite Kuruluşu Olarak TÖMER) և «Թյուրքական համագործակցության ու զարգացման գործակալությունը» (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA), իսկ մասնագիտացված խորհուրդներն էին ֆուդերը, միությունները (Vakıflar-Dernekler) և առևտրային կազմակերպությունները (Ticari Şirketler)⁵։ Ազգային կրթության

² Старченко Г., Нефть и газ в экономике Турции (XIX-начало XXI вв.), М., ИВРАН, 2003, с. 150.

³ Марта Брилла Олкотт, Второй План Центральной Азии, Москва-Вашингтон, 2005, с. 97.

⁴ Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), Ankara, 1989, s. 293, <http://ekutup.dgi.gov.tr/plan/plan6.pdf>

⁵ Yazgan Turan, Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Kamu-İş, Cilt 7, Sayı 2, 2003, s. 3.

նախարարությանը կից գործում է «Օտարերկրյա պետությունների հետ կրթության ու դաստիարակության գլխավոր մարմինը» (Yurtdışı Eğitim Örgütlem Genel Müdürlüğü) և «Բարձրագույն կրթության գլխավոր կոմիտեն» (Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü): Թյուրքալեզու երկրներում տարածված ֆոնդերից են «Թուրքիայի միության ֆոնդը» (Türkiye Diyanet Vakfı), «Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների ֆոնդը» (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı), «Բալամի ու ազգային մշակույթի ֆոնդը» (İslam ve Milli Kültür Hizmet Vakfı) և այլն⁶: Նշվածներից Կենտրոնական Ասիայում լայն գործունեություն է ծավալում «Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների ֆոնդը»՝ իրականացնելով կրթական և մշակութային միջոցառումներ⁷: Վերոնշյալից կառոդ ենք եզրակացնել, որ Թուրքիան կենտրոնասիական երկրների հետ փորձում էր ձևավորել միասնական կրթական համակարգ:

Կրթության բնագավառում համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով 1993 թ. հուլիսին թյուրքական երկրների համալսարանների կողմից կազմակերպվեց «Թյուրքական աշխարհի համալսարանների ոնկտորների կոնֆերանսը», որտեղ քննարկվեցին միասնական կրթական նախագծեր: Թուրքիան կազմակերպեց վերապատրաստման տարբեր դասընթացներ, որին մասնակցեցին տասնյակ մարդիկ թյուրքալեզու երկրներից և Տաջիկստանից⁸:

Թուրքիայի կողմից բուլոբ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում բացվեցին թուրքական ավագ դպրոցներ, լիցեյներ, համալսարան ընդունվելու համար նախապատրաստական կուրսեր, իսլամական կրթության կենտրոններ և համալսարաններ: Ղրղզստանում հիմնադրվեցին թուրքական 13 ավագ դպրոցներ, իսկ Ղազախստանում՝ 2՝ 7-ը: Ղրղզստանում Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության կողմից հիմնվել և գործում է լեզուների վերապատրաստման մեկ կենտրոն⁹: Թուրքիան ավելի քան 20

⁶ Նույն տեղում, էջ 4:

⁷ Նույն տեղում, էջ 12:

⁸ Saadettin Gömeç, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 1/1, Fall, 2007, s. 119-120.

⁹ Yaşar Sayı, Turkish Schools and Universities in

դպրոցներ բացեց Թուրքմենստանում, որոնցից չորսը Թուրքիայի կրթության նախարարությանն էր, իսկ մնացածը՝ «Baskent» կրթական ընկերությանը¹⁰։ Ուզբեկստանում հիմնադրվեցին 25 ավագ դպրոցներ։ Բոլոր ուսումնական հաստատություններին ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրում թուրք գործարարները և բարեգործական կազմակերպությունները։ Լշեք, որ մուսուլմանական գաղափարներ քարոզող Ֆեթուլլահ Գյուլինը ևս մեծ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնասիական երկրներում կրթության կազմակերպման հարցերին, ուստի ևս նույնպես թյուրքալեզու երկրներում հիմնեց ավագ դպրոցներ և համալսարաններ¹¹։

1990-ական թթ. սկզբներից Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքին, որպեսզի թյուրքալեզու երկրների երիտասարդները կրթություն ստանան Թուրքիայում և շուտով սկսեցին իրականացվել նման ծրագրերը։ Այսպես՝ Ղազախստանից 1992-93 թթ. բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով Թուրքիա ուղարկվեց 1109 երիտասարդ, իսկ միջնակարգ կրթության համար՝ 169։ Թուրքմենստանից նույն ուսումնական տարում ավելի քան 1185 երիտասարդներ ուղարկվեցին բարձրագույն կրթություն, իսկ 519-ը՝ միջնակարգ կրթություն ստանալու համար։ Նույն ժամանակ Ղրղզստանից Թուրքիա ուղարկվեցին 384 երիտասարդներ բարձրագույն և 344-ը՝ միջնակարգ կրթություն ստանալու նպատակով, իսկ Ուզբեկստանից Թուրքիայում սովորում էր 1120 ուսանող, որոնցից 244-ը թուրք-ուզբեկական հարաբերությունների վատացման պատճառով հետ կանչվեցին։ Հետագայում ուզբեկ ուսանողներից

¹⁰ Fusun Akkok, Balci Ayse and Demir E. Cennet, *The Role of Kyrgyzstan. The Times of Central Asia*, June 2006.

<http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2134> Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation of Central Asian Countries: The Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan, *Central Asian Survey*, Vol. 19, № 1, March 2000, p. 142.

¹¹ Turkish Ministry of Educational Statistics,

<http://www.meb.gov.tr/Statistik/97/MYHTML45.htm>, Bülent Aras, Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options, *Turkish Studies*, 1:1, 2000, p. 36-58.

շատերը վերականգնվեցին, օրինակ 1997 թ. վերականգնվեց 438 ուսանող¹²:

Լեռկայումս կենտրոնասիական երկրների երիտասարդները շարունակում են կրթություն ստանալ Թուրքիայի տարբեր ուսումնական հաստատություններում, սակայն նրանց թիվը 1990-ական թթ. հետ համեմատած բավականին կրճատվել է: Այսպես՝ 1998 թ. 16.692 երիտասարդներ գնացին Թուրքիա կրթություն ստանալու (ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայի երկրներից): Իսկ 2000 թ. միայն 7000 երիտասարդներ էին կենտրոնասիական երկրներից սովորում Թուրքիայում¹³: Լշենք, որ Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի իրականացրած կրթական ծրագրերը Տաջիկստանին չէին ներառում:

Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց բարձրագույն կրթության կազմակերպմանը: Այդ նպատակով հիմնադրեց երեք համալսարաններ: Դրանցից առաջինը հիմնադրվեց Ղազախստանի Թուրքիստան քաղաքում 1991 թ.՝ «Hoca Ahmet Yesevi» միջազգային թուրքական համալսարան» անունով: Համալսարանում ուսուցումը կատարվում է երեք լեզուներով՝ ղազախերեն, թուրքերեն և ռուսերեն, այն ունի 12 ֆակուլտետ¹⁴: Մյուսը «Manas» համալսարանն է, որը հիմնադրվեց Ղրղզստանում 1995 թ.¹⁵: Այստեղ կրթությունն իրականացվում է ղրղզերենով և թուրքերենով, իսկ համալսարանն ունի 4 ֆակուլտետ՝ 11 բաժիններով¹⁶: Ազգաբաղում բացվեց «Թուրք-

¹² Turkish Police Academy, Relations Between Turkey and the Turkic Republics, <http://www.pa.edu.tr/tr/taskanlik/index.php?sayfa=14&id=3>

¹³ Chocoev Z., The Turkish Factor in the Evolution of the Central Asian Republics, Central Asia and the Caucasus, № 2 (20), 2003, p. 75.

¹⁴ Անմոլ Զեսեվիի առաջին սուֆի միստիկն էր, ով ապրել է 12-րդ դարում: Նա առաջինն էր, ով փորձեց թուրքերենը մտքով արաբական և պարսկական բառերից: Նրա միստիկական քննադի պոեմը կոչվում է «Իմաստություն» (Hikmet):

¹⁵ Eight Five-Year Development Plan 2001-2006, Ankara, 2001, p. 56, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf>

¹⁶ Fuzun Akkok, Balci Ayse and Demir E. Cennet, նշվ. աշխ., էջ 142:

¹⁷ Kavak Yüksel ve Boşan Güleğin Atasöz, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akaraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 20-92, 2001, s. 95.

թուրքմենական միջազգային համալսարանը»։ Տարածաշրջանում բացվեցին նաև թուրքական կապիտալով մի շարք ոչ պետական լիցենյեր և ուսումնական հաստատություններ²¹։ Թուրքիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնախիական երկրներում թուրքերենի ուսուցման խնդրին։ Այդ նպատակով բացվեցին հատուկ դպրոցներ (TÖMER), որոնք թուրքերենի տարածման համար մեծ աշխատանք կատարեցին²²։

Միասնական կրթական համակարգ ձևավորելու նպատակով անհրաժեշտ էր թյուրքալեզու երկրների հետ ունենալ միասնական այբուբեն, որի համար հիմք էր հանդիսանում լեզվական ընդհանրությունները։ Այդ նպատակով դեռևս 1990 թ. Ստամբուլում հրավիրվել էր միջազգային կոնֆերանս «Թյուրքեստան» անունով, որտեղ Թուրքիայի պետական նախարար Կոնուկմանը հայտարարեց, որ բոլոր թյուրքերին անհրաժեշտ է մեկ ընդհանուր այբուբեն²³։ Այբուբենի փոխման հարցում մեծ ակտիվություն ցուցաբերեց նաև ԿԿԿ-ն²⁴։ Ըստ երևույթին, Թուրքիայի նպատակն էր ստեղծել «համաթյուրքական այբուբեն», որով կա փորձում էր թյուրքալեզու երկրների հետ ձևավորել միասնական լեզվական և մշակութային ընդհանրություն։ 1993 թ. մարտին Անկարայում տեղի ունեցած թյուրքալեզու երկրների համաժողովում ընդունվեց ընդհանուր այբուբենի մասին որոշումը, որը լատինատառ էր և բաղկացած 34

²¹ Чотова З., Важные Турции на развитие государств Центральной Азии, Центральная Азия и Кавказ, № 2(26), 2003, с. 85.

²² Kavak Yüksel ve Baskan Gökden Atasöz, եզվ. աշխ., էջ 98:

²³ Чуфрин Г., О политике Ирана и Турции в отношении стран Центральной Азии, Новая Евразия. Отношения России со странами Ближнего Зарубежья, Сборник статей 2, М., 1994, с. 38.

²⁴ ԿԿԿ-ն 1992 թ. մարտի 8-10-ը Անկարայում կազմակերպեց կոնֆերանս, որտեղ քննարկվեց լատինատառ այբուբենին անցնելու հարցը։ Այստեղ ընդունվեց 34 տառից բաղկացած մի այբուբեն։ Գազարեաժողովի պաշտոնական գաղափարը դարձավ Բամալի Գասիշլրայի «Dilde, Fikirde, İste Birlık» արտահայտությունը։ Այս շրջանակներում փորձում էին ձևավորել Թյուրքական միությունը (Türk Birliği) կամ էլ հասերությունը (Commonwealth)։ Սա առաջադրվեց կենտրոնախիական երկրների առաջնորդներին, սակայն նրանք հավանություն չտվեցին։

տառից²²: Ստամբուլի Մարմարայի համալսարանին կից ստեղծվեց «Թյուրքագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը», որտեղ մշակվում էր ընդհանուր այբուբենը:

Լշեք, որ 1990-ական թթ. սկզբներից թուրքական ռադիոյի և հեռուստատեսության ծրագրերում ներառվեցին այսպիսի հաղորդումներ, որոնք վերաբերում էին թյուրքական լեզվին և մշակույթին: Այս հաղորդումները բնութագրվում էին հստակ գաղափարական օւղղվածությամբ՝ շեշտելով պանթյուրքիստական գաղափարները: Սկսվեց Կենտրոնական Ասիայում թուրքերենի ուսուցումը և այդ նպատակով Անկարայի համալսարանում ստեղծվեց հատուկ բաժին, որտեղ Կենտրոնական Ասիայից եկած ուսանողները սովորում էին թուրքերեն: Նման կուրսեր ստեղծվեցին նաև կենտրոնասիական երկրների ուսուցիչների համար²³: Միաժամանակ, այբուբենը փոխելու Թուրքիայի կոչերին, կենտրոնասիական երկրները միանշանակ չպատասխանեցին: Թյուրքալեզու երկրներից առաջինը լատինատառ այբուբենին անցավ Ադրբեջանը՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին²⁴, որից հետո 1993 թ. ապրիլի 12-ին՝ Թուրքմենստանը՝ հույս ունենալով այս ուղիով ավելի շուտ մերձեցնել քաղաքակիրթ աշխարհին²⁵, իսկ սեպտեմբերի 2-ին Ուզբեկստանը: Սակայն կային լեզվական որոշ անհարթություններ, ուստի այս երկրները, նաև Ղազախստանն ընդունեցին սեփական լատինատառ այբուբենները²⁶: Ղրղզստանը թյուրքալեզու երկրներից միակն է, որ դեռևս օգտագործում է կիրիլյան այբուբենը²⁷:

Ինչ է տալիս Թուրքիային միասնական այբուբենը: Քանի որ Թուրքիան խոսում էր թյուրքական աշխարհի ստեղծման և թյուրքական միասնության մասին, ուստի անհրաժեշտ էր մեկ միասնական լեզու, որն էլ հնարավոր կլիներ միայն ընդհանուր այբուբենով: Միասնական

²² Сааранц А., Пампорокнизм в геостратегии Турции на Кавказе, М., 2002, с. 167.

²³ Чыфроч Г., նշվ. աշխ., էջ 39:

²⁴ Kara Mehmet, Türk Cumhuriyetleri ve Otuz Dört Harfli Ortak Latin Alfabesi, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/3, Spring 2009, p. 1304.

²⁵ Idris Bal, նշվ. աշխ., էջ 173:

²⁶ Zaman, 09.12.2007.

²⁷ Kara Mehmet, նշվ. աշխ., էջ 1307:

այրուրենի դեպքում կքարոզվեին միասնական գաղափարներ, կհրատարակվեին գրքեր, դասագրքեր, հոդվածներ, թերթեր, կձևավորվեր համացանցը, որոնց տարածումը թյուրքալեզու երկրներում հեշտ կլիներ և ամենակարևորը՝ կկարդացվեր: Մեր կարծիքով այս ամենի արդյունքում կապահովվեր տարածաշրջանում թուրքերենի գերակայությունը, որը հնարավորություն կընձեռներ թուրքիային տարածաշրջանում տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության հաստատման գործընթացում առավելություն ունենալ:

Թուրքիան սկսեց կենտրոնասիական երկրների հետ զարգացնել մշակութային հարաբերությունները, որի նպատակն էր զարգացնել և տարածել թյուրքական մշակույթը: Թյուրքալեզու երկրների հետ մշակութային հարաբերությունների զարգացմամբ զբաղվում էր Մշակույթի նախարարությունը (Kültür Bakanlığı), որին կից 1993 թ. հուլիսին ստեղծվեց «Թյուրքական մշակույթի և արհեստների միացյալ ղեկավարում» մարմինը (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi-TÜRKSOY)²⁸: TÜRKSOY-ը կենտրոնասիական երկրներում, բացի Տաջիկստանից, առաջադրում և իրականացնում է բազմաթիվ մշակութային ծրագրեր²⁹: Այդպիսի ծրագրերը հիմնականում կապվում են թյուրքական աշխարհում տեղի ունեցած մշակութային իրադարձությունների հետ և նպատակ ունեն ստեղծել թյուրքական աշխարհի միասնական մշակութային համակարգ:

Այսպիսով, Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիան փորձեց ազդեցության հասնել կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Այդ նպատակով նա ստեղծեց մի շարք ֆոնդեր ու կազմակերպություններ, հիմնեց դպրոցներ ու համալսարաններ, հրատարակեց դասագրքեր և այլ: Իրականացրեց բազմաթիվ կրթական ու մշակութային ծրագրեր, այդ թվում իրականացրեց քաղեր այրուրենի փոխման գործում: Կարծում ենք, Թուրքիայի իրականացրած այս քաղաքականությունը կարող էեք բնորոշել նեոպանթյուրքիզմի մի դրսևորում, որով

²⁸ TÜRKSOY-ի ստեղծման նպատակների և իրականացրած գործողությունների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ կապրը <http://www.turksoy.org> կամ Թուրքիայի Հանրապետության Մշակույթի նախարարության պաշտոնական կայքը <http://www.kultuz.gov.tr>

²⁹ Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), s. 31, <http://ekutup.dgt.gov.tr/plan/yili/plan7.pdf>

Թուրքիայի նպատակն էր կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ ձևավորել մեկ միասնական կրթական և մշակութային միություն: Վերոշարադրյալից կարող ենք եզրակացնել, որ Թուրքիային հաջողվեց իր ներկայությունը հաստատել թյուրքալեզու երկրների կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Մյուս կողմից կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների ղեկավարությունը թույլատրում է թուրքական հաստատությունների գոյությունը, սակայն դրանք պահելով իր անմիջական ուշադրության և վերահսկողության տակ:

NELLY MINASYAN

(ASPU)

EDUCATIONAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE TURKIC REPUBLICS OF CENTRAL ASIA (IN 1990'S)

At the beginning of 1990's Turkey tried to spread its influence on educational and cultural spheres of the Turkic republics of Central Asia aiming at using linguistic, religious and cultural identities. Turkey accomplished several educational programs in the region of Central Asia opening schools lyceums and universities. Many young people from the countries of Central Asia began receiving education in Turkey. Turkey tried to establish one union Latin alphabet with the Turkic Republics. In spite of the taken actions Turkic Republics except Kirgizstan accepted their own Latin alphabets.

Turkey began developing cultural relations with the Turkic Republics of Central Asia and the goal was to develop and extend Turkic culture. We can guess that Turkey managed to establish its presence in educational and cultural spheres of the Turkic Republics. On the other hand the governments of Turkic Republics allowed Turkish existence but keeping them under its control.

ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԷԹՆՈ-
ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ XVIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

XVIII դ. երկրորդ կեսին իրանական պետության կայսերին տարածքում ձևավորվում են վարչաքաղաքական նոր միավորներ՝ կիսանկախ խանություններ: Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում ստեղծվում են Դերբենտի, Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի և Սադիանի իշխանությունները:

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասը՝ շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, հնուց ի վեր ենթարկվել է էթնիկ տեղաշարժերի հյուսիսից հարավ և հակառակ ուղղությամբ: Մակայն երա էթնիկ կազմն առավել մեծ փոփոխությունների է ենթարկվել XV-XVI դդ. թյուրքական դժբաշ ցեղերի (սկզբնական շրջանում դրանք յոթն էին ռուվու, շամլու, ուսթաջու, թեքելու, ավշար, քաջար, զուլքադար) տարածաշրջան ներխուժելու հետևանքով¹: Արդյունքում XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում հայերի, պարսիկների, երեաների, արաբների, թաթերի կողքին ապրում էին թյուրքախոս ցեղախմբեր, որոնցից մի քանիսի անունները պահպանվել էին խանությունների տեղանուններում: Այսպես, բայաթ, փադար, բայանդուր, շամլու և ուսթաջու ցեղանունները պահպանվել էր Դերբենտի, Ղուբայի խանությունների համանուն գյուղերի անվանումներում²:

Խորհդային պատմագրությունն ի դեմս արևելագետ Բ. Պետրուշևսկու նշում էր, որ սկզբնական շրջանում քոչվոր թյուրք-օղուզական այդ ցեղախմբերը մեկ միասնական ժողովուրդ չէին կազմում, սակայն հետագայում նրանց մի մասը ձուլվում է

¹ Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Л., 1949, с. 90; Россия и Европа глазами Орудж-бега Баата Дон Жуан – Персидского, (пер. с англ., введ., коммент. и указ. Эфендиева О., Фарахлиева А.), СПб., 2007, с. 34.

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (հնկայում՝ ИГЭД), Архивные материалы, (под ред. Космена и Хашаева), М., 1958, с. 143, 146, 147.

«աղբբեջանական ժողովրդի» հետ³։ Այստեղ տրամաբանական հարց է ծագում, թե «աղբբեջանական ժողովուրդ» ասելով Ի. Պետրուշևսկին ի՞նչ էր հասկանում՝ այն ժողովուրդը, որն իր անվանումը ստացել էր «ընդամենը սկսած 1936 թ.» - ից⁴, թե ...

Ավելին, խորհրդային տարիներին աղբբեջանցին վերածվեց «ազգության» («азербайджанцы» ինքնանվամբ⁵), «աղբբեջանցի» տերմինը դիտարկելով որպես էթնոնիմ⁶։ Սակայն XX դ. 70-ական թթ. Ն. Գ. Վոլկովայի⁷ կովկասյան ժողովրդների էթնոգենեզին նվիրված աշխատության մեջ գետնադրված էթնոնիմների ինքնանվանումների ցանկում աղբբեջանցիները չեն հիշատակվում։ Փոխարենը գիտնականը թվարկում է այն բոլոր անվանումները, որոնցով աղբբեջանցիները հայտնի են իրենց հարևաններին⁸։

Խորհրդային պատմագիտությունը նպատակաուղղված փորձում էր Աղբբեջանի տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդներիև ձուլել միասնական խառնարանում՝ ստեղծելով «աղբբեջանցի էթնոս» էականացությունը։ Մինչդեռ այսօր պաշտոնական Բաքուն փորձում է համոզել, թե «Աղբբեջանում գոյություն ունեցող հանդուրժողականությունն օրինակ է ծառայում ողջ աշխարհի համար»⁹։

1768-1774 թթ. Սանկտ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբերը, հետազոտելով

³ Петрушевский И., *срл. աշխ.*, էջ 91; Петрушевский И., *Ислам в Иране в VII-XV веках*, Л., 1966, с. 366.

⁴ Алекперов А., *Азербайджанцы. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана*, Б., 1960, с. 71.

⁵ Трофимов А., *Азербайджанцы. Советская историческая энциклопедия*, т. I, М., 1960, с. 265-266.

⁶ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, с. 37.

⁷ Волкова Н., *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*, М., 1973, с. 178-181.

⁸ Այն դեպքում, երբ 2011 թ. սեպտեմբերին Անկարայում կայացած փառատանի շրջանակներում «Մուվաթ» լեզգիական համույթին «ժամանորին խորհուրդ էր տրվել չերգել լեզգիերեն լեզվով»։ (Даргестанский эксперт: российские ученые присутствовали при "издевательстве над адравым сказлом" в Баку.

<http://www.regnum.ru/news/1456128.html>

Հյուսիսային ու Հարավային Կովկասը, շրջանառության մեջ են դնում Այսրկովկասի Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքի թյուրքական բնակչության նկատմամբ «թաթար» տերմինը⁸:

Լախնական շրջանում «թաթար» անունը տրվում էր Մոնղոլիայի հյուսիս-արևելքում բնակվող թա-թա կամ թաթար կոչվող մոնղոլական ցեղերին, որոնք XIII դ. շարժվում են դեպի արևմուտք⁹։ Թաթար էր կոչվում Զինգիզ խանի ցնդը միայն, որը թյուրքական չէր։ Երանց հետ դեպի Ռուսիա էին գալիս բազմաթիվ թյուրքական հորդաներ, որոնց ռուսները, արդեն թյուրքացած առաջնորդների անունով, սկսեցին կոչել թաթար¹⁰։

Մենք կիսում ենք կովկասացես Ա. Կրիմսկու տեսակետն այն մասին, որ «թաթար» տերմինի կիրառումը Ղրիմի, Կազանի, Աստրախանի, Կովկասի և Ռուսաստանի այլ վայրերի թյուրքական բնակչության նկատմամբ «ոչ գիտական է»¹¹։

Փաստորեն, թեպետ մոնղոլական թաթար կոչվող ցեղն իր անունը թողել է ռուսական տափաստաններ ներխուժած ասիական բուրբ թռչվոր ցեղերի վրա, սակայն նրանք ծագումով մոնղոլ-թաթարներ չէին, այլ թյուրքեր¹²։ Հնունաբար, «թաթարը» էթնիկ անվանում չէր, այլ հանդես էր գալիս որպես մանիթոլական ողջ բնակչության հավաքական անվանում։

Եֆրոնի և Բրոքհաուզի հեղինակավոր հանրագիտարանային բառարանը ևս «թաթար» տերմինը ընկալում է որպես պատմական և ոչ

⁸ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилия, одежд, и прочих достопамятностей. ч. 2-ая., О народах татарского племени, перев. с немц., СПб., 1776, с. 45.

⁹ Географическо-статистический словарь российской империи, сост. Семенов П., т. V, СПб., 1885, с. 56; Бартольд В. В., Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Татари, М., 2002, с. 559-561.

¹⁰ Ш. и Рудиков В., Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV вв., М., 2009.

¹¹ Крамский А., - Татари. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат, т. 41, ч. 7, с. 88-89.

¹² Географическо-статистический словарь российской империи (сост. Семенов П.), т. V, СПб., 1885, с. 56-57.

ազգագրական իմաստով: Տերմինի մարդաբանական ու ազգագրական բացատրությունը ներկայացվում է միայն «թյուրք-թաթարներ» տերմինով¹⁴: Հայտնի է, որ մինչև 1930-ական թթ. Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության նկատմամբ օգտագործվում էր «աղբրեջանական թաթարներ», թյուրք կամ թաթար անվանումները¹⁵:

Բնակչության կազմի և թվաքանակի վերաբերյալ պահպանված հարուստ փաստական նյութերի (սկզբնաղբյուրների) առկայությունը թույլ է տալիս վերակազմակերպել XVIII դ. երկրորդ կեսի Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի էթնո-դավանական իրավիճակը:

Այսպես, XVIII դ. վերջին Դերբենտի խանությունում հաշվառվում էր շուրջ 21 գյուղ 1050 ծխով¹⁶, իսկ քաղաքում՝ 2090-2189 տուն¹⁷: Դերբենտի խանությունում հայկական գյուղեր չեն հիշատակվում, սակայն քաղաքի մեջ նշվում են թվով 90-93 տուն¹⁸: Քաղաքի մնացած բնակչությունը 2000 ծուխ էր՝ կազմված պարսիկներից¹⁹, ինչպես նաև թերեքսեններից ու շահսեններից, որոնք զբաղեցնում էին 17 գյուղ²⁰:

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում իր ուրույն տեղն ուներ Ղուբայի խանությունը, որը վարչական առումով բաժանված էր Ղուբայի, Մուսկուրի, Շաքրանի, Ռուստյուի, Սաադինի, Քերմեկի, Ծանալիկի և Բուդուլի մահալների (վերջին երկուսն ընդունված էր կոչել Դադստան, քանի որ բնակեցված էր լեզգիներով)²¹: Ղուբայի խանության կենտրոն

¹⁴ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрон, т. 32 а. СПб., 1902, с. 671.

¹⁵ Худадов В., Современный Азербайджан, Новая Восток, М.-Л., 1925, № 3, с. 167; Алексеров А., Азербайджанцы, Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960, с. 71-77.

¹⁶ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 176:

¹⁷ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. II, М., 1823, с. 338; ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 143, 176.

¹⁸ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 143, 202: Ս. Գմելինի վկայությամբ Դերբենտ քաղաքում 1770-ական թթ. կար շուրջ 4000 տուն, որոնցից ծայրային հայկական էին Տե'ս Գմելին С., Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III/1. СПб., 1785, с. 19; Жизнь Артемия Араратского, ч. II, СПб., 1813, с. 115.

¹⁹ Вязский О., Статистическое описание Закавказского края, ч. I, СПб., 1835, с. 33.

²⁰ Броневский С., նշվ. աշխ., էջ 339:

²¹ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 204:

հանդիսացող Ղուրա բնակավայրն, ըստ Ի. Գերբերի, տեղակայված էր Լեզգիստան նահանգում²², որի բնակիչներին նա կոչում է «լեզգիներ», «կուսիկներ», իսկ լեզուն՝ «թուրք թաթարներն» ու «լեզգիերեն»²³։ Հասկանալի է, որ դուրացիներն իրենց նահանգը բաժանում էին երկու մասի։ մի մասն իր մեջ էր ներառում Սամար գետից մինչև Կուդիալ գետն ընկած տարածքը և կոչվում էր Լեզգիստան, իսկ մյուս մասը՝ Կուդիալից դեպի լեռները, կոչվում էր Թուրքիստան։ Եվ որ ամենակարևորն է, լեզգիներն իրենց համարում էին Ղուրայի բնիկներ, իսկ թաթարներին՝ եկվորներ²⁴։

Ղուրայի խառնության Մուսկուրի, Բերսեկի և Սաադինի մահալների բնակչությունը թաթախոս շիաներ էին։ Մուսկուրի մահալի Կարայի գյուղում բնակվում էին մի քանի ընտանիք բոջաներ²⁵։ Ծաբրանի մահալը բնակեցվել էր Հուսեյին-Ալի և Տաթայի խոսների կողմից Մուղանի դաշտից փոխադրված շահսեններով և Իրանից ու հարևան այլ վայրերից թյուրքախոս եկվորներով²⁶։ Հայկական գյուղեր կային Մուսկուրի մահալում (վեց գյուղ 180 ծուխ, վեց եկեղեցի²⁷), իսկ Նաբրան (Մուսկուրի մահալում)²⁸ և Կուլգաստ գյուղերը (200 ծուխ)²⁹ հրեարևակ էին։ Ի. Գերբերը (XVIII դ. սկիզբ) եղում էր, որ ի տարբերություն հրեաների, որոնք չէին խոսում մայրենի լեզվով (միայն ռաբբիներն էին օգտագործում այն), հայերը խոսում էին «իրենց հայերեն լեզվով», թեպետ օգտագործում էին նաև այն նահանգի լեզուն, որտեղ ապրում էին³⁰։

Խանության վարչական կենտրոնն դարձած Բաբու քաղաքում XVIII դ. վերջին կային մահմեդական 500-620 ծուխ և 40 հայկական ծուխ, իսկ

²² Ի դեպ, Ի. Գերբերը Լեզգիստանում էր տեղակայում Ակուշա, Թարատարան, Կուրայի, Կուրդի, Ղուրա, Գուլախան, Ծաբի բնակավայրերը։ ИГЭД, Եզվ. աշխ., էջ 101-110։

²³ ИГЭД, Եզվ. աշխ., էջ 107։

²⁴ Обзорение российских владений за Кавказом..., ч. IV, с. 118-119.

²⁵ Обзорение российских владений за Кавказом ... ч. 4, с. 120.

²⁶ Броневский С., Եզվ. աշխ., էջ 382-383; Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4, с. 119.

²⁷ ИГЭД, Եզվ. աշխ., էջ 205։

²⁸ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4, с. 120.

²⁹ ИГЭД, Եզվ. աշխ., էջ 20; Броневский С., Եզվ. աշխ., էջ 384։

³⁰ ИГЭД, Եզվ. աշխ., էջ 116-117։

իշխանության 34 գյուղերում՝ 580-850 ծուխ²⁵ XIX դ. սկզբին Բաքվի խանությունում քուրքական ցեղերով բնակեցված էին միայն 6 գյուղ, մնացյալը պարսկական էին, իսկ հայկական տների թիվը Բաքվում 200 էր²⁶: Քաղաքի շրջակայքում բնակվում էին կրակապաշտ պարսեր կամ գեբրեր և հեղիկներ²⁷:

Պարսիկները համարվում էին Բաքվի խանության բնիկներ, իսկ «թաթարներով բնակեցված շատ գյուղեր եիմևել էին հետագայում»²⁸:

Ինչ վերաբերվում է Սադիանի գավառին, ապա գյուղերն այստեղ անկանոն կերպով սփռված էին Կուր գետի երկու ափերով, որոնցում ապրում էին պարսիկներ, թաթարներ, «ոչ մեծ քանակությամբ հայեր»²⁹ ու հեղիկներ³⁰:

Սադիանի բնակչության հարևանությամբ՝ Մուղանի դաշտում, որը համաձայն որոշ աղբյուրների պարսիկները կոչում էին Քուրդիստան³¹, ապրում էին շահսեենները³²: Շամախի քաղաքում հիշատակվում էր 710 պարսկական և 70 հայկական տուն, իսկ քաղաքի շուրջը՝ 840 քուչկորական ծուխ³³:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում ամենախիտ բնակեցվածը Շամախիի խանությունն էր, որտեղ առկա էին 66 պարսկական (2700 ծուխ) և 6 հայկական գյուղեր (230 ծուխ) ⁴⁰:

²⁵ Бродневский С., նշվ. աշխ., էջ 401; ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 168, 178:

²⁶ Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью, К., 1849, с. 245.

²⁷ Евещкий О., նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁸ Обозрение российских владений за Кавказом... т. 4, с. 42-43; Евещкий О., նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁹ Гмелин С., նշվ. աշխ., էջ 112-113:

³⁰ Евещкий О., նշվ. աշխ., էջ 33:

³¹ Путешественники об Азербайджане (сост. Ямпольский З.), т. 1, Б., 1969, с. 397.

³² Շահսեանների մասին տե՛ս Բալբուրդյան Վ., Դրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 316; Огуннович И., Сведения о шахсевенях. Кавказский календарь на 1870 год, Т., 1871, с. 68-84.

³³ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 164:

⁴⁰ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 164-165, 179:

քոշաների մի քանի բնակավայրեր (200 ընտանիք), կրակապաշտ հեղինկներ⁶¹:

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի բնակչության կազմի և խտության մասին XVIII դ. վերջի տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ ամենախիտ բնակեցվածը Շամախիի խառնությունն էր:

<i>ԴԵՐԲԵՆՏԻ, ՂՈՒԲԱՅԻ, ՇԱՄԱՄՈՒ, ԲԱՔՎԻ ԵՎ ՍԱՂՅԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԲԱՆԱԿԸ 1798 թ. ՏՎՅԱԼՆԵՐՈՎ⁶²</i>			
<i>խտության անվանումը</i>	<i>Բաղաքների քանակը</i>	<i>Գյուղերի Քանակը</i>	<i>Բնակչության թվաքանակը</i>
Դերբենտի	1	15	9 300
Ղուբայի	1	266	23 147
Շամախիի	1	30	30 000
Բաքվի	1	36	9 000
Սաղխանի	1	30	5 000
Ընդամենը	1	377	76 447

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում ապրող մահադեպական բնակչության վերաբերյալ XVIII դ. ուս հետազոտողների իրականացրած ազգագրական հետազոտությունները չէին պարունակում էթնոքանական խոր ուսումնասիրություններ: Երանցում գրեթե ամբողջությամբ բացակայում էր թյուրքական քոչվոր ցեղերի մասին տեղեկատվությունները շեշտելով միայն դավանական կողմը: Առաջին հայացքից ազգագրական հետազոտության համար սովորական մի երևույթ, որը նոր խնամոտ և բովանդակություն է ստանում, էր այն դիտարկում ներ Ռուսաստանի այսրկովկասյան քաղաքականության համատեքստում: Եւ Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի խտությունները ձգտում էր իր համար աստվել կանխատեսելի դարձնել, պարզելով կրակում քաղաքական հուսալի հեռադասի ի դեմս քրիստոնյա բնակչության և «ոչ հուսալի» քաղաքական ուժի տունի թաթարների⁶³ թվաքան հարաբերակցությունը:

⁶¹ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. III, с. 75.; Эмелянов О. նշվ. աշխ., էջ 33:

⁶² ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 210:

⁶³ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4, с. 166-167.

Նետևաբար, XVIII դ. ռուսական հետազոտողները Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնոբանական հարցը «լուծել էին» նրանց տալով ընդհանրական «թաթարներ» անվանումը ջանասիրաբար ընդգծելով վերջիններիս դավանական պատկանելությունը:

Այսպիսով, Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի էթնո-դավանական իրավիճակը XVIII դ. երկրորդ կեսին խայտաբղետ գունապեակ էր հիշեցնում: Բուև Աղվանքի պատմական այս տարածքում բնիկ ժողովրդներից բացի XVIII դ. երկրորդ կեսին բնակվում էին նաև հայեր, պարսիկներ, հրեաներ, թաթեր, արաբներ և թյուրքալեզու եկվոր գանազան ցեղախմբեր:

XVIII դ. ընթացքում ռուս հետազոտողները տարածաշրջանի քոչվոր թյուրք-թաթարների էթնիկ կազմը խոր ուսումնասիրության չեն ենթարկել՝ նշելով միայն դավանական պատկանելությունն ու նրանց կոչելով մահմեդականներ ընդհանրական անվանումով: Իսկ աղբյուրաբանական պատմագրության ջանքերն ապացուցելու համար XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում «աղբյուրաբանական ժողովրդի» գոյության փաստը «թաթարներ» տերմինի համատեքստում՝ ազգավազում են տարածաշրջանի պատմությունը:

GOHAR MKHITARYAN

(IOS)

ETHNO-RELIGIOUS STATUS OF NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

Since early ages North-Eastern Transcaucasia has undergone ethnic changes – ethnic movements from north to south and from south to north. As a result of this, during the second half of the 18th century its area was populated by groups of various ethnic units. Besides the native nations, Armenians, Persians, Arabs and many Turkic-language nomadic tribes lived in this region called Aluank (Albania) in the second half of the 18th century. In the article the author tries to reveal the ethno-religious affiliation of the region's Turkish nomadic tribes "Tatars" in the second half of the 18th century, as well as Russia's undertakings to explore the region.

**ԹՈՒՐԳԱՅԻ ՈՉ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԼԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ
ԿԱԼՎԱՍՔՆԵՐԻ ԱՆԻՐԸ (1923-2011 ԹԹ.).
ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ**

Մեր ժամանակներում ցանկացած պետության կողմից էրեխկ, կրոնական, լեզվական, սեռային կամ այլ տիպի խտրականության դրսևորումները համարվում են գործող միջազգային կոնվենցիաներով ու խաբտիաներով սանմանված չափանիշների խախտում: Մի շարք նմանատիպ փաստաթղթեր, այդ թվում 1949 թ.-ին ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, 1954 թ.-ին Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան, 2003 թ.-ին Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրն ու Տևտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը ստորագրած Թուրքիան՝ իր քաղաքացի ոչ մուսուլմանների նկատմամբ ցայտօր շարունակում է վարել խտրական քաղաքականություն, ինչի վառ ապացույցն է ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքների (վաքըֆների) հարցում պետության որդեգրած դիրքորոշումը:

Վաքըֆը (արաբ. **فأ**, թուրք. *Vakıf*) իսլամական իրավունքում սեփականատիրոջ կողմից համայնքին, պետությանը կամ մասնավոր անձին կրոնական կամ բարեգործական կարիքների համար տրամադրված սեփականությունն է, որն ազատվում է հարկ վճարելու պարտավորությունից և որից ստացվող նկատմամբ մի մասը հատկացվում է սեփականատիրոջն ու նրա ժառանգներին: Ներկայումս Թուրքիայում վաքըֆի կարգավիճակ ունեն ոչ մուսուլմանների հիվանդանոցները, դպրոցները, որբանոցներն ու նման այլ կառույցներ, որոնց դերը համայնքների պահպանման և զարգացման հարցում անգնանաստի է: Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ոչ մուսուլմանների վաքըֆների շուրջ ծավալված գործընթացների

¹ www.mfa.gov.tr/sub.en.mfa7690ae1fb-2099-44cc-a4b-925c62e1425a

պատմական համատեքստն ու վերջին տարիներին տեղ գտած և ներկայումս էլ շարունակվող զարգացումները:

Անդրադառնալով վաքըֆների ինդրի պատմական համատեքստին՝ նշենք, որ 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագրով Թուրքիայի ոչ մուսուլման քաղաքացիներին ի թիվս այլ իրավունքների շնորհիվ սեփական միջոցներով բարեգործական, կրոնական, կրթական հաստատություններ հիմնելու և ղեկավարելու իրավունք²: Մակայն հետագայում ընդունված թուրքական օրենքները ի չիք դարձրին այդ իրավունքի կիրառումը: 1924 թ. մայիսի 3-ին խայիֆայության վերացումից հետո վերաձևավորվեց կրոնի և վաքըֆների նախարարությունը, իսկ վաքըֆների նկատմամբ սահմանվեց պետական վերահսկողություն³: 1926 թ. ընդունված Քաղաքացիական օրենսգրքի 74-րդ հոդվածով ոչ մուսուլմաններին արգելվեց կոր վաքըֆներ հիմնել⁴: 1930 թ. ոչ մուսուլմանների գերեզմանատները պաշտոնապես փոխանցվեցին քաղաքային իշխանությունների գերակայության տակ՝ զրկվելով պետական մարմիններից անկախ գործելու հնարավորությունից: 1935 թ.-ին Կալվածքների մասին 2762 օրենքով ոչ մուսուլմանների համայնքային վաքըֆները անցան Կալվածքների տնօրինության (ԿՏ) վերահսկողության տակ⁵: Նույն տարում վաքըֆներից պահանջվեց մինչ 1936 թ. մարտ ամիսը իրենց պատկանող անշարժ գույքի վերաբերյալ հայտարարագիր ներկայացնել ԿՏ⁶: Հայտարարագրերը հանձնելուց հետո մինչ 1974 թ. իրավական առումով այս հարցում որևէ զարգացում չարձանագրվեց: Կիպրոսյան ճգնաժամի սրացման ժամանակ

² Ключников Ю., Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотях и декларациях, выпуск I, Акты советской дипломатии, часть III, от снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской Революции, М., 1928, с. 206-207.

³ 3 mart 1924 devrim yasaları, http://www.addire.com/index.php?option=com_content&view=article&id=663-3-mart-devrim-yasalari&catid=36:guncel-yazilar&Itemid=66.

⁴ Aktar A., Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" politikaları, İstanbul, 2000, s. 109.

⁵ Alptekin E, Vakıflar Yasası kabul edildi: Sıra Lozan'a mı geldi?, www.turksolu.org.

⁶ Oran B., Türkiye'de azınlıklar: kavramlar, Lozan, iç mevzuat, içtihat, uygulama, İstanbul, 2004, s. 84.

թուրքական իշխանությունները, ցանկանալով Ստամբուլի հունական համայնքի վրա ճշում գործադրելու միջոցով զիջումներ ստանալ Հունաստանից, համայնքային կառույցներից պահանջեցին ներկայացնել իրենց պատկանող ունեցվածքի սեփականության վկայագրերը: Գործնականում այս պահանջի իրագործումն անհնար էր, քանի որ վաքըֆները հիմնադրվել էին Օսմանյան ժամանակներում, երբ նման փաստաթղթեր չէին տրվում, ուստի ԿՏ-ն հայտարարեց, որ դրանց կարող են փոխարինել 1936 թ.-ի հայտարարագրերը: Ընդ որում, քանի որ դրանցում վաքըֆներին վերապահված չէր նոր անշարժ գույք ձեռք բերելու իրավունք (այդպիսի իրավունքներ հայտարարագրերում առհասարակ չեն ամրագրվում), որոշվեց 1936 թ.-ից հետո ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքներին փոխանցված անշարժ գույքն անհատույց բռնագրավել և վերադարձնել օրինական տերերին, իսկ վերջիններին մահի կամ ժառանգներ չունեցալու պարագայում՝ պետականացնել այն: Հաշվի առնելով, որ կալվածքների ձեռք բերած ունեցվածքի մեծ մասը կտակված կամ նվիրաբերված էր միայնակ ծնրերի կողմից՝ պարզ է դառնում, որ առգրավված գույքը հիմնականում պետականացվեց: Այս անօրինականը վերջ դնելու համար ոչ մուսուլմանները սկսեցին պետության դեմ դատական հայցեր ներկայացնել, սակայն հարուցված դատական գործերը միշտ էլ հոգուտ պետության էին ավարտվում:

Համայնքային սեփականության խնդրի շուրջ նոր զարգացումներ ծավալվեցին 1999 թ.-ից, երբ Թուրքիան պաշտոնապես ճանաչվեց ԵՄ անդամակցելու թեկնածու և սկսվեց նվրոպական պետությունների հետ «ներդաշնակեցման» գործընթացը, որի շրջանակներում ի թիվս այլ խնդիրների Եվրոհանձնաժողովը բարձրաձայնեց ոչ մուսուլմանների վաքըֆների տեղիուման խնդրի շուտափույթ լուծման կարևորությունը: Զուգահեռաբար ոչ մուսուլմանները սկսեցին Թուրքիայի դեմ դատական հայցերով դիմել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան և դատերը շահել: Պետությունը ստիպված էր որոշակի բարեփոխումներ իրականացնել, 2002-2003 թթ.-ին ոչ մուսուլմաններին թույլ տրվեց նախարարների խորհրդի կամ ԿՏ-ի համաձայնությամբ կրոնական, բարեգործական, կրթական, առողջապահական, մշակութային նպատակներով գույք ձեռք բերել և գրանցել: Զնականորեն խնդրին լուծում տրվեց: Սակայն նման համաձայնություն

ձեռք բերելու գործընթացի բարդության պատճառով՝ 2003-2008 թթ.-ին ներկայացված 1262 հայցադիմումից միայն 366-ը դրական լուծում ստացավ⁷: Ֆերես Թուրքիայի պարագայում դա էլ ձեռքբերում է Այս փուլում, սակայն 1974 թ.-ից հետո պետականացված գույքի վերադարձի կամ դրա դիմաց փոխհատուցում վճարելու կարևորագույն խնդրին որևէ անդրադարձ չարվեց: Խնդրին լուծում տալու փորձ էր 2005 թ.-ին ընդունված թիվ 5555 օրենքը⁸, որ սահմանափակ շրջանակներում վերականգնում էր ոչ մուսուլմանների Լոզանի պայմանագրով, Թուրքիայի Սահմանադրությանը և մարդու իրավունքների միջազգային կոնվենցիաներով անրագրված իրավունքները: Օրենքը սակայն կյանքի չկոչվեց, քանի որ երկրի նախագահ Ա. Սեզերը, պատճառաբանելով, որ դրա հոդվածներից ինը հակասում են ազգային շահերին ու հանրային բարօրությանը, վետոյի իրավունք կիրառեց⁹: Երկրի նախագահի կողմից հնչեցված այս ձևակերպումը մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ ոչ մուսուլմանները Թուրքիայում համարվում են օտար, թշնամի տարրեր, ում իրավունքներ շնորհելու հարցը դիտարկվում է ոչ թե ներքին իրավական խնդրի, այլ ազգային անվտանգության տեսանկյունից: 2007 թ.-ի խորհրդարանական ընտրություններում ԱԶԿ հաղթանակից հետո թուրքական պառլամենտը կրկին անդրադարձավ 5555 օրենքի քննարկմանն ու 2008 թ.-ի փետրվարին առանց փոփոխությունների ընդունեց այն 5737 համարի տակ¹⁰: Նոր օրենքով համայնքային կառույցները ստացան անշարժ գույք ձեռք բերելու իրավունք: Վաքքիներին թույլ տրվեց ԿՏ գիտությամբ օգնություն ստանալ արտերկրից, ինչը ապագայում հնարավորություն կտա ՀՀ-ից կամ սփյուռքից օրինականորեն աջակցել Ստամբուլի հայ համայնքին: Օրենքի մի շարք կետեր, սակայն կրկին ոտնահարում էին ոչ մուսուլմանների շահերը: Նախ օրենքով համայնքային վաքքները մնացին ԿՏ վերահսկողության տակ, որին իրավունք վերապահվեց միանձնյա որոշել, արդյոք կալվածքները կիրառվում են բարեգործական

⁷ Kurban D, Hatemi K, *The Story of an Alien(ation): Real Estate Ownership Problems of Non-Muslim Foundations and Communities in Turkey*, a. 26

⁸ Նույն անդում, էջ 27:

⁹ Նույն անդում:

¹⁰ Նույն անդում:

նպատակներով թե ոչ և բացասական պատասխանի դեպքում պետականացնել դրանք: Երկրորդ, օրենքն ամրագրեց միջազգային իրավունքի փոխադարձության սկզբունքի կիրառումը: Մեկ այլ պետության քաղաքացիների նկատմամբ ընդունելի այս սկզբունքի կիրառումը սեփական քաղաքացիների կրոնական չափանիշով անջատված մի մասի նկատմամբ միջազգային նորմերի կռախուստն է և կրոնական խտրականության բացահայտ դրսևորում: Երրորդ, 5737 օրենքով նոր վաքրֆներ ստեղծվելու են գործող քաղաքացիական օրենսգրքի հիման վրա, որն իր հերթին արգելում է ոչ մուսուլմաններին նման կառույցներ ստեղծել: Նորից ակնհայտ է կրոնական խտրականությունը: Չորրորդ, այս օրենքով այն համայնքային հաստատություններին, որոնց հիմնադրման փաստաթղթում նախատեսված է միջազգային շփումների զարգացում, տրվում է միջազգային առաքրեզում ազատ գործելու, նոր մասնաճյուղեր հիմնելու հնարավորություն: Փաստորեն, ոչ մուսուլմանների օսմանեյան շրջանում հիմնադրված վաքրֆները, որոնց փաստաթղթերում նման կետ լինել չէր կարող, նորից ակնհայտ մնացին: Օրենքի վերջին և ամենակարևոր կետը, որ վերաբերում էր բռնագրավված անշարժ գույքի վերադարձին, նա չի դիմանում ոչ մի քննադատության: Նախ պետականացումից հետո երրորդ կողմերին փոխանցված գույքի համար փոխահատուցում վճարելու որևէ մեխանիզմ սահմանված չէր, իսկ պետության գերակայության տակ գտնվող գույքի վերադարձի համար նախատեսված պայմաններն ու ԿՏ ներկայացվելիք փաստաթղթերի ցուցակը այնքան մեծ ու բարդ էր, որ անգամ թուրք իրավաբանների կարծիքով օրենքի նշանակությունը գրայանում էր: Ավելին, ԿՏ արգելքը հաղթանարելուց հետո էլ հայցողները հանդիպում էին պետոեզիստերի և վարչաարարական այլ մարմինների համառ դիմադրությանը: Արդյունքում 2008-2010 թթ. երկայացված 1410 դիմումներից 181 ստացան դրական, 347-ը բացասական պատասխան, իսկ 893-ը չքննարկվեցին փաստաթղթերի անբավարարության պատճառով¹¹:

¹¹ Akçadağ G., *The Appreciation of Non-Muslim Foundations and Religious Buildings*, www.turkishny.com

Վարդիների խեղրում իրավական առումով նոր առաջընթաց էր 2011 թ. օգոստոսի 27-ին թիվ 651 դեկրետով Կալվածքների մասին օրենքին կցված 11 հոդվածը, որով պետությունը երաշխավորեց բռնագրավված համայնքային սեփականության վերադարձը օրինական տերերին¹²: Վարչապետ Էրդողանը հայտարարեց, որ իրենց երկրում ցանկացած տիպի խտրականության ժամանակները անցել են¹³: Մեպտեմբերի 7-ին նվրայական և ամերիկյան դիվանագետների հետ հանդիպման ընթացքում Կալվածքների Տնօրինության գլխավոր տնօրեն Ա. Էրթենը հայտարարեց, որ այս օրենքում հաշվի են առնված նախորդ օրենքներում տեղ գտած անճշտություններն և արված է ամեն ինչ առավելագույն արդյունք ապահովելու համար¹⁴: Անշուշտ օրենքի ընդունման հիմքում ընկած էր ոչ թե ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ հանկարծակի ծագած հոգածությունը, այլ շատ ավելի պրակտիկ նկատառումներ: Մի կողմից այն ուղղված էր թուրքական կառավարությանը նյութական վնաս պատճառած Մարդու իրավունքների նվրայական դատարան ներկայացվող հայցերի քանակի կրճատմանն ու դրանց պատճառով նսեմացած միջազգային հեղինակության վերականգնմանը և նույնիսկ բարելավմանը: Մյուս կողմից դեկրետը պատասխան էր 2011 թ. հուլիսի 15-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովում ընդունված թիվ 306 բանաձևին, որում Թուրքիային կոչ էր արվում վերադարձնել եկեղեցիները, դպրոցները, հիվանդանոցները, հուշարձանները, սրբավայրերը՝ օրինական տերերին¹⁵:

Դեկրետի երապարակումը դրական արձագանք ստացավ միջազգային հանրության կողմից: Թուրք իրավաբան Օ. Ջենգիզը այս դեկրետը նույնիսկ հեղափոխություն անվանեց¹⁶: Թուրքաբնակ ոչ

¹² 11-րդ հոդվածը ամբողջությամբ յոնս՝ www.vgm.gov.tr

¹³ Arsu S., Turkey to Return Seized Property to Minorities, The Armenian Mirror-Spectator, 03.09.2011.

¹⁴ <http://www.vgm.gov.tr/duyurudetay.aspx?id=40>

¹⁵ U.S. Congress House Resolution 306, <http://www.atour.com/government/usa/20110630a.html>

¹⁶ Cengiz O. K., Their Properties Have Been Given Back, What About Seized Foundations?, www.todayssaman.com

մուսուլմանները սակայն թերահավատորեն են մտածելու հարցին՝ ակնկալելով, որ թուրքական դատական տարբերակով կառավարության ընդունած թվացալ ժողովրդավարական օրենքում տեղ գտած առաջին հայացքից անտեսանելի խութերը, դուրս մնալով հանրության լայն շրջանակների ուշադրությունից, կխափանեն դրանց լիարժեք կիրառումը: Օրինակ, արդեն հայտնի է, որ պետությունը վերադարձնելու կամ փոխհատուցում է տրամադրելու միայն այն գույքի դիմաց, որ բռնագրավվել է 1936 թ.-ից հետո և մինչ այժմ պետական հովանու տակ է կամ որոշակի զումարով վերավճատվել է երրորդ անձանց, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դրան հաջորդած տարիներին խլված, ինչպես նաև բռնագրավումից հետո նախկին տերերին անհատույց վերադարձված գույքը որևէ կերպ չի փոխհատուցվելու¹⁷: Բացի այդ անշարժ գույքը ետ վերցնելու կամ փոխհատուցում ստանալու համար անհրաժեշտ է մեջլիսի դրական որոշումը, սակայն դրա համար անհրաժեշտ չափանիշները սահմանված չեն: Թուրք գիտնական Չեթինօղլուի վկայությամբ պետությունը իր համար խուսանավելու հնարավորություն է թողել¹⁸: Այս դեկրետի իրագործումը դեռ ընթացքի մեջ է, և միայն որոշ ժամանակ անց հնարավոր կլինի տալ ավելի ճշգրիտ գնահատականներ:

Այսպիսով, տասնամյակներ շարունակ ոչ մուսուլմանների վաքրֆների հարցում Թուրքիայի հանրապետության վարած քաղաքականությունը արտացոլում էր պետության կողմից նրանց նկատմամբ որդեգրած խտրական մտածումները և նպատակ ուներ հնարավորինս կրճատել դրանց կշիռն ու ազդեցությունը: Սակայն ԵՄ անդամակցելու թեկնածու դառնալուց հետո Թուրքիան արտաքին ճնշման տակ ստիպված էր այս հարցը ընդգրկել բարեփոխումների օրակարգում: 2003-2011 թթ. ընդունվեցին մի քանի օրենքներ, որոնք տեսականորեն լուծեցին ամկա խնդիրների մեծ մասը: Սակայն իշխանությունները չդրսևորեցին հետևողականություն դրանց գործնական կիրառությունը ապահովելու համար, ավելին՝

¹⁷ Getinoglu S., Foundations of Non-Muslim Communities: The Last Object of Confiscation, <http://neweasternpolitics.wordpress.com>

¹⁸ Լույս տեղում:

վարչարարական հասակարգը ամեն կերպ փորձեց տապալել դրանք: Որպես հետևանք՝ բարեփոխումների իրագործումը զրեթե տապալվեց: 2011 թ. օգոստոսին ընդունված 651 դեկրետով, այս խնդիրը մտավ երբ փուլ, որի հաջողության կամ ձախողման մասին կարելի է կլինի խոսել միայն որոշ ժամանակ անց:

NAIRA POGHOSYAN
(YSU)

**THE PROBLEM OF NON-MUSLIM COMMUNITY FOUNDATIONS
IN TURKEY (1923-2010). A BRIEF ESSAY**

Turkish authorities being strongly pronounced nationalists have always tried to exile, suppress and assimilate ethnic-religious minorities of their country. The striking demonstration of this was the state policy on the community foundations of Non-Muslim minorities. Treaty of Lausanne granted Non-Muslims right to establish and manage their own educational, healthcare, religious and charitable institutions. However, upon the enactment of a series of laws, acts and practices state did not only restrict the implementation of this right but even gave itself possibility to seize non-Muslim foundations' real estate. Such situation lasted for many decades. Only in 1999 when Turkey became a candidate for the European Union it had to make some amendments to existing legislation. The reforms provided community foundations with such vital rights as acquiring and disposing assets, registering assets in their possession and even returning of the seized property.

**ՀԱՅ – ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ
ՄԱՌՆՑՄԱՆ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ**

2009 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Եվեյցարիայի Ժյուրիյա քաղաքում Հայաստանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարները ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների ղեկավարների ներկայությամբ ստորագրեցին արձանագրություններ, որոնց նպատակն էր կարգավորել երկու երկրների միջև հարաբերությունները և սկսել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը: Բանակցությունները, որոնք նախորդել էին այդ ստորագրման արարողությանը Եվեյցարիայում ընթացել էին մոտ մեկ տարի՝ տեղի արագործնախարարության միջնորդությամբ և, փաստորեն զարգացրել էին Հայաստանի նախագահ Մերժ Մարգարյանի և Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլի կողմից Երևանում մեկնարկած «Ֆուտբոլային դիվանագիտությունը»¹:

¹ «Ֆուտբոլային դիվանագիտության» ու ՀՀ և Թուրքիայի քաղաքական և վերլուծական ջրբանակների արձագանքների մասին մասնավորապես տե՛ս Սաֆարյան Ա., Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորումը որպես քաղաքական օրակարգի խնդիր, «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.06.2009, www.hhpress.am, նույնի՝ Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորումը որպես քաղաքական օրակարգի խնդիր, «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.06.2009, www.hhpress.am, Սաֆարյան Ար., Սաֆարյան Ալ., «Ֆուտբոլային դիվանագիտության լուսաբանումը թուրքական ՋԱՄ-ներում», ՀՀ ՊՆ Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինտիստուտի աշխատանքային տեսուրներ, Ե., 2008, էջ 184-196, Սաֆարյանի Ռ. Ա., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Ե., «Ճանգավ-97», 2003, էջ 96, Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2009, էջ 210, Глазкова А. В., Современное состояние и перспективы армяно-турецкого урегулирования, Армяно-российское взаимодействие и региональные проблемы, Է., 2011, с. 43-46, Мелконян Р. Օ.,

2010 թվականի ապրիլի 22-ին ՀՀ Ազգային ժողովում մեծամասնություն կազմող ՀՀԿ, ԲՀԿ և ՕԵԿ քաղաքական խորհուրդները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որով տեղեկացրեցին, որ հայ-թուրքական արձանագրությունները դուրս են բերվում ԱԺ քառօրյա նիստերի օրակարգերից: Սա քաղաքական որոշում էր, որև ազդարարեց վերոնիշյալ կարգավորման գործընթացի սառեցումը: Կոալիցիայի հայտարարության մեջ ասվում էր. «Վերջին երկու տարիների ընթացքում ՀՀ Նախագահը, ՀՀ Ազգային ժողովի քաղաքական մեծամասնության աջակցությամբ հետևողական քայլեր իրականացրեց առանց նախապայմանների հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման ուղղությամբ: Այդ գործընթացին իրենց ակտիվ ավանդը բերեցին ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Ֆրանսիան, Շվեյցարիան: Աշխարհի բազմաթիվ երկրներ դրականորեն արձանագրեցին այդ նախաձեռնությանը՝ ընդգծելով դրա բացառիկ կարևորությունը տարածաշրջանային կայունության հաստատման և անկա հիմնախնդիրները քաղաքակիրթ երկխոսությամբ լուծելու հարցում: Հայկական կողմի կառուցողական ջանքերը և միջազգային հանրության ակնկալիքները շարունակաբար բախտեցին թուրքական կողմի անհետևողական, խուսափողական դիրքորոշումներին, շարունակական նախապայմանների առաջադրման քաղաքականությանը, որը փակուղի մտցրեց հայ-թուրքական արձանագրությունների խելամիտ ժամկետներում վավերացման գործընթացը»²: Հայտարարությունում այնուհետև նշվում էր, որ կոալիցիոն մեծամասնությունը անընդունելի է համարում թուրքական կողմից հեշտոլ հայտարարությունները, որոնցով հայ-թուրքական արձանագրությունների վավերացումը Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում տնտիջական կախվածության մեջ է դրվում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումից:

О проблеме оценки нынешнего этапа диалога Армения-Турция, Армие-российское взаимодействие и региональные проблемы, Е., 2011, с. 47-51, Сафарян Ар., Сафарян Ал., О стремлении вовлечения Турции в процесс урегулирования Карабахского конфликта, Армие-российское взаимодействие и региональные проблемы, Е., 2011, с. 52-55.

² Կոալիցիայի հայտարարությունը արձանագրությունների վերաբերյալ, 22.04.2010, <http://www.aynor.am/am/news/2010/04/22/NA-protocols/>

Միաժամանակ, նկատի ունենալով թուրքական կողմի հրաժարումն առանց նախապայմանների խելամիտ ժամկետներում արձանագրությունները վավերացնելու պարտավորություններից, կռալիցիոն մեծամասնությունը իմաստագրկված համարեց այս փուլում դրանց վավերացման գործընթացի հետագա շարունակումը Հայաստանի խորհրդարանում, անհրաժեշտ համարվեց առկախել այդ գործընթացը՝ հանելով դրանք քառօրյա նիստերի օրակարգից, մինչև որ թուրքական կողմը պատրաստ կլինի առանց նախապայմանների գործընթացը շարունակելու³:

Լույս օրը 22 Նախագահ Մերժ Սարգսյանը ելեց. «Ողջ աշխարհին մենք ցույց տվեցինք մեր սկզբունքային դիրքորոշումն այս հարցում՝ հանդես գալով միայն կառուցողական դիրքերից: Մենք հարտարարեցինք նաև, որ Թուրքիայի կողմից արձանագրությունները, պայմանավորվածությամբ համաձայն, առանց նախապայմանների և ռոջամիտ ժամկետներում վավերացման դեպքում, Հայաստանի խորհրդարանի կողմից դրանց վավերացման տապալումը բացառվում է... Մեկ տարի շարունակ Թուրքիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից նախապայմանների լեզվով շարադրված հրապարակային խոսքերի պակաս չի զգացվել, մեկ տարի շարունակ Թուրքիան ամեն ինչ արել է ժամանակ ձգելու և գործընթացը տապալելու համար... Թուրքիան պատրաստ չէ սկսված գործընթացը շարունակել և առանց նախապայմանների, արձանագրությունների տառին համապատասխան քաղերով առաջ շարժվել: Ողջամիտ ժամկետները, մեր կարծիքով ավարտվել են: Ամեն գնով ապրիլի 24-ն անցկացնելու թուրքական գործելաճը պարզապես անընդունելի է: Մենք անընդունելի ենք համարում նաև Հայաստան-Թուրքիա երկխոսությունն ինքնակառավարող դարձնելու անիմաստ ձեռագիրը և այս պահից սկսած՝ հարաբերությունների կարգավորման ներկա փուլը համարում ենք սպառված⁴:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Նախագահ Մերժ Սարգսյանի հեռուստաուղերը Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի վերաբերյալ, 22.04.2010, <http://president.am/events/statements/arm/7year-2010&pin-38&id-60>

2011 թվականի փետրվարի 21-ին, մի շարք լրատվական գործակալություններ հղում անելով թուրքական դիվանագիտական աղբյուրներին, եջել էին, որ մարտին Մոսկվայում կայանալու է հանդիպում հայ և թուրք դիվանագետների միջև: Այդ մասին, ըստ նույն աղբյուրների, պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել Թուրքիայի և ՌԴ փոխարտգործնախարարների միջև կայացած հանդիպման ժամանակ: Տեղեկատվություն էր տարածվել այն մասին, որ թուրքական կողմին Հայաստանի հետ հարաբերությունները կորմալացնելու համար կբավարարի նույնիսկ «Ադրբեջանի գրավյալ որոշ տարածքների» ազատումը: Հայաստանում այդ մասին զրույցներ են վարել ՌԴ, ինչպես նաև ԱՄՆ բարձրաստիճան դիվանագետները: ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական ներկայացուցիչն այդ կապակցությամբ հստակ ասել է, որ «Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար կոր բանակցությունների կարիք չկա՝ անկախ ձևաչափից: Կան ստորագրված արձանագրություններ, որոնք պետք է վավերացնել և իրականացնել առանց նախապայմանների: Սա է միջազգային հանրության և Հայաստանի դիրքորոշումը»⁵:

2011 թվականի մարտի 10-ին Լատվիայի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ ՀՀ Նախագահը, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացին, ասաց, «Հայաստանի համար որևէ նախապայման ընդունելի չէ, մտնալնայ այն նախապայմանները, որոնք թուրքերը փորձում են առաջադրել՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի, Հայոց ցեղասպանության հարցերի հետ: Մենք այս պահին ոչ խոսելիք, ոչ անելիք չունենք կրակից հետո»: Նախագահը եջեց, որ «Հայ-թուրքական հարաբերությունների առումով որևէ կորություն չկա»⁶: Նույն եիմնախնդրին Մերժ Սարգսյանը անդրադարձել է նաև Կիպրոսի Հանրապետություն կատարած իր պաշտոնական այցի ընթացքում. «Թուրքիայի հետ հարաբերությունները նույնիսկ փոքր քայլերով

⁵ ՀՀ ԱԳՆ, Հայ-թուրքական կարգավորման համար կոր բանակցությունների կարիք չկա, 21.02.2011, http://www.lin.am/arm/armenian_foreignpolicy_10495.html

⁶ Մերժ Սարգսյան, Ադրբեջանի դիրքորոշման մեջ տեղաշարժ կա, հայ-թուրքական հարաբերություններում կորություն չկա, 11.03.11, <http://www.tert.am/am/news/2011/03/11/presidentlatvia/>

հարթելու մեր անկեղծ առաջարկով սկսված գործընթացն արագ խափանվեց: Իր հակասական կեցվածքով, իրարամերձ հայտարարություններով և գործընթացի անհիմն շահարկումներով Թուրքիան կործանեց այն: Թուրքիան հետ կանգնեց իր պարտավորություններից և ոչ միայն չկապերացրեց ստորագրված արձանագրությունները, այլև վերադարձավ գործընթացից առաջ որդեգրած իր հին դիրքերին: Նախապայմանների պատին դեմ առան մեր և գործընթացում ակտիվորեն ներգրավված մեր գործընկերների ջանքերը²: Այս էությունում ՀՀ Նախագահը համոզվույնը հայտնեց, որ էթե որևէ մեկը հիմքեր ուներ նախապայմաններ առաջ քաշելու, ապա դա Հայաստանն էր, որը շատ խնդիրներ ունենալով Թուրքիայի հետ, օրինակ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը, չի դարձրել հարաբերությունների կարգավորման նախապայման: Այս համատեքստում Նախագահ Մարգարյանը քննադատաբար է հանդես եկել Թուրքիայի արտաքին քաղաքական դոկտրինի կապակցությամբ, որը հավակնում է տարածաշրջանային առաջնորդության, «Լոր օսմանականության» քաղաքականության հիմքի վրա: Այդ քաղաքականության մաս կազմող «հարնանների հետ զրո պրոբլեմ» ուղեգիծը այդ մեծ դոկտրինի հոշակված մաս է համարվում, սակայն ըստ ՀՀ Նախագահի. «տարածաշրջանային առաջնորդությունը եթեպարզում է պատասխանատու մոտեցում, պատասխանատու մտածելակերպ և ոչ թելադրելու կամ պարտադրելու գործելաճ: Ի՞նչ է Օսմանյան կայսրությունը բերել իր լծի տակ գտնվող ժողովուրդներին կոտորածներից, բռնակալությունից, կեղեքումներից բացի: Ո՞վ է հասցրել կարոտել օսմանականությանը, որ որոշ մարդիկ փորձում են ծնել «Լոր օսմանականություն»: Եվ ինչպե՞ս է ընկալվում «հարնանների հետ զրո պրոբլեմ» ուղեգիծը: Որպեսզի բոլոր հարնանները էլու կատարեն Թուրքիայի հորդորները և բավարարեն նախապայմանները:

² Նախագահ Մերժ Մարգարյանի էլույթը Կիպրոսի Հանրապետության Արևկայացուցիչների պալատում, 17.01.2011, <http://president.am/events/statements/arm/?year=2011&pn=1&id=84>

Գուցն կան հարևաններ, որոնց համար դա կույնիսկ շահավետ է, բայց վստահորեն մենք դրանց թվին չենք պատկանում»⁶:

Հայաստանի կառուցողական դիրքորոշումը ՀՀ Նախագահը վերահաստատեց Եվրոպայի Նորհրդի Նորերդարանական վեհաժողովի ամբիոնից 2011 թվականի հունիսի 22-ին ունեցած իր ելույթում. «Հայաստանը նախաձեռնեց գործընթացը բարի նպատակներով՝ անսպասելի ազգերի և պետությունների խաղաղ գոյակցության 21-րդ դարի հրամայականին: Եվ դա այն պայմաններում, երբ Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականին հայերի նկատմամբ իրագործած ցեղասպանությունը Թուրքիան առ այսօր ոչ միայն չի ճանաչել, այլև իրականացնում է բացահայտ ժխտման քաղաքականություն: Մինչդեռ համայն հայությունը սպասում է համարժեք զեհատականի, և այդ նպատակով այսուհետև ևս մեր ջանքերը՝ անխոնջ ջանքերը, լիաժպետ են՝ նաև մարդկության դեմ հանցագործություններով մտահոգվածների ջանքերը, ուղղված կլինեն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը:

Այդուհանդերձ, մենք պատրաստ ենք խնդիրները հաջորդ սերունդներին չթողնել: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների կարգավորումը կարևոր է ոչ միայն հայերի և թուրքերի համար, այլև տարածաշրջանում, կարծում են նաև ողջ Եվրոպայում խաղաղության, կայունության և համագործակցության մթնոլորտի հաստատման առումով: Հայաստանի անօրինական շրջափակմանը պետք է վերջ դրվի»⁷:

Եւ այն օրը Մտրապուրգում արագործնախարար Էդ. Նալբանդյանը, անդրադառնալով ԵՊՄԿ-ի նախագահ Մ. Չավուշօղլուի հնչեցրած հայտարարությանը, թե հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը կապված է դարաբաշխման խնդրի կարգավորման հետ, և այդ մասին իբր թե բանավոր համաձայնություն է եղել Թուրքիայի և Հայաստանի միջև, ինչը նաև հաստատվել է այլ երկրների

⁶ Տե՛ս կույն տեղում

<http://president.am/events/statements/arm/?year=2011&pc=1&id=84>

⁷ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանի խոսքը Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովում, 22.06.2011, <http://president.am/events/statements/arm/?year=2011&pc=0&id=91>

արտգործնախարարների և ԱՄՆ պետքարտուղարի կողմից, ով մասնավորապես ասել էր. «Դա ինքնակազմակերպված աղավաղում է: Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը սկսվել և ընթացել է այն փոխադարձ պայմանավորվածությամբ և հասկացողությամբ, որ գործընթացը պետք է ընթանա առանց նախապայմանների, և դա էր նաև պատճառը, որ արձանագրությունների մեջ որևէ նախապայման չկա»¹⁰: Էդ. Նալբանդյանը նաև հավելել է, որ արձանագրությունների ստորագրմանը ներկա բոլոր արտգործնախարարները բազմիցս կոչ են արել առանց նախապայմանների վավերացնել և իրագործել պայմանավորվածությունները, իսկ ԱՄՆ պետքարտուղար Հիլարի Քլինթոնը հայտարարել էր, որ Հայաստանն իր ճանապարհն անցել է զեղակը գտնվում է Թուրքիայի դաշտում, օրը և պետք է կատարի իր ստանձնած պարտավորությունները¹¹:

Վերոհիշյալը հիմք է տալիս հետևյալ եզրակացությունների համար.

ա) Հայաստանը խուսափեց հայ-թուրքական արձանագրությունները ստորագրելուց հետո դրանց վավերացման համար նախապայմաններ առաջադրելու թուրքական դիվանագիտության ծաղակից: Ինչպես ցույց տվեցին անցած երկու տարիները, Հայաստանը չենթարկվեց Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հետ հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացը ուղղակիորեն կապելու թուրքական քաղաքական ճնշմանը և հավատարիմ մնաց առանց նախապայմանների այդ գործընթացը իր տրամաբանական ավարտին հասցնելու քաղաքական կուրսին:

բ) Հայաստանը կառուցողական դիրքորոշում ցուցաբերեց ինչպես «Ֆուտրլային դիվանագիտության» ծավալման ամբողջ ընթացքում, այնպես էլ կարգավորման գործընթացի սաստեցումից հետո՝ չհակադրվելով միջազգային հանրության և առաջին հերթին ԱՄՆ, Ֆրանսիայի, ՌԴ-ի միջնորդական ջանքերին և վերահաստատելով իր պատրաստակամությունը «առանց նախապայմանների և ողջամիտ

¹⁰ Նալբանդյան, Հայ-թուրքական գործընթացը Ղարաբաղի հետ կապելու համաձայնություն չի կղել, 22.06.2011,

<http://www.azatutyun.am/content/article/24243393.html>

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ժամկետներում գործընթացը տրամաբանական ավարտին հասցնելու՝ սկզբունքով առաջնորդվելուն: Այսպիսով, ճիշտ են այն վերլուծաբանները, ովքեր ոչ թե հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացը, այլ նրա ներկա փուլն են ավարտված համարում¹²:

գ) Այն, որ հայ-թուրքական արձանագրությունները մեռում են ՀՀ ԱԺ մեծ օրակարգում, թեև հանվել են քառօրյա նիստերի օրակարգից, հիմք է տալիս ասելու, որ ՀՀ իշխանությունները պատրաստ են վերադառնալու կարգավորման գործընթացին քաղաքական տարաբնույթ զարգացումների՝ մասնավորապես գործընթացը հովանավորող երկրների կողմից աշխուժության և որ ազդանշանների կամ տարածաշրջանային զարգացումներում նպաստավոր փոփոխության դեպքում:

դ) Միջազգային հանրության կողմից հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացի ստանցումից հետո Հայաստանի նկատմամբ քննադատության կամ բացասական վերաբերմունքի բացակայությունը փաստ է: Շահագրգիռ շրջանակները վերջնականապես չեն երաժարվել գործընթացը նրբն է կրկին առաջ մղելու մտադրությունից, միաժամանակ բոլորը հասկանում են, որ Թուրքիայի իշխանությունները ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական բազմաթիվ պատճառներով Հայաստանի հետ հարաբերություններն արագ կարգավորել պատրաստ չեն:

DAVIT SAFARYAN
(YSU)

ON ARMENIAN ARGUMENTS FOR FREEZING THE PROCESS OF ARMENIAN – TURKISH NEGOTIATIONS

Armenia has been constructive both during the entire period of the "football diplomacy" developments and upon freezing the rapprochement process - without opposing the efforts of the international community, firstly

¹² Արդյոք Մերձ Մարգարեղ փակել է հայ-թուրքական երկխոսությունը. փորձագետները տարակարծիք են, 19.01.2011, medialab.am

the US, France and Russia as intermediaries, and has reconfirmed its readiness to go forward "without any preconditions and to bring the process to its logical conclusion within reasonable time". It seems right are the analysts who think that it is the current phase that is over, and not the process of the Armenian-Turkish settlement.

The fact that Turkey-Armenia protocols are still on the agenda of the Armenian National Assembly even though they have been removed from the four-day session agenda, give reasons for saying that the Armenian authorities are ready to return to the settlement process in the event of multifaceted political developments, specifically, if they get new signals of activation from the key-players that have been patronizing the process, or in the event of favourable changes in regional developments. The absence of any criticism or negative attitude towards Armenia on behalf of the international community after freezing the Armenian-Turkish settlement process is a proven fact. The interested parties have not finally abandoned their intention of moving the process forward again. At the same time it is altogether clear that the Turkish authorities are not yet ready to mend their relations with Armenia for various inner and outer political reasons.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԵՐՋՈՒ ՌԱՆ ՀՈՒՍԵՑՆ ՂՈՒԼԻ ՍԱԴԿԱՐԸ

Երևանի Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը իրանական քանակի նշանավոր զորավարներից էր, որը 1807 թվականին Ֆաթհալի շահի կողմից նշանակվում է Երևանի խան¹: Նրան տրվում է նաև սարդար տիտղոսը և բացառիկ լիազորություններ, այդ թվում նաև Երևանի խանության գործերի գլխավոր հրամանատարությունը:

Հուսեյն Ղուլի խանն այն եզակի ազդեցիկ զորավարներից էր, որն իր այդ դիրքին հասել էր իր զինվորական ու կազմակերպչական ունակությունների և ջանասիրության շնորհիվ: Նա ծնվել էր 1742 թ. և որդին էր ոմն Մահմադի, որը XVIII դարում եղել է զինվորական հրամանատար Երևանում: Առաջին անգամ Հուսեյն Ղուլին հիշատակվում է Եիրազում՝ որպես Ֆաթհալի շահի թիկնապահ գործի պետ (ղուլլասր-աղասի): Նա աջակցում է Ֆաթհալի շահին Իրանի գահին տիրելու հարցում և դրա համար պարզևատրվում ոչ միայն բարձր տիտղոսներով և եկամտի աղբյուրների սեփականությամբ, այլև շահը կնության է անում նրա քրոջը, իսկ թագաժառանգ Աբբաս Միրզան՝ նրա դստերը: 1800-1802 թթ. նա գտնվում էր Ղազվինում և պաշտպանում էր դեպի մայրաքաղաք տանող ճանապարհը: 1802 թ. Հուսեյն Ղուլին ուղարկվում է Քորասան որպես կառավարիչ՝ հանդարտեցնելու համար այնտեղ ծագած աֆշարական ընդվզումները և հինգ տարվա ընթացքում կարողանում է այնտեղ կարգուկանոն հաստատել²:

Հուսեյն Ղուլին ըստ էության շահի ու թագաժառանգի հետ շփվում էր որպես հավասարը հավասարի հետ: Խանը շահի ու թագաժառանգի միջամտությունը իր գործերին կանխելու մեջ որևէ սահմանափակում չուներ:

¹ محمد تقي بن محمد علی سپهر، تاریخ التواريخ، تاریخ قاجاریه، تهران، ۱۳۴۷، ص ۵۷

² Bournoutian G., *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule*, Malibu, California, 1982, p. 1.

Ճանապարհորդներ Ջեյմս Մորիերը, Ֆրեզերը, Քեր Փորթերը, Կուցերուն համարում են Հուսեյն Ղուլի խանին Իրանի աչքի ընկնող պաշտոնյաներից մեկը³: Ջեյմս Մորիերը գրում է. «Նրանի Հուսեյն Ղուլի խան Մարդարը Իրանի հզոր գորավարներից մեկն է, որի ուժն ու ինքնուրույնությունը համարժեք էր Աբբաս Միրզայի իշխանությանը: Եւ իր փողով ու հարկերով այնպիսի հզորության է տիրապետում, որ կարող է շահի նպատակությունից հրաժարվել: Եւ է տնօրինում իր ռայաթների կյանքն ու ունեցվածքը և նրա դիրքը մտտ է թագավորի դիրքին: Ըստ Ֆրեզերի՝ Մարդարի հրամանը իրականում ավելի ազդեցիկ է քան Աբբաս Միրզայինը և նա գրեթե անկախ գորավար է: Երա պատասխանատվության տակ է գտնվում նաև նրա խանությանը կից շրջանների պաշտպանությունը, իսկ Մարդարի ու Աբբաս Միրզայի իշխանության տակ գտնվող տարածքները միմյանց կից են»⁴:

Քեր Փորթերը Հուսեյն Ղուլի սարդարին նկարագրում է որպես 70-ամյա, աշխույժ և ձեռներեց կատավարչի⁵: Տեղի բնակչությունը նրան հարգում էր, նրա իշխանությունն ընդունում և նրան համարում էր թագավորական տան անդամ: Նրա կանայք թալշե հագուստ էին կրում, այսինքն՝ այնպիսի բարձրակարգ զգեստներ, որպիսիք շահի կանանցից ու որդիներից բացի ոչ ոք կրելու իրավունք չունեի: Եւ նաև իրավունք ուներ իր ջորիների համար թագավորականին հատուկ երկնագույն ու կարմիր գույնի, գերազանց զարդարանքներով խուրջիներ ունենալ⁶: Մարդարը իր իշխանությունն ու հարկային նկամուսներն ապահովում էր իր անասիկ քերդով ու իրեն հնագանդ կարող զորքով: Եւ իր իշխանության ընթացքում տեղի ազդեցիկ իշխանավորների ու պաշտոնյաների կողմից որևէ նշանակալի ընդդիմության չի հանդիպում և բավարար ուժ ուներ իր կողմից տրված

³ تاریخ ترجمه و نقد کتاب خان نشوین ابروان بر دورحاکمیت قاجار نوشته: ژوز بورتنهان، مترجم حسن اسدی دانشگاه

ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۷۱ - ۸ - ص ۱-۹.

⁴ فریزر، جیمز بهلی، سفرنامه، از موز ایران تا تهران و دیگر شهرهای ایران.

تهران، ۱۳۴۴. ص ۲۲۷.

⁵ Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During the Years 1817-1820, by Sir Robert Ker Porter, Vol. I, London, 1821, p. 200.

⁶ Ղուլի տեղում, էջ 202:

նվիրատվություններն ու հատկացված հողաբաժինները հետ ստանալու համար:

Ռուս պաշտոնյա Ի. Եպսեղը Հուսեյն Ղուլի խան Մարդարի ձեռնարկումների մասին խոսելիս նրան անվանում է խելացի և եռանդուն գործիչ, որը բնակեցնում էր ամայի վայրերը, այգիներ տնկում և նոր ջրանցքներ կառուցում: Հայ ուսումնասիրողները նա մատնանշում են նրա ջանքերն՝ ուղղված Երևանի խանությունում գյուղատնտեսության զարգացմանը⁷: Բացի այդ, նա մասնակցում էր զանազան տնտեսական նախաձեռնություններում, առևտրում, հողագործների կենդանիներ ու սերմացու էր տրամադրում, վաճառականներին՝ փող⁸: Երևանի խանը նույն օգտվելով իր կառավարման վերջին 15 տարիների խաղաղ վիճակից հարևան երկրներից գաղթականներ էր բերում ու բնակեցնում խանության տարբեր շրջաններում: Նրանց սարդարը տրամադրում էր հող, անասուններ, սերմացու և աշխատանքային գործիքներ և այլն՝ պայմանով, որ նրանք պետք է հարկ վճարեին ավելի ծանր՝ յարիցյարական կամ կիսրարական սկզբունքով⁹:

Հուսեյն Ղուլի խանի իշխանության ժամանակաշրջանում Երևանի խանությունն ամբողջությամբ ընդգրկում էր Արարատյան հարթավայրը, սանմանակից էր հյուսիսում Վրաստանի տիրապետության տակ գտնվող Եորացյալի, Փամբակի, Ծամշաղիինի սուլթանություններին, Ղազախի վերջնականը, հյուսիս-արևելքից՝ Գանձակի, արևելքից՝ Ղարաբաղի ու Նախիջևանի խանություններին, հարավից՝ Խոյի խանությանը, Բայազետի փաշայությանը, արևմուտքից՝ Կարսի փաշայությանը:

Երևանի խանության կառավարման համակարգի հիմքում ընկած էր Մեֆյան պետության կազմի մեջ մտնող բնկյարեկությունը¹⁰: Մակայն Ղաջարական ժամանակաշրջանում Երևանի խանությունն ուներ

⁷ Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, Ե., 1895, էջ 172:

⁸ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, с. 450.

⁹ Դիլդան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի ստացին երևանայական և հայաստական հարաբերությունները, Ե., 1989, էջ 119:

¹⁰ Minorsky V., Tadhkirat al-muluk, Cambridge, 1993, p. 113.

ատանձնահատկություններ, որոնք չէին սահմանափակվում միայն «խանի» տիրադատով: Հուսեյն Ղուլի խանը տարածքի կառավարման մեջ զգալի փոփոխություններ է մտցնում: Իրանի կենտրոնական իշխանության օրինակով Հուսեյն Ղուլի խանը վարչական պատասխանատուների մեջ միմյանցից տարանջատում է պետական, ռազմական և կրոնական պաշտոնյաներին: Ցանի պալատն ուներ անկախ դիրք, ուստի այն կարելի է համարել վարչական ապարատի չորրորդ խումբը:

Ցանության տարածքը բաժանվում էր 12 մահալների, որոնցից յուրաքանչյուրը կառավարում էր մահալային նայիրը կամ մինքաշին: Նրանց նշանակում էր Երևանի խանը անորոշ ժամանակով: Հիշյալ պաշտոնյաների վրա դրված էին վարչական ու ռուսիկանական պարտականություններ և նրանք իրավասու էին վճռելու ամեն տեսակ քաղաքացիական գործեր, գյուղերի միջև եղած գանազան վեճեր: Նրանք կարող էին կայացնել միայն ոչ ծանր պատիժներ պահանջող վճիռներ¹¹: Գյուղական համայնքները կառավարում էին մինքաշինների նշանակած պատվավոր նայիրները, զինվորական յուզբաշինները և մելիքները: Նայիրներն ու յուզբաշինները նշանակվում էին զուտ մահմեդական կամ խառը բնակչություն ունեցող, իսկ մելիքները՝ միայն հայկական գյուղերում¹²: Նրա իշխանության ամրացմանը ավելի է նպաստում վարչական ապարատի ու ռազմական պաշտոնյաների միջև գոյություն ունեցող սկզբունքային տարաձայնությունները: Զինվորականները գրել - կարդալու հմտությունները նվաստացուցիչ էին համարում: Նրանք նրկարաբանելու մեջ էին մեղադրում ու ծաղրում ուսյալ պաշտոնյաներին, որովհետև վերջիններս իրենց ապրուստն ապահովելու համար կապված էին զորեղ խանին ու խանի դիմանին¹³: Վարչական պաշտոնյաներն էլ չէին հապաղում խանին զնկուցել տգետ զինվորականների ինքնագլուխ ու անմիտ արարքների մասին:

Իրանի կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներից ոչ ոք իրավունք չուներ վերահսկելու Երևանի խանին կամ միջամտելու իսանության գործերին: Նա նաև դրամ հատելու իրավունք ուներ:

¹¹ Գրիգորյան Վ., Երևանի իսանությունը XVIII դարի վերջում, Ե., 1958, էջ 36:

¹² Ղուլն տեղում:

¹³ تاریخ ترجمه و نقد کتاب خان نشین ایران در دوره حاکمیت قاجار ص ۸-۱۰

XIX դարի սկզբին Երևանի խանություն արցելած անգլիացի դիվանագետ Ջեյնս Մորիերի գնահատմամբ Երևանի խանի տարեկան եկամուտը մոտ 180.000 թուման կամ 135.000 ֆունտ ստեռլինգ էր¹⁴: Հուսեյն Ղուլի խանը Երևանի խանությունը կառավարում էր անձնիշխանաբար և իր նրանից տուացված եկամուտները տնօրինում իր կամքին համապատասխան՝ շահին ամեն տարի որևէ թանկարժեք եվեր ուղարկելով¹⁵: Բացի այդ, շահը հայտարարելով նրա իշխանության տակ գտնվող տարածքը պատերազմական գոտի՝ ոչ միայն ազատում է հարկերից, այլև 6000 թուման հատկացնում այնտեղի գործին որպես ռոճիկ: Խանին հատկացված այդ գումարով պարտադրվում էր, որ նա այլ հովանավոր չպետք է ունենար¹⁶:

Այս կերպ նրան թույլատրվում էր տնօրինել իրեն ենթակա տարածքի եկամուտները և ծախսել դրանք ռուսների դեմ ուժեր հավաքագրելու ու գործը պատերազմի նախապատրաստելու վրա¹⁷: XVIII դարի վերջին որոշ աղբյուրների գնահատմամբ Երևանի Մուհամմադ խանը աներաժեշտության դեպքում հավաքագրում էր մինչև 5000 զինվոր, որի 1/3 մասը կազմում էին հայերը¹⁸: Երևանի ռազմական ուժերը Հուսեյն Ղուլի խանի իշխանության շրջանում իրենց հզորության գագաթնակետին են հասնում: Ռազմական գործերը գտնվում էին նրա եղբայր Հասան խանի տնօրինության տակ, որը նաև բանակի գլխավոր հրամանատարն էր: Հայ զինվորները հատկապես մեծ թիվ էին կազմում Երևանի բերդի կայազորում¹⁹: Հայության անկախիցները Ռուսաց կայսրությունից և նրանց հաճախ լսյա

¹⁴ Հակոբյան Հ., Ռուսզորություններ, հ. 2, Ե., 1934, էջ 325:

¹⁵ Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, Ե., 1895, էջ 172:

¹⁶ تاریخ ترجمه و نقد کتاب خان نشون ایران در دوره حاکمیت قاجار، 1-4، نوشته: دژد بورنتیان، ص 1-4.

¹⁷ فضل الله بن عبد الله شيرازی، تاریخ دولقرنین، جلد 1، تهران، 1328، ص 244-245.

¹⁸ Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում, էջ 38: Իրանական բանակում հայերի մասնակցության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Միևույան Ս., Հայերը պարսկական բանակում XIX դարի առաջին կեսին, «Իրան-Նամե», № 36, 2001, էջ 11-13:

¹⁹ АКАК, т. I, Тифлис, 1866, с. 118.

աջակցությունը ռուսական զորքերին, որոնց մասին վկայում են ինչպես ժամանակի հայերեն ու ռուսերեն աղբյուրները, այնպես նաև Իրանի պատմագիրները, իրանական իշխանությունների շրջանում ծնում էին անվստահություն հայ բնակչության նկատմամբ: Այս մասին հատկանշական է պարսից պատմագիր Աբդ ալ-Ռազզադ Դուրբուլիի վկայությունը, ըստ որի Տիգրանովի արշավանքի ժամանակ ո՛չ Երևանի Մուհամմադ խանը և ո՛չ պարսից զորքի հրամանատարությունը չէին վստահում բերդի հայ պաշտպաններին և բերդը պաշտպանելու համար բերում են Ֆերմանի հեռուակագորայիներին²⁰: Այնուամենայնիվ, հայերը շարունակում էին մասնակցել Երևանի բերդի պաշտպանությանը և 1806թ. նրանց թիվն անգամ ավելացվում է լրացուցիչ 800 հոգով: 1808 թ. հոկտեմբերի 17-ին Ի. Գուրովիչի գլխավորությամբ կազմակերպված Երևանի գրոհի ընթացքում ռուսների կողմից գերեվարվում են 72 հայ և ընդամենը 6 իրանցի զինվորականներ²¹:

Հուսեյն Ղուլի խանն ուղարկվել էր կարգավորելու ու բարելավելու իրանական դիրքերը խանության տարածքում՝ շահելու մահմեդականների ու հատկապես ռուսների կողմը հակված հայերի համակրանքը և ներգրավելու երանց ուժերը Ռուսաստանի դեմ պայքարի մեջ:

Երևանի հայ բնակչությունը թեև ընդհանուր առմամբ ավելի հակված էր ռուսների կողմը, սակայն նրանց աջակցելու հարցում այնպես ակտիվ չէր, ինչպես Ղարաբաղի հայությունը, որի պատճառը որոշ ուսումնասիրողներ տեսնում են նրանց նկատմամբ Երևանի թե՛ նախորդ Մուհամմադ, թե՛ Հուսեյն Ղուլի խանի ընդհանուր բարեհաճ վերաբերմունքի մեջ, որոնց ջանքերն ուղղված էին տեղական պաշտոնյաների չարաշահումների վերացմանը²²: Իսկապես, իր պաշտոնը ստանձնելու հենց առաջին տարվա մեջ Հուսեյն Ղուլի խանն իր հրամանագրով ու նամակով Էջմիածնի հոգևորականությանը

²⁰ . ۱۱۶ ص ۱۴۵۱، عهد اليراق مقتون نتيلى، مآثر سلطانية، تهران ۱۴۵۱، ص ۱۱۶

²¹ AKAK, т. III, Тифлис, 1869, с. 257.

²² Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889. A Documentary Record. Annotated Translation and Commentary by G. A. Bournoutian, Mazda Publishers, Costa Mesa, 1998, p. 465.

վստահեցնում է իրանական իշխանությունների ու հոգևորականության հատուկ հոգածության ու հովանավորության մասին²⁵։ Մակայն ինչպես ցույց է տալիս դեսպերի հետագա ընթացքը, Իրանի թագաժառանգն ու Երևանի խանը տարբեր ճանապարհներ էին ընտրել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն իրենց ազդեցության տակ պահելու համար։ Թագաժառանգը 1809-1811 թթ. իր հատուկ մեծարանցով, նվերներով ու Էջմիածնի կալվածքների վերահաստատմամբ²⁶ փորձում է սիրաշահել նախկինում Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդը եղած Եվրեմ կաթողիկոսին։ Հիշտ չէր լինի այնուամենայնիվ Երևանի Հուսեյն Ղուլի խանի գործունեությունը հայերի համար դրական համարել։ Հուսեյն խան սարդարը ռուսական ազդեցությունից ու կողմնորոշումից զերծ պահելու նպատակով ջանում էր իրենից կախվածության մեջ պահել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին։ Նա վաշխառուների միջոցով նպաստում է Մայր Աթոռի պարտքերի մեջ հայտնվելուն և ծանր հարկապահանջությամբ զրկում նրան Իրանի շահի ու թագաժառանգի կողմից հատկացված արտոնություններից²⁷։

Հուսեյն Ղուլի խանը Իրանի սահմանամերձ տարածքներում իշխող մյուս կառավարիչների նման հարստություն էր կուտակում՝ գործելով անարդար ու անողորմ արարքներ։ Նրա խանության շրջանում հաճախակի էին կրոնական ու ազգային հողի վրա տեղի բնակչության նկատմամբ գործադրվող ճնշումները²⁸։ Հուսեյն Ղուլի խանը ռուսների կողմնակից համարելով Եվրեմ կաթողիկոսին՝ ամեն կերպ ճնշում էր նրան, որի պատճառով էլ նա հեռանում է Էջմիածնից²⁹։ Ինչպես նախորդ Մուհամմադ խանի, այնպես և Հուսեյն Ղուլի խանի իշխանության սկզբնական ժամանակաշրջանում Երևանի խանության բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայ նստակյաց

²⁵ Կոստիկյան Ք., Հայ-իրանական հարաբերությունները XIX դարի առաջին երեսնամյակում, Լևոն Ծալիկյան, 90, Կոթորեք Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան ինեստեամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, Ե., 2010, էջ 184։

²⁶ Ղուլի տեղում։

²⁷ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 172-3։

²⁸ Դիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 133-135։

²⁹ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 18։

հողագործները²⁸։ Ապահովելու համար իր սահմանների անվտանգությունը՝ նա սահմանամերձ տարածքները բնակեցնում է քոչվոր մահադանական ցեղերով, իսկ նրանց բնակավայրերը վերածում ռազմական կայանների²⁹։ Մարդարի իշխանության վերջին շրջանում Երևանի խանության հայաբնակ գյուղերի ու հայ ազգաբնակչության թիվը խիստ նվազել էր։ Այնպես, որ Ռուսաստանին միացվելու նախօրյակին Արևելյան Հայաստանի 169.155 թիվ կազմող բնակչության միայն 33,8%-ին կազմում հայերը, թյուրքերը կազմում էին 49,7%, իսկ քրդերը՝ 16%³⁰։

Ի տարբերություն Երևանի նախորդ խաների, որոնք խուսանավելով հարևան ավելի հզոր երկրների տիրակալների միջև ձգտում էին պահպանել իրենց կիսանկախ վիճակը, Հուսեյն Ղուլիին իրանական պաշտոնյա էր և վճռականապես ուներ իրանական կողմնորոշում՝ ամեն հարցում աջակցում էր իրանական զորքերին և իր քաղերը համաձայնեցնում իրանական կառավարության հետ։

Եանը Հուսեյն Ղուլի խան սարդարին հանձնարարում է ռուսների դեմ պատերազմում Աբբաս Միրզային միանալ։ 1807 թ. Դեբեդեղի բնակչությունը դաջար ցեղից սերած Եիրվանի Մուսթովֆի խանի հետ ռուսներին է միանում։ Աբբաս Միրզայի հրամանով Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը իր զորազևղով ուղարկվում է Մուսթովֆի խանի դեմ կռվելու³¹, այդ հարցում նրան օգնում է Ֆաթհալի շահի կողմից զինվորականների մի խմբով իր մոտ ուղարկված կոլբայրը՝ Հասան խանը։ 1808 թ. սեպտեմբերին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար ֆելդմարշալ Գուրովիչը զորքով մտնում է Երևանի խանության տարածք։ Հուսեյն Ղուլի խանը զորքով շտապում է նրա դեմ կռվի, բայց պարտվում է։ Ռուսական զորքը պաշարում է Երևանի բերդը։ Երկարատև բանակցությունները հաջողություն չեն բերում ռուսական հրամանատարությանը, իսկ պարենի

²⁸ AKAK, т. I, с. 118.

²⁹ Шомек Н., ևշվ. աշխ., էջ 450:

³⁰ Ավդալբեգյան Ջ., Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917 թթ.), Ե., 1959, էջ 13, 16:

³¹ محمد تقي بن محمد علي سپهر، تاريخ قتلوار، تاريخ اذربايجان، تهران، ۱۳۷۷، ص ۱۵۱.

պակասությունն ու սկսված գրտերը հարկադրում են ռուսներին նահանջել:

1809-1811 թթ. Հուսեյն Ղուլի խանը մասնակցում է ռուսական զորքի դեմ մարտերին: Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը մահմեդական ուլամաների կողմից առաջնորդվող տեղի բնակչության, նաև ռուսական տիրապետությունից դժգոհ Բաշալոդի Սուլեյման փաշայի աջակցությամբ որոշ հաջողություններ է ունենում նաև 1811 թ. խանության տարածք մտած ռուսական զորքերի դեմ³²: Նա մշտական նամակագրական կապի մեջ էր շահի ու թագաժառանգի, ինչպես նաև ռուսական տիրապետության դեմ ըմբոստացած տարրերի հետ. ինչպիսիք են Շամշադինի ավագներ Նասիր բեկ, Ալի Բեկն ու այլք³³, Իմերեթիայի Սողոմոն թագավորը³⁴, վրաց արքայորդիներ Ասանը³⁵, Ալեքսանդրը³⁶, իր նամակներով խրախուսում էր Ռուսաստանի տիրապետության դեմ ապստամբած վրաց ազնվականներին ու բնակչությանը³⁷:

Երևանի խանը 1813 թ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կերամից հետո ևս շարունակում էր անհանգստացնել Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած տարածքները՝ Փամբակ ու Շորապալ ուղարկելով իր եղբայր Հասան խանին քրդական հեծյալ խմբերով³⁸: Նրա ակտիվ գործողությունները այն աստիճան են անհանգստացնում են ռուսներին, որ վտանգվում է կեղծված հաշտությունը և Ֆաթհալի շահը հարկադրված է լինում հրամանագրով արգելել նրա թշնամական գործողությունները ռուսների դեմ³⁹: Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը իր դերակատարությունն ուներ նաև ռուս-իրանական երկրորդ պատերազմի (1826-1828 թթ.) ժամանակահատվածում: 1826 թ. Երևանի խանը իր նամակներով հրահրում էր տեղի և սահմանակից շրջանների

³² ԳՎԻ-ԳՎ, 137-138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

³³ АКАК, т. II, Тифлис, 1868, с. 603.

³⁴ АКАК, т. III, с. 173.

³⁵ АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, с. 495.

³⁶ АКАК, т. V, Тифлис, 1873, с. 368.

³⁷ АКАК, т. V, с. 356.

³⁸ Bourhouthian G., նշվ. աշխ., էջ 17:

³⁹ Тбилисская коллекция персидских фарманов, т. II, Тбилиси, 1989, с. 131.

բնակչությանը ռուսական իշխանությունների դեմ⁴⁰։ Գլխավոր հրամանատար գեներալ Պասկևիչի գլխավորությամբ ռուսական զորքերի Երևանի վրա հարձակման ժամանակ, Երևանի խանը բերդում է մնում, իսկ եղբայրը՝ Հասան խանը մեծ զորքով բերդի մոտակայքում մարտի է բռնվում ռուսական զորքի դեմ։ Չնայած այն հանգամանքին, որ երանց օգնության էին եկել ևսև շահական զորքերը⁴¹, այնուամենայնիվ, Երևանի բերդը 1827 թ. նվաճվում է ռուսական զորքերի կողմից, իսկ Հուսեյն Ղուլի խանին հաջողվում է փախչել Իրան։

Քուրքմենեյայի պայմանագրի 12-րդ կետով այն անձանց, ովքեր Արաքսի երկու կողմերում կալվածքներ ունեին երեք տարի ժամանակ էր տրվում, որպեսզի դրանք վաճառեն կամ փոխանակեն։ Մակայն ռուսական կայսրությունը ռուսների դեմ պատերազմած լինելու պատճառով Հուսեյն Ղուլի խան սարդարին ու երա եղբորը՝ Հասան խանին զրկում է այդ իրավունքից⁴²։

Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը իր ուրույն տեղն ունի հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Երանով ավարտվում է խանական ժամանակաշրջանը, որը սկսվել էր Հարավային Կովկասում Իրանի Նադիր շահի մահից հետո։ Նա ըստ էության իրանական պետության վերջին ներկայացուցիչն էր տարածաշրջանում, որը սակայն իր տիրույթների սահմաններում ուներ որոշ անկախություն և որի քաղաքականությունը սակայն միշտ չէ, որ համընկնում էր իրանական իշխանությունների գործունեության ու մտադրությունների հետ։ Երա խանության ժամանակաշրջանում Իրանը ուժերի գերլարմամբ ջանում է պահպանել իր գերիշխանությունը Հարավային Կովկասում, բայց ձախողվում է և կորցնում նախկինում իրանական պետությունների տիրապետության տակ գտնվող Արաքսից հյուսիս ընկած ընդարձակ տարածքներ։

⁴⁰AKAK, т. VI, в. II, Тифлис, 1875, с. 362.

⁴¹ Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889, p. 269; ۹۶۱ من تصویب جلد ۸ من رسالتی خان هدایت، تاریخ روضه الصفای

⁴² Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889, p. 284.

MAHBUBEH SEDIQJ
(IOS, IRAN)

HUSEYN QULI SARDAR, THE LAST KHAN OF YEREVAN

Huseyn Quli Khan Sardar was the last representative of Persian power in Yerevan Khanate. Before his appointment at the post of the Yerevan khan in 1807, he was a high official in the government of Qajar Iran. His policy always conformed with the interests of the Qajar state and he supported the Persian powers in the Russo-Persian wars of 1804-1813 and 1826-1828. As the Armenians, who formed a major part of his domain, had mostly Russian orientation, he tried to secure the frontiers of his khanate by settling nomadic tribes from Turkey in the boundary regions, a fact, which resulted in a considerable increase of the Muslim population of Yerevan Khanate. Huseyn Quli facilitated to the increase of the debts of the Holy See of S. Etchmiadzin so that the catholicos were in permanent dependence from him. The khan tried to consolidate the military power and revive the economics of his domain. Nevertheless, he and Iran, his ally failed in the protection of the khanate from the Russian conquer which put an end to the khan's rule in 1828.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ
(ԶԹԹ)ԻՆՔՆԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԳԻՆԱԼ՝
ՄԵԱԿՈՒՅԹ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Եթե ցեղասպանության ակտն ուսումնասիրենք վարքաբանության տեսանկյունից, ապա կարող ենք ասել, որ մարդկային վարքի զանգվածային սոցիալական դրսևորում է, որի բնույթը կապված է ինքնագոյատևման բնագրի հետ¹: Այս համատեքստում ցեղասպանությունը որպես էքստրեմալ գործողություն ուղեկցվում է ոչ միայն հետերոսպորենիայով², այլև՝ աուտոսպորենիայով³: Փաստորեն վարքաբանության տեսանկյունից ցեղասպանությունը դիտարկելու պարագայում նրանում կարող ենք առանձնացնել երկու գործող կողմեր՝ «հարձակվող», որը հանդես է գալիս որպես հանցագործ և «պաշտպանվող», որը հայտնվում է զոհի կարգավիճակում: Երբ 1948 թ. վիկտիմալոգիա (լատ. *victim*՝ զոհ, հուն. *Logos*՝ ուսումնասիրություն)⁴ գիտությունը նոր էր ձևավորվում, գերմանացի գիտնական Հանս ֆոն Հենտինգը գրեց մի մենագրություն՝ «Հանցագործը և նրա զոհը»:

¹ *Marginali*՝ մարգինալությունը սոցիոլոգիական հասկացություն է, որը մատնանշում է մարդու սահմանային վիճակը սոցիալական խմբերի և կարգավիճակների միջև, որը որոշակի ձևով է թողնում նրա հոգեկանի վրա և պայմանավորում նրա վարքը:

² Агахан Г. Ц., Вигарская Е. Н., Генотип в свете теории систем, Генотип – преступление против человечества, Материалы I Московского Международного Симпозиума 18-19 апреля 1995 г., М., 1997, с. 153.

³ Ազրեսիա՝ ուղղված արտաքին աշխարհին:

⁴ Ազրեսիա՝ ուղղված ներքին աշխարհին:

⁵ Ուսումնասիրում է զոհի վարքի հոգեբանությունը: Мелекjian-Пых И., Психология поведения жертвы, М., 2006, с. 1.

Հանցագործության սոցիոբիոլոգիայի ուսումնասիրությունը⁶, որտեղ հանցագործն ու կրու գոհը դիտարկվում են որպես փոխըացնող գործընկերներ: 1975 թ. Բ. Մեդեյսոնն արդեն վիկտիմալոգիայի ուսումնասիրության շրջանակներում ներառեց ոչ միայն հանցագործության, այլև բնական աղետների ու ցեղասպանության, էթնիկ կոնֆլիկտների և պատերազմների զոհերին⁷:

Այս հոդվածում կփորձենք ներկայացնել Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացած ցեղասպանության ժամանակ «հարձակվողի» և «պաշտպանվողի» փոխհարաբերությունները, և այդ համատեքստում «զոհի» աուտոագրեսիվ՝ մասնավորապես սուիցիդալ վարքի սոցիալիոգիական և սոցիալալոգիային հիմքերը, տեսակներն ու դրոպապատճառները: Ինքնասպանությունը՝ որպես աուտոագրեսիայի դրսևորման տեսակ, մարդարանական երևույթ է, ինչը բնորոշ է միայն մարդուն: Գոյություն չունի մեկ այլ կենդանի էակ, որը գիտակցորեն ընդհատում է իր կյանքը: Մարդկության պատմության մեջ ինքնասպանության դեպքեր արձանագրվել են դեռևս արքայիկ շրջանում: Այդպիսի վարքագծի հանդիպում ենք նաև արքայիզենների մոտ, որն ունեցել է կիրառական-սոցիալական գործառույթ և նպաստել է ցեղի կամ ազգի պահպանմանը: Պրիմիտիվ հասարակություններում ինքնասպանության էին դիմում այն ժամանակ, երբ ցնդախմբին ոչնչացման վտանգ էր սպառնում: Սուի տարիներին ինքնասպան էին լինում սովորաբար ծերուհիները: Հնարավոր է, որ նման վարքագիծը ձևավորվել է, երբ զարգացել է բիոլոգիական ադապտացիան և ճնշվել միջտեսակային ագրեսիան⁸: Տարբեր ժամանակների կրոնամիլիտանտական կոնցեպցիաներն ընդունել կամ տարուսվորել են ինքնասպանությունը: Որոշ ժողովուրդների մոտ եղել են նույնիսկ նախընտրելի միջոցներ, կային պետություններ, որոնք իրենց քաղաքացիների համար պահում էին հատուկ թունավոր կոթեր, կամ վաղ հասակից երեխաներին սովորեցնում էին ինքնասպանության արվեստը: Միսական

⁶ Hentig H., *The Criminal and His Victim (Studies in the Sociobiology of Crime)*, N.Y., 1948.

⁷ Малков-Пык И., *с.24, աշխ., էջ 2-3:*

⁸ Вагин Ю., *Профилактика деструктивного поведения*, Изд. ПРИПИТ, 2001, с. 18.

ինքնասպանությունների ամենահայտնի տեսակներից են սատին ու խարակիրին⁹: Օրինակ Արտաշեսի ու Արտավազդի վիպերգում, երբ Արտաշեսի մահվան ժամանակ զանգվածային ինքնասպանություններ են տեղի ունենում: Ինչպես բազմաթիվ այլ մշակութներում, այնպես էլ հայկականում ինքնասպանության վերաբերյալ գոյություն ունեն կրոնափիլիսոփայական ու առասպելական պատկերացումներ¹⁰: Քրիստոնեական գաղափարաբանության համաձայն ինքնասպանությունը համարվում է արգելված գործողություն. ինքնասպանություն գործողների նկատմամբ չեն իրականացնում ընդունված թաղման ծեսերը: Սակայն չեն դատապարտվում նրանք, ովքեր ինքնասպանության են դիմում՝ պաշտպանելով իրենց պատիվը, հավատքը: Կույսերի կողմից իրականացված ինքնասպանությունը ոչ միայն ներվում է, այլև սրբացվում: Փաստորեն անհատը սոցիալիզացիայի ընթացքում յուրացնում է որոշակի մշակութային կոդեր, (ձևավորվում է նրա «կուլեկտիվ հոգին»¹¹), որոնցով ինտեգրվում է տվյալ մշակութային միջավայր: Սակայն, երբ սոցիումի ներսում տեղի է ունենում միկրոսոցիալական բախում, և միասին ի հայտ են գալիս մի շարք պայմաններ ու ազդակներ, դրանք թելադրում են դեստրուկտիվ վարք¹²:

Այսպիսով՝ այս ամենը խոսում է այն մասին, որ ինքնասպանությունն ինքնահպատակ չէ և սոցիումի ինքնակառուցման համակարգում ունի գործառութային նշանակություն, որը թելադրվում է տվյալ սոցիումի ներսում ինկուլտուրացիան ապահովող կրոնահոգեբանական-վարքաբանական ինստիտուտներով:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա և սոցիոլոգ է. Ղյուրքինեյան իր՝ «Ինքնասպանություն» աշխատության մեջ խոսում է այն մասին, որ գոյություն ունի «սոցիալական օրգանիզմ», «կուլեկտիվ հոգի», որը գտնվում է անհատից դուրս՝ և նրա վրա արտաքին ազդեցություն է

⁹ Մտաի՝ հեղիկ կանանց ծիսական ինքնահրկիզումը ամուսինների մահվանից հետո: Մարակիրին կապված է ճապոնական բուսիդո ռազմիկների հպարտության կոդեքսի հետ:

¹⁰ Հարությունյան Ս., Հայ հին վիպաշխարհը, Ե., 1987, էջ 76:

¹¹ Дюркгейм Э., Самоубийство: Социологический подход, М., 1994, с. 72.

¹² Менкингер К., Война с самим собой, <http://www.myword.ru>, с. 2.

ունենում¹³: Յուրաքանչյուր սոցիալական խումբ ինքնասպանության նկատմամբ ունի որոշակի, միայն իրեն հատուկ, կոլեկտիվ հակվածություն, որը պայմանավորում է անհատական հակվածության չափերը, այլ ոչ թե հակառակը: Այդ հակվածությունը ձևավորում է *եզոիզմի, պտորուիզմի կամ անոմիայի*¹⁴ այն հոսանքները, որոնք տվյալ ժամանակ համակում են հասարակությանը, և արդեն դրանց հետևանքներ են մելանխոլիան ու ինքնամերժումը: Այսինքն՝ սուիցիդը անհատի սոցիալիզացիաների և դիսադապտացիայի հետևանք է միևնույն սոցիալական կոնֆլիկտի պայմաններում¹⁵:

Վերջարարողալից կայող ենք եզրակացնել, որ հասարակության մեջ էքստրեմալ պայմաններում գործում է միևնույն ստրուկտուրան, որի ժամանակ ինքնասպանությունը ստանում է զանգվածային բնույթ: Է. Ղյուրքենբը, հստակորեն տարբերակելով անհատական և կոլեկտիվ բնույթի ինքնասպանությունները, նշում է, որ անհատական դեպքերի առանձնահատկությունները, հատկապես պատճառի ուսումնասիրության ջրջանակներում, ետաքրքրում են հոգեբաններին, իսկ զանգվածային բնույթ կրողները՝ սոցիոլոգներին: Հոգեմեթրոլոգիայի դասընթացները, ամերիկացի գիտնական Կ. Մենիկելը նշում է, որ յուրաքանչյուր հասարակությանը հատուկ են կոնստրուկտիվ և դեկոնստրուկտիվ միտումները¹⁶: Այս մասին դեռևս խոսել է հոգեմեթրոլոգիայի հիմնադիր, ավստրիացի գիտնական Ջ. Ֆրեյդը, ով առանձնացնում է ապրելու բնագրը՝ էրոսը, մանվան բնագրից՝ թանադոսից: Համաձայն Ջ. Ֆրեյդի՝ յուրաքանչյուր մարդ հակված է ինքնաչնչացման, և երբ միասին ի հայտ են գալիս մի շարք պայմաններ ու ազդակներ, այն հանգեցնում է ինքնասպանության:

Այսպիսով՝ ստորև դիտարկենք, թե Օտմակյան կայսրությունում հայ իրականության մեջ ինչի հետևանքով տեղի ունեցավ

¹³ Дюркгейм Э., *ibid.*, աշխ., էջ 72:

¹⁴ Էզոիստական դրսևորվում է այն մարդկանց մոտ, ովքեր ինտելեկտիվ չեն հասարակությանը, պտորուիստական՝ լիարժեք ինտելեկտում, անոմիկ՝ սոցիալական համակարգերում կատարված փոփոխությունների նկատմամբ ռեակցիա, որի արդյունքում խզվել են անհատի և սոցիալական խմբի փոխհարաբերությունները:

¹⁵ Дюркгейм Э., *ibid.*, աշխ., էջ 103-104:

¹⁶ Менделеев К., *Война с самим собой*, <http://www.myword.ru>, с. 2:

միկրոսոցիալական բախում, որը հանգեցրեց գանգվածային ինքնասպանությունների: Ծեղասպանության ծրագիրը նպատակառոտորված էր հայությանը որպես սոցիումի (ազգ, տեսակ) ոչնչացմանը, որի իրականացման մեխանիզմներն ուղղորդված էին առաջին հերթին նկեղեցուն, ժողովրդին մոբիլիզացնող էլիտային, ընտանիքին: Առաջին քայլով իրականացվեց հայ հոգևորականության և մտավորականության ձերբակալում, որով ժողովուրդը զրկվեց ազգային ու հոգևոր առաջնորդներից ու ստեղծագործ շերտից: Երկրորդ քայլով օսմանկան բանակ զինվորագրվեցին հայ տղամարդիկ, ապա տարագրվեցին կանայք, երեխաներն ու ծեղունիները: Այսպիսով, խաթարվեցին հայ մշակութային իրականությունում սոցիալիզացիան ապահովող կարևորագույն ինստիտուտները: Հայ հոգևորականները ենթարկվում էին չարչարանքների, գաղթի ճանապարհին հայ կանայք ու երիտասարդ հարսները բռնապղծվում էին, երեխաներն ու կանայք վաճառվում մահմեդականներին: Այսպիսի էքստրեմալ պայմաններում ստեղծված սուիցիդոզեն իրավիճակներում սուիցիդի¹⁷ ինքնասպանության միտքը ծագում է հանկարծակի, որին անմիջապես հետևում է գործողությունը: Դրսևերվում է ոչ ախտաբանական՝ պաթոլոգիական ռեակցիա, որը ձևավորվում է կրոնահոգեբանական-վարքաբանական մտածողության ազդեցությամբ, հանգամանքների կուտակման արդյունքում: Իմպուլսիվ՝ հանգամանքային, ինքնասպանությունների ժամանակ միջոցները նս թելադրվում են իրավիճակային սկզբունքով, որը, սակայն, պայմանավորվում է պատմամշակութային, սոցիալական, կրոնական, էսթետիկական պատճառներով և իրականացվում կաղապարված սյուժեներով: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ինքնասպանության ամենատարածված միջոցներից էին գետը նետվելը¹⁷, ջրհորը նետվելը¹⁸, տան կտուրից ցած

¹⁷ Նուճարապետ Բ., Մեծ եղեռնի շրջանին. Հայ որբի մը ողիսականը, Փարիզ, 1951, էջ 35, Քոչքցյան Բ., Մի հայի կյանք, Ե., 2002, էջ 49:

¹⁸ Սպիրով Դ. Ա., Հայաստանը և Մուլթան Արթուլ Համիրը, Եր., 2000, էջ 43:

նետվելը¹⁹, ինքնահրկիզումը²⁰, հազվադեպ էր լինում հրազենի կիրառումը²¹, ինքնաթուխավորումը²²:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ սուիցիդոզեն իրավիճակներում յուրաքանչյուր սոցիալական խումբ ցուցաբերում է իրեն հատուկ հանգամանքային ռեակցիա: Պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել եետևյալ հիմնական սոցիալական խմբերը՝ հոգևորականներ, տղամարդիկ, կանայք: Հոգևորականները դիմում էին ինքնասպանության հանուն հավատքի՝ մտածելով, որ այլևս սպանել են իրենց առաքելությունը: Նախաովկ էր ժողովրդի և նրա հոգևոր առաջնորդի միջև երկխոսության ստրուկտուրան: 1895 թ. Համադյան ջարդերը վերապրածի մի հուշագրությունում պատմում է այն մասին, թե ինչպես Նորեն սրբազանը, տեսնելով եկեղեցուց քարծրացող մուխը, ինչպես եակ անպատվության ենթարկված հայ կանանց՝ ինքնասպանության փորձ է կատարում: Նա կտրում է իր երակները և արբան մեջ թաթախելով գրիչը՝ քաղաքապետին նամակ գրում, որում ասում է, որ ինքը որպես հայ ժողովրդի հովիվ իրավունք չունի նրանցից երկար ապրելու: Իրեն հսկող ռուսիկանին նման վարքը քաջատրում է հետևյալ խոսքերով. «Ազգս լմնալէն ետք ինչի՞ նմ պետք»²³:

Հայ կանայք, երիտասարդ հարսներն ու աղջիկները ինքնասպանության էին դիմում հիմնականում բռնապղծությունից խուսափելու նպատակով, իրենց երեխաներին թշնամուն չհանձնելու համար նախընտրում էին ինքնասպանությունը՝ հակառակորդի կողմից սպանված լինելուց: Այս դեպքերն այնքան մեծ տարածում էին

¹⁹ Տարազի ի հայրս՝ Մկրտիչ Ղազարեանը, Պէրուք, 1987, էջ 10:

²⁰ Գաղտնի տեղեկագիր Տոքթ. Եօհաննէս Լեւիսիուսի, Եջվ. աշխ., էջ 126, Թեոդիկ Ա., Եջվ. աշխ., էջ 116, 137:

²¹ Կճիկեան Լ., (Առաքելեան), Մօրենիկ և իր սև տարին, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 61, Գուտուլեան Գ. Գ., Հայ լեռը, Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղետէն, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 51:

²² Արդուի և Արուսեանյի Պերուտ Եօրուց գտնուկում 24 կանայք իրենց իրենց թունավորում են չունապղծվելու համար: Գաղտնի տեղեկագիր Տոքթ. Եօհաննէս Լեւիսիուսի, Եջվ. աշխ., էջ 85:

²³ Գազանճեան Ն., Յուշագրութիին Եղեւիոյ 1895-ի ջարդերէն միկնի 1915-ի հերոսամարտը եմ եղեոնը, Եր., 2004, էջ 62; Մալիբով Դ. Ա., Եջվ. աշխ., էջ 41, Քոչքցեան Բ., Եջվ. աշխ., էջ 49:

գտել, որ նույնիսկ ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններում պատմվելիս ստանում են առասպելական երանգներ: Նահատակության թեման հայոց կրոնաառասպելական մտածողության մեջ հարտնվում է գրեթե բոլոր ճգնաժամային, սահմանային իրավիճակներում, որը հատուկ է քրիստոնեական գաղափարախոսությանը. գոհաբերության ակտ է, որն ունի կոնստրուկտիվ գործառույթ:

Կույսի գոհաբերության դասական օրինակներից է ժայռից գետը նետվելը: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Մ. Տոքսմենյանն իր հուշերում պատմում է, թե ինչպես է Ահմետ աղան առանձնացնում 25 զեղեցկադեմ աղջիկների և երանց հսկելու համար մի ոստիկան նշանակում: Աղջիկներից մեկը զբաղեցնում է ոստիկանին, իսկ մյուսներն իրենց նետում են Եփրատ գետը: Վերջում երանց է միանում եան ոստիկանի ուշադրությունը շեղած աղջիկը²⁴: *(Առկա է նո՛ղ մինչսուիցեղայ վիճակ ամ ընթացք՝ չեայած այն հանգամանքին, որ էստրենայ պայմաններում սովորաբար այն բացկայում է կամ չափազանց կարճ է տևում²⁵):* Հայտնի են աստվածաշնչյան պատմություններ, որոնց ժամանակ կույսերը զինվորների հետապնդումից խուսափելու և տեսրգանքից խույս տալու համար իրենց նետում են գետը²⁶: Տղամարդկանց կողմից սուիցիդալ վարք բավական քիչ է դրսևորվում: Տղամարդիկ ինքնասպանություն էին գործում թշնամու ձեռքը չրնկնելու համար, իրենց ընտանիքի կործանումը տեսնելու արդյունքում և հիմնականում որոշակի պայքար մղելուց հետո՝ թշնամուն չհանձնվելու նպատակով: Հ. Թերզյանը «Կիլիկիայ աղետը» աշխատությունում պատմում է, թե ինչպես մի հայ իր կնոջը և զավակներին հարդանոցի մեջ է թաքցնում ու փախչում

²⁴ Տոքսմենյան Մ., Արեան հետքերով... Մատենաշար ազրիլեան եղեռնի, Անթրիսա, Լիբանան, 1960, էջ 64:

²⁵ Պրեսուիցեղայ և պոստսուիցեղայ հասկացությունների վերաբերյալ կան տարբեր մտածումներ, այս մասին տես՝ Кондращенко В. Т., Сужидальное поведение, Мн., 1988:

²⁶ Трегубов Л., Вагиз Ю., Эстетика самоубийства, Пермь КАПИК, 1993, с. 51.

լեռները: Երբ վերադառնում է և հարդանոցն այրված, իսկ ընտանիքը մոխրացած գտնում, խելագարվում է և ինքնասպան լինում²⁷:

Մի խումբ հայ տղաներ կոմի են բռնվում Ջեքի բեկի հետ: Նրանցից մեկը՝ Ղավիթ անունով, հրամայում է կրակել թշնամու վրա որքան հնարավոր է, բայց մեկական փամփուշտ խնայել: Երկար պայքար մղելուց հետո, երբ վերջանում է պարենը, և նրանք հայտնվում են անելանելի դրության մեջ, հավաքվում են քարայրի կենտրոնական մասում, ողջագործվում և Կարապետի հրամանով յուրաքանչյուրը զենքը ուղղում է ընկերոջ ճակատին²⁸: Բերենք մի զուգահեռ Աստվածաշնչյան պատմություններին: Վեսպասիան կայսեր օրոք հռոմեացիների և հրեաների պատերազմի ժամանակ մի խումբ զինվորներ Բոտապատի՝ Յոդֆատի գրավման ժամանակ թաքնվում են ժայռում: Տեսնելով, որ ելք չկա, հռոմեացիների ձեռքով չսպանվելու համար, ինքնասպան են լինում²⁹:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ինքնասպանության դեպքեր հազվադեպ են հանդիպում ծերերի մոտ³⁰, ուլքեր այդ քայլին էին դիմում վերջ տալու համար իրենց տառապանքներին՝ չլիմանալով զաղթի ճանապարհին կրած չարչարանքներին: Սուիցիդալ վարք գրեթե չի հանդիպում երեխաների մոտ: Որոշ հեղինակներ մանկական և պատանեկան սուիցիդալ վարքն առանձնացնում են որպես ուսումնասիրության ինքնուրույն ոլորտ: Մանկական տարիքում ինքնասպանության դրսևորումները հաճախ բացատրվում են մահվան նկատմամբ վախի բացակայությամբ: Մակայե Հայոց ցեղասպանության շրջանակներում վարքաբանական ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս ասելու, որ երեխաները հասարակական ամենաակտիվ շերտն էին, ուլքեր պայքար էին մղում իրավիճակը հաղթահարելու, մահվանից խույս տալու և այդ նպատակով դիմում էին ամենատարբեր միջոցների, հաղթահարում դժվարին ճանապարհ:

²⁷ Թեքզեան Յ. Յ., Կիլիկիոյ արևուղ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 25, Տարագիր հայրս՝
Մկրտիչ Ղազարեանը... էջ 10:

²⁸ Կճիկեան Լ. (Առաքելեան), Եջվ. աշխ., էջ 61, Գուտուլեան Գ. Գ., Եջվ. աշխ., էջ 51:

²⁹ Tperycos J., Baran K., Եջվ. աշխ., c. 20.

³⁰ Պալապանեան Ա., Կեանքիս տար ու պաղ օրերը, Այնթապ-Քեսապ-Հալեպ, խմբագրեց Բժ. Թ. Թորանեան, Հալեպ, 1983, էջ 110:

Անհոփելով՝ կարող ենք հանգել այն եզրակացության, որ Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանության ժամանակ «հարձակվող» կողմը, խախտելով հայ սոցիումի համար ինկուլտուրացիոն նշանակության կարևորագույն ինստիտուտները, ստեղծում էր արհեստական դեստրուկտիվ միջավայր, որն էլ սոցիոմշակութային ետխապարման էր զանգվածային ինքնասպանությունների համար՝ որպես ոչ ախտաբանական տեսլեցրայի: Ասվածի լավագույն ապացույցն այն է, որ ինքնասպանությունը զանգվածային բնույթ էր ստանում հենց այդ ինստիտուտները կրողների կողմից: Սուիցիդալ վարքի ձևերը պայմանավորված են հանգամանքային, կրոնահոգեբանական, ծիսաառասպելական էթնոտիկայի առանձնահատկություններով:

HASMIX GRIGORYAN
(AGMI)

THE SUICIDE AS A MARGINAL CULTURE WITHIN THE CONTEXT OF ARMENIAN GENOCIDE

This report introduces the "perpetrator's" and the "victim's" interrelations during the genocide of Armenians in the Ottoman Empire as well as the socio-cultural grounds, types and causes of the auto-aggressive particularly suicidal behavior of the "victim". The "perpetrating" side breaking the basic institutes representing an essential value for Armenian socius created an artificial destructive environment which is already a precondition for mass suicides as a non-diagnostic reaction. The types of suicidal behavior are conditioned by circumstantial, religious-psychological and ritual-mythological particularities.

**ՔՐԵՍԿԱՆ ՀԱՅԱԳՈՐԾԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԽՂԻՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԵԶ**

Ցեղասպանության իրականացման համար անհրաժեշտ պայման է հասարակության լայն շերտերի ներգրավվածությունը, մասնակցությունը զանգվածային սպանությունների¹: Այս պարագայում հատկապես մեծ «արժեք» են ձեռք բերում այն մարդիկ, ովքեր ընդունակ են առավել սառնասիրտ ու արդյունավետ սպանել իրենց նմանին: Դրանով է նաև բացատրվում պետական իշխանությամբ օժտված և «օրինականացված» բռնություն կիրառելու իրավունք ունեցող ժանդարմների, զինվորների մեծ ներգրավումը ոճրագործություններին: Բացի այդ, սպանությունների գործընթացի մեջ ներթաշվել են նաև այլ մասնագիտությունների և զբաղմունքի տեր մարդիկ, որոնց հարմար են գտել այս գործառույթն իրականացնելու համար: Օրինակ, արաբ ակաեաուես Ֆայեզ ալ-Դուսեյնը պատմում է, որ իշխանությունները վարձում էին Լույսիսկ մսագործների, ովքեր մարդասպանի արձեստի համար ստանում էին օրական 1 ֆունտ վարձավճար²:

Հայոց ցեղասպանության դեպքում «սպանդի ինդուստրիայում» օգտագործվեցին Լույսիսկ հասարակության հակասոցիալական, մարզինալ շերտերը: «Ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ իրագործված հանցագործությունների հանրագիտարանը» արձանագրում է, որ ցեղասպանությունների շարքում Հայոց ցեղասպանությունն աչքի է ընկնում սպանություններ և բռնություններ

¹ Ցեղասպանությունների ընթացքում զանգվածային մասնակցության մասին մանրամասն տե՛ս՝ Waller James E., *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*, Oxford University Press, USA, 2 edition, March 22, 2007.

² Faiez el Ghocéin, *Témoignage d'un Arabe musulman sur l'innocence et le massacre des Arméniens*. Trad. de l'arabe par A. El-G, Bombay, 1917, p. 3-4, 20-22, 39-44, ըստ ու «Тенцид армян в Османской империи», под ред. М. Г. Нерсисяна, М., 1982, с. 404.

իրականացնելու համար բանտերից ազատ արձակված քրեական ծանր հանցագործների հավաքագրմամբ և օգտագործմամբ²։ Սույն հոդվածը ներկայացնում է Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ հենց այդ խմբի մասնակցության խնդիրը։

Բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործների ներգրավվածությունը Հայոց ցեղասպանության մեջ արտահայտվում էր երկու ձևով՝ անհատական մասնակցությամբ և Հատուկ կազմակերպության մեջ ներգրավումով։

Հայոց ցեղասպանության վերապրողները, օտարերկրյա դիվանագետները և ականատեսները բազմաթիվ վկայություններ են թողել այն մասին, թե ինչպես էին բանտերից ազատ արձակում քրեական հանցագործներին՝ հայերին կոտորելու և կոտանքների ենթարկելու նպատակով³։

1915 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն Եղիայան Պաղտատցին նամակում Պողոս Լուրբար փաշային նկարագրում է դեռ ապրիլին սկսված մեկ միլիոն հայերի տեղահանությունը. «Ամեն ինչ սկսվեց բոլոր գյուղերի ու քաղաքների բնակչության զինաթափումից։ Այս նպատակի համար օգտագործվեցին ժանդարմները և բանտերից արձակված հանցագործները։ Ջինաթափման պատրվակով նրանք սպանություններ էին իրականացնում և մարդկանց ենթարկում հրեշավոր տանջանքների»⁴։

Նույն տեղեկությունը հաստատում է ամերիկյան միսիոներ Վ. Ջեքսը. «Երբ ես մեկնում էի Կ. Պոլսից հայկական ջարդերն արդեն սկսվել էին։ Հայերի տեղահանության դժոխային ծրագիրը իրականացվում էր համակարգված սարսափելի մեթոդներով։ Նախ և առաջ, ամենուրեք՝ քաղաքներում ու գյուղերում, հայ բնակչությունը

² Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, MacMillan Library Reference; October 29, 2004, p. 791.

³ Պետք է նշել, որ հանցագործների օգտագործումն քննարկված պրակտիկա էր Օսմանյան կայսրության պատմության համար։ Այն որոշ չափով իրականացվել է նաև արքունահամալցյան ջարդերի շրջանում։ Օրինակ, 1895 թ. նոյեմբերի 4-9 տեղի ունեցած Մալաթիայի հայերի կոտորածին մեծապես մասնակցեցին նախօրոք բանտերից ազատ արձակված հանցագործները։

⁴ АВТР, Посольство в Константинополе, д. 3504, л. 99—101 по «Геноцид армян в Османской империи», под. ред. М. Г. Персикова, М., 1982, с. 394-398.

զինաթափվեց ժանդարմների կողմից, այն ուղեկցվում էր բանտերից ազատ արձակված հանցագործներից կազմված չեթեների (ոչ կանոնավոր ջոկատների - Ս.Ս.) կողմից իրականացվող սարսափազդու դաժանություններով և քազմաթիվ սպանություններով⁶:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին հանցագործների օգտագործման մեկ այլ տարատեսակ է նրանց ներգրավումը «Հատուկ կազմակերպության» մեջ: Հովանաբար, Բալկանյան պատերազմների շրջանում ստեղծված այս կազմակերպությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հիմնականում իրականացնում էր հատուկ գործողություններ՝ հետախուզություն, հակահետախուզություն, սարսափ կանխում և դիվերսիաներ Կովկասում, Արաբական թերակղզում և Եգիպտոսում: Արևելյան վիլայեթների բաժանումների կենտրոնը գտնվում էր Էրզրումում: Այն ղեկավարում է Էթիհադի կենտկոմի անդամ Քեհաեդդին Շաքիրը:

Նեո միեչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը «Հատուկ կազմակերպությունը» սկսեց հավաքագրել քրեական հանցագործներին: Երանցից ստեղծում էին հատուկ ջոկատներ, որոնց առաջ դրվում էր անսպաշուպան քնակչությանը ոչնչացնելու խնդիր: Թուրք հեղինակ Սուսու Փարլարը գրում է. «Լույնիսկ միեչև տեղահանության մասին» օրենքի հրապարակումը «Թեշքիլաթ ի-Սահասուսան» ջոկատներ է կազմում Բալկաններից ու Կովկասից մուսուլման-ներգաղթյալ կամավորներից և ծանր հանցագործությունների համար դատապարտվածներից: Պատերազմի առաջին ամիսներին այս ստորաբաժանումների կողմից իրականացվող հարձակումները գյուղերի վրա, կողոպուտն ու սպանությունները պատճառ դարձան Ստամբուլ ուղարկված որոշ բողոքների համար⁷: 1914 թ. ապրիլի 25-ին «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավարությունը Ռազմական նախարարությունից ստանում է մի փաստաթուղթ, որը տեղեկացնում էր, որ հետախու արևելյան վիլայեթներում վալիներն իրավունք ունեն մասնակցելու «Հատուկ Կազմակերպության» աշխատանքներին, քանի որ ընդունվում է

⁶ "Армянский Вестник", М., 1916, № 3, с. 7—10.

⁷ Suat Pařlar "Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet, İstanbul, 1997, s. 75; Авакян А., Геноцид 1915 г. и механизмы принятия и исполнения решения, Е., 1999, с. 83.

հատուկ օրենք, որը թույլատրություն է տալիս հանցագործների մասնակցությանը⁸:

Ռազմական նախարար Էնվերի քեոյի Հալիլ փաշան՝ Կ. Պոլսի ռազմական նահանգապետը, դեռ 1914 թ. նոյեմբերի 26-ից սկսել էր Հատուկ կազմակերպության միավորներ ձևավորել՝ ներառելով բանտից ազատված հանցագործներին: Նոյեմբերի 29-ին նա հրահանգեց Իզմիրի նահանգապետին Հատուկ կազմակերպության համար բանտերից ազատ արձակել քրեական հանցագործներին:

Այն տեղի էր ունենում ներքին գործերի և արդարադատության նախարարությունների Հատուկ հանձնարարականով⁹: Երբ 1916 թ. քննարկման դրվեց բանտարկյալներին «Հատուկ կազմակերպության» մեջ ներգրավելու օրինագիծ ընդունելու հարցը, արդեն ավարտել էր իր վրա դրված հայաստանության գործառույթը: Սակայն կարիք կար հետին թվով օրինակաւացնել այդ քայլը: Քննարկման ժամանակ Սենատի անդամ Ահմեդ Ռիզան քննադատեց այդ օրինագծի հիմնական դրույթները՝ հայտարարելով, որ «մարդասպանները և հանցագործները չեն կարող լինել բանակի կազմում»: Սակայն Պատերազմական նախարարության մատակարարման բաժանմունքի աշխատակից գեղապետ Քեյսիյը հպարտությամբ հայտարարեց, որ նախկին դատապարչալները զինվորագրվել են ոչ թե բանակ, այլ «Հատուկ կազմակերպություն», մի կազմակերպություն, ուր ապացուցեցին, որ կարող են օգտակար լինել: Եվ այդ պատճառով նա պետում էր, որ հանցագործները ոչ մի կերպ չէին կարող վնասակար ազդեցություն գործել բանակի, զինվորների վրա: Այնուամենայնիվ, օրինագիծը ճանաչվեց օրինական և հետագայում ընդունվեց որպես հատուկ օրենք¹⁰:

Վ. Դադրյանը իր «Հայոց ցեղասպանության պատմություն» գրքում բերում է 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին արդարադատության նախարարին հղած «Սարահ» թերթի բաց նամակը, որը հետաքրքրական

⁸ Takvimi Vekayi, № 3543, p. 28; Дадрян В., История армянского геноцида, Е., 2007, с. 305.

⁹ Atay F., Zeytindagi, Istanbul, 1981, p.35-36; Дадрян В., նշվ. աշխ., էջ 304:

¹⁰ Степаногражский слушаний в сенате, Третий созыв, Третья сессия, 15 заседания, 12 декабря 1916 г., с. 186-88; Дадрян В., նշվ. աշխ., էջ 304:

մանրամասնություններ է պարունակում քրեական հանցագործների հավաքագրման գործընթացի վերաբերյալ. «Ղուք չէիք, որ գալիս էիք ամեն առավոտ Թալեաթի տուն, որպեսզի հրեշավոր հրամաններ ստանաք այդ ավազակապետից: Ղուք չէիք, որ Էթթիհադ կուսակցության շտաբի կողմից ընդունված որոշման արդյունքում Ստամբուլի կենտրոնական բանտից ազատ արձակեցիք ամենավայրագ մարդասպաններին, որպեսզի նրանք կացնահարնին անմեղ հայերին այն նույն քաղաքների ու գյուղերի մտտակայքում, որոնց բնակիչներն էին հանդիսանում: Ղուք չէիք, որ հրաման տվեցիք բանտերից նույնանման ազատման մասին գալատներում: Արդյոք Ձեր հիմնական նպատակը չէր ընտրել ամենաարյունարբու մարդասպաններին և օգտագործել նրանց ավազակային խմբերում, ինչի իրականացման համար դուք նշանակեցիք Վերաքենիչ (ապելյացիոն) դատարանի գլխավոր դատախազին, քանի որ ռազմական նախարարը ներկայացրեց էր բարձրատիճան սպայի տեսքով: Ավելին, այդ դուք չէիք, որ բժիշկ նշանակեցիք, ով պետք է հետազոտեր ընտրված դատապարտվածներին, որպեսզի որոշեր՝ արդյոք նրանք ընդունակ են դաժանության մուլուցքում ապահովել ձեր պահանջվող վայրագ սպանությունների մասշտաբը: Արդյոք Ձեր աշխատասենյակի ճիշտ ներքևում գտնվող Վերաքենիչ դատարանի այդ նույն գլխավոր դատախազի սենյակում չէր, որ տեղի էր ունենում հանցավոր ավազակախմբերի ձևավորումը: Արդյոք չէր շարունակվում այս կազմակերպչական աշխատանքը մի քանի շաբաթ, որոնց ընթացքում կարելի էր տեսնել, թե ինչպես էին բախտարկվածներին բերում գլխավոր դատախազի, Քրեական դատարանի պալատի և հենց դատարանի դահլիճի մոտ գտնվող միջանցքներ»¹¹:

Հավաքագրվելով՝ մահվան այս ջոկատները դատում էին Հատուկ կազմակերպության անդամ, դրվում նրա հրամանատարության ներքո, մեկ շաբաթյա զորավարություն էին անցնում Ռազմական քոլեջում¹² և ուղարկվում Արևմտյան Հայաստան: Նկարագրելով Հատուկ

¹¹ Sebah (Istanbul), 21 նոյեմբեր, 1918: ըստ Դաքոս Բ., նշվ. աշխ., էջ 305:

¹² Dudrian V., 'Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Case and its Contemporary Legal Ramifications', Yale Journal of Law, 14 (1989), p. 274-275.

կազմակերպության իրականացրած կոտորածները՝ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյոսսլերը 1915 թ. հուլիսի 27-ին Քեդրին ուղարկած զեկուցագրում հայտնում է, թե ինչպես է «թուրքական կառավարությունը» բանտերից բաց թողել կալանավորներին և զինվորական համազգեստ հագցնելով՝ ուղարկել այն վայրերը, որտեղով պետք է անցեին պատրիարքները¹³։ Այս դարանակալած հարձակումները, երբ ուժասպառ տեղահանվածները ենթարկվում են ավազակախմբերի հարձակման նկարագրված են մի շարք հետազոտություններում։ Ջեյմս Ռիդը անդրադառնում է այս խնդրին՝ խոսելով «պարզ տեղական հարձակումների միջոցով իրականացված տոտալ պատերազմի թուրքական ավանդույթ»-ի մասին՝ իբրև Հայոց ցեղասպանությունը հասկանալու միջոց¹⁴։

Հատկանշական է, որ Լույսինսկի թուրքական տրիբունալի վճիռներում եղում կա հանցագործների ներդրավածության մասին. «Դուրսը Քենանդղին Շաքիրը ուղևորվեց Տրապիզոն, Էրզրում և մյուս վիլայեթներ Հատուկ կազմակերպության ղեկավարի պաշտոնում, որը բաղկացած էր չեթեններից և բանտերից ազատ արձակված հանցագործներից։ Իր վրա վերցնելով այդ ջոկատների հրամանատարությունը՝ նա դարձավ գանգավածային սպանությունների և կոռուպուտի ռդերգական գործադրությունների հեղինակ»։ Մեղադրական եզրակացությունում ասվում է «...հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով՝ ստեղծվեց «Թեջքիլաք»-ը մահասուսե»-ն, որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգները ստանում էր Մտամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից...»¹⁵։

Երիտթուրքերի տապալումից հետո Թուրքիայում առաջացած ժողովրդական ջոկատները՝ «Քուվայե միլլիե, որոնք հռչակել էին պայքար երկրի անկախության համար, հիմնականում հենց Հատուկ կազմակերպության նախկին անդամներից էին կազմված»։ Լույսինսկի թուրքական դրոշ աղբյուրները նշում են, որ նրանք հավաքագրվում էին

¹³ PA-AA/R14087 ըստ Կոնֆանգ Գուստ, Հայերի Ցեղասպանությունը, 1915-1916, Ե., 2005, էջ 122։

¹⁴ St. u' Reid J., The Concept of War and Genocidal Impulses in the Ottoman Empire, 1821-1918, *Holocaust and Genocide Studies*, 4 (1989), p. 177-182.

¹⁵ Հայոց ցեղասպանությունը, ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Ե., 1988, էջ 39։

լեռներում ապաստան գտած ավազակախմբերից, դասալիքներից և բանտերից ազատ արձակված ու թալանին սուլոր հանցագործներից¹⁶։ Հետագայում այս ջոկատները ներառվեցին Թուրքական Հանրապետության բանակ։

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության ամբողջ ընթացքում օգտագործվում էին բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործները, ինչը լուծում էր հետևյալ խնդիրներ։

ա) Քրեական հանցագործները սպանության կատարյալ գործիք էին։ Իրենց բնույթով պատրաստ լինելով զանգվածային սպանություններ իրականացնելուն, նրանք ընդունակ էին ամեն ինչի, միայն թե բանտից ազատ արձակվեին։ Բացի ազատությունից նրանք նաև որոշակի կյուրակական շահույթ էին ստանում։ Կողոպուտի հնարավորություններին գումարվում էր որոշ տեղերում հայերից բռնագրավված հարստության կեսը ստանալու պաշտոնական որոշումը¹⁷։ Մակայն բացի կյուրակական հետաքրքրությունից այս մարդասպանները հաճույք էին ստանում բռնություններից։ Սրա մասին իրենց հուշերում են նշում բազմաթիվ վերապրողներ¹⁸։

բ) Շատ դեպքերում նրանց մասնակցությունը այն ձգան էր, որ խթանում էր հանրության հասարակ անդամների ներգրավվումը ցեղասպանական գործողություններին, քանի որ հաղթահարվում էր առաջին սպանության բարդույթը, որից հետո ամբոխը ավելի հեշտությամբ էր մտնում այդ գործընթացի մեջ և ակտիվորեն իրականացնում կոտորածը։

գ) Հանցագործների ներգրավվածությունը մեծապես ընդգծում էր անպատժելիության այն մթնոլորտը, որը ձևավորվում էր այդ տարիներին և որը հեշտացրեց հասարակ մուսուլմանների զանգվածային մասնակցությունները սպանություններին։

դ) Հանցագործների ոչ կանոնավոր խմբերի օգտագործումը թույլ է տալու հեռագայում հերքել պետության մասնակցությունը

¹⁶ Selek S., Anadolu İhtilali, İstanbul, 1987, s.121; Акчим Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский Вопрос, М., АО "Арно-Никс", 1995, стр.136

¹⁷ Mann M., The Dark Side of Democracy, Explaining Ethnic Cleansing, Cambridge University Press, November 1, 2004, p. 166.

¹⁸ Լույն տեղում, էջ 167։

զանգվածային սպանությունների և ժխտել դրա կազմակերպված լինելու փաստը:

SUREN MANUKYAN
(AGMI)

THE PROBLEM OF USAGE OF CRIMINALS IN THE
IMPLEMENTATION PROCESS
OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The Genocide implementation makes public participation compulsory. In this regard, the most useful persons for Genocide perpetrators were people who have ability to kill and rape. In the Armenian Genocide the antisocial, marginal elements were used in "Killing Industry". Hardened criminals were released from prisons and recruited for extermination and destruction.

The released criminals were used individually as well as in a group in "Special Organization" in «Special Organization». Most importantly, the whole process process was legitimized by Special Law adopted in 1916. The Criminals were examined by medical officers, then the strongest and cruellest of them were chosen. They were clothed in military uniform and sent to the routes through which the Armenians deportees would pass. They attacked and butchered Armenians during the "Death marches."

The utilization of criminals was important as

- a) their ability to kill made them perfect killing machines
- b) they set a good example to ordinary people to give the first shot to start the mass killings
- c) they became the symbol of impunity
- d) the involvement of badly organized, disorganized bands in extermination process would conceal veil the state participation.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ
ՈՉԼՉԱՑՄԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը թուրքիայում կրել է շարունակական բնույթ և բնորոշ է ինչպես սուլթանական, երիտթուրքական, այնպես էլ քեմալական-հանրապետական վարչակարգերի համար:

Հողվածում մեր խնդիրն է ցույց տալ պատմական տարբեր փուլերում հայկական մշակութային ժառանգության, մասնավորապես հուշարձանների¹ ոչնչացմանն ուղղված թուրքական քաղաքականության առանձնահատկությունները՝ փորձելով դիտարկել այն Հայոց ցեղասպանության մշակված ծրագրի ամբողջության մեջ:

Օսմանյան կայսրությունում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման մասին վկայություններն առկա են դեռևս 16-17-րդ դարերի աղբյուրներում: Սակայն, եթե սկզբնական շրջանում այդ արժեքների ոչնչացումը համատարած կամ զանգվածային բնույթ չի կրել, ապա 19-րդ դարի վերջից սկսած և հատկապես ողջ 20-րդ դարի ընթացքում գրանցվել է հայկական մշակութային ժառանգության զանգվածային, կանխամտածված ոչնչացում, որն, անկասկած, հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանական ծրագրի մաս է կազմում: Հայերի մշակութային ցեղասպանությունը դիտարկելով ցեղասպանական ծրագրի ամբողջության մեջ՝ անկնայտ է դառնում, որ թուրքական վարչակարգերի նպատակային գործողություններում գոյություն ունեն որոշակի տարբերություններ: Եթե համիդյան-երիտթուրքական վարչակարգերի համար առաջնային խնդիրը հայերի ֆիզիկական բնաջնջումն էր և մշակութային ցեղասպանությունը մղվում էր երկրորդական պլան, ապա քեմալական-հանրապետական

¹ Տարածքային պատկանելության առումով առավել վտանգավոր է հակաօսմանը կամ ոչնչացնող կողմի՝ տվյալ դեպքում թուրքիայի համար:

վարչակարգի համար ուղղակի երամսյական դարձավ շարունակել և ավարտին հասցնել հայերի պատմական տարածքներում երանց ինքնությունը փաստող ցանկացած հետքի ոչնչացումն՝ այդպիսով ամբողջացնելով ցեղասպանությունը:

Օսմանյան կայսրությունում, ապա նաև Թուրքիայի Հանրապետությունում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման ողջ գործընթացը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլի. առաջին փուլը ներառում է 16-րդ դ.-ից մինչև 19-րդ դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը, երբ տեղի է ունեցել մշակութային ժառանգության ոչ զանգվածային, տարերային ոչնչացում կամ յուրացում: Այս փուլին բնորոշ յուրացման ընդգծված մեխանիզմը՝ նկղեցու փոխակերպումն է մզկիթի, որի մասին երբեմն վկայում են հենց թուրքական աղբյուրները: 17-րդ դարի թուրք պատմագիր-աշխարհագրագետ Քյաթիբ Չելեբիի իր «Ջիհան Լոումա» աշխատության մեջ նկարագրելով Բիթլիս քաղաքը, գրում է, որ իսլամական իշխողներն այս քաղաքում կառուցել են բազմաթիվ բարեգործական հիմնարկներ, այդ թվում և 4 մեծ մզկիթներ (ջամիներ), որոնցից մեկը նախապես հայկական նկղեցի է եղել, սակայն քաղաքի գրավումից հետո վերածվել է մզկիթի և հայտնի է «Կըզլլ Մուսջիտ» անունով²: Լմանատիպ հիշատակություններ ստկա են նաև 17-րդ դարի թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի (1611-1679 թթ.) «Ուղեգրության» մեջ, որոնցից մեկում հեղինակը, բնութագրելով Վան քաղաքի մզկիթները, գրում է «Վերին բերդում կա Վանք-ջամի, որը վնասափառ Դավթի դարում կառուցված հնագույն տաճար է Հևոսագալում, երբ վնասափառ էրուբքիբը եկել է այստեղ, այն մզկիթի է վերածել... 940 թ. (1533 թ.) Քվականիև սուլթան Մուլեյմեռ նորոգել ու ընդարձակել է այն և անվանել «Մուլթան Մուլեյման» ջամի»³, իսկ Բիթլիս քաղաքի «Վերին բերդի» մզկիթի մասին խոսելիս՝ հեղինակը նշում է, որ այն սկզբնապես նկղեցի է եղել և մզկիթի է վերածվել սուլթան Էվհադ-Ուլլահի կողմից⁴: Թուրք

² Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Խ. Բ. թարգմանություն թուրքական բնագրերից, կազմեց՝ Ա. Ն. Մաֆրաստյան, Ե., 1964, էջ 34:

³ Էվլիյա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, Խ. Գ. թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Ն. Մաֆրաստյանի, Ե., 1967, էջ 246:

⁴ Նույն տեղում, էջ 199:

պատմագրի և ճանապարհորդի արժեքավոր այս վկայությունները ևս մեկ անգամ փաստում են այն իրողության մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում հայկական մշակութային ժառանգության, սովյալ դեպքում հուշարձանների յուրացման կամ ոչնչացման դրսևորումներն ունեն ավելի խորը արմատներ:

Հայկական մշակույթի ոչնչացման երկրորդ փուլը ներառում է 1894-ից մինչև 1920-ականների սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը, երբ իրագործվեց արևմտահայ մշակութային ժառանգության զանգվածային ոչնչացում՝ զուգորդվելով հայերի ֆիզիկական բնաջնջումով: Այս փուլում, մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության տարիներին, թերևս, միայն հոգևոր մշակույթի կրող հանդիսացող հայ մտավորականության ոչնչացումը՝ որպես մշակութային ցեղասպանության առանձին դրսևորում⁹, պետք է դիտարկել ծրագրված մշակութային ցեղասպանություն:

Մինչև 1920-ական թթ. մշակույթի արժեքների ոչնչացումն իրագործվել է ինչպես կանտեալոր բանակի, քրդական ու թուրքական զորաջոկատների, այնպես էլ հայերի ողջ ունեցվածքը, այդ թվում և մշակութային հարստության տեսանկյնի հատվածը հնարավորինս արագ կողոպտելու, յուրացնելու մոլուցքով տարված ժողովրդական զանգվածների կողմից: Դրան նպաստում էր մի կողմից կառավարող շրջանների՝ թուրք հասարակության մեջ ներմուծած ատելությունը քրիստոնյաների, հատկապես հայերի հանդեպ, ինչն առավել մոլեռանդ էր դարձնում զանգվածների գործողությունները, մյուս կողմից՝ այդ գործողությունների բացարձակ ազատությունն ու անպատժելիությունը: Ատելության ու մոլեռանդության դրսևորումներն առանձնակի ընդգծված են հայերի հոգևոր հաստատությունների դեմ

⁹ ՄԱԿ-ի 1948թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի նախնական տարբերակում ընդգրկված մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող սահմանումներից երկրորդը վերաբերում է մտավորականությանը՝ որպես մշակույթի կրողի և արտաղտողի, ըստ որի մշակութային ցեղասպանություն է համարվում նաև «այն մարդկանց լեռնի և սխտեմատիկ արտաքսումը, ռվքեր ներկայացում են սովյալ մշակութային խումբը»: Sh' u Prot V. L., Ethnocide, Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, Dinah L., Shelton (editor in chief), Vol. 1, Thomson Gale, 2005, p. 310.

իրականացված գործողություններում: Մասնավորապես, 1915-1923 թթ. ընթացքում հայկական մշակութային հուշարձանների հանդեպ թուրքական կողմի քաղաքականությունն ու կոնկրետ գործողությունները, թեև, շատ դեպքերում անկառավարելի էին, սակայն իրենց մեջ ներառում էին հստակ ուրվագծվող ծիսական, կրոնական արարողակարգային տարրեր, որոնց նպատակն էր նաև պղծել սրբավայրը՝ որպես թիրախ օգտագործելով էթնոկրոնական հաստատությունը: Դա հաճախ ուղեկցվել է կոնկրետ «խորհրդանշական գործողություններով»՝ խաչի հատում, մահմեդական հոգևորականի կողմից եկեղեցու վերածումը մզկիթի, խաչի ու զանգի տապալումը և ազանի կոչը զանգակատնից⁶, սպանությունների, րոնարարությունների «խորհրդանշական գործողություններ» հատկապես եկեղեցու բնմի վրա, որը կոչված էր էլ ավելի նստնացնելու զոհ էթնիկ հանրության դավանական զգացմունքները: Եւոյն կերպ սպանության գործողությունը կամ մարդկանց ողջակիզումը եկեղեցու ներսում ընկալվելով որպես սխմվոյիկ գոհաբերության ակցիա՝ կոչված էր խոր անարգանք հասցնել տվյալ էթնիկ հանրության հոգևոր զգացմունքներին ու ավանդույթներին⁷: Եկեղեցու ներսում ողջակիզման օրինակները բազմաթիվ են հատկապես համիդյան և 1909 թ. Ադանայի կոտորածների ընթացքում: 1895 թ. Ուրֆայի Մայր Տաճարում թուրքական ամբոխի կողմից ողջակիզվեց այնտեղ ապաստանած շուրջ 3000 հայ⁸, իսկ հետագայում, մասնավորապես, 1909 թ. նմանատիպ

⁶ Միրսենեան Գ., Երզնկա, Գահիրե, 1947, էջ 348:

⁷ Համանառության համար նշենք, որ նման գործողություններն ուղեկցվել են նաև մյուս քրիստոնյա ազգերի՝ հույների, ասորիների կրոնամշակութային հուշարձանների ոչնչացման ընթացքում: Ասորական եկեղեցիների և հոգևոր մշակութային հաստատությունների նկատմամբ մոտեցումը եւոյնն է եղել: Դրանց մեծ մասը վերածվել էր սպանողանոցների, այտոների կամ զինվորական պահեստների: Տե՛ս u Guant D., "Massacres, Resistance, Proctors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I", New Jersey, 2006, p. 107, 222. Տե՛ս նաև Թոսոնա Ա. Ռ., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ – XX դարի առաջին քառորդ), Ե., 2004, էջ 44, 57:

⁸ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, том II, отдель II, М., 1897, с. 104-105.

փորձեր կիրառվեցին Ադանա նահանգի գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Միայն Ադանա քաղաքում հրկիզված 6 եկեղեցիներից երկուսում՝ Ս. Ստեփանոսում և Ս. Աստվածածնում ողջակիզվեցին այնտեղ ապաստանած շուրջ 3500 հայեր⁹: Ի դեպ, այս ողջակիզումներն առիթ հանդիսացան, որպեսզի արևմտյան հրապարակումներում շրջանառության մեջ դրվի «Հուլոստ» եզրույթը՝ որպես բնորոշիչ գանգվածային կոտորածների¹⁰:

Հայկական հոգևոր-մշակութային հաստատությունները, փաստորեն, գործնականում թուրքական կողմի համար ծառայել են որպես նպատակահարմար միջոց՝ ցեղասպանական գործողություններ իրականացնելու համար: Մասնավորապես, վանքերն օգտագործվել են որպես զինվորական և ոստիկանական հենակետեր՝ հարակից հայկական բնակավայրերի դեմ պատժիչ գործողություններ իրականացնելու համար: Վանքը կամ եկեղեցին վերածվել են նաև հավաքատեղիի՝ մի կողմից գանգվածային սպանություն իրականացնելու կամ ողջակիզելու նպատակով, մյուս կողմից՝ բանտի՝ հայ տարագրյալների և հատկապես կանանց այնտեղ արգելափակելու համար¹¹, ապա և պահեստավայրի՝ մտահեղական բնակչության և իշխանությունների կողմից հայերի բռնագրավված ունեցվածքի կուտակման, բաշխման կամ հետագա թալանի համար¹²:

Հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման երրորդ փուլը ներառում է 1920-ականներից ընդհուպ մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածը, երբ իրագործվեց այդ ժառանգության մնացյալ հատվածի ծրագրված ոչնչացում:

⁹ Adossidès A., *Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilisie*, Paris, 1910, p. 104-105.

¹⁰ Duckett F., *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor*, during April, 909, London, 1913.

¹¹ Adapazar: *Statement*, dated 24th September, 1915, by a foreign resident in Turkey; communicated by the American Committee for Armenian and Syrian relief, St' u, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs. By Viscount Bryce T. Fisher Unwin, Limited, London, W.C., 1916, p. 211, 399.*

¹² Նույն տեղում, էջ 403:

Հայոց ցեղասպանության իրագործումից հետո ժամանակի հրամայական էր դառնում բազմաթիվ հայաթափված գավառների վերաբնակեցման խնդիրը, ինչը լուծվեց Բաղկանկներից, Միջագետքից ու այլ վայրերից տեղափոխված թուրքերի և մահմեդական այլ ազգերի վերաբնակեցման պետական ծրագրի իրագործումով¹³։ Այս ծրագրի իրագործումն անմիջականորեն բախվում էր հայերի՝ տեղաբնիկ լինելու հանգամանքն անընդհատ փաստող նյութական մշակույթի մնացորդների՝ դեռևս կանգուն կամ կիսավեր հայկական հեռագույն հուշարձանների ներկայության հետ։ Այս պահից սկսած՝ քեմալական վարչակարգը մշակեց և գործի դրեց հայերի մշակույթին առնչվող ցանկացած փաստի ոչնչացման պետական ծրագիրը, որի իրագործումով, փաստորեն, ամբողջացվեց Հայոց ցեղասպանության երիտթուրքական ծրագիրը։

Թուրքական կառավարության կողմից հայկական դարավոր հուշարձանները կանխամտածված և հետևողականորեն ոչնչացնելու առնչությամբ ուշադրավ է Ռիզա Նուրի բեյի¹⁴ 1921 թ. մայիսի 25-ի նամակն՝ ուղղված արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին, ուր մասնավորապես ասվում էր. «Անի քաղաքի հուշարձանների մնացորդներն ու հետքերը պետք է ջնջվեն նրկրագեղի երեսից։ Դուք մեծ ծառայություն կմատուցեք Թուրքիային՝ այդ նպատակն իրագործելով»¹⁵։

Դեռևս 1920-ականներից կիրառվող հայկական մշակութային հուշարձանների անհետացման պետական ծրագիրն առավել ամբողջական ու համակարգված բնույթ կրեց 1940-1960-ական թթ., երբ նախկին Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքներում և, մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանում անտախաղեսլ չափերի հասավ ոչնչացվող հուշարձանների թիվը։ Այս հանգամանքը թերևս պայմանավորված էր Թուրքիայի Հանրապետության կայունացմամբ, ինչը էլ ավելի հրատապ էր դարձնում հայկական հուշարձանների

¹³ Տե՛ս, Dadrian V. N., *The History of the Armenian Genocide*, Oxford, 1995.

¹⁴ «Միության և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ, բուրջական ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր, Մուստաֆա Քեմալի խորհրդակներ։

¹⁵ Baghdjian K., *La confiscation par le gouvernement turc, des biens arméniens...* Montreal, Quebec, Canada, 1987, p. 56.

ոչնչացումը: Մրագրի պետական մակարդակով իրագործման մասին են վկայում անգամ հուշարձանների ոչնչացման եղանակները՝ պայթեցումների միջոցով, մինչև անգամ՝ հուշարձանը թիրախ դարձնելով հրետանային զինավարժությունների համար: Լման եղանակով՝ հիմնականում զինվորական ուժի գործադրմամբ, մինչև 1960-ական թթ. ոչնչացվել են վաղմիջնադարյան և միջնադարյան հայկական այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Տեկորի Ս. Երրորդություն 5-րդ դարի եկեղեցին, Բագրևաճոյի Ս. Հովհաննու եկեղեցին (631 թ.), Ջջկուքի վանական համալիրը (9-11 դդ.) և տասնյակ այլ եկեղեցիներ¹⁶:

Թուրքական վանդալիզմը, սակայն, այսքանով չսահմանափակվեց. արդեն իսկ կիսավեր հայկական եկեղեցիները 1950-ական թթ. սկսած ենթարկվեցին նոր ավերումների: Դեպքեր են արձանագրվել ճանապարհաշինության կամ այլ կնկատույններով բուլդոզերի օգնությամբ հայկական դարավոր հուշարձանների ավերման մասին: Տրանսիպեյն ուսումնասիրող Ժան Միշել Թիերին¹⁷, Թուրքիայում իր հերթական ուսումնասիրության արդյունքում վկայում է «Կառուցողական մեծ աշխատանքներն ավերման նոր պատճառներ են դարձել: Մենք ակնառան էղանք, թե ինչպես Կապուսկոյի Ս. Հակոբ վանքը (11-րդ դար)՝ իր բարձրարժեք որմնանկարներով, ավերվեց բուլդոզերով՝ ճանապարհն ընդարձակելու համար»¹⁸:

Ուսումնասիրությունները փաստել են, որ 1970-80-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, թեև ոչ 1940-60-ական թթ. ցանադրությամբ, սակայն հայկական մշակութային հուշարձանների ոչնչացման քաղաքականությունը հետևողականորեն շարունակվել է, այն տարբերությամբ, որ ավերիչ ուժն արդեն առավելապես ոչ թե պետությունն էր՝ զինվորական ուժի գործադրմամբ, այլն պետական

¹⁶ «Վարձք», հուլիս-նոյեմբեր, № 2, 2010, էջ 6-17:

¹⁷ 1955-1974 թթ. ընթացքում 17 ուղևորություն է կատարել Արևմտյան Հայաստան՝ միջնադարյան հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրելու համար:

¹⁸ Թիերի Ժ. Մ., Հայկական հուշարձանների կրած վնասները Արևելյան Թուրքիայում, «Անի»-Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի զիտական-հասարակական էտամյա հանդես, № 1, 1992, էջ 35-36:

քարոզչությամբ ու անպատճելիությամբ խրախուսված քուրդ և թուրք բնակչությունը: Այս շրջանում հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանները ոչնչացվել են գերազանցապես հետևյալ եղանակներով. ա) արևմտահայ վանքերի ու եկեղեցիների, ինչպես օրինակ Վարազավանքի, Լարեկավանքի, Մշո Ս. Կարապետի սրբատաշ քարերով կառուցվել են գյուղական տներ, մինչև անգամ խայքարերը, արձանագրություններն ու զարդաքանդակներն արտաքին պատերում օգտագործելով որպես զարդարանք: բ) Հայկական կրոնական շինությունները վերածվել են մզկիթների՝ համապատասխան վերաձևումից հետո, գ) օգտագործվել կենցաղային ու հասարակական ամենատարբեր նպատակներով՝ գոմեր, մարագներ, ֆերմաներ, բանտեր, մարզասրահներ, պարասրահներ, հասարակաց տներ, լավագույն դեպքում՝ թանգարաններ, դ) ոչնչացվել են եկեղեցիների ու վանքերի ինքնությունը փաստող արձանագրություններն ու սրբապատկերները:

Լույսն ժամանակամիջոցում Թուրքիան ոչ միայն սահմանադրությամբ¹⁹, այլև հուշարձանների պահպանմանն ու ինսամքին վերաբերող միջազգային գործող պայմանագրերի ստորագրումով թեև պարտավորություններ է ստանձնել, որոնք վերաբերում են նաև ազգային փոքրամասնությունների մշակութային հուշարձանների պահպանությանը,²⁰ այդուհանդերձ, կանխամտածված

¹⁹ Թուրքիայի 1961 թ. հուլիսի 9-ի Սահմանադրության 50-րդ հոդվածի 5-րդ մասով, պետությունը պարտավորվել է իրականացնել «պատմական ու մշակութային արժեք ներկայացնող ստեղծագործությունների և հուշարձանների պահպանությունը», սակայն այդ հոդվածը գործնականում չի կիրառել: Տե՛ս Ռաջմոնդ Գոյ, Թուրքիայի քրիստոնեական մշակութային ժառանգության պահպանությունը, «Անի»-Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, №2, 1992, էջ 63:

²⁰ Թուրքիան 1965 թ. ստորագրել է դեռևս 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիան, որտեղ շեշտը դրված է անկախ ժառույց մշակութային պահպանման կարևորության վրա, և որով Թուրքիան պարտավորվել է պատերազմի ժամանակ պահպանել մշակութային հուշարձանները, իսկ 1969 թ. հունվարի 7-ին Թուրքիան ստորագրել է միջազգային մեկ այլ պայմանագիր՝ դարձյալ մշակութային հուշարձանների պահպանման մասին (տե՛ս Kourymjian D., The

կերպով շարունակել է իր տարածքի դեռևս կանգուն կամ կիսավեր հայկական հուշարձանների ոչնչացումը:

Այսպիսով, հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացմանն ուղղված թուրքական գործողությունները եղել են մնում են նույնցան ծրագրված, որքան հայ ազգաբնակչության դեմ իրագործված ցեղասպանությունը. բնաջերելով ժողովրդին՝ ոչնչացրել են նրա մշակույթին առնչվող ցանկացած փաստ, ինչը կհանգեցնի տվյալ խմբի անհետացմանը մարդկության համընդհանուր էիջողությունից, իսկ մշակութային ցեղասպանություն իրագործողների համար տվյալ խմբի գոյության ժխտումը կամ մերժումն առավել քան դյուրին կդառնա, իսկ ցեղասպանությունը կամ բնաջերումը՝ ամբողջական:

SEDA PARSAMYAN
(AGMI)

**CONTINUITY OF THE TURKISH POLICY OF THE DESTRUCTION
OF THE ARMENIAN CULTURAL MONUMENTS**

The destruction of the Armenian cultural inheritance in Turkey has had a systematic character; it is a unique link between the Sultan's and Young

Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide. A Crime of Silence the Armenian Genocide, Cambridge, Mass., 1985, p. 176): Թուրքիան ստորագրել է նաև Եվրոպական խորհրդի կողմից կնքված և 1985 թ. հոկտեմբերի 3-ին Գրենադայում ստորագրված «Եվրոպական ճարտարապետական ժառանգության պահպանության կոնվենցիան», որը թեև Թուրքիան ստորագրեց նույն թվականին, սակայն նրա Ազգային մեծ ժողովի արտաքին գործոց հանձնաժողովի կողմից վավերացվեց միայն 1988 թ. օգոստոսի 1-ին. այդ կոնվենցիայի 3-րդ և 4-րդ հոդվածների համաձայն՝ կողմերը պարտավորվել են միջոցներ ձեռք առնել տվյալ ռեզիտի հուշարձանների, կառույցների համալիրների և տեսարժան վայրերի պահպանության համար, կանխել պահպանության տակ եղած անշարժ գույքի փչացումը, քայքայումը կամ ոչնչացումը: Տե՛ս «Անի» Անիի պահպանության և ռեսուրսափրման միջազգային զիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական նախադաս հանդես, №1, Ե., 1992, էջ 57-60, նույնի № 2, Ե., 1992, էջ 63:

Turks' regimes as well as between the Kemalists and Republicans in the development of the policy directed to the settlement of the Armenian question. The destruction of the Armenian cultural values in the Ottoman Empire has begun since the 16th and 17th centuries and continues up till now. But if in the beginning the destruction of those values was not widespread and massive, then since the 19th century and especially during the entire 20th century premeditated and massive destruction of the Armenian cultural inheritance was recorded. It was undoubtedly a part of the genocidal policy implemented against the Armenians.

Observing the Armenian Cultural Genocide in the entity of the genocidal policy, it becomes obvious that in the Turkish regimes' the intended actions alongside the similarities had also certain differences. For the Hamidian and Young Turks' regimes the extermination of the Armenians was of primary importance and the Cultural Genocide was left for the second plan. The Kemalists republicans were aimed to complete the destruction of every vestige verifying the Armenians' identity in their historical land, thus completing the consequence of the Genocide.

Despite the existing peculiarities the Turkish actions directed to the destruction of the Armenian culture have been and are as premeditated as the Genocide committed against the Armenian population; to destroy any evidence of the culture by annihilating the people, which would result in the disappearance from the memory of humanity, and the denial or refusal of the existence of the particular group would be easier for those committed Cultural Genocide.

ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ
1916-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐՈՒ

20-րդ դարի առաջին քառորդին Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ իրականացվեցին քրիստոնյա հպատակ մյուս ժողովուրդների՝ հույների և ասորիների զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ: Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման առումով մեծ կարևորություն ունի նաև քրիստոնյա այդ ժողովուրդների՝ սլավյալ դեպքում հույների տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրումը և լուսաբանումը: Այն հնարավորություն կտա ավելի լավ պատկերացում կազմելու երիտթուրքերի և քեմալականների ցեղասպան քաղաքականության մասին: Ինչպես կայսրության մյուս շրջաններում, Պոնտոսում՝ ևս հույների նկատմամբ տարվում էր ոչնչացման քաղաքականություն,

¹ «Պոնտոս» եզրն այստեղ օգտագործվում է հիմք ընդունելով Կ. Պոլսի Հուսեյան տիեզերական պատրիարքարանի՝ Օսմանյան կայսրության տարածքն ըստ թեմերի բաժանելու սկզբունքը: Արաբն, դա այն վեց արքեպիսկոպոսությունների տարածքն է, որ մտնում է Պոնտոս հավաքական անվան մեջ: Դրանք են՝ Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջելվեզիկ), Խաղիս (Գյումուշխանե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարսեհյան), Աոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Բաժանումը հարաբերական է և տրվում է համաձայն հուսեյան աղբյուրների: Հուսեյան Պոնտոսը Փոքր Ասիայում ուներ 71500 քառ. կմ տարածություն: Stü. Economides D. E., The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With two maps and various statistics, Constantinople: Imprimerie Française Leandre Mourkides, 1920, p. 6.

Պոնտոսի վեց արքեպիսկոպոսություններն Օսմանյան վարչական միավորներից ընդգրկում էին ա) Տրապիզոնի վիլայեթը, բ) Ջանիկի առանձնացված սանջակը, գ) Կաստամունեի վիլայեթի Սիևսի սանջակը և զ) Սերաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին-Գարսեհիյարի ու Թոխտոի (Նիքոպոլիս) սանջակները:

սակայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ այն դրսևորվեց առանձնակի դաժանությամբ և չափերով:

Բալկանյան պատերազմների վերջին հատվածում սկսվեցին Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հույն բնակչության բռնի տեղահանություններն ու առանձին կոտորածները: Մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբն այս շրջաններից Կոստանդուպոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանի տվյալներով արդեն տեղահանվել էր 284.172 մարդ²:

Այս շրջանում (1913-1914 թթ.) և նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին երկու տարիներին Պոնտոսի հույն բնակչությունը որպես կանոն զերծ մնաց զանգվածային տեղահանություններից ու կոտորածներից՝ չնայած հակահունական քաղաքականությունն այս շրջանում, այնուամենայնիվ, լուրջ դրսևորումներ ունեցավ³: Այս փուլում երիտթուրքական իշխանությունները հիմնականում շեշտը դնում էին տեղի հայ բնակչության ոչնչացման վրա: Իրավիճակը փոխվեց 1916 թ. ապրիլից հետո: Տրապիզոնի գրավումը ռուսների կողմից և հունական պարտիզանական ջոկատների հարկադիր ստեղծումը լրացուցիչ ազդակ դարձան, որպեսզի ռուսների նահանջից հետո թուրքերն իսկական հաշվեհարդար տեսնեն հույն բնակչության հետ:

Պոնտոսում թուրքական վայրագությունների արձանագրման և հետագա սերունդներին փոխանցման գործում վիթխարի ավանդ ունեն

² René Poux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Edition du Bulletin Hellenique, 1919, № 23, p. 8.

³ Չնայած զանգվածային տեղահանություններ և քաղեր առայժմ տեղի չէին ունենում, սակայն հակահունական քաղաքականության բնորոշ օրինակ էր այն, որ հայտարարվել էր հունական ապրանքների թույլտ, իսկ հունական նավերին թույլ չէին տալիս կանգնել կայսրության նավահանգիստներում (Stu' Phocides K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks, Tübingen Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 28.): Պոնտոսում հակահունական սրամաղոթությունների ուժեղացման և դրսևորման ակնառու օրինակ է 1910 թ. հունիսին Տրապիզոնի թուրքերի կազմակերպած հակահունական ցայցը՝ կապված Կիպրոսի հարցի հետ: St' a' Eveskeidhcs II. K., Oi éwagmof των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), Αθήνα: Σαλλόγου Ποντίων Αργοναύται-Κοιμητοί, 1962, σελ. 9.

Պոնտոսի հույն միտրոպոլիտները: Երանցից էր Ամասիայի և Մամսունի միտրոպոլիտ Գերմանոսը: Պոնտոսից փրկված հույների կոմիտեի նախագահ Կոստանդինիդեսին 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին ուղղված մի ընդարձակ նամակում, որն ունի սկզբնաղբյուրային մեծ նշանակություն, նշում է, որ Փոքր Ասիայի շրջաններից Պոնտոսը ենթարկվեց ամենամեծ փորձությունների: Երա հաղորդագրության համաձայն տեղահանություններն ասօջինը սկսում են Սիևոպից և շրջակայքից, ու այնուհետև տարածվում ամբողջ Պոնտոսով մեկ*:

1916 թ. դեկտեմբերից սկսվում է Ամիսոսի (Մամսունի) հունաթափումը: Ասօջինը թուրքական բանակը մոխրի է վերածում քաղաքի շրջակայքը: Մեծաթիվ հույներ արտաքսվում են Անկարայի վիլայեթ՝ Չորում, Մունգուրլու ուղղությամբ: Լույն Գերմանոսի տեղեկություններով դեկտեմբերի 24-ին ձերբակալվում են նաև հույն առևտրականների մեծ մասը, երանց հետ նաև զգալի թվով մտավորականներ²: Արդեն 1917 թ. հունվարի 6-ին և հաջորդող օրերին թուրքական ռազմականության սպաները ավերում են մի շարք հունական եկեղեցիներ³: Կոստանդնուպոլսում Ավստրոհունգարական կայսրության դեսպան Պալավիչինին հաղորդում է ուշագրավ տվյալներ դեկտեմբերի 11-31 ընկած հատվածում հունական գյուղերի այրման, թալանի, կիրառված բռնությունների և տեղահանությունների վերաբերյալ⁴:

Դեռևս 1916 թ. նոյեմբերին Կոլոնիայի արքեպիսկոպոսության Նիկոպոլսի (Շապին Գարահիսար) շրջանի Վալջանա, Տրուպցի բնակավայրերը ենթարկվում են հարձակման: Բեռլինյների մի մասին քշում են, մյուս մասին՝ սպանում: Շրջանի մյուս գյուղերը, որ դեռևս չէին ենթարկվել հարձակման, ամենին էլ ավելի լավ վիճակում չէին գտնվում: Նիկոպոլիս քաղաքը կրակի մատնվեց այն հայերին գտնելու համար, որոնք փորձել էին ապաստան գտնել հույների տներում:

* Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan - Pontic Congress, Manchester: Norbury, Naxio & Co. Ltd., 1919, p. 14.

¹ Լույն տեղում, էջ 5:

² Լույն տեղում:

³ Μακρίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίου, 2010, σελ. 196.

Այստեղ կազմակերպվեց հայերի և հույների կոտորած և ունեցվածքի թալան: Լրանցից հսկայական թվով մարդիկ խլամազմեցին⁶:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ երիտթուրքերն իրենց վարած հակաքրիստոնյա քաղաքականությունում զգալի տեղ էին հատկացնում հույների խլամազմանը: Այդ երևույթը հատկապես մեծ չափերով դրսևորվեց Կոլոնիայի շրջանի բնակավայրերում, ինչի մասին են վկայում Տիեզերական պատրիարքարան հասած բազմաթիվ տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ Լիկոպոլսի մի թուրք բնակիչ՝ Խալիլ Թոփանձոլուն, հրապարակայնորեն խոսում էր այն մասին, որ մինչև պատերազմն ինքը «մեռնում էր սովից», իսկ այժմ ապրում է շատ լավ՝ համարյա դրախտում բազմաթիվ թուրքացված (մանմեղականացված) հույն աղջիկներին հետ⁷:

Խալիլի այի արքեպիսկոպոսության Արգիրոպոլսի (Գյումուշխանե) շրջանում Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի հրամանով թուրքական պաշտոնյաները հայտարարեցին հունական ապրանքների բոյկոտ: Դա չափազանց ծանր դրության մեջ դրեց հույներին: Բացի այդ քրիստոնյա հույների գործառնվաքի հետևանքով այս շրջանում գրեթե երիտասարդ և առողջ հույն տղամարդիկ չէին մնացել, որ պաշտպանեին իրենց ընտանիքները: Զափազանց նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել հունական համայնքների ոչնչացման համար: Այս իրավիճակում ռուսական զորքի առաջխաղացումն ուղղակի զագաթնակետին հասցրեց հունական տարրի նկատմամբ եղած ատելությունը: Երբ ռուսները գրավեցին Էրզրումը, Արգիրոպոլսից և շրջակայքից մեծաթիվ թուրքեր տեղափոխվեցին Սեբաստիա՝ այդ ընթացքում թալանելով և ավերելով քրիստոնեական գյուղերը⁸:

Դիվանագիտական մի զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ Կերասունի շրջանում շուրջ 38 գյուղ է հունաթափվել, մոտ 23.000 հույն՝

⁶ Oecumenical Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918*, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919, p. 97.

⁷ Малкидис Ф., *История греков Понта, Александруполис, Иад, Соко. Репатриантов Области Эрзос*, 2010, с. 27.

⁸ Oecumenical Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918...*, p. 97.

արտաքսվել¹¹: Յուրքերը կեղծ մեղադրանք ներկայացնելով հույներին, թե իբր ռուսները գիսել են նրանց, Մինոպից մինչև Ալաչամ¹² ամբողջ ծովափի հույն բնակչությանը ենթարկեցին թալանի և տեղահանության, իսկ միտրոպոլիտ Գերմանոսի տվյալներով նման ճակատագիր էր սպասվում նաև Ալաչամից մինչև Կերասուն ընկած ծովափի հույներին¹³:

Ռոդոպոլսի (Ջելիզլիե)¹⁴ արքեպիսկոպոսության համառուն քաղաքի հույն բնակչությանը 1916 թ. ապրիլի 13-ին թուրքական իշխանությունները հրամայեցին չորս օրվա ընթացքում գաղթել Արգիրոպոլսի կողմերը: Հույները հայտնվեցին բավական ծանր իրավիճակում: Այսպես, նրանցից 4.000-ն ուղղվեց Արգիրոպոլսի անտառները՝ հույս ունենալով թաքնվել այնտեղ, 2.500-ը շարժվում են Խալդիայի Արդաչեի շրջանի լեռները, 650 հոգի ապաստան է գտնում Վազելուն վանքում, ևս 200 հոգի էլ թաքնվում Կանեկա գյուղի մեծ քարանձավում: Արդյունքում Ռոդոպոլսի բնակչության միայն մի փոքր մասին հաջողվեց անցնել ռուսական զորքերի վերահսկման գոտի: մեծ մասը ոչնչացվեց թուրքերի կողմից¹⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Պոնտոսում կատարված ջարդերի մի յուրօրինակ վիճակագրական ամփոփագիր է

¹¹ Les Persécutions antihelleniques en Turquie, depuis le debut de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatique et consulaires, Paris, Bernard Grasset, 1918, p. 53.

¹² Բնակավայր սև ծովի հարավային ափին, Մամուռնի շրջանում՝ Բաֆրայի մոտ:

¹³ Φωτιάδης Χ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμά της Βόσσης των Ελλήνων, 2004, σελ. 169.

¹⁴ Քաղաք Տրապիզոնից 30 կմ հարավարևելյան կողմում:

¹⁵ Les Persécutions antibelléniques en Turquie ..., p. 53: Վազելուն վանքը թուրքերի կողմից գրավվում և թալանվում է ապրիլի երկրորդ կեսին: Նկղեցական ցույրը յուրացնում է, իսկ ձեռագիր մատյանները, արխիվները արժում են: Երկու տարի անց Ռոդոպոլսի միտրոպոլիտ Կիրիլը գրում է, որ ոչ պակաս քան 487 ջրիստոնյա է կատարվել Վազելուն վանքում: St' u' Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918..., p. 110-111, ինչպես նաև՝ King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington, United States Government, Printing Office, 1992, p. 16-17.

Տրասպիզոնի հունական հոգևոր առաջնորդի գնկուցագիրը՝ ուղղված հունական բանակի գնդապետ Կաթեխակիսին 1919 թ. մայիսի 20-ին: Այստեղ հանգամանորեն ներկայացվում են հույն բնակչության տեղահանվածների, արտաքսվածների և կոտորվածների թվաքանակը և դրանց տոկոսային համամասնությունը¹⁶: Համադրելով այս և մյուս թեմերից ստացված տվյալները՝ Կ. Պոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Պոնտոսում հաշվում է 257.019 գոն¹⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարը: Կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ այդ զինադադարից հետո կայսրության տարածքում սկսվեցին ձևավորվել «ինքնապաշտպանական խմբեր» ընդդեմ Անտանտի, քայքայ իրականում ընդդեմ Հունաստանին և Հայաստանին տարածք զիջելուն¹⁸:

Այդ խմբերի գործողությունների թիրախն դարձավ հայ և հույն բնակչությունը: Դրանցում անդամագրվում էին շատ մահմեդականներ, որոնք ժամանակին մասնակից էին եղել հայերի, հույների և ասորիների դեմ ոճրագործություններին և այժմ փորձում էին խուսափել պատասխանատվությունից¹⁹:

¹⁶ Phocides K., *The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turka*, Tübingen, Union of the fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 28.

¹⁷ René Poux, եջվ. աշխ., էջ 7:

¹⁸ Авакян А., *Червоцкий фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX в)*, отв. ред. Г. Аветисян, Е., 2001, с. 246–247.

¹⁹ Այդ կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում բավական շատացել էին: Դրանց թվում էր, օրինակ «Կարակոչը», որի անդամների մեծամասնությունը «Թեջքիզաթը մահսուսեի» նախկին գործիչներն էին: Կային նաև Կիլիկիայի, Ձմյուռնիայի, Քրակիայի և այլ շրջանների «իրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ»: Տե՛ս՝ Միգրզան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման ծագման հարցի շուրջ 1918 - 1919 թթ., «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVI, Ե., 1996, էջ 127-129:

Տիեզերական պատրիարքարանի կողմից 1920 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Քուրքիայի հելլենականության Սև Աստվածաշունչ՝ զինադադարից մինչև 1920 թ.» տեղեկագիրն անդրադառնում է այդ դեպքերին՝ ներկայացնելով հույների սպանությունների և արտաքսումների բազմաթիվ օրինակներ²⁰։ Սակայն հակահունական արշավն ինչպես ամբողջ Փոքր Ասիայում, այնպես էլ Պոնտոսում առավել ուժգնությամբ մոլեզնեց 1919 թ. մայիսի 15-ին հույն-թուրքական պատերազմի սկզբից, և դրանից մի քանի օր հետո Մ. Քեմալի՝ Սամսուն ուղարկվելուց հետո։ Մ. Քեմալը համակարգեց հակահունական և հակահայկական արշավը Փոքր Ասիայում²¹։

Պոնտոսում իրավիճակը դառնում էր ճգնաժամային։ Ամասիայի միտրոպոլիտ Գերմանոսի՝ 1919 թ. մայիսի 31-ի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում, որ ամբողջ ամառվա ընթացքում շարունակվել է հույն բնակչության կոտորուտը, երեխաների հափշտակությունը, սպանություններն ու անհարկչությունը՝ այդ գործում օգտագործելով նաև լազերիին։ Այդ շարունակական դաժանությունները ստիպեցին Պոնտոսի հույներին քարճրանալ լեռները և դառնալ պարտիզաններ (հուն.՝ Παλιόκαρ)։ Զինադադարից հետո, երբ այստեղ ժամանեցին անգլիական զորքերը, լեռներում ապաստանած հույների մեծ մասն իջավ իրենց բնակավայրերը, սակայն անգլիացիների հետանալուց հետո թուրքերի հալածանքների հետևանքով հույները կրկին քարճրացան լեռները՝ ձեռք առնելով ինքնապաշտպանական միջոցներ։ Սև ծովի մերձափնյա շրջանի հույների տեղահանության ժամանակ Սամսունի, Բաֆրայի, Կավգայի բոլոր այն հույն գյուղացիները, ովքեր կարողացան, անգամ իրենց ընտանիքներով լեռները քարճրացան։ Այսպես, Բաֆրայից մինչև Չարշամբա²² ընկած լեռներն ապաստանեցին 20-25.000 ժողովուրդ՝ այր, կին և մանուկ, որոնցից 3-4 հազարը զինված

²⁰ The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920. Constantinople, Press of the Patriarchate, 1920.

²¹ Էրզրումի և Սվազի կոնգրեսներ ունեին ինչպես հակահայկական, այնպես էլ հակահունական հստակ ուղղվածություն։ Տե՛ս օրինակ Սվազի կոնգրեսում ընդունված հռչակագրի երրորդ կետը։ Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. I, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, М., 1929, с. 374-375.

²² Ավան Տրապիզոնի ևաեսնգի Զանիկի գավառում։

էր²⁵։ Հայդուկային պայքարի գլխավոր օջախներ դարձան Բաֆրան, Մանթան²⁶ և Օրդուն։ Հունական ինքնապաշտպանական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչներից էին Վասիլիս աղան (Վասիլիս Անֆուպուլոս), Իստալ փաշան, Անտոն Ծաուշը, Էվկլիդես Կուրտիդին, Անաստաս աղան, Արաձիսը, Դելի աղան, Էմիր աղան և այլն²⁷։ Նրանք բավական երկար դիմադրեցին թուրքերին՝ փրկելով բազմաթիվ քրիստոնյաների, իսկ վերջում տոխաված եղան հեռանալ Հունաստան։ Կարևոր է այն փաստը, որ հունական ինքնապաշտպանական մարտերն ինչպես հայերինը, որոշակիորեն պաշտպանեցին խաղաղ բնակչությանը։ Հույների ցնդասպանության անվանի մասնագետ Կ. Տոսիադիսը նշում է. «Մինչդեռ այն շրջաններում, ուր չէին կարող գործել պարտիզանները, թուրքերն անարգել շարունակում էին կատարել իրենց կործանիչ գործը։ Ամեն օրը բերում էր ողբերգական լուրեր»²⁸։

Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին հույն բնակչության տեղահանությունների և կոտորածների կարևոր վկայություն է պարունակում Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության Խարբերդի հիվանդանոցի տնօրեն Մարկ Հ. Ուարդի օրագիրը, ուր սկսած 1921 թ. մայիսի 26-ից մինչև 1922 թ. փետրվարի 23-ը ներկայացվում է հույների կոտորածներն ու արտաքսումները Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններից՝ այդ թվում նաև Ամասիայից, Մամուսից, Մարզվանից և այլն։ Ըստ Ուարդի՝ Մեքաստիայից Խարբերդի ուղղությամբ տեղահանվել է մոտ 30.000 մարդ, որից միայն 20.378-ն է հասել Խարբերդ (18.000-ը՝ հույն, 2.000-ը՝ հայ)²⁹։ Մեծ մասը կործանվել է ջրտից, հիվանդություններից և քաղցից։ Դուրս գալով Խարբերդից՝ միայն 10.000 հոգի Դիարբեքի մոտ անցավ Տիգրիս գետը և հասավ Բիթլիսի վիլայեթ³⁰։ Այս շրջանում հույների արտաքսումների

²⁵ Հայկունի Գ. Ա., Թօփալ Օսման և դեպքերը Մարզուանի մեջ Ջինադադարեն յետոյ, Աթենք, 1924, տպ. «Նոր օր», 124, 132, էջ 29։

²⁶ Բնակավայրը Տրապիզոնի նահանգի Տրապիզոն գավառում։

²⁷ Phocides K., նշվ. աշխ., էջ 29։

²⁸ Phocides K., նշվ. աշխ., էջ 31։

²⁹ Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 - 1922, London: Anglo-Hellenic League & British Armenia Committee, 1922, p. 3 - 4.

³⁰ Kemalist War on Christians, "The Times", 8th June, 1922, p. 3.

կարևոր ապացույցներ են երկու այլ ամերիկացիների՝ միսս Բաներման-Մուրդոչի և Կեսապի հաղորդած տեղեկությունները, որոնք այդ ժամանակ եղել են Արարիկիրում: Ըստ երանց՝ 1921 թ. հուլիսից մինչև 1922 թ. Արարիկիրով անցել է 10.000 հույն տարագիր²⁷:

1920 թ. ապրիլի 10/23-ին Անկարայում իր աշխատանքներն է սկսում Ազգային մեծ ժողովը, որը հույն ամսի 29-ին ընդունեց «Հայրենիքի դավաճանության», իսկ սեպտեմբերի 11-ին «Դասալիքների վերաբերյալ» օրենքները: Դրանից հետո, արդեն, երևան եկան հատուկ տրիբունալները՝ «Անկախության դատարանները»: Այդ դատարանները մահվան դատավճիռներ էին կայացնում հույների դեմ՝ երանց թվում շատ գործարարներ, քաղաքապետեր, հրատարակիչներ, Օսմանյան խորհրդարանի հույն նախկին պատգամավորներ: Մի քանի ամսվա ընթացքում Փոքր Ասիայի հույն մտավորական և քաղաքական վերնախավը սպանդի ենթարկվեց: «Պոնտոսի»²⁸ անվան տակ ձերբակալվեցին մեծաքանակ հույն երևելիներ: Միայն Ամասիայի անկախության դատարանը 600-ի մոտ մարդու դատապարտեց, որոնք կախաղան բարձրացվեցին՝ որպես «պոնտոսի» դատվելով²⁹: Տեղեկություններ են պահպանվել անգամ, որ միայն 1921 թ. սեպտեմբերի մեկ օրվա ընթացքում կախաղան է բարձրացվել 60 անձ: Ազգերի լիգային ուղղված իր հետազոտում Կ. Պոլսի տիեզերական պատրիարքը տալիս է մի ցանկ, ուր հիշատակվում է 168 հույնի, 3 հայի, երկու չեզոք ամերիկացու՝ մեկը միսիոներ, մյուսը՝ Մարզվանի Ամերիկյան քոլեջի դասախոս, անուններ, որոնք մահվան դատապարտվեցին³⁰:

Մահվան դատապարտվածների ցուցակը տպագրվել է Սամսունի բուրքական «Անալի» և «Հիլալ» թերթերում սեպտեմբերի 18-ի, 19-ի և 25-ի համարներում³¹: Երանց թվում էին Տրապիզոնի միտոռալիտ

²⁷ L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922, p. 106.

²⁸ Պոնտոսի- Փոնթոսլու (Pontosçu) - Պոնտոսի անկախության կողմնակից

²⁹ Հայկունի Պ. Ա., եջվ. աշխ., էջ 132:

³⁰ Alleged Turkish Crimes - Appeal to the League of Nations, "The Scotsman", 7th October, 1921, p. 3.

³¹ Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνάκη, 1922, σελ. 8-11.

Նրիսանթոսը, Կերաստևի և Խալդիայի միտրոպոլիտ Լավրենտիոսը, Լիքսարի միտրոպոլիտ Պելիկարպոսը²⁴ և բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Քննադատները լրջորեն նախապատրաստվում էին Անկարայի պաշտպանությանը, և քանի որ Մակարիա գետի ափին էին հավաքվում բոլոր կարևոր ուժերը, Օսման աղան ևս իր 3.500 հոգանոց չեթով ուղղվեց այնտեղ: Այս խումբը պետք է անցներ Մարզվան Կավգայի ճանապարհով: 1921 թ. հուլիսի 20-ին հասնելով Կավգա նախօրոք կազմված ծրագրով ամբողջ քրիստոնյա բնակչությանը առանց որևէ մեկի կենդանի թողնելու՝ մեծից մինչև կորածին, այդ թև կին, հայ, թև հույն ջարդեցին²⁵: Թուփալ Օսմանի ուժերը Մարզվան են հասնում 1921 թ. հուլիսի 23-ին: Մարզվանում կատարված ջարդերին է անդրադառնում «Թայմս» օրաթերթը բավական ընդարձակ հոդվածով, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «Մոտ 500 կին և երեխա է արտաքսվել գյուղերը՝ Մարզվանի մոտ՝ 15 մղոն հեռավորության վրա: Քաղաքի մեծահասակ բնակչության մեծ մասը սպանվել է: Անկանոն զորքերը մեծ ջանք են գործադրում հայտնաբերելու հայերին, որոնք մահմեդականացվել են 1915-1916 թթ., բայց հետո վերադարձել իրենց քրիստոնեական հավատին, երբ քրիստանացիներին էին հսկում Մարզվանում»²⁶: Այնուհետև պարզ է դառնում, որ քաղաք մտած անկանոն ուժերը մի քանի օր մնալով քաղաքում, ավելի քան 2.000 քրիստոնյա (հայ և հույն) բնակչությանը սպանելի են ենթարկում: Մարզվանում Օսման աղայի հրոսակախումբը հինգ ժամվա ընթացքում այրում է քրիստոնյաների տները՝ ծաղրելով. «Որտեղ են ձեր անգլիացիները, ամերիկացիները և ձեր Քրիստոսը, որ օգնեն ձեզ»²⁷:

Պետտոսի հույն բնակչության գանգվածային տեղահանությունները, սպանություններն ու բռնի մահմեդականացումը շարունակվեցին մինչև Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտը: Պետտոսը գրեթե ամբողջությամբ «մաքրվեց» հույն բնակչությունից: 1922 թ. մայիս 25-ին Կոստանդնուպոլսում գտնվող հունական ռազմածովային բազան

²⁴ Լույն տեղում, էջ 12:

²⁵ Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 36:

²⁶ The Turk at work, "The Times", 26th October, 1921, p. 11.

²⁷ Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 (Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922), Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922, p. 21.

կազմեց և Հունաստանի արտաքին գործերի նախարարություն ուղարկեց հաղորդագրություն, ուր նշվում էր, որ Պոնտոսում քրիստոնյաների վիճակն աղետալի է: Գյուղական վայրերում գործնականում բնակիչներ չեն մնացել, քրիստոնյաների բոլոր գյուղերն այրվել են, որոնց բնակիչներն արտաքսվել են, ճանապարհին մորթվել, իսկ ձերբակալվածներն սպանվել են տեղում կամ ողջ-ողջ այրվել³⁸:

1916-1922 թթ. Պոնտոսում հույն ժողովրդի նկատմամբ իրականացված քաղաքականության հետևանքով այս տարածքը հիմնականում մաքրվեց հույն բնակչությունից: Եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Պոնտոսում հույն բնակչության թիվը տարբեր գնահատականներով տատանվում էր 453.193³⁹ - 750.000⁴⁰ - ի միջև, ապա Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո այնտեղ գրեթե հույն չմնաց, եթե չհաշվենք հազարավոր մահմեդականացված հույներին: Երիտթուրքերի և երանց հաջորդած քեմալականների քաղաքականությանը զոհ գնաց ավելի քան 350.000 հույն⁴¹:

Պոնտոսում հույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածներն առ այսօր միջազգային իրավունքի տեսանկյունից գնահատականի չեն արժանացել⁴²: Օսմանյան կայսրության

³⁸ Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 33:

³⁹ Soteriadis G., *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London, Edward Stanford, Ltd., 1918. p. 7, 11, 13.

⁴⁰ Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations*, Thessaloniki, Pontian Society of Thessaloniki "Euxinos Leschi", 2004, p. 14.

⁴¹ Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴² Այնուամենայնիվ, վերջին շրջանում նկատվում է որոշակի տեղաշարժ: Այս առումով կարևոր էին հատկապես նախ 1994 թ., ապա նաև 1998 թ. Հունաստանի խորհրդարանի երկու որոշումները, որոնց համաձայն հույների նկատմամբ այդ քաղաքականությունը որակվեց որպես ցեղասպանություն: Այս առումով հատկապես բացառիկ նշանակություն ունեցավ Ճեղատպանագետների միջազգային ընկերակցություն կազմակերպության կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված լուսամուկը, ուր, մասնավորապես, նշվում էր, որ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. նոկաջրիստոնեական արշավն ընդդեմ հայերի, ասորիների, Պոնտոսի և Անատոլիայի հույների որակվում է որպես ցեղասպանություն: Հունական ռդերբուխության միջազգայնացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ

իրավահաջորդ հանրապետական Թուրքիան դեռևս չի կրել պատասխանատվություն ինչպես հայերի, այնպես էլ հույների ոչնչացման համար: Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ 20-րդ դարի առաջին քառորդում Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Դոնտսում երիտթուրքերի և քեմալականների կողմից հույն ժողովրդի նկատմամբ կիրառվել է ցեղասպան քաղաքականություն: Այն, ունենալով իր առանձնահատկությունները, այնուամենայնիվ, հանդիսանում է Օսմանյան կայսրությունում հակաքրիստոնյա քաղաքականության մի մասը:

GEVORG VARDANYAN
(AGMI)

THE GREEK GENOCIDE IN PONTUS IN 1916-1923

The article presents and analyzes the mass deportations and massacres of the Greek people in Pontus (The north-eastern Black Sea littoral region of the Ottoman Empire). The campaign of annihilation against the Greek was carried out in all the regions of the Empire, yet it must be established that in Pontus the inhumanity was on its highest scale. Hundred of thousands of Greeks were deported till the end of WWI.

After the Mudros armistice the persecutions of the Greek population continued by the Turkish nationalistic groups formed in the territory of the Empire. The campaign against the Greeks was notably enlarged during the Greco-Turkish war from 1919 to 1922. Notwithstanding the existence of the Greek self defending groups, almost the whole Greek population of Pontus was deported and slaughtered.

According to the records of the Greek Ecumenical Patriarchate of Constantinople, from 1916 to 1923 in consequence of the anti Christian policy of the Young Turks and Kemalists at least 350 000 Greeks were killed in Pontus.

2010 թ. մարտի 11-ին Եվեդիայի խորհրդարանի որոշումը, որը նա Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորի-քաղղեացիների և պոնտոսցի հույների նկատմամբ կիրառված գործողությունները համարեց ցեղասպանություն:

ԻՍԱ ԱՒՈՆՁԱՅԻ
(ԵՊՁ, ԻՐԱՆ)

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՍԵՆԸ ԲԱՅՈՎ ԿԱՐՄՎԱԾ ՈՐՈՇ ՀԱՐԱՆԻՐ
ԲԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՅ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ**

Լեզուների զուգադրական դիտարկումը կարող է նպաստել ոչ միայն նրանց նմանությունների և տարբերությունների վերհանմանը, այլև նրանցից յուրաքանչյուրում առկա իրողությունների հիմքերի բացահայտմանը: Այդպիսի դիտարկումը առավել կարևոր է դասնում այն դեպքում, երբ զուգադրվում են ծագումնաբանորեն կապված և բազմադարյան շփումներ ունեցած լեզուներ, ինչպիսի են հայերենը և պարսկերենը:

Սույն հոդվածում կվերծակենք պարզաբանել հայերենի *ուտել* բայի հարադրությամբ որոշ հարադրավոր բայերի ձևաբանական-կառուցվածքային, քերականական, իմաստային առանձնահատկությունները պարսկերենի համապատասխան ձևերի զուգադրությամբ:

Բառի վերլուծության ժամանակ երբևէ հեշտությամբ կարելի է որոշել դրա բաղադրիչները, այդ բաղադրիչների արտահայտած իմաստները: Բայց որոշ դեպքերում պետք է անդրադառնալ պատմական տվյալներին կամ հոգեբանական գործընթացներին, ինչպես, օրինակ՝ հայերեն *պատարաց* և արտասաքին հնչյունական ու նախնական իմաստային առումով նրան բավականին մոտ ռուսերեն *поатарок* բառերի դեպքերում. պատմական տվյալները ցույց են տալիս, որ *պատարաց*-ը հնագույն իրանական փոխառություն է, և նրա

եմանությունը ուսական *no/par/or* բառին պատահական գուգադիպություն է¹:

Նույն կերպ, օրինակ, պարսկերեն *پارس* (*parvāz*) /թոնյք/ բառի կառուցվածքը վերլուծելիս կարող է թվալ, թե այն կազմված է *پ* (*par*) /կետուր, թև/ և *ارس* (*vāz*) /բաց/ բաղադրիչներից, սակայն իրականում այդպես չէ: *پارس* (*parvāz*) /թոնյք/ բառը ծագումնաբանական տեսակետից ծագում է հին պարսկերենի (*parā*) /հեռու/ և (*vazaitā*) /վազում է, թռչում է/ բայի (*vāz*) բաղադրիչներից: Հիմա էլ Իրանի Գիլան եսահանգի մարդկանց մոտ (*vāz*)-ը նշանակում է *او* (*dō*) /վազք/, *داوید* (*davidan*) /վազել/, որից էլ հայերենում ունենք *վազել* բայը: Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ բառերի վերլուծության ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել դրանց պատմական ծագումնաբանական առանձնահատկությունները:

Քննվող հարցի կապակցությամբ նշենք, որ Հր. Աճառյանը գտնում է, որ հարադրավոր բայերը «կարող են մեր մեջ պարսկերենից թարգմանված լինել, որովհետև նրանցից շատերը կան եսև պարսկերենում, և կամ պարսկերենից թուրքերենի և թուրքերենից էլ հայերենի անցած լինել»²: Ինչարևե, Հր. Աճառյանի այս ըմբոսումը չի տարածվում և չի կարող տարածվել հայոց լեզվի բառապաշարում ասկա բոլոր հարադրավոր բայերի վրա: Բայց, համեմայն դեպք, տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող երկու հարադրավոր բայերի՝ *երջում ուտել* և *ծծծ ուտել* բայերի վերաբերյալ համամիտ ենք Հր. Աճառյանի հետ, որ սրանք հայոց լեզվին անցել են պարսկերենից բառացի թարգմանությամբ:

Անդրադասնալով նշված հարադիր բայերին՝ կիրորձենք պարզաբանել հայոց լեզվում նրանց տեղ գտնելու ընթացքը: Հարց է ծագում, թե արդյոք *երջումն* ու *ծծծը* իսկապես ուտելու բաներ են, թե ոչ, և եթե այո, ապա ինչպես, իսկ եթե ոչ, ապա ինչպես է բացատրվում նրանց հարադրությունը *ուտել* բայի հետ:

¹ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի արմատական բառաբան, 4-րդ հատ., Ե., 1979, էջ 37:

² Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1951, էջ 288:

ԼՂված հարադիր բայերի բայական մասը, այսինքն՝ *ուտե՛լ* բայը, պարսկերեն *خوردن* (*xordan*) բայն է, որով պարսկերենում շատ ու շատ հարադիր բայեր են կազմվում: Մակայն նկատի առնելով, որ *خوردن* (*xordan*) բայը, *ուտե՛լ* իմաստն արտահայտելուց բացի, արտահայտում է նաև մեկ այլ իմաստ՝ «բախվել» հանգում ենք այն եզրակացության, որ *خوردن* (*xordan*) բայի հարադրությամբ կազմված հարադիր բայերը կազմվում են երկու տարբեր իմաստների հիման վրա: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ հանդիպում ենք համանունության երևույթին:

ա) *خوردن* (*xordan*) /ուտել/ բայի հարակցումով կազմվում են բազմաթիվ հարադիր բայեր: Այս բայն այնքան գործածական է, որ նույնիսկ հաճախ կիրառվում է *موردیدن* (*mordidan*) /խմել/ բայի փոխարեն, այսինքն՝ հեղուկներ խմելու մասին ասվում է՝ հեղուկներ ուտել, ինչպես՝ *آب خوردن* (*Ab xordan*) /բառացի՝ ջուր ուտել = ջուր խմել/, *مای خوردن* (*Mây xordan*) /բառացի՝ թեյ ուտել = թեյ խմել/, *آب میوه خوردن* (*Ab miwe xordan*) /բառացի՝ մրգի ջուրը ուտել = հյութեր խմել/, *شیر خوردن* (*šir xordan*) /բառացի՝ կաթ ուտել = կաթ խմել, *قهوه خوردن* (*qahve xordan*) /բառացի՝ սուրճ ուտել = սուրճ խմել/ և շատ այլ օրինակներ:

բ) *خوردن* (*xordan*) /բախվել, խփվել/ բայի կիրառությամբ նույնպես բազմաթիվ հարադրություններ են կազմվում պարսկերենում: «Բախվել, խփվել» իմաստ արտահայտող *خوردن* (*xordan*) բայը ծագում է *بر خورد کردن* (*barxord kardan*) /բախվել, խփվել/ հարադրավոր բայի հիմքից:

Պարսկերենի *سوزگند خوردن* (*soyğand xordan*) /երդում ուտել, երզվել/ և *کوتاک خوردن* (*kotak xordan*) /ծեծ ուտել, ծեծվել/ հարադրավոր բայերը կազմված են *خوردن* (*xordan*) երկու տարբեր իմաստներ արտահայտող համանման բայերից, որոնցից առաջինը «ուտել» է նշանակում, իսկ երկրորդը՝ «բախվել, խփվել»:

Պարսկերենից պատճենված այսպիսի հարադրավոր բայերը, «խփվել, բախվել» իմաստից զրկվելով, հասկացվում են միայն մեկ իմաստով՝ *ուտե՛լ*, քանի որ նույն կառուցվածքով հարադրավոր բայերը հայերեն թարգմանվել են *ուտե՛լ* բայով: Հաջոց լեզվում ոչ ճիշտ ըմբռումով թարգմանված ևս մի քանի նմուշներ են՝ *քոթակ ուտե՛լ, ապտակ ուտե՛լ, թակ ուտե՛լ, գնդակ ուտե՛լ*:

Քոթակ ուտել հարադրավոր բայի *քոթակ* բաղադրիչը փոխառություն է պարսկերենից کتک (*kotak*), իսկ خوردن کتک (*kotak خوردان*) բայի բայական բաղադրիչը خوردن (*xordan*)-ը ինչպես որ նախորդ դիտարկված բայում, այստեղ ևս «խփվել, բախվել» իմաստն է արտահայտում: Ըստ այսմ պարզվում է, որ *ծեծ ուտել* և *քոթակ ուտել* հարադրավոր բայերը համանման կազմություն ունեն: کتک (*kotak*) գոյականը պարսկերենում նշանակում է «ձեռնափայտ, մահակ, զավագան, որից օգտվում էին հանցագործներին ու մեղադրյալներին պատժելիս»³: Տրամաբանական-իմաստաբանական տեսակետից կարելի է ասել, որ իմաստաբանական բայի կազմությամբ ենթադրվում է, որ ձեռնափայտի, մահակի կամ զավագանի հարվածներ խփվում են մեկի մարմնին, ինչպես որ *ցնդակ ուտել*-ը նշանակում է «զեղակով վիրավորվել, զեղակի հարված ստանալ»⁴:

Ինչպես նշվեց, *խոնել* իմաստով բայը ժամանակի ընթացքում իր տեղը զիջել է *ուտել* իմաստով բային: Հնուաբար հասկանալի է, որ ի սկզբանե պետք է եղած լինի سوگند نوشیدن (*soyğand nûşîdan*) /բառացի՝ երդում խմել/:

Անհրաժեշտ է նշել, որ զբաբարում համանման հարադրավոր բայեր են կազմվել ոչ թե ուտել, այլ ըմպել (խմել) բայով⁵: Տեսնում ենք, որ հայերենում էլ ժամանակի ընթացքում, լեզվի բառապաշարի զարգացման օրենքներով պայմանավորված, կատարվել են նույնպիսի ձևափոխություններ ու տեղաշարժեր, ինչ որ պարսկերենում:

Ինչ է *سوگند* (*soyğand*)-ը, և իմաստաբանորեն ինչպե՞ս կարող է մեկնաբանվել خوردن سوگند (*soyğand خوردان*) /երդում ուտել, երդվել/ հարադրավոր բայը: سوگند, ավեստերեն /*sōkentā*/, պահլավերեն /*sūkand*/, «ծծումք» է նշանակում⁶, և /*vand sōkentā* / «ծծմբավոր» իմաստն ունի: خوردن سوگند (*soyğand خوردان*) /երդում ուտել, երդվել/ հարադրավոր բայը

³ Dehcodā A. A., *Loghatnāmey-e Dehcodā* (Դեհխոդայի բառարան), Tehran, 1931, p. 843:

⁴ Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 250:

⁵ Մարգարյան Ա., Հայերնի հարադիր բայերը, Ե., 1966, էջ 183:

⁶ Amid H., *Farhang-e farsi-e Amid* (Ամիդի պարսից լեզվի բառարան), Tehran, 1363 (1984), p. 549.

«ծծումք ուտել» է նշանակում, որը մի տեսակ փորձություն է եղել մեղադրյալի մեղավոր կամ անմեղ լինելը որոշելու համար: Հին Պարսկաստանում մեղադրյալին խմեցնում էին որոշ չափով ծծմբաջուր, և մեղադրյալի վրա դրա թողած ազդեցության հիման վրա որոշում էին, թե արդյոք նա իսկապես մեղավոր է, թե ոչ: Իսկ հետագայում այդ բայը գործածվել է երդումի իմաստով:

Երբ մեղադրյալի վերաբերյալ կասկածներ էին առաջանում, դիմում էին փորձերի, այդ արարողությունը կարևոր նշանակություն ուներ: Այդ գործընթացը սաստկության տեսակետից ուներ տարբեր աստիճաններ՝ «սատը փորձում» և «տաք փորձում»: «Տաք փորձումը» (*varxarim* կամ *garmak varie*) կրակի միջով անցելն էր, որը բանաստեղծականորեն քննազորվում է «Միավոշը Կեյկավուսի որդին»⁷ և «Վեյսն ու Ռամինը»⁸ հեքիաթների մեջ: Իսկ «սատը փորձումը» /*varsard*⁹ հեարավոր էր իրականացնել սուրբ փայտիկների միջոցով, այն կոչվում էր «*Barsemoghvarie*»⁹: Շատ հին փորձումներից մեկն էլ եղել է ծծմբաջուր խմելը, որը կատարվում էր երգվելիս: Այս արարողության մասին նշված է նույնիսկ «Վանդիդադ»¹⁰ գրքի 4, 54 և 55 էջերում¹¹:

⁷ Ferdosi A., *Šāhnāme*, Tehran, 1374 (1995), p. 550-551.

⁸ Nezāmi Ganjavi, *Veys & Ramin, entešārī-e «Lis»*, W.N.Lees («Lis» հրատ.), Tehran, 1943, p. 136-137.

⁹ Bartelme, *Hoqūq-e sāsānyān* (Մասանիսանի իրավունքները), Vol. 2, Tehran, 1364 (1986), p. 7-8.

¹⁰ «Ավեստա» գրքի հիկե բաժիններից յուրաքանչյուրը կոչվում է «Վանդիդադ»: Յուրաքանչյուր «Վանդիդադ»-ը բաղկացած է 22 գլուխներից, և ամեն մի գլուխ կոչվում է «Տարգարդ»: «Վանդիդադ»-ը պարունակում է տարբեր տեղեկություններ, ինչպես երկրագնդի և երկրների աստեղծման, կրոնական օրենքների, երգվելու, պայման կնքելու, եղուհներ ու մազեր կտրելու վերաբերյալ կրոնական գիտելիքների և ծեսերի, կրոնական ծեսով մարմինը մաքրելու, ընդհանրապես մաքրությունը, ջրի մաքրությունը պահպանելու վերաբերյալ և շատ այլ գիտելիքների մասին: Vandidād բառը կազմված է երեք բաժնից, van՝ դեմ, հակառակորդ, dān՝ դեմ և dadeh՝ դատ, կատոն, որոնք ամբողջությամբ նշանակում է դևերի դեմ կատոնը:

Մասանյան արքայատոհմի ժամանակաշրջանում երդվելիս ծնմբաջուր խմելու ծեսը արդեն կատարվում էր միայն ձևակաևորեն. այս ժամանակին կարող ենք վերագրել այս հարադրավոր բայի շարահյուսական կապի մթազևումն ու նոր նշանակություն ձեռք բերելը իբրև դարձված:

Այս հանգամանքի մի այլ դրսևորման հանդիպում ենք պարսկերենում արաբական փոխառությունների շարքում, որոնցից է նաև *گاسم* (*qasem*) /*Ներդում/* բառը: *سوگد خوردن* (*soygand خوردn*) /*Ներդում ուտել, երդվել/* հարադրավոր բայի համապատասխանությամբ զուգահեռաբար կազմված է նաև *گاسم خوردن* (*qasem خوردn*) /*Ներդում ուտել, երդվել/* հարադրավոր բայը¹²:

Պարսկերենում *خوردن* (*xordan*) բայով կազմված հարադրավոր բայերի արտահայտած իմաստներն ու հասկացությունները ճիշտ ըմբռնելու համար շատ դեպքերում կարող ենք դիմել ուրիշին ուղղված գործողություն նշանակող համապատասխան բայերի կազմությանը.

1. Եթե այդ բայը կազմվում է *دادن* (*dādan*) /*տալ/* բայի միջոցով, ապա ներգործական *خوردن* (*xordan*) հարադրվող բայը «ուտել» է նշանակում. հմմտ. *سوگد خوردن* (*soygand خوردn*) /*Ներդում ուտել, երդվել/* → *سوگد دادن* (*soygand dādan*) /*Ներդում տալ/*, *رشو خوردن* (*rošve خوردn*) /*կաշառք ուտել/* → *رشو دادن* (*rošve dādan*) /*կաշառք տալ/*, (*کسی را*) *حق خوردن* (*haq خوردn* <*kasi rā*>) /*բառացի՝ իրավունքը ուտել <մեկի>* = մեկին անիրավել/ → *حق دادن* (*haq dādan* <*be kasi*>) /*բառացի՝ իրավունք տալ <մեկին>* = մեկին արդարացի համարել/:

Եարահյուսական խեղդառության տեսակետից՝ բերված օրինակների և համանման բայերի հարադիրներն ուղիղ խեղիք են, հետևաբար այս կարգի հարադրավոր բայերը ներգործական սեռի են:

¹¹ Pr. Kristian Sen A., *Irān dar zamāne sāsāniyān* (Իրանը Մասանիանի արքայատոհմի ժամանակաշրջանում), քաղգ. Rašid yāsmi, Tehran, 1368 (1990), p. 409-410.

¹² Sh. u. Mohammad Hoseyn ebn-e Kalaf-e Tabrizi, *Borbāne qate* (Պերճախոս սուպանոյց), Tehran, 1997, p. 697.

2. Եթե *خوردن* (*xordan*) բայով կազմված հարադրավոր բայերին համապատասխան ուրիշին ուղղված գործողություն նշանակող բայերի կազմությունը կազմվում են *زَدَن* (*zadan*) /խփել/ բայի հարադրությամբ, ապա պարզ է, որ *خوردن* (*xordan*) հարադրվող բայը «խփել» բայիմաստն է արտահայտում, ինչպես *کَنک خوردن* (*kotak xordan*) /բառացի՝ ծեծ խփվել = ծեծվել/ → *کَنک زدَن* (*kotak zadan*) /բառացի՝ ծեծ խփել = ծեծել/, *سِلی خوردن* (*sili xordan*) /բառացի՝ ապտակ խփվել = ապտակել/ → *سِلی زدَن* (*sili zadan*) /բառացի՝ ապտակ խփել = ապտակել/, *گولِه خوردن* (*golile xordan*) /բառացի՝ գնդակ խփվել = գնդակի հարված ստատել/ → *گولِه زدَن* (*golile zadan*) /գնդակ խփել/, *دَست خوردن* (*dast xordan*) /բառացի՝ ձեռք խփվել = ձեռք տրված լինել/ → *دَست زدَن* (*dast zadan*) /բառացի՝ ձեռք խփել = ձեռք տալ/ և այլն:

Շարահյուսական խնդրառության տեսակետից՝ բերված օրինակների և համանման բայերի հարադիրներն անուղղական խնդիր են, հետևաբար այս կարգի հարադիր բայերը չեզոք սեռի են:

Այս տարբերությունը բացակայում է հայերենում, որտեղ սովորաբար հարադրվող բայը «ուտել» իմաստով է ըմբռնվում, և ուրիշին ուղղված գործողություն նշանակող համապատասխան բայերը կազմվում են *տալ* բայի հարադրությամբ: *Հմմտ. երդում ուտել* → *երդում տալ*, *ծեծ ուտել* → *ծեծ տալ*, *շնաթակ ուտել* → *շնաթակ տալ*, *ջարդ ուտել* → *ջարդ տալ*, *տուր ուտել* → *տուր տալ*, *քոթակ ուտել* → *քոթակ տալ* և այլն¹³:

Այսպիսի հարադրավոր բայերի համաբանությամբ հայերենում հանդիպում ենք *աքացի տալ*, *ձեռք տալ*, *գանգը տալ*, *ճիպոտ ուտել*, *ժանգը ուտել* և այլն, որոնց բայական բաղադրիչը տրամաբանական - իմաստաբանական տեսակետից *տալ*-ը պիտի լիներ խփել (հասցեն), իսկ *ուտել*-ը՝ խփվել (ստանալ):

Ինչպես երևում է բերված վերլուծությունից, հայերենի *ուտել* բայով որոշ հարադրություններ կազմվել են պարսկերենի համապատասխան

¹³ Աղայան է., նշվ. աշխ., էջ 339, 643, 1111, 1237, 1464, 1574:

հարադրավոր բայերի նմանողությամբ, ընդ որում անտեսվել է պարսկերենում «ուտել, խփվել»:

Իմաստներով համանունների ասկայությունը, և միասնական հեչոդ տարրեր բայերով կառույցներ թարգմանվել են նույն *ուտել* բայով:

EISA ALIREZAEI

(YSU, IRAN)

ON SOME ARMENIAN ANALYTICAL VERBS FORMED BY THE VERB
ՈՒՏԵԼ ("TO EAT") AND THEIR EQUIVALENTS IN PERSIAN

The analysis made in the article shows that some analytical forms with the Armenian verb *ուտել* (*to eat*) have been formed by analogy with the corresponding Persian analytical verbs. Meanwhile, the existence of homonyms having the meanings "to eat" and "to hit" in Persian hasn't been considered, and some Persian phrases with verbs having the same pronunciation have been translated by *ուտել* only.

**'ԱԼ-ՏՐԱԲ-ՈՒՄ ԵԱՐԱՅՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՐՔԻՑ ԶԵՎԿԱՍՏ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Դասական արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում կա տեսակետ, ըստ որի՝ գլխավոր (անկախ) նախադասության կազմում կարող են առկա լինել երկրորդական նախադասություններ: Երկրորդական նախադասությունները երկու տեսակի են.

ա. 'ԱԼ-ՏՐԵՑ-ում շարահյուսական դիրք ունեցող նախադասություն,

բ. 'ԱԼ-ՏՐԵՑ-ում շարահյուսական դիրքից զրկված նախադասություն:

ԱԼ-ՎՐԵՑ-ում շարահյուսական դիրքից զրկված նախադասությունները կա, ինչպես դիրք ունեցողները, յոթ տեսակի են¹.

I. սկսող նախադասություն (*ḡumla 'ibidd'hyya*) սա խոսքի սկզբում գտնվող նախադասությունն է, օրինակ՝ *kāla 'an-nabiy* բաղադրիչ նախադասությունը *Kāla 'an-nabiy: 'ad'iqam 'ila 'Allah* նախադասության մեջ²: Սկսող նախադասության օրինակ է «ԱԼ-Չաֆար» սուրահի³ առաջին տողը՝ *Inna 'aḡyanaqa 'Al-Qaḡḡar*: Սկսող է նաև խոսքի ընթացքի մեջ գտնվող նախադասությունը, որն իմաստային առումով սովորաբար անջրպետված է նախորդող նախադասությունից, օրինակ՝ *radīya 'Allah*՝ «ոհո նախադասությունը *Kala 'Alī /radīya 'Allah*՝ «ոհո/ նախադասության մեջ⁴: Այս դեպքում այն անվանվում է վերսկսող նախադասություն (*ḡumla 'ist'adfiyya*): Վերսկսող, ինչպես և պատճառաբանող (*ḡumla 'aillfiyya*) նադասություններն իրենց կարգավիճակով մոտ են սկսող նախադասությանը: Վերսկսող է այն նախադասությունը, որով վերսկսվում է խոսքը՝ առանձնանալով իրեն նախորդողից, այն կապակցվում է վերսկսման «*was*» կամ «*fa*» մասնիկներով, օրինակ՝

¹Մանրամասն տե՛ս՝ Ծաչատրյան Է., 'ԱԼ-Տրեց-ում շարահյուսական դիրք ունեցող նախադասությունները, «Մերձավոր Արևելք», Ե., 2011, № 8, էջ 305-311:

²Իբրահիմ Բաֆա, Ալ-Արաբիյա (արաբերեն), Թեհրան, Հիջրայի 1371, էջ 15:

³Ալ-Չուրան, Մուրա Ալ-Քավուսար:

⁴Մասնագետների խոսք, Ալ-արաբիյա (արաբերեն), Դամասկոս, 1998, էջ 78:

'Anta muğtahid waa li-qull muğtahid nasīb⁵: Al-'abd' masābīh 'ul'umma; *fa-hal yanqur fadlahum 'ahad*⁶: Այն կարող է կապակցված չլինել եղված մասնիկներից և ոչ մեկով, օրինակ՝ *gazāhu 'Allah 'anni xayr* նախադասությունը *Sā'dani 'abūqa, gazāhu 'Allah 'anni xayr* նախադասության կազմում: Քնչ վերաբերում է պատճառաբանող նախադասությունը, ապա այն, գտնվելով խոսողության զործընթացում, պատճառաբանում է իր նախորդի կատարման դրդապատճառը, օրինակ՝ *'inna 'al-kirā'ata muḥida* նախադասությունը *'Ikra'*; *'inna 'al-kirā'ata muḥida* նախադասության կազմում: Այսպես, վերսկսող և պատճառաբանող նախադասությունները զրկված են *'Al-'Trāb-ում* շարահյուսական դիրքից, իրենց կարգավիճակով հարելով սկսող նախադասությանը՝ շարահյուսական վերլուծության նն ենթակվում որպես հենց այդպիսին:

2. *միջանկյալ նախադասություն (Qumia 'Yūrdāyya)*, սա այն նախադասությունն է, որը գտնվում է խոսքի՝ միմյանց ամուր կապակցված, անբաժանելի երկու մասերի միջև՝ քնդգծելով խոսքի իմաստը, օրինակ՝ *waa haḏa šay' ma'rūf* նախադասությունը *Nahnu-waa haḏa šay' ma'rūf-nuhibb waašānana* նախադասության կազմում: Ակնհայտ է, որ միջանկյալ նախադասությունը, հարյուրվելով խոսքի երկու ամրակցված մասերի միջև ու միմյանցից անջատելով ենթական (*muḥtada*) և ստորոցայլը (*xabar*), ռճավորում է խոսքը՝ հաղորդելով երան հաստատման իմաստ: Հնարավոր է նաև միջանկյալ նախադասության սղումը, որի հետևանքով նախադասության իմաստը չի խաթարվում: Միջանկյալ նախադասությունը, դրվելով տարբեր դիրքերում, սովորաբար տրոհվում է բայական նախադասության ստորոցայլի և ենթակայի, անվանական նախադասության ենթակայի և ստորոցայլի, պայմանի նախադասության և նրա պատասխանի,

⁵ Շեղծվածը վերսկսող նախադասություն է: *St'u' Աբու Քարր Ալա Ադ Ալ-Ալիմ, Դուրուս ֆի'լ-ի'րաթ* (արաբերեն), Գահիրե, 2002, էջ 238:

⁶ Շեղծվածը վերսկսող նախադասություն է: *St'u' Լասրա Մահդ, Թայսիթ ալ-ի'րաթ* (արաբերեն), Հալեպ, 1965, էջ 92:

⁷ Լույս տեսում:

⁸ *Աբու Քարր Ալա Ադ Ալ-Ալիմ, եղվ. աշխ., էջ 238:*

⁹ *Մուհամմադ Ալ-Մուտաքի, Ալ-միևհաջ ֆի'լ-կաուսիջ ուա ալ-ի'րաթ* (արաբերեն), Բեյրութ, 1975, էջ 146:

վիճակի պարագայի և երա սուրբեկտի (կամ օրբեկտի), որոշյի և որոշյալի, սեռական հոլովի նախդիր մասնիկի և սեռական հոլովով դրված անվան, երդման և երա պատասխանի, բայի և ուղիղ խնդրի միջև և այլն: Օրինակ՝ *A'ada, waa'l-u'd 'afimad, ka'iduna fa'izan* նախադասության մեջ ընդգծվածը միջանկյալ նախադասություն է՝ տրոհված բայական նախադասության ստորոգյալի և ենթակայի միջև¹⁰: *Sodiki - 'afisana 'Allah 'isyhi - qarimu'* l-kulfa նախադասության մեջ ընդգծվածը միջանկյալ նախադասություն է՝ տրոհված անվանական նախադասության ենթակայի և ստորոգյալի միջև¹¹: *'In tagtahid, hayyaga 'Allah, taghan* նախադասության մեջ ընդգծվածը միջանկյալ նախադասություն է՝ տրոհված պարմանի նախադասության և երա պատասխանի միջև¹²: *'A tuhnila, r'aga 'Allah, wadghatig?* նախադասության մեջ ընդգծվածը տրոհված է բայի և ուղիղ խնդրի միջև¹³:

Յ կասյ-նախադասություն (yila 'al-mawazila). 'Al-'l'fsh-ում շարահյուսական դիրքից զրկված այս նախադասությունն ունի իր ենթատեսակները, դրանք են՝ անվանական կապ-նախադասությունը, բայական կապ-նախադասությունը, մասնիկային կապ-նախադասությունը: Ըստ էության, հարցանաբարբերական դերանունները կարիք են զգում նախադասության, որը, հաջորդելով դերանվանը, ավարտում է դարձնում դրա իմաստը: Այդ դերանունների իմաստն ամբողջացնող նախադասությունն անվանական կամ բայական կապ-նախադասությունն է: Ըստ հաջորդող նախադասության բնույթի՝ դերանունը անվանական կամ բայական կապակցյալի (mawazila) դերում է, օրինակ՝ *'ahtarimahu* նախադասությունը, որը *Sallantu 'allaži 'ahtarimahu* նախադասության կազմում ամբողջացնում է *'allaži* հարաբերական դերանվան իմաստը, կատարում է անվանական կապ-նախադասության դեր¹⁴: *'Hutawriketep R'aytu 'allaži taghana 'axmhu* նախադասությունը, ընդգծվածը բայական նախադասություն է՝

¹⁰ Տե՛ս՝ Լապա Մաիդ, էջվ. աշխ., էջ 93:

¹¹ Տե՛ս՝ Աբու Բաքր Ալա Աբդ Ալ-Ալիմ, էջվ. աշխ., էջ 238:

¹² Տե՛ս՝ Լապա Մաիդ, էջվ. աշխ., էջ 93:

¹³ Լույն տեղում:

¹⁴ Լույն տեղում, էջ 94:

հարաբերական դերանուն 'allaš-ի կապի (šila) դերում¹⁵: Իսկ 'Urīd 'an 'astarīn նախադասության մեջ¹⁶ ընդգծվածը, որն ամբողջացնում է 'an մասնիկի իմաստը, մասնիկային կապ-նախադասություն է: Մասնիկը մասնիկային կապակցայի դերում է: Բայ՛թ հարաբերական և հարցական դերանուններն անվանական կամ բայական կապակցայներ են՝ ըստ իրենց հաջորդող նախադասության քնույթի: Լշված դերանուններն են՝ 'allaši, 'allati, 'allašāni, 'allatāni, 'allašayni, 'allatayni, 'allašna, 'allašwāni, 'al'ala, 'allš'i, man, ma', 'ayyūn: Ինչ վերաբերում է մասնիկային կապակցայներին, ապա դրանք բայանվանական կապակցայներ են, որովհետև մեկնաբանում են իրենց հաջորդող նախադասությունները բայանունների (mašdar-ների) միջոցով: Մասնիկային կապակցայներն են ներկա ժամանակի բայը հայցականացնող 'an-ը, բայանման մասնիկ 'aḥn-ն, հայցականացնող մասնիկ qay-ը, մատարային մասնիկ ma'-ն, հայցական հոլովի վերածող 'an մասնիկի իմաստով lewa -ն, կարգավորման համգան (hamza 'at-tawwāh):

4. մեկնաբանող նախադասություն (šumma tašrīḥya).

Նախադասության 'Al-'I:šb-ում շարահյուսական դիրքից զրկված այս տեսակը պարզաբանում է նախորդող նախադասության մեջ առկա անորոշությունը: Սովորաբար հանդես է գալիս կապակցված մեկնաբանման մասնիկներ 'ay-ով կամ 'an-ով, այլ կերպ ասած՝ մեկնաբանող նախադասությունն սկսվում է մեկնաբանող մասնիկով, օրինակ՝ Galasa Xēlid 'ay k'ada նախադասության մեջ ընդգծվածը, որը սկսվում է 'ay մասնիկով, մեկնաբանում է նախորդող նախադասությունը¹⁷: Իսկ 'Arsaltu 'šayhi 'an 'inšar նախադասության մեջ 'an մասնիկով նախորդված inšar-ը 'Arsaltu 'šayhi նախադասությունը մեկնաբանող նախադասություն է¹⁸: Մեկնաբանող նախադասությունը կարող է հանդես գալ նաև առանց մեկնաբանող մասնիկի: Մեկնաբանող է, օրինակ, հրամանի դեպքում սղված բայը մեկնաբանող

¹⁵ Ալ-Մաշիդ Ամմադ Ալ-Հաշիմի, Ալ-կաուաիդ ալ-ասաիբյա լիլ-լուղալ-արաբիյա (արաբերեն), Քեյրուք, հիջրայի 1354, էջ 366:

¹⁶ Մուհամմադ Ալ-Անուաթի, Էջվ. աշխ., էջ 147:

¹⁷ Լույն տեղում, էջ 146:

¹⁸ Աբու Քաթթ Ալա Աբդ Ալ-Ալիմ, Էջվ. աշխ., էջ 238:

նախադասությունը, օրինակ՝ *Qit̄baqa* – ‘*ikra*’¹⁹ նախադասության մեջ՝
 ընդգծվածը մեկնաբանող նախադասություն է ուղիղ խնդիր գտնելից
 առաջ սղված *ikra*՝ բայի համար: Լույս կարգավիճակում է նաև
 պայմանի անկախությամբ սղված բայը մեկնաբանող
 նախադասությունը, օրինակ՝ *’Iza* ‘*aš-ša*’²⁰ *yawman* ‘*aršda*
 ‘*al*’*hayš*... նախադասության մեջ՝ պայմանի անկախությամբ սղված բայի
 համար ‘*aršda* նախադասությունը մեկնաբանող է այն մեկնաբանել է
 սղված ‘*aršda* բայը, որը, ըստ ենթադրության, նախորդել է *aš-ša*՝
 անվանը: Ինչ վերաբերում է ‘*aršda* ‘*aš-ša*՝ նախադասությանը, ապա այն
 սեռական հոլովով դրված հատկացյալ է (*maššal* ‘*layš*’), քանզի հաջորդել
 է ‘*’Iza* պարագային: Իսկ ‘*aršda* մեկնաբանող նախադասությունն իր
 քողարկված ենթակայի հետ միասին (ենթադրյալ *hwaa*-ի) ‘*Al*’*Tršb*-ում
 շարահյուսական դիրքից զրկված նախադասություն է: ‘*’Iza*-ն և ‘*’in*-ը
 թափանցում են միայն բայերի կամ քայական նախադասությունների
 կազմի մեջ: Սովորաբար, եթե նախադասության մեջ ընդգրկված են ‘*’Iza*
 կամ ‘*’in* մասնիկները, ուրեմն դրանց հաջորդող բայը սղվում է՝
 մեկնաբանվելով դրանցից հետո հիշատակված բայով, օրինակ՝ ‘*’In* ‘*anta*
 ‘*’ihtarantani*’ ‘*’ihtarantaqa* նախադասության մեջ՝²¹ ընդգծվածը
 մեկնաբանող նախադասություն է՝ սղված այն նախադասության
 համար, որը ենթադրաբար պետք է լիներ ‘*’in* ‘*’ihtarantani*:

**5. չբազմավորող պայմանի նախադասություն (šumta šawmib il-šarf
 ššzim) կամ ջազմավորող պայմանի՝ fe’-ով չկապակցված պատասխանի
 նախադասություն (šumta šawmib šarf ššzim šayr muktaran bi’l-fa’),** եթե
 պայմանը ջազմավորող չէ, ապա նրա՝ *fe’*-ով կապակցված
 պատասխան նախադասությունը պաշտոն չունի ‘*Al*’*Tršb*-ում,
 օրինակ՝ *qun ššdikan* նախադասությունը ‘*’Iza* *taqallamta fe-qun ššdikan*
 նախադասության կազմում²²: Չբազմավորող պայմանի պատասխան
 նախադասությունները կապակցվում են պայմանի չբազմավորող
 հետևյալ միջոցներով՝ *fe’*, *lawu*, *lawu la’*, *lawu ma’*, ‘*amma*’, ‘*’Iza*, *lamma*,

¹⁹ Մուհամմադ Ալ-Անտափի, *եջվ.* աշխ., էջ 148:

²⁰ Մասնագետների խումբ, Ալ-արափիյա, *եջվ.* աշխ., էջ 23:

²¹ Մասնագետների խումբ (Հաֆիմ Ալ-Մալիհ և ուրիշներ), Կատաիդ ալ-լուդա
 ալ-արափիյա (արաբերեն), Քաղզառ, հիջրադի 1426, էջ 176:

²² Լույս տեղում:

զուլառա: Ջազմանդորոյ պայմանի՝ ֆա՛-ով չկապակցված նախադասութիւնը կս գրկված է շարահյուսական դիրքից, օրինակ՝ *māta* նախադասութիւնը *Waa man lam yamut bi'essayf māta bi-gayrihi* նախադասութեան կազմում²³:

6. երդման պատասխանի դիրքում գտնվող նախադասութեան (*šumla šawwāb* 'al-kasam): Երդումը լինում է հիշատակված կամ աղված. դիտարկենք *Waa 'Allahi, la'usāfiranna* նախադասութիւնը²⁴: *Waa 'Allahi* նախադասութիւնը երդման աղված քայի հետ միասին սկսող նախադասութիւն է, գրկված է 'Al-'Trāb-ում շարահյուսական դիրքից: Ինչ վերաբերում է *la'usāfiranna* նախադասութեանը, ապա այն երդման պատասխանի դիրքում գտնվող նախադասութիւն է՝ կս գրկված շարահյուսական դիրքից: Մի դիտարկում, հնարավոր է պայմանի և երդման համաժամանակյա ընդգրկումը միևնույն նախադասութեան կազմում: Մակայն չի կարող տվյալ նախադասութիւնը պարունակել միաժամանակ և՛ պայմանի պատասխան, և՛ երդման պատասխան: Անսխալ 'Al-'Trāb կատարելու համար վերուձողը նախ պետք է միմյանցից տարբերի պայմանի պատասխանը և երդման պատասխանը՝ ըմբռնելով, թէ ո՛ր պատասխանն է հիշատակված, և ո՛րն է աղված: Դրանց տարբերակումը շփոթեցնող է, քանի որ և՛ պայմանը, և՛ երդումը կարիք են զգում պատասխանի: Հարկավոր է տարբերել, թէ երանցից որի պատասխանն է հիշատակված նախադասութեան մեջ, ընդ որում այդ երկուսից որևէ մեկի պատասխանն անպայման աղված է, ինչի մասին վկայում է հիշատակված պատասխանը: Եթէ պայմանը նախորդում է երդմանը, ուրեմն հիշատակված է պայմանի պատասխանը, և աղված է երդման պատասխանը: Օրինակ՝ *Man yaf'al xayr waa 'Allahi yuṣāb* նախադասութեան մեջ ընդգծվածը պայմանի՝ ջազմ (*šazm*) հոլովով դրված պատասխանն է, որովհետև պայմանը նախորդել է երդմանը: Եթէ երդումն է նախորդում պայմանին, ուրեմն հիշատակված է երդման պատասխանը, և աղված է պայմանի պատասխանը: Օրինակ՝ *Waa 'Allahi man yaf'al xayr yuṣāb* նախադասութեան մեջ ընդգծվածը երդման ուղղական հոլովով դրված պատասխանն է, որովհետև երդումը

²³ Մուհամմադ Ալ-Ախաբի, *եջվ. աշխ.*, էջ 147:

²⁴ Աբու Քաքր Աբա Աբդ Ալ-Ալիմ, *եջվ. աշխ.*, էջ 238:

նախորդել է պայմանին: Եթե պայմանը նախորդում է երդմանը, իսկ երդման պատասխանը սկսվում է *fa'*-ով, ուրեմն հիշատակվածը երդման պատասխան է, սղվածը՝ պայմանի պատասխան: Օրինակ՝ *Man yaf'al xayr fa-waa* 'Allahi *yaf'ah* նախադասության մեջ ընդգծվածը երդման՝ ուղղական հոլովով դրված նախադասություն է, որովհետև *fa'*-ն ներթափանցել է երդման նախադասության մեջ: Եթե երդումը նախորդում է պայմանին, և երդումն ու պատասխանը միասին անվանական նախադասության ենթակայի խաբար են, ուրեմն հիշատակված է պայմանի պատասխանը, և սղված է երդման պատասխանը: Օրինակ՝ *Al-māi waa* 'Allahi 'im tadxarhu *yaf'idqā* նախադասության մեջ ընդգծվածը պայմանի պատասխան է, որովհետև ենթական նախորդել է երդմանն ու պայմանին²⁵:

7. *'Al-'Trāb-nūf* շարահյուսական դիրք չունեցող նախադասությանը հետևող նախադասություն (*al-ḡumla 'it-tabi'a li- ḡumla la mahalla laha min 'al-'trāb*). սա այն նախադասությունն է, որը շաղկապվում է '*Al-'Trāb-nūf* շարահյուսական դիրք չունեցող նախադասությանը: Դիտարկեք *Filza 'allaḏi sa'a waa 'akdama* նախադասությունը²⁶: *Sa'a* բայական նախադասությունը, բաղկացած ստորոգյալից (*fa'*) և ենթակայից (*ḡ'* ii) շարահյուսական պաշտոն չունի '*Al-'Trāb-nūf*, որովհետև այն կապ-նախադասություն է: '*Akdama* նախադասությունը՝ բաղկացած ստորոգյալից և ենթակայից, ևս պաշտոն չունի, որովհետև շաղկապված է *sa'a* նախադասությանը: Այսինքն՝ որևէ նախադասություն, շաղկապվելով '*Al-'Trāb-nūf* շարահյուսական դիրքից զրկված նախադասությանը, «որդեզրում» է երա կարգավիճակը:

Այսպես, '*Al-'Trāb-nūf* շարահյուսական պաշտոն չունեցող նախադասությունները, ինչպես և շարահյուսական պաշտոն ունեցողները, նույնպես յոթն են: Այլևհայտ է, որ դասական արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթն «անկողմնակալ» կերպով է վերաբերվում իր բոլոր նախադասություններին անխտիր. եթե նույնիսկ որոշակի պահանջներ է պարտադրում որոշ նախադասությունների դրանց՝ '*Al-'Trāb-nūf* շարահյուսական պաշտոններ տրամադրելու դեպքում²⁷,

²⁵ *St'* u Աբու Բեքր Աբդ ալ-Ալիմ, *եջ* 52-53:

²⁶ *Լասրա Մախթ*, *եջ* 98:

²⁷ Մաներաման տե ս' *Խաչատրյան* է., *եջ* 109:

արպա «պաշտօնագրկելու» պարագայում ևս «հավատարիմ» է մնում իր «անաշառուրյանը»:

EMMA KHACHATRYAN
(RA(S)U)

SENTENCES DEPRIVED OF A SYNTACTIC FUNCTION IN *I'rab*

From the *I'rab* point of view the sentences are divided in 2 groups:

1. the sentences with the position in *I'rab*,
2. the sentences with no position in *I'rab*.

There are 7 kinds of sentences with the position in *I'rab*:

1. *ḡumla 'ibtidā'iyya*,
2. *ḡumla 'Ytirādiyya*,
3. *ḡumla 'al-mawḡūla*,
4. *ḡumla tafsiṛiyya*,
5. *ḡumla ḡawḡib li-ḡar ḡā'im*, *ḡumla ḡawḡib ḡar ḡā'im ḡayr mukḡam bi'l-ḡ*,
6. *ḡumla ḡawḡib 'ul-kasam*,
7. *al-ḡumla 'at-tabi'a li- ḡumla la maḡalla laha min 'al'I'rab*.

**ԲԱՌԻ ՉԵՎՈՒՑԹԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՉԵՎՈՒՑԹՆԵՐԻ
ԱՌԱՆՂՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՑ
ՀԱՅՆԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԹՈՒՐԹԵՐԵՆՈՒՄ**

Հողվածում քննության են առնվում ժամանակակից հայերենի և թուրքերենի բառի կառուցվածքային ընդհանրություններն ու տարբերությունները զուգադրական լեզվաբանության տեսակետից, երևան են հանվում այդ լեզուների տիպաբանական բնութագրերը, նշվում են բառակազմական և բառահարաբերական ձևալսների առանձնահատկությունները երկու լեզուներում:

Շատ լեզուների ձևաբանական դասակարգման՝ ժամանակակից հայերենը առավելապես կցական տիպի լեզու է, թեև առկա են նաև վերլուծականության և թեքականության տարրեր: Թուրքերենում կցականությունը և ձայնաներդաշնակությունը (սինհարմոնիզմ)՝ մասնիկների ձայնավորների՝ արմատականներին նմանվելու երևույթը, սերտորեն առնչվում են միմյանց: Կապն այնպիսին է, որ մեկի գոյությունն առանց մյուսի անհնար է: Երանց մեջ առկա է ուղղակի կախվածություն. ձայնաներդաշնակության ուժեղացումը կամ թուլացումը հետևանք է կցականության ուժեղացման կամ թուլացման: Կցականության էությունն այն է, որ քերականական կարգերն արտահայտվում են մասնիկավորումով, երբ կիսահնչուրույն մասնիկները կամ վերջավորությունները (ածանցները)՝ որպես ձևակերտներ, մեկը մյուսի հետևից հաստատուն կարգով կցվում են բառանիւմքի վերջից: Այսպիսով, բառակազմական և բառափոխական երևույթները արտաքին տեսքից բնութագրվում են հաստակ մասնիկների (ձևալսների) առկայությամբ: Նման երևույթների հետևանքով մեկ վանկից բաղկացած բառի սահմանները կարող են զգալիորեն ամրապնդվել:

Ձևալսները թուրքերենում չունեն հստակ սահմանված հնչյունական բաղադրակազմ. յուրաքանչյուր մասնիկ մի շարք տարբերակների միասնություն է և կոնկրետառնում է միայն առանձին բառերի մեջ. օրինակ՝ հոգևակերտ մասնիկն ունի երկու տարբերակ՝ *-er* և *-er*; անտական հոլովի թեքույթն ունի չորս տարբերակ՝ *-ca*, *-ca*, *-ca*, *-ca*: Մինհարմոնիզմը

համարվում է այն գործոններից մեկը, որը նպաստում է կցական լեզուների կառուցության պահպանմանը: Մեզպես ցույց է տալիս Բ. Ա. Մերերոնենիկովը, լեզուների կառուցվածքային կցական տիպն ունի բացառիկ կառուցություն, այդ իսկ պատճառով կցական լեզուները երկար ժամանակ պահպանում են բառերի ձևավորման միևնույն կառուցվածքային-ձևաբանական տիպը¹:

Բառույթի ձևույթային կառուցվածքի հիմնական տարրերությունն այդ տիպի լեզուներից այն է, որ կցական լեզուներում այն «շղթայական» է. «Բառը, որ կառուցված է կցականության սկզբունքով, նման է երկար մի գնացքի, որտեղ արմատը շոգեքարշն է, իսկ վազոնների դերում հանդես է գալիս ածանցների շղթան, որոնց միջև «բացվածքը» միշտ պարզորոշ երևում է»²: Այս փոխաբերական նկարագրության եության հիմքում կարող ենք տեսնել կցական տիպի լեզուներին առնչվող որոշակի մի ըմբռնում, որի եությանը հետևյալն է. 1) բոլոր բառերը կամ բառաձևերը կազմվում են կցվող վերջամասնիկների միջոցով, որոնք մեխանիկորեն ավելանում են բառարմատին կամ բառահիմքին, 2) յուրաքանչյուր բառ բաղկացած է կամ կարող է բաղկացած լինել արմատից (կամ հիմքից) և մեկ կամ մի քանի վերջամասնիկներից, 3) կցական լեզուներում ածանցների կապակցությունները նման են «իրենց իմաստը միշտ պահպանող ինքնուրույն ձևույթների շղթայի»³, 4) կցական լեզուներում բառերը ձևույթ-ածանցների «շղթաներ» են, որոնք «շարվում են» արմատի վրա:

Վերը նշվածն ավելի լավ հասկանալու համար ձևույթային վերլուծության ենթարկենք *սեխարտա* «ձիավորներիս (յւմ ձիավորներին)» բառը՝ սկսելով «գնացքի» վերջից՝ նրա վերջին «վազոնից» բառահարաբերական -*a* ձևույթը տրական նույնի ցուցիչն է՝ բառահարաբերական (վերաբերական) իմաստ արտահայտող երկրորդական ձևույթ: Ետևել կարող ենք ասել նաև -*a*-ին նախորդող -*տ* ձևույթի մասին, որը ստանձնում է 1-ին դեմքի եզ. բովի ստացական վերջավորության դերը: Սրան նախորդող -*տ* ածանցը հոգնակի բովի ցուցիչն է: Մեզպես և ցանկացած ածանց, այնպես էլ -*տ*-ը գուրկ է բառային իմաստից: Եվ վերջապես, վերջից չորրորդ -*ն* ածանցը ծառայում է որպես

¹ Տե՛ս «Морфологическая типология и проблема классификации языков», М., -Л., 1965, с. 109:

² Реформатский А. А., Введение в языковедение, М., 1960, с. 224.

³ «Морфологическая типология и проблема классификации языков», с. 57:

ածականակերտ մասնիկ. **at** - «ձի, կծույգ», **at-** + **-ն** > **atn** «ձիակոր»: Ինչ վերաբերում է **at** բառին, ապա դրա ձևաբանական արժեքն է եզակի թվով, ուղղական հոլովով գոյական անուն: Այսպիսով, թուրքերեն **atlarma** «ձիակորներին» բառի ձևաբանական կառուցվածքն է **at+n+lar+am+a**:

Ուստի **Բ. Ա. Մերեքրենսիկովի**⁴ «Կցական լեզուներում վերջամասնիկների կիրառության լայն հնարավորությունը ինչ-որ չափով դրանց միարժեքության միտումի հիմնական պատճառներից մեկն է»⁵: Ի տարբերություն դրա՝ հաստատվում է, որ հոլովական և բայական վերջավորությունները թեքական լեզուներում առավելապես բազմմաստ են, իսկ կցական լեզուներում՝ միշտ մենիմաստ⁶: Ելնելք, սակայն, որ ի հակադրություն սրա՝ մի շարք թուրք լեզվաբանների կարծիքով թուրքերենում նույն վերջամասնիկը կարող է հանդես գալ տարբեր գործառնությունով⁷, օր.՝ **-acak** (**-ecek**) վերջամասնիկը, որպես խոնարհման վերջավորություն կցվելով բայահիմքին, կազմում է սահմանական եղանակի ապառնի ժանանակաձև: Որոշ դեպքերում, սակայն, խզելով կապը խոնարհման վերջավորության հետ, ստանում է բառակազմական նշանակություն՝ կազմելով բառեր, որոնք միտվում են դեպի գոյականները կամ ուղղակի վերածվել են գոյականների, որն ավելի պատկերավոր կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով.

<i>Խոնարհման վերջավորություն Çekim eki</i>		<i>Բառակազմական վերջածանց Yapım eki</i>	
Ahmet yarın gelecek.	Անվտըր վաղը գալու է	Bir gün gelecekte yine buluşuruz.	Գալիքում մի օր կրկին կհանդիպենք:
Bu iş bugün bitecek.	Այս գործը այսօր վեր- ջանալու է	Bana içecek bir şeyler alır mısın?	Ինձ խմելիք կանո՞ւ:

⁴ Серебренников Б. А., Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка. М.-Л., 1965, с. 20.

⁵ Sı̇u "Մորֆոլոգիական տիպոլոգիա և իրադեա կլասսիֆիկացիոն լեզու", էջ 58:

⁶ Լույս տեսչում, էջ 47:

Ճիշտ է նկատել Օ. Ղ. Մունիկը, ըստ որի՝ թե՛ կցական և թե՛ թերական լեզուներում առկա վերջամասնիկները կարող են լինել և՛ միաբժեք, և՛ բազմաբժեք, պարզապես միաբժեքության և բազմաբժեքության յուրահատկությունները տարբեր տիպի լեզուներում տարբեր կերպ են դրսևորվում⁷:

Ժամանակակից հայերենում, որպես կանոն, ձևակազմական և բառակազմական ձևույթները տարբերակված են, և ձևույթների մեծ մասը որոշակիորեն հանդես է գալիս կամ ձևաբանական կամ բառակազմական դերով: Այսպես, օրինակ՝ -եր (սարեր), -ներ (աթոռներ), -ք (սեղանք) և մի շարք այլ ձևույթներ սոսկ ձևակազմական դեր ունեն, իսկ -ային (մշակութային), -ական (այգեգործական), -ություն (լեզվաբանություն), -ավետ (բուրավետ) և բազմաթիվ այլ ձևույթներ՝ սոսկ բառակազմական դեր: Մրանով հանդերձ՝ հայերենում ևս հանդիպում են երկգործառույթ՝ միաժամանակ բառակազմական և ձևակազմական արժեք ունեցող ձևույթներ, ինչպիսիք են դերբայների անանց-վերջավորությունները, բայանուններ կազմող -ումն անանցը, -անի, -այք համաքական հոգնակերանները և այլն⁸:

Հայերենին բնորոշ են թե՛ նախածանցումը, թե՛ վերջածանցումը՝ վերջինիս բացահայտ առավելությամբ: Վերջածանցները, որպես կանոն, դրվում են արմատների կամ հիմքերի վրա, իսկ նախածանցները՝ պատրաստի բառերի վրա, որի պատճառով էլ առաջինները սովորաբար փոխում են բառերի խոսքիմասային իմաստները, իսկ վերջինները՝ ոչ⁹: Հայերենի բառակազմության մեջ ընդհանրապես, իսկ անականների կազմության մեջ մասնավորապես նախածանցները մեծ դեր ու կշիռ չունեն¹⁰: Ի տարբերություն հայերենի՝ թուրքերենը պատկանում է կցական լեզուների այն տիպին, որում առկա է միայն

⁷ Տե՛ս Сунник О. П., Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии), М.-Л., 1965, էջ 25:

⁸ Հմմտ. Հովսեփյան Լ., Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., 1987, էջ 342 և հաջ.:

⁹ Տե՛ս Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա հատոր, Ե., 1970, էջ 65:

¹⁰ Տե՛ս Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 2004, էջ 66:

վերջամասնիկավորում¹¹: Բառերը այս լեզվում բաղկացած են հիմնականում բառարմատից և երան կցված ածական երկու կամ երեք վերջամասնիկներից:

Թուրքերենում բառի աճման ճանապարհը մեկն է՝ վերջամասնիկավորումը, քանի որ այս լեզվում գոյություն չունեն միբանանցներ և նախածանցներ (չաջատությունը բնկալ կրկնավոր բարդությունների՝ *kurmas - kirkurmas «կարմիր - կաս-կարմիր», ser - seraser «դեղին - դեպ-դեղին», temiz - tertemiz «մաքուր - մաս-մաքուր», dogru - dogrudogu «ուղիղ, հարթ - բացարձակապես ուղիղ, բոլորովին ուղիղ»¹²:*

Վերջածանցումը ժամանակակից հայերենում կատարվում է որոշակի կայուն կադապարներով, ըստ որում, այդ կադապարները բաղադրվում են գոյականական (N), ածականական (A), բայական (V) և մակբայական (M) հիմքերից՝ գոյականական (R¹), ածականական (R²) և մակբայական (R³) վերջածանցների հավելումով¹³: Հետևողոր կադապարները տեսականորեն հեշտությամբ առաջվում են համապատասխան սերող աղյուսակի միջոցով.

	R ₁	R ₂	R ₃
N	1 NR ₁	2 NR ₂	3 NR ₃
A	4 AR ₁	5 AR ₂	6 AR ₃
M	7 MR ₁	8 MR ₂	9 MR ₃
V	10 VR ₁	11 VR ₂	12 VR ₃

¹¹ Մաքուր կցական լեզուներում նախածանցների բացակայությունը բացատրվում է հետևյալ հիմնական գործոնով. վերջածանցների լայնամասշտաբ կիրառումը ստեղծել է ինտրցիայի հարսնի մի ուժ, որի հետևանքով, ըստ համարանության, կիրառվում է բառակազմության միայն վերջածանցավոր (վերջամասնիկավոր) միջոցը:

¹² Նշված օրինակների մասին կան որոշակի տարակարծություններ. քան այն է, որ թուրքերենում դրանք համարվում են ածանցման եղանակով կազմված բաղադրություններ (տե՛ս *Tufan Demir, Türkçe Dilbilgisi, Ankara, 2006*, էջ 108), ի տարբերություն հայերենի, որտեղ այս բառերը կազմված են համարվում ոչ թե ածանցի, այլ երկու բառի կամ արմատի կրկնությամբ: Սակայն, օրինակ, ռուս թուրքագետներից Ն. Կ. Դմիտրիևը նման երևույթը համարում է արմատի կրկնում՝ վերջինիս մասնակի ձևափոխությամբ (ինչպես հայերենում է):

¹³ Տե՛ս Գալստյան Ս., Գոյականական հիմքերից ածական կազմող վերջածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1975, էջ 3:

Թուրքերենը բառակազմական ածանցների տեսանկյունից շատ հարուստ լեզու է Օսմաներենում (արաբատառ թուրքերեն) արաբերենի ազդեցությամբ թուրքերենի վերջամասնիկներն ու բառաբանություններն անուշադրության էին մատուցում և նոր բառեր կազմելու փոխարեն՝ արաբերենից ու պարսկերենից օտար բառեր էին փոխառվում¹⁴։ Հանրապետության հռչակումից հետո միայն թուրքերենին ասանձանահատուկ ուշադրություն է դարձվում, և սկսվում է նոր բառեր կերտելու գործընթացը¹⁵։

Թուրքերեն բառերի կառուցվածքը կարելի է ներկայացնել մի կարճ բանաձևով՝ արմատական ձևույթ $\sqrt{N/V}$ + բառակազմական երկու տիպի ձևույթ՝ (A+B) + բառափոխական (բառահարաբերական) ձևույթ (C)։ Ստացվում է հետևյալ բանաձևը. $\sqrt{N/V} + A + B + C$ ։ Մա նշանակում է որ թուրքերենում յուրաքանչյուր բառ բաղկացած է արմատական ձևույթից՝ երկու կարգի բառակազմական ձևույթից և բառահարաբերական ձևույթից։ Այս բանաձևով կարելի է արտահայտել թուրքերենի բառերի ճնշող մեծամասնությունը։ Սակայն նշված յուրաքանչյուր տառ-խորհրդանշի տակ թաքնված է ձևույթների խմբի շատ բարդ մի համակարգ։ Թուրքերենում բառակազմական համակարգը սահմանում է արմատական ձևույթների միայն երկու տեսակ՝ կամ անվանական՝ N (Nomen), կամ բայական՝ V (Verbum)։ Թուրքերենին հատուկ է նաև արմատական ձևույթի աստեձին տեսակ՝ P (Particulum), երբ արմատի դերում հանդես են գալիս պատասխան բառերը կամ մասնիկները, որոնք, որպես կատե, չունեն բառակազմության իրենց համակարգը, այդ պատճառով էլ արմատական ձևույթների միջև զբաղեցնում են հատուկ դիրք։ Այսպիսով, արմատական ձևույթների կազմը կարելի է ներկայացնել հետևյալ բանաձևով. $\sqrt{N/V(P)}$, այսինքն՝ թուրքերենում բառերի բոլոր արմատները բաժանվում են երեք

¹⁴ Օրինակ՝ *bihaber* – «անտոյակ» (bi «ևս» նախածանցը փոխառված է պարսկերենից, իսկ հիմքը արաբերեն բառ է՝ *haber* «լուր, տեղեկություն»)։ Ժամանակակից թուրքերենում այժմ կիրառվում է բառի վերջածանցավոր տարբերակը՝ *habersiz*՝ նույն *haber* արմատով և *siz*՝ վերջամասնիկով։

¹⁵ Şeb' u Hengirmen M., *Türkçe temel dilbilgisi*, Ankara, 2006, էջ 287։

խմբի՝ 1) բառարմատ, որը ցույց է տալիս առարկա (N), 2) բառարմատ, որը ցույց է տալիս գործողություն (V), 3) սպասարկու բառերի բառարմատ, որն արտահայտում է քերականական հարաբերություն (P):

N տիպի մեջ ներառվում են 1) գոյական անունները (N¹), 2) ածական անունները (N²), 3) մակբայները (N³), 4) թվական անունները (N⁴), 5) ձայնարկությունները (N⁵), 6) դերանունները (N⁶), V տիպի մեջ ներառվում են միայն բայերը, իսկ P տիպի մեջ՝ 1) մասնիկները (P¹), 2) հետադրությունները (P²), 3) կապերը (P³):

Ժամանակակից ծայրերենում ամենաբազմազան կաղապարը կունենա հետևյալ բանաձևը՝ (((a+)b+)b1+)A(+c(+d(+e)))։ Այս ընդհանուր բանաձևը կարող է ունենալ զանազան մասնակի դրսևորումներ՝ ըստ A-ի խոսքիմասային պատկանելության և ածանցների բնույթի ու շարադասության։ Լշված բանաձև-կաղապարի համար կարելի է տալ ան-վեր-ար-տա-դր-ող-ական-որեն նուուշօրինակը։ A-ին նախորդող ածանցները կոչվում են նախաածանցներ, հաջորդողները՝ վերջածանցներ։ Կաղապարակազմ ածանցների կարգերի համար կարելի է էջել հետևյալ իմաստագործառական արժեքները։ 1) առաջին կարգի (a) ածանցները (նախաածանցները) ունեն ժխտական կամ, ավելի ճիշտ, բացառողական արժեք (ան-տոռն՝ «առանց տան»), 2) երկրորդ և երրորդ կարգի (b և b1) ածանցները (նախաածանցները) գերազանցապես բայածանցներ են, ընդ որում, երկրորդ կարգի ածանցները՝ վեր(ա), արտահայտում են «ժամանակային» (կրկնության), երրորդ կարգի ածանցները՝ արտ(ա), ենթ(ա), միջ(ա), ներ(ա) և այլն՝ «տարածական իմաստներ»։ Իմաստային առումով դրանք հարաբերակից են ժամանակի ու տեղի մակբայներին և, հետևաբար, բացառապես ածանցներ չեն, 3) չորրորդ կարգի ածանցները (c) կամ, որ նույնն է, առաջին կարգի վերջածանցները, գոյականակերտ ածանցներ են, որոնք երբեմն կարող են նախորդել հիևգերորդ (d) կարգի ածանցներին, երբեմն՝ ոչ (իմստ. ման-վածք-ային, բայց ոչ դր-ու-թյուն-ական/ային և այլն). ըստ այսմ, կարելի է տարբերել նախադիրքային և վերջադիրքային գոյականակերտ ածանցներ (ամենատիպական վերջադիրքային ածանցը -ություն-ն է), 4) հիևգերորդ (d) կարգի ածանցները կամ երկրորդ կարգի վերջածանցները ածականակերտ են, որոնք գոյականակերտ ածանցների նման կարող են լինել

նախադիրքային և վերջադիրքային, 5) վեցերորդ կարգի (e) ածանցները կամ երրորդ կարգի վերջածանցները մակրայակերտ են¹⁶։

Ըստ ածանցման հնարավորությունների՝ ժամանակակից հայերենի «լիմաստ» բառարմատները դասավորվում են հետևյալ կերպ՝ ա) բայարմատներ, բ) գոյականական արմատներ, գ) ածականական արմատներ և դ) մակրայական արմատներ։ Այլ կերպ ասած՝ բառակազմական ամենալայն հնարավորություններ ունեն բայական և ապա գոյականական արմատները, համեմատաբար պակաս հնարավորություններ՝ ածականական և մանավանդ մակրայական արմատները։

Հոլովման համակարգի քննության ժամանակ պարզվում է, որ հոլովման հարացույցը կազմող վերջամասնիկները իրար են հաջորդում որոշակի կարգով՝ թվանիշ+դասահոլովանիշ¹⁷+հոլովանիշ + առկայացական հոդ։

Եթե հայերենում անունների հոլովումն իրականացվում է թե՛ նյութական ձևույթների կցման՝ մասնիկավորման, թե՛ հիմքի՝ ձևաբանական արժեք ունեցող հնչյունական հերթագայությունների միջոցով (հնչյունական հերթագայությունների ենթարկվում է հիմքի միակ կամ վերջին վանկի վանկարար տարրը), ապա թուրքերենում այն իրագործվում է սոսկ մասնիկավորման միջոցով։ Ուսումնասիրվող երկու լեզուների համար բնորոշ է, որ հոլովակազմիչները բառին կցվում են վերջից։

Թուրքերենում բոլոր ձևույթները, անկախ այն բանից, որ դրանք կցվում են անվանական թե՛ բայական հիմքին, բաժանվում են երկու մեծ խմբի. 1) բառաբերականական-բառակազմական ձևույթներ (A), որոնք գլխավորապես կոնկրետացնում են բառի բառային իմաստը, 2) գործառույթաբերականական ձևույթներ (B), որոնք բառակապակցության կամ նախադասության մեջ որոշում են սովոր բառի գործառույթը։ Թուրքերենում վերջումասնիկները բառահիմքին կցվում են որոշակի հաջորդականությամբ. առաջինն ավելանում է այն մասնիկը, որը ցույց է

¹⁶ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 152-153։

¹⁷ Գ. Ջահուկյանը դասահոլովանիշ է համարում այն հոլովական վերջավորությունները, որոնք հաստիկ են անունների որոշակի դասի (ժամանականիշ, ազգակցական անուններ և այլն)։

ապիս առավելագույնս ընդհանուր ծավալի (քերականական) կարգ, այնուհետև կցվում է առավել մասնավոր ծավալի կարգ արտահայտող ձևակերտը և այդպես շարունակ.

<i>ծես</i>	<i>-lar</i>	<i>-imis</i>	<i>den</i>	<i>babalarımızdan</i>
-	-	-	-	-
հիմք	ձ 1	ձ 2	ձ 3	
հայր	եր	մեր	ից	մեր հայրերից
-	-	-	-	-

Թուրքերենում, ինչպես և նկատում ենք վերոհիշյալ օրինակում, հոգնակերտ *-lar*, *-ler* վերջավորությունները նախորդում են պատկանելության վերջավորություններին *defterlerim* (*defter-ler-im*) «տետրերս», *defterlerim* (*defter-ler-imiz*) «ներ տետրերը» և այլն:

Թուրքերեն *oku-yazma-yor-sumuz* բառը բաղկացած է *oku* բառահիմքից և վերջինիս կցված մասնիկներից՝ *-yazma* (1-ին աստիճանի), *-yor* (2-րդ աստիճանի), *-sumuz* (3-րդ աստիճանի): Բառի թարգմանությունը հետևյալն է՝ «*ուր չեք կարող կարդալ*, բառացիորեն՝ «*կարդալ + չկարողանալ + այժմ + դուք*»: Այստեղ *-ama* մասնիկն ամենամոտև է գտնվում հիմքին, քանի որ նրա արտահայտած «անկարելիության կարգը» (կարդալ չկարողանալ) ծավալային առումով ավելի լայն է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կարգից (*-yor* ցուցիչ), որն իր հերթին ավելի լայն է երկրորդ դեմքի հոգնակի թվի վերջավորությունից (*-sumuz* ցուցիչ): «Անկարելիության կարգի» (կարդալ չկարողանալ, գրել չկարողանալ և այլն) մեջ կարող է գտնվել ոչ միայն սահմանական եղանակը, այլև մյուսները՝ ոչ միայն սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը, այլև մյուս ժամանակներն ու դեմքերը: Այսպիսով, վերջամասնիկների աստիճանական ավելացումը հիմնված է հիմքի աստիճանական կոնկրետացման սկզբունքի վրա: Նման հաջորդակառության շտրիկիվ ձայնաներդաշնակությունը կարող է ունենալ որոշակի տատանումներ. օրինակ՝ *kürk-çil-ler-imiz* «մեր մորթեզործները», բառացիորեն՝ «մորթի(ա)-զործ-ներ-մեր», առաջին աստիճանի վերջամասնիկ *-çil-*ն, ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի համաձայն, ընդհանրապես կարող է հանդես գալ չորս

տարբերակով, այսինքն՝ արտացոլում է և՛ ջնային, և՛ շրթնային ներդաշնակություն, իսկ երկրորդ աստիճանի *-եր* մասնիկը կիրառվում է երկու տարբերակով, և նրանից հետո շրթնային ներդաշնակությունը, փաստորեն, դադարում է, թեև հաջորդող երրորդ աստիճանի *-ան* վերջնամասնիկը եույնպես ունի կիրառման չորս տարբերակ և տեսականորեն կարող էր հանդես գալ ևսև *-ան* տարբերակով:

Այսպիսով, կատարելով բառերի ձևալստիկ կառուցվածքի մանրամասն վերլուծություն՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ ըստ լեզուների ձևաբանական դատակարգման՝ թե՛ ժամանակակից հայերենը, և թե՛ թուրքերենը պատկանում են կցական լեզուների տիպին, որի համար բնութագրական է բառակազմական մասնիկավորումը, ընդ որում, թուրքերենում բառերը արմատի (հիմքի) և նրա վրա շարված անփոփոխ ձևալստիկ-ածանցների «շրթաներ» են, ի տարբերություն հայերենի, որտեղ ձևալստիկ կցման ժամանակ տեղի են ունենում հնչյունական որոշ փոփոխություններ (ձուլում), օրինակ՝ *որդի+ակ>որդակ*: Թուրքերենի թեքված բառաձևերում ձևալստիկ թիվն անհամեմատ ավելի մեծ է ի հաշիվ բառահարաբերական ձևալստիկ անառության, որոնք հայերենում ավելի քիչ են: Եթե հայերենին բնորոշ է թե՛ նախածանցումը, թե՛ վերջածանցումը, ապա թուրքերենը բացառապես վերջամասնիկավոր լեզու է, որտեղ բառերը բաղկացած են հիմնականում բառարմատից և նրան կցված առնվազն երկու կամ երեք վերջամասնիկներից: Ուսումնասիրվող երկու լեզուներում էլ վերջամասնիկները բառահիմքին կցվում են որոշակի հաջորդականությամբ:

ARMEN MELKONYAN

(YSU)

MORPHEMIC STRUCTURE OF THE WORD AND THE PECULIARITIES OF MORPHEMES IN MODERN ARMENIAN AND TURKISH

The present paper considers the comparative research into the word structure in modern Armenian and Turkish from the viewpoint of agglutination, characteristic of both languages.

Having studied the morphemic structure of the word, the author has arrived at a conclusion that according to their morphological classification, both modern Armenian and Turkish belong to the type of agglutinative languages where the words seem to be "chains" of morpheme-affixes agglutinated to the root of the word. The word, formed by a principle of agglutination, seems to be a long train where the root is the steam locomotive and the chain of affixes is the carriage. The "spaces" between the root and affixes are always visible. If both prefixation and suffixation are inherent in Armenian with the obvious prevalence of the latter, Turkish is exclusively a language of suffixes. The wide range of suffixes in Turkish accounts for the monosemanticity of suffixes.

One generally distinguishes between inflectional and word-formational / derivational suffixes in modern Armenian. As far as Turkish is concerned, all affixes are divided in two big groups, regardless of the fact whether the root of the word is verbal or nominal: 1) lexical-grammatical affixes specifying the lexical meaning of the word; 2) functional-grammatical affixes determining the function of the word without changing its lexical meaning.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ՀՀ ԳԱԱ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
ԱՌ – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՁԹԻ – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ
ՀԱԻ – ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտ
ԵՂՀ – Երևանի պետական համալսարան
ՀՊՄՀ – Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
ՌՀ(Մ)Հ – Ռուս-Հայկական (Մլավոնական) համալսարան
ԳՊՄԻ – Գյումրիի պետական մանկավարժական ինստիտուտ
ԵՂՀ – Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան
ՃԹՆՈՍ – Վճռա՝ Երևան-Մյունխենի գիտական հետազոտությունների կենտրոն
ՊՄՇԱԹՊՄՊՄ – Պատմամշակութային արգելոց թանգարանների և պետական միջավայրի պահպանության ծառայություն
ՄՄՀ – Մարտին Լյութերի համալսարան, Հալլե-Վիտենբերգ (Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն)
ՉՄՀ – Չինաստանի միջազգային հետազոտությունների ինստիտուտ (Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետություն)
ԹՀՀ – Թեհրանի շիական համալսարան (Իրանի Իսլամական Հանրապետություն)

ABBREVIATIONS

- NAS RA** – National Academy of Sciences, Republic of Armenia
IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA
AGMI – Armenian Genocide Museum-Institute, NAS RA
IAE – Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA
YSU – Yerevan State University
ASPU – Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
RA(S)U – Russian-Armenian (Slavonic) University
GPSI – Gyumri State Pedagogical Institute
YSLU – Yerevan State Linguistic University after V. Bryusov
"ETHNOS" SCECR – "Ethnos" Scientific Centre of Ethno-Cultural Reserches
SPHECMR – Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservation
MLU – Martin-Luther-University, Halle-Wittenberg (Federal Republic of Germany)
CIIS – China Institute of International Studies (The People's Republic of China)
TShU – Tehran Shia University (The Islamic Republic of Iran)

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԱԿՈՒՅԹ

VIII

ՀՈՂԱՄԵՆԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2012

Տպագրությունը՝ օձիւթ: Չափւոյ՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օձիւթ:
Ըափւոյ՝ 25 տպ. ման.: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԶԱՆԳԱԿ-97» ՍՊՈ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ
ՀՀ 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28
Վեբալբանը՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայքը՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirk.am

